सरस्वतीभवन-ग्रन्थमाला
(८६)

काव्यप्रकाशः

गोकुलनाथोपाध्यायविरचितविवरणसहितः

वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालयः

SARASVATĪ BHAVANA GRANTHAMĀLĀ
VOL. 89

GENERAL EDITOR
Kshetresachandra Chattopadhyaya,
Director, Research Institute,
Varanaseya Sanskrit Vishvavidyalaya,
Varanasi.

KĀVYAPRAKĀŚA
With
VIVARAṆA

By

GOKULANĀTHA UPĀDHYĀYA

VARANASI.
1961

Published by :
Director, Research Institute,
Varanaseya Sanskrit Vishvavidyalaya,
Varanasi.

Printed by :
Sri Krishna Chandra Beri,
Vidya Mandir Press (Pvt.) Ltd.,
Man Mandir, Varanasi.

सरस्वतीभवन-ग्रन्थमाला
(८६)

काव्यप्रकाशः

गोकुलनाथोपाध्यायविरचितविवरणसहितः

पञ्चमोल्लासंकियदंशपर्यन्तः

सम्पादकः
कविशेखर-श्रीबद्रीनाथ-झा

वाराणस्याम्
१८८२ तमे शकाब्दे

प्राप्तिस्थानम्--
प्रकाशनविभाग :
वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालय:
वाराणसी ।

मूल्यम्—अष्टौ रूप्यकाणि

॥ श्रीः ॥

अर्धनारीश्वरं नत्वोभयनृत्यविलासिनम् ।
भुक्तिमुक्तिप्रदं द्वन्द्वं गुणवत्त्रिगुणात्परम् ॥१॥
काव्यप्रकाश-सद्ग्रन्थं मम्मटाल्लटयोः कृतिम् ।
प्रकाशयाम्यहं सार्धं विवरणाख्य-टीकया ॥२॥
टीकाकृन्मैथिलो विद्वान् गोकुलनाथ-सद्बुधः ।
सर्वतन्त्रस्वतन्त्रो यो नानाशास्त्रेषु लेखकः ॥३॥
प्रयत्ने क्रियमाणेऽपि सम्पूर्णा नैव लभ्यते ।
टीकैषा पञ्चमोल्लास-प्रारम्भान्ता हि दृश्यते ॥४॥
तत्रास्याः प्रथमोल्लासः प्रागन्यत्र प्रकाशितः ।
यावल्लब्धि कृतेरस्याः प्रकाशं करवाण्यहम् ॥५॥
कविशेखरझोपाख्य-बदरीनाथ-शोधिताम् ।
उपोद्घातादिसम्बद्ध-सर्वोपकरणान्विताम् ॥६॥
काव्यप्रकाशटीकास्ति गृहे गृह इति प्रथा ।
तथापि कृतिरेषा स्यान्मोदाय विदुषामपि ॥७॥

अपूर्णाया अतो ह्यस्याः
प्रकाशे यत्न आस्थितः ।
वसता काशिकापुर्यां
क्षेत्रेशचन्द्रशर्मणा ॥८॥

उपोद्घातः

अये साहित्यसुधासागरावगाहनप्रवणा विचक्षणाः !

इह भट्टभामहोद्भटदण्डिप्रभृतिभिः पुरातनैः, कविराजविश्वनाथप्रमुखैरन्तरालकालप्रभवैः, पण्डितराजजगन्नाथादिभिरर्वाचीनैश्च पण्डितप्रकाण्डैः पर्यायेण परिगुम्फितायां संस्कृतसाहित्यनिबन्धमणिमालायां भट्टमम्मटप्रणीतः काव्यप्रकाशाभिधानः प्रबन्ध एव शब्दसङ्क्षेपार्थगौरवाद्यगणेयगुणगणप्रभावेण निर्विशङ्कं [1]नायकायत इति सूक्ष्मतमतत्त्वविवेचनार्चितचेतसां सचेतसां सदसि न प्रयत्नप्रतिपादनीयतामर्हति ।

अत एव भट्टमम्मटान्नवीनैः प्रायो निखिलैरेव नानाविषयविभूषणैर्विगलितधीदूषणैर्मनीषिभिरहमहमिकया स्वस्वनिशितशेमुषीकनकशलाकाभिजात्यप्रकाशाय काव्यप्रकाशमेव निकषपाषाणीकृत्य परस्तादिहापि विधास्यमानोद्देशाः प्रसृमरव्यपदेशा बहुविधाः परश्शता विवृतयो वितेनिरे ।

नैतादृशं नाम सौभाग्यं साहित्यानुशासने कस्यापि पौरुषेयप्रबन्धान्तरस्य प्रतीतिपदवीमारोहति । नूनमिदम्—

शब्दब्रह्म सनातनं न विदितं शास्त्रे क्वचित् केनचित्
तद्देवी हि सरस्वती समभवत् काश्मीरदेशे पुमान् ।
श्रीमज्जैयटगेहिनीसुजठराज्जन्माप्य युग्मानुजः
श्रीमन्मम्मटसंज्ञयाश्रिततनुं सारस्वतीं सूचयन् ॥

इत्यादिना सुधासागरोपक्रमे भीमसेनदीक्षितेनोपन्यस्तां भट्टमम्मटस्य वाग्देवतावतारतामवगमयति । नहि प्रणेतुः पुण्यपरिणाहमन्तरेण प्रारब्धप्रबन्धस्य परिसमाप्तिर्विषूचीना विख्यातिर्वा कदाचित् सम्भवति !

अपि चातिचिराद् धीवरपरम्पराचरितनिरन्तरावगाहनमप्यस्य प्रबन्धस्य महोदधेरिवागाधतां बाधितुं न द्रागपि क्षमते । गम्भीरतराशयत्वमेवास्य ग्रन्थस्य भूयसीनामुच्चावचानां विवृतीनां प्रसूतेर्निदानमामनन्ति प्रेक्षावन्तः । तदेव च—

काव्यप्रकाशस्य कृता गृहे गृहे
टीकास्तथाप्येष तथैव दुर्गमः ।

---

१. मध्यमणिरिवाचरति ।

सुखेन विज्ञातुमिमं[1] य ईहते
धीरः स [2]एतां निपुणं विलोकताम् ॥

इति वाच्यविधया काव्यप्रकाशादर्शे महेश्वरभट्टाचार्येण,

मन्थानमन्दरगिरिभ्रमणप्रयत्नाद्
रत्नानि कानिचन केनचिदुद्धृतानि ।
नन्वस्ति साम्प्रतमपारपयोधिपूर-
गर्भावटस्थगित एष गणो मणीनाम् ॥

इति पारावाराप्रस्तुतप्रशंसया विवरणे महामहोपाध्यायगोकुलनाथेन च प्रतिपादितम् ।

इदमेव—"टीकाः काव्यप्रकाशस्य कामं सन्तु परश्शताः" इत्यादिना साहित्यदीपिकायां भट्टभास्करेण, "काव्यप्रकाशे टिप्पण्यः सहस्रं सन्ति यद्यपि" इत्यादिना स्वकृतटीकायां कमलाकरभट्टेन, "नानाविधं बहुविधैर्विबुधैर्निबद्धं व्याख्यानमत्र न तथा मुदमातनोति" इत्यादिना नरसिंहमनीषायां नरसिंहठक्कुरेण, "व्याख्यातं हि पुराऽत्र यैः सुकवयः सर्वे महापण्डितास्ते वन्द्याः सुतरां न तेषु मम कोऽप्यस्त्याग्रहः स्पर्धितुम्" इत्यादिना सुधासागरे भीमसेनदीक्षितेन चोपन्यासि ।

केचित् पुनर्निगूढाशयस्य काव्यप्रकाशस्य तात्पर्यं पर्यवधारयितुमशक्नुवन्तः स्वधीकार्श्यमपह्नुवानाः कार्कश्यमेवैतस्य व्याख्यावाहुल्यमूलं दोषं यदुद्घोषयन्ति, तदनेकव्याख्यातवैयासिकब्रह्मसूत्रादिशास्त्रान्तरीयाकरग्रन्थपरामर्शवैधुर्यनिबन्धनमसूयाविलसितं वा कोविदा विदन्ति ।

अथैतद्ग्रन्थकाराशेषसंस्तवविशेषजिज्ञासोपशान्तये [3]काश्मीराभिधजनपदाभिजनो राजानकवंशावतंसभट्टजैयटात्मजन्मा पातञ्जलमहाभाष्यप्रदीपकृत्कैयटभट्टानुजः [4]शब्दव्यापारविचाराख्यप्रबन्धान्तरस्य रचयिता [5]शाम्भवशिरोमणिः ख्रैष्टचामेकादशशताब्द्यां[6] विद्यमानो मम्मटभट्टः परिकरालङ्कारनिरूपण-

१. काव्यप्रकाशम् । २. काव्यप्रकाशादर्शव्याख्याम् । ३. एतत्सर्वमुल्लिखितपूर्वशब्दब्रह्मेत्यादिभीमसेनदीक्षितपद्यादवसीयते ।४. एष ग्रन्थः पुण्यपत्तन (पूना) स्थराजकीयमहाविद्यामन्दिर (डेक्कन कालेज) पुस्तकालयेऽद्याप्युपलभ्यत इति झलकीकरः । ५. इदमानन्दकविकृतनिदर्शनाख्यव्याख्यायां षट्त्रिंशत्तत्त्वदीक्षाक्षपितमलपटलत्वादिमम्मटविशेषणदर्शनादवगम्यते । ६. इदमित्थमवधार्यते—ख्रैष्ट ९९६ वत्सरमारभ्य १०५१ ख्रैष्टवत्सरं यावन्मालवराजसिंहासनं

पर्यन्तमेव काव्यप्रकाशं निरमात् । ततोऽन्तपर्यन्तं तु काश्मीरिक एव राजानक-जयानकतनुजो रत्नाकरकविकृतहरविजयमहाकाव्यस्य व्याख्याता भट्टोऽल्लटः[१] समपुपूरत् ।

काव्यप्रकाशस्य सार्धशताधिकानां व्याख्यानामुल्लेखः पुण्यपत्तनस्थ-रामकृष्णभाण्डारकरतत्त्वानुसन्धानप्रतिष्ठानप्रकाशितस्य साहित्यदर्पणस्य प्रस्ता-वनायाम्, षट्चत्वारिंशतश्च व्याख्यानामुल्लेखस्तत्प्रकाशितबालबोधिनीटीको-पेतकाव्यप्रकाशस्य प्रस्तावनायाम्, इह तु तत एव कासाञ्चिद् व्यतिरिक्ताभिश्च चतसृभिः सह क्रमेणाधस्तात् परिचयो विविच्य वितीर्यते । तथा हि—

(१) माणिक्यचन्द्रसूरिकृता काव्यप्रकाशसङ्केताख्या । अयं माणिक्य-चन्द्राचार्यो गुर्जरदेशीयः शीलभद्र—भरतेश्वर—वेरस्वामि-नेमिचन्द्र-सागरेन्दु-माणिक्यचन्द्रेति जैनाचार्यपरम्पराग्रेसरो वैक्रमे १२१६ (ख्रैष्टे ११६०) वत्सरे काव्यप्रकाशसङ्केतं निरमात् । भोजराज-मुकुलभट्टमात्रोल्लेखो व्याख्यान्तर-

---

प्रसाधितवतो भोजराजस्य काव्यप्रकाशदशमोल्लास उदात्तालङ्कारोदाहरणपद्यान्ते—"भोजनृपतेस्तत्त्यागलीलायितम्" इति दृश्यते । १०२८ ख्रैष्टवत्सरे काश्मीर-राजसिंहासने विराजमानस्यानन्तदेवस्य मालवाधिपस्य भोजराजस्य च समानकालवृत्तित्वेन—"स च भोजनरेन्द्रश्च दानोत्कर्षेण विश्रुतौ । सूरी तस्मिन् क्षणे तुल्यं द्वावास्तां कविबान्धवौ ॥" इति काश्मीरिक-कल्हणकविविरचित-राज-तरङ्गिणीसप्तमतरङ्गे २५९ श्लोके तुल्यतया वदान्यत्वादि प्रशस्यत इति ख्रैष्टै-कादशशतीपूर्वार्धो भोजराजस्य स्थितिसमयो निश्चीयते । अपि च, धारानगरा-धिपतिः सिन्धुराजतनूजः सरस्वतीकण्ठाभरण-रामायणचम्पूप्रभृतिग्रन्थकारः स एव भोजनरेन्द्रः ११२२ ख्रैष्टाब्दे गोविन्दभट्टात्मजाय धनपतिभट्टाय द्विजन्मने ग्रामो(?म)द दिति प्राचीनलेखमालोद्धृततद्दानपत्रेण १०७८ विक्रमवत्सरः (१०२१ ख्रैष्टवत्सरः) भोजकालः स्ववधारः । एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण माणिक्यचन्द्र-सूरिणा ११६० ख्रैष्टवत्सरे, सरस्वतीतीर्थेन च १२४२ ख्रैष्टवत्सरे काव्यप्रकाशस्य टीकाऽकारि, माधवाचार्येण १३३५ ख्रैष्टाब्दे सर्वदर्शनसङ्ग्रहे पातञ्जल-दर्शनप्रस्तावे काव्यप्रकाशः प्रामाणिकतयोपात्त इति १०५१ ख्रैष्टाब्दात् परम्, ११६० ख्रैष्टाब्दात् पूर्वं ख्रैष्टैकादशशताब्द्या उत्तरार्धभाग एव काव्यप्रकाशस्य रचनायाः समयो निर्धारितो वामनाचार्येण ।

१. तथा चोक्तमानन्दकविना स्वकृतनिदर्शनायाम्—"कृतः श्रीमम्मटाचार्य-वर्यैः परिकरावधिः । प्रबन्धः पूरितः शेषो विधायाल्लटसूरिणा ॥" इति । तत्रैव

कृन्नामानुपादानं मूलग्रन्थनेदिष्ठकालोद्भवश्च सङ्केतस्य व्याख्यासु प्राथम्यं बोधयति। तथा च प्रक्रान्तविषयानुस्यूतार्थप्रमापकौ सङ्केतावसानश्लोकौ—

माणिक्यचन्द्राचार्येण तदङ्घ्रिकमलालिना।
काव्यप्रकाशसङ्केतः स्वान्योपकृतये कृतः॥
रसवक्त्रग्रहाधीश(१२१६)वत्सरे मासि माधवे।
काव्ये काव्यप्रकाशस्य सङ्केतोऽयं समर्थितः॥ इति।

(२) सरस्वतीतीर्थकृता बालचित्तानुरञ्जिनी। अयमान्ध्रदेशे त्रिभुवनगिरिनाम्नि नगरे १२९८ वैक्रमे (१२४२ खीष्टे) वत्सरे नरसिंहभट्टात्मजान्मल्लिनाथभट्टादुद्भूतो नरहरिभट्टसंज्ञया प्राक् प्रसिद्धः प्रव्रज्याग्रहणोत्तरं सरस्वतीतीर्थाभिधः काव्यप्रकाशव्याख्यामकार्षीत् स्मृतिदर्पणादिभिर्ग्रन्थैः समं वाराणस्याम्।

तथा च—

"आलम्बनं सर्वविशेषणानां जयत्यखण्डस्थितिरान्ध्रदेशः",
"नगरमतिगरीयः सर्वसंसारसारस्त्रिभुवनगिरिनाम्ना तत्र विख्यातमास्ते",
"तस्यात्मजो निपुणधीर्नर-सिंहभट्टः",
"तस्मादचिन्त्यमहिमा महनीयकीर्त्तिः श्रीमल्लिनाथ इति मान्यगुणो बभूव",
"कनीयांस्तत्सूनुर्जयति नयशाली नरहरिः",
"सवर्ग्रहहस्तेन ब्रह्मणा (१२९८) समलङ्कृते।
काले नरहरेर्जन्म कस्य नासीन्मनोरमम्॥",
"संन्यस्यतस्तस्य बभूव सार्था सरस्वतीतीर्थ इति प्रसिद्धिः",
"काश्यां सरस्वतीतीर्थयतिना तेन रच्यते।
टीका काव्यप्रकाशस्य बालचित्तानुरञ्जिनी॥"

इति तट्टीकोपक्रमश्लोकांशाः।

(३) जयन्तभट्टकृता काव्यप्रकाशदीपिका। अयं गुर्जरधराधीशसारङ्गदेवनरेन्द्रस्य पुरोधसो भरद्वाजभट्टस्य सूनुः १३५० वैक्रमे (१२९३ खीष्टे)

च "इत्येष मार्गो विदुषाम्" इत्यादिपद्यव्याख्यायाम्—"काव्यप्रकाश इह कोऽपि निबन्धकृद्भ्यां द्वाभ्यां कृतेऽपि कृतिनां रसतत्त्वलाभः। लोकेऽस्ति विश्रुतमिदं नितरां रसालं बन्धप्रकाररचितस्य तरोः फलं यत्॥" इति। रत्नाकरीयहरविजयकाव्यस्य विषमपदोद्योतव्याख्यायां कर्तुरलक इति नाम दर्शनात् "विधायालकसूरिणा" इत्येव पाठः कस्यचित् सम्मतः।

वत्सरे, विजयकटकनाम्नि काव्यप्रकाशदीपिकां प्राणैषीत् । तथा च तट्टीकान्तगद्यांशः—"संवत् १३५०··· विजयकटके··· महाराजाधिराजश्रीसारङ्गदेवकल्याणविजयराज्ये··· महामात्यपुरोहितश्रीमद्भरद्वाजस्यात्मभुवा पुरोहितश्रीजयन्तभट्टेन··विरचितेयं काव्यप्रकाशदीपिका" इति । श्लोकश्च—

श्रीमद्भरद्वाजपदाम्बुजीयप्रसादतो ग्रन्थरहस्यमेतत् ।
विज्ञाय किञ्चित् कृतवाञ्जयन्तस्तत्र प्रमाणं सुधियां वितर्कः ।। इति ।

(४) सोमेश्वरभट्टकृता काव्यादर्शापराभिधाना काव्यप्रकाशसङ्केताख्या । अयं भरद्वाजगोत्रोत्पन्नस्य भट्टदेवकस्य सुत इति—

भरद्वाजकुलोत्तंसभट्टदेवकसूनुना ।
सोमेश्वरेण रचितः काव्यादर्शः सुमेधसा ।।

इति टीकान्तश्लोकात्, कान्यकुब्जदेशीय इति सप्तमोल्लासे प्रकृतिविपर्ययरूपरसदोषनिरूपणव्याख्यायां कान्यकुब्जदेशोपादानात्, प्राचीन इति काव्यादर्शे टीकाकारान्तराणामनुल्लेखाच्चावसीयते ।

(५) श्रीधरठक्कुरकृता काव्यप्रकाशविवेकाख्या । तर्काचार्य्यः श्रीधरठक्कुरो मैथिलमहीसुरो मिथिलेश्वरस्य शिवसिंहदेवस्य ख्रीष्टचतुर्दशशताब्द्यां तीरभुक्तिं शासतः सान्धिविग्रहिकः काव्यप्रकाशविवेकं व्यतानीत् । तथा च मिथिलातत्त्वविमर्शे तीरभुक्तीतिहासे च कलकत्तायाम् 'एसियाटिकसोसाइटी'स्थितश्रीधरकृतकाव्यप्रकाशविवेकान्तलेखः — "समस्तविरुदावलीविराजमानमहाराजाधिराजश्रीशिवसिंहभुज्यमानतीरभुक्तौ गजरथपुरे सत्प्रक्रियसदुपाध्यायविद्यापतीनामाज्ञया खौवालसं श्रीदेवशर्म-वलियाससं-श्रीप्रभाकराभ्यां लिखितैषा पुस्ती, ल. सं. २९१ (ख्री. १३९९) इति ।

(६) चण्डीदासेन कृता । अयमुत्कलदेशीयः साहित्यदर्पणकारस्य विश्वनाथमहापात्रस्य नारायणदासनामा यः पितामहस्तस्यानुजः । विश्वनाथस्य ख्रीष्टपञ्चदशशताब्द्यां सत्त्वस्य निर्धारितत्वादयं ख्रीष्टचतुर्दशशताब्द्यां स्थित आसीत् । एतस्य नाम विश्वनाथेन काव्यप्रकाशदर्पणे साहित्यदर्पणे च सबहुमानमुपात्तम् ।

(७) रुचकेन कृता काव्यप्रकाशसङ्केताख्या । यत्तु काश्मीरिकराजानकतिलकसूनुना मङ्खकस्य गुरुणालङ्कारसर्वस्वकारेण रुय्यकेणायं सङ्केतः कृत इति केनचिल्लिखितम्, तच्चिन्तनीयमेव; शब्दश्लेषनिरूपणे नवमे, शब्दालङ्कारसङ्करनिरूपणे व्यतिरेकालङ्कारनिरूपणे च दशमे काव्यप्रकाशोल्लासे रुय्यकमतस्य मम्मटेन निराकृतत्वाद् रुय्यकस्य मम्मटात् प्राचीनत्वात् ।

(८) भास्करभट्टेन कृता साहित्यदीपिका। अयं काव्यप्रदीपे गोविन्दठक्कुरेणोपात्त इति ततः प्राचीनत्वादस्य ख्रीष्टचतुर्दशशताब्दी स्थितिकालस्तर्क्यते। मिश्रोपाधिकस्त्वपरोऽग्रे निर्देक्ष्यते। परमानन्दचक्रवर्तिना साहित्यदीपिकायां नामग्रहणादप्यस्य स एव समयः स्ववधारः।

(९) वाचस्पतिमिश्रेण कृता। अयं महामहोपाध्यायाभिनववाचस्पतिमिश्राख्यया मैथिलद्विजपञ्जीप्रसिद्धः सदुपाध्यायगिरिपतिमिश्रस्य सूनुः, स्वरोदयव्याख्याकृतो नरहरिमिश्रस्य पिता सङ्ख्यापरिमाणादिकारस्य म०म०केशवमिश्रस्य पितामहः स्मृतिव्याकरणन्यायादिसकलशास्त्रसागरनिष्णात आचारचिन्तामणिप्रभृतीनामेकचत्वारिंशतो ग्रन्थानां रचयिता, यौवने मिथिलामहीमहेन्द्रस्य भैरवसिंहस्य, वार्धक्ये तत्सूनो रामभद्रसिंहस्य सभायां प्रधानपण्डितस्तदाज्ञया जरायां पितृभक्तितरङ्गिणीं प्राणैषीत्। तथा च तदन्तिमश्लोकः—

शास्त्रे दश स्मृतौ त्रिंशन्निवन्धा येन यौवने।
निर्मितास्तेन चरमे वयस्येषा विनिर्ममे॥ इति।

अस्य स्थितिसमयस्तु १४५० ख्रीष्टाव्दात् १५५० ख्रीष्टाव्दं यावत् तीरभुक्तीतिहासे निर्धारितः।

साङ्ख्यादिसमस्तदर्शनव्याख्याकृत् सर्वतन्त्रस्वतन्त्रो जगद्गुरुर्वृद्धवाचस्पतिमिश्राख्यया प्रसिद्ध एव काव्यप्रकाशस्य व्याख्यातेति कस्यचिल्लेखस्तु प्रामादिकः, तेन स्वयमेव न्यायसूचीनिवन्धान्ते—

न्यायसूचीनिवन्धोऽसावकारि विदुषां मुदे।
श्रीवाचस्पतिमिश्रेण वस्वङ्कवसु (८९८) वत्सरे॥

इत्यनेन स्वसमयस्य ८९८ वैक्रमाव्दस्य (८७६ ख्रीष्टाव्दस्य) लिखितत्वेन तस्य मम्मटादतिप्राचीनत्वात्।

(१०) सुवुद्धिमिश्रेण कृता। अयं ख्रीष्टचतुर्दशशताव्दीपरार्धवृत्तिना परमानन्दचक्रवर्तिना विस्तारिकायामुपात्त इति ख्रीष्टत्रयोदशशताव्दीपरार्धोऽस्य सत्ताकालः कल्पयितुं शक्यः। "इति सुवुद्धेः कौवुद्ध्यमपास्तम्" इति कटुशव्देन नरसिंहमनीषायामेतन्मतनिराकरणात्, पञ्जीप्रवन्धे नामानुपलम्भाच्चामैथिलत्वमपि तर्क्यते।

(११) अच्युतठक्कुरेण तर्काचार्येण कृता। अयं ख्रीष्टपञ्चदशशताव्दीपूर्वार्धे तीरभुक्तिं शासतो महाराजाधिराजशिवसिंहस्यामात्यप्रवरो रत्नपाणेः पितेति तदीयवक्ष्यमाणपद्यादवसीयते।

(१२) विश्वनाथकविराजकृता काव्यप्रकाशदर्पणाख्या। अयमुत्कलाभिजनः "तस्माददद्भुतमेवाह कृती नारायणो रसम्" इति धर्मदत्तेन सबहुमानमाख्यातनाम्नो नारायणदासस्य पौत्रः, "श्रीचन्द्रशेखरमहाकविचन्द्रसूनुश्रीविश्वनाथकविराजकृतं प्रबन्धम्" इति साहित्यदर्पणे समुल्लिखितस्य चन्द्रशेखरमहाकवेस्तनयः, १२८७ शाकाब्दे (१३६५ ख्रीष्टाब्दे) साहित्यदर्पणं व्यधादिति तद्भूमिकायां म० म० दुर्गाप्रसादद्विवेदेन निर्धारितम्। एष त्रिकलिङ्गेश्वरस्य सान्धिविग्रहिको नरसिंहविजयं काव्यम्, चन्द्रकलां नाटिकां च विधाय काव्यप्रकाशदर्पणं कृतवानित्यपि तद्दर्शनादवसीयते। तथा च काव्यप्रकाशदर्पणप्रारम्भे पद्यम्—

टीका काव्यप्रकाशस्य दुर्बोधानुप्रबोधिनी।
क्रियते कविराजेन विश्वनाथेन धीमता॥ इति।

(१३) म०म०पक्षधरमिश्रेण कृता। अयं जयदेवमिश्राभिधः शास्त्रविचारे गृहीतदुर्बलपक्षस्यापि सम्यक्समर्थकतया पक्षधरनाम्ना प्रसिद्धः काव्यकलाकौशलातिरेकप्रसादासादितपीयूषवर्षोपाधिकः शाण्डिल्यगोत्रजमहादेवमिश्रात्मजन्मा मैथिलद्विजन्मा पितृव्यादेव म०म०हरिमिश्रादधीताखिलशास्त्रो विद्वद्वरेण्यो रुचिदत्त-वासुदेवमिश्रयोर्गुरुर्गङ्गेशोपाध्यायकृतन्यायचिन्तामणेरालोकस्य, वर्धमानोपाध्यायकृतद्रव्यकिरणावलीप्रकाशस्य, न्यायपदार्थमालायाः, प्रसन्नराघवनाटकस्य, चन्द्रालोकस्य च सर्वसङ्कलनया द्वाविंशतेर्ग्रन्थरत्नानां निर्माता, १४५४ ख्रीष्टाब्देऽमरावतीनगर्यां विष्णुमहापुराणमलेखीत्। तथा च तदन्तिमश्लोकः—

बाणैर्वेदयुतैः सशम्भुनयनैः सङ्ख्यां गते (३४५) हायने
श्रीमद्गौडमहीभुजो गुरुदिने मार्गे च पक्षे सिते।
षष्ठ्यां याममरावतीमधिवसन् या भूमिदेवालया
श्रीमत्पक्षधरः सुपुस्तकमिदं शुद्धं व्यलेखीदिदम्॥ इति।

पुस्तकं तदद्यापि दरभङ्गामण्डलीय-योगिवाट (योगिआड़) ग्रामे स्व० नैयायिककेशवशर्मणः सद्मनि विद्यत इति, अमरावती नगरी प्राचीनकमलासरित्तीरे कोइलखग्रामाद् गव्यूतियुगं यावदासीदिति ख्रीष्टषोडशशताब्दीपरार्धे विपक्षाक्रान्तां तामच्युतठक्कुरो मिथिलेशमहेशठक्कुरमध्यमात्मजो नामशेषामकार्षीदिति च मिथिलातत्त्वविमर्शः।

(१४) रामनाथोपाध्यायेन कृता रहस्यप्रकाशाख्या। यद्ययं मैथिलः, तर्हि सम्प्रति नेपालराज्यान्तर्गतस्य (प्राक् स्वतन्त्रस्य) मोरङ्गदेशस्याधिपतेः सोरम-

देवीपतेः कंसनारायणस्य सभापण्डितो रागतरङ्गिण्यामेतत्कृतगीतस्य म०म० लोचनकविनोदाहृतत्वात् ख्रीष्टषोडशशताब्दीप्रभवः सम्भवति ।

(१५) पद्मनाभमिश्रेण कृता । अयं सुपद्मव्याकरणाद्यनेकग्रन्थानां कर्ता मैथिलदीर्घघोष (दिघवर) द्विजराजकुलाकूपारकलाधरस्य वाणीभूषणाभिधच्छन्दोग्रन्थस्य रचयितुर्मिथिलेशं गणेश्वरसिंहात्मजं कीर्तिसिंहमुपजीवतो दामोदरमिश्रस्य महाकविविद्यापतिसमानकालिकस्य तनूजः कमलाकरभट्टेन स्वकृतटीकायामुल्लिखितनामा ख्रीष्टचतुर्दशशताब्दीसम्भवः सम्भवति ।

(१६) म०म०गोविन्दठक्कुरेण कृता छायाव्याख्या काव्यप्रदीपाख्या । अयं मैथिलश्रोत्रिय'घुसौत'वंशावतंसस्य केशवठक्कुरस्य तनयो हयग्रीवोपासकस्तार्किकालङ्कारिकचूडामणिर्वङ्गविषयावयव-यशोहर(जैसोर)मण्डलवासिभूस्वामिप्रवरभवानन्दरायाश्रितः ख्रीष्टषोडशशताब्दीप्राग्भागे काव्यप्रकाशस्य काव्यप्रदीपाख्यां छायाव्याख्यां प्राणैषीत् । ख्रीष्टपञ्चदशशताब्दीसम्भूतविश्वनाथमहापात्रमतस्यानेन काव्यप्रदीपे खण्डनात्, १६१२ ख्रीष्टाब्दे निर्णयसिन्धुं कृतवता कमलाकरभट्टेन स्वकृतकाव्यप्रकाशटीकायामस्योपादानाच्च तन्मध्यस्थः समयोऽस्यावसीयते ।

(१७) म०म०गोविन्दठक्कुरेणैव कृतोदाहरणदीपिकाख्यापरा व्याख्या । इयमुदाहरणदीपिका तत्सदुपाख्यभट्टवैद्यनाथेन स्वकृतोदाहरणचन्द्रिकायामुपात्ता । तथा च श्लोकाः प्रदीपस्यादौ—

सोनोदेव्याः प्रथमतनयः केशवस्यात्मजन्मा
श्रीगोविन्दो रुचिकरकवेः स्नेहपात्रं कनीयान् ।
श्रीमन्नारायणचरणयोः सम्यगाधाय चित्तं
ध्यात्वा सारस्वतमपि महः काव्यतत्त्वं व्यनक्ति ।

अन्ते—

परिशीलयन्तु सन्तो मनसा सन्तोषशीलेन ।
इममद्भुतप्रदीपं प्रकाशमपि यः प्रकाशयति ॥
दीपिकाद्वितयं कन्ये प्रदीपद्वितयं सुतौ ।
स्वमतौ सम्यगुत्पाद्य गोविन्दः शर्म विन्दति ॥

पूजाप्रदीपस्यादौ—

न श्लाघन्ते त्रिदशगुरवे यस्य विद्यां विदन्तो
नासेवन्ते जलधितनयां येन दृष्टाः कृपार्द्रम् ।

नाकाङ्क्षन्ति क्वचिदपि सुधां यस्य काव्यं पिबन्तः
सन्तः ! सोऽयं जयति जगति श्रीभवानन्दरायः ।।
श्रीमत्केशवतनयो गोविन्दस्तन्निदेश(मनु)वर्ती ।
प्रकटयति धर्मपदवीं पूजाकर्मप्रदीपेन ।।

अन्ते—

श्रीमद्भवानन्दनिदेशवर्त्ती गोविन्दशर्मा गुरुभक्तियुक्तः ।
उपासकानामुपकारहेतोः पूजाप्रदीपं कृतवान् विमृष्य ।। इति ।

(१८) म०म०रत्नपाणिठक्कुरेण कृता काव्यदर्पणाख्या । अयं मिथिलेशशिवसिंहामात्यस्याच्युतठक्कुरस्य तनय इति ख्रीष्टपञ्चदशशताब्द्याः परार्धेऽस्थात् । तथा च—

शिवसिंहान्मिथिलेशादवाप यो मन्त्रितां विबुधः ।
तस्याच्युतस्य सूनुर्बभूव भुवि रत्नपाणिरयम् ।।

इति तदीयटीकाश्लोकः ।

(१९) म०म०देवनाथठक्कुरेण कृता काव्यकौमुदी । अयमधिकरणकौमुदी-स्मृतिकौमुदी-तन्त्रकौमुदीनामपि कर्त्ता शास्त्रार्थविचारप्रागल्भ्यावाप्ततर्कपञ्चाननपदवीको म०म०गोविन्दठक्कुरस्याष्टसु सुतेषु षष्ठः ख्रीष्टषोडशशताब्दीचरमभागे पितृचरणप्रणीतकाव्यप्रदीपविषये पराक्षेपान् क्षपयितुं काव्यकौमुदीं व्यतानीत् । तथा च काव्यकौमुद्यां मङ्गलानन्तरश्लोकः—

य एष कुरुते मनो विपदि गौरवीणां गिरां
स वामन इवाम्बरे हरिणलाञ्छनं वाञ्छति ।
लिलेखिषति सिंहिकारमणकेसरं फेरुवत्
पतङ्ग इव पावकं नृहरिमावकं[1] धावति ।।
विन्यस्तं दूषणं येन गौरवीषु निरुक्तिषु ।
विन्यस्यत्यस्य शिरसि तर्कपञ्चाननः पदम् ।। इति ।

अस्यैव तनयो महोपाध्यायरामानन्दठक्कुरो रसतरङ्गिण्याः प्रणेता । सा च मिथिलासंस्कृतविद्यापीठाय प्रकाशयितुं सम्पाद्य मयादायि । अस्योपादानं कमलाकरभट्टः सठ्ठक्कुनरसिंहश्च स्वटीकायामकार्षीत् ।

(२०) रविठक्कुरेण कृता मधुमती । अयमच्युतठक्कुरस्य पौत्रो रत्नपाणिठक्कुरस्य पुत्र इति ख्रीष्टषोडशशताब्दीप्रारम्भोऽस्य सत्ताकालः कलयितुं शक्यः । अच्युतादिभिर्निरन्तरालैस्त्रिभिः पुरुषैः काव्यप्रकाशो व्याख्यात इत्यवधेयम् ।

१. आवकमवीनां मेषाणां वृन्दम् । 'शावकम्' इति क्वचित् पाठः ।

(२१) मुरारिमिश्रेण कृता । अयं शाण्डिल्यगोत्रोद्भवस्य मैथिलश्रीकृष्ण-मिश्रस्य सुतो म०म०केशवमिश्र-रामभद्रयोरन्तेवासी, मोरङ्गमहीपाललक्ष्मीनारा-यणात् षष्ठं त्रिविक्रमनारायणदेवं समाश्रितः शुभकर्मनिर्णयप्रभृतीननेकान् ग्रन्थान् प्राणैषीत् । तथा च शुभकर्मनिर्णये श्लोकाः—

विश्वव्यापिप्रतापस्त्रिजगति विदिते चारुमोरङ्गदेशे ।
लक्ष्मीनारायणाख्यः समभवदवनीपालमालावतंसः ॥

कुमार इव गौरीशात् पारिजात इवाम्बुधेः ।
रूपनारायणो राजा लक्ष्मीनारायणदभूत् ॥

श्रीवीरनारायणमेदिनीन्द्रः श्रीरूपनारायणभूमिपालात् ।
जातस्ततः सर्वगुणैरुपेतो यथा जयन्तो विबुधाधिराजात् ॥

अभूदस्माद्राज्ञो नयविनयविद्यावलमति-
श्रियां पारावारः स खलु नरनारायणनृपः ।
अस्मादुद्भटवैरिकुम्भिदलनप्रोद्दामपञ्चाननो
जज्ञे यज्ञपरायणः किल जगन्नारायणो भूपतिः ॥

कुश इव सुतात् कौशल्याया जयन्त इवेन्द्रतो
रतिपतिरिव श्रीमद्विष्णोः कुमार इवोग्रतः ।
शुक इव मुनेर्व्यासाद् विधुश्च यथाम्बुधे-
र्बुध इव विधोरस्माज्जातस्त्रिविक्रमभूपतिः ॥

सोऽयं मुरारिधीरं सहकारितया समासाद्य ।
श्रीशारदाप्रसादात् तनुते शुभकर्मनिर्णयं नृपतिः ॥

विज्ञायाखिलशास्त्रतत्त्वममलं श्रीरामभद्राद् गुरो-
र्मिश्रात् केशवतः स्मृतीरथ तयोः सारं विविच्य स्वयम् ।
पादाम्भोजयुगं प्रणम्य शिवयोः सङ्ख्यावतां प्रीतये
व्यातेने शुभकर्मनिर्णयममुं श्रीमान् मुरारिः कृती ॥ इति ।

अनर्घराघवस्य निर्माता मुरारिस्तु रत्नाकरकविना हरविजये गृहीतनामत्वात् ख्रीष्टनवमशताब्द्या न नवीन इति तस्य काव्यप्रकाशव्याख्याकारित्वमसम्भाव्य-मेव ।

(२२) यशोधरेण कृता । यशोधरोपाध्यायः सर्वतन्त्रस्वतन्त्राद्वाचस्पतिमिश्रा-दर्वाचीनतया रसपारिजातस्य दशमे पल्लवे महाकविभानुदत्तमिश्रेणोपात्तो

यथा—

विद्या कामगवी तस्या वत्सो वाचस्पतिः कविः ।
दोग्धा सिद्धान्तदुग्धानामेक एव यशोधरः ।। इति ।

म०म०नरसिंहठक्कुरेण च नरसिंहमनीषायामेतन्नाम समुल्लिखितम् । विद्याकरमिश्रेणापि स्वसंगृहीतविद्याकरसहस्रके—

अध्यापितासि विधुमुखि कौशलमिदमद्भुतं केन ।
गच्छसि यथा यथा बहिरहह ममान्तस्तथा तथा विशसि ।।

इति ६८८ तमं पद्यमेतदीयत्वेनाभिहितम् ।

किञ्चायं कामसूत्रव्याख्यायां भदन्तरविगुप्तमुपादितेति ततोऽर्वाचीनः, भानुदत्तमिश्रादिभ्यश्च प्राचीनोऽयमित्यस्य ख्रौष्टी पञ्चदशी शताब्दी स्थितिसमयः सम्भवति ।

(२३) रुचि(कर)मिश्रेण कृता । अयं रुचिकरो मिश्रोपनाम्नैव नरसिंहमनीषायामुपात्त इति म०म०गोविन्दठक्कुरस्य ज्यायान् वैमात्रेयो रुचिकरो न भवितुमर्हति, तस्मादस्माभिरपरिचित एव ख्रौष्टषोडशशताब्दीसम्भूतः कश्चित् ।

(२४) परमानन्दचक्रवर्तिना कृता विस्तारिका । अयं परमानन्दचक्रवर्ती स्वकृतविस्तारिकायां सुबुद्धिमिश्रं काव्यप्रकाशदीपिकाकारं जयन्तभट्टं चोपादितेति ताभ्यामर्वाचीनः, प्रदीपकारादिभिश्चायमुपात्त इति तत्तः प्राचीन इति ख्रौष्टी पञ्चदशशताब्दी स्थितिसमयश्चक्रवर्त्युपाधेर्वङ्गदेशीयत्वं चास्यावसीयते ।

(२५) भास्करेण कृता रहस्यनिबन्धाख्या । अयमपरो भास्करो लाटभास्करमिश्रनाम्ना व्यवहृतो नरसिंहमनीषायामिति ख्रौष्टसप्तदशशताब्द्याः प्राक्कालिकः ।

(२६) जयरामपञ्चाननभट्टाचार्येण कृता काव्यप्रकाशतिलकाख्या । अस्य वङ्गाभिजनत्वमुपाधेः केवलमवधार्यते ।

(२७) अज्ञातनाम्ना विदुषा कृता मणिसाराख्या । मणिसारस्योपादानं नरसिंहमनीषायामस्तीति ख्रौष्टसप्तदशशताब्द्याः प्राचीनस्तस्य रचयिता ।

(२८) म०म० नरसिंहठक्कुरेण कृता नरसिंहमनीषा । गदाधरठक्कुरस्य सुतो घुसौतविप्रवंशबीजिपुरुषाद् रविकरठक्कुरादयमष्टमः, प्रदीपकारस्तु चतुर्थ एवेत्यस्य समयः ख्रौष्टी सप्तदशशताब्दी सम्भवति । अयमेकं स्वकीयटीकायामुदाहृतानेकपद्यं काव्यम्, ताराभक्तिसुधार्णवं तन्त्रप्रबन्धं च प्राणैषीद् । भीमसेनदीक्षितोऽमुं "न्यायविद्यावागीश-नरसिंहठक्कुराः" इति सादरमुल्लिखति । 'नरसिंहमनीषायां दोषनिरूपणोल्लासारम्भे त्वस्य विद्यावैभवविनयादिसूचकं पद्यमुपलभ्यते । यथा—

दोषप्रदानपटवो बहवोऽपि धूर्ता
मूका भवन्ति कठिने सरले प्रगल्भाः ।
मातर्भवानि करवाणि ततोऽत्र काकुं
मा कुण्ठितोऽस्तु मयि ते करुणाकटाक्षः ।। इति ।

(२६) गदाधरभट्टाचार्येण कृता । अयं वङ्गदेशीयो रघुनाथशिरोमणेरन्तेवासी न्यायचिन्तामणिदीधितेर्व्याख्याता व्युत्पत्तिवाद-शक्तिवाद-मुक्तिवादविषयतावादादीनां विपुलनिबन्धानां प्रणेता ख्रीष्टषोडशशताब्दवसाने तदव्यवहितोत्तरकाले वासीत् ।

(३०) जगदीशभट्टाचार्येण कृता रहस्यप्रकाशाख्या । अयमपि वङ्गदेशीयो गदाधरभट्टाचार्यस्य सहाध्यायी शब्दशक्तिप्रकाशिकाया न्यायचिन्तामणिदीधितेव्याख्यायाश्च कर्ता गदाधरसमानकालिक एव ।

(३१) जैन-राघवाचार्येण कृतावचूरिः । अवचूरिरिति लघुविवृतेर्जैननये संज्ञा । राघवस्त्वपरिचित एव ।

(३२) आनन्दकविना कृता निदर्शना । काश्मीरिकोऽयं सारसमुच्चयापराभिधानाया निदर्शनाख्य-काव्यप्रकाशव्याख्यायाः प्रणेतासीत् । अनेन हि निदर्शनायां भट्टमम्मटस्य षट्त्रिंशत्तत्त्वदीक्षाक्षपितान्तर्मलपटलत्वादिशाम्भवप्रवरत्वसूचकविशेषणानि टीकोपक्रमे लिखितानि । अयमेव दक्षिणमहाविद्यालय-(डेक्कन कालेज)स्थितर्हस्तलिखितपुस्तकसूचीपत्रे श्रीकण्ठनाम्ना व्यवहृत इति वामनाचार्यः । निदर्शनायामयं विस्तारिकाकृतं परमानन्दचक्रवर्तिनमुपादितेति ख्रीष्टषोडशशताब्दीतो नैव प्राचीनः सम्भवति ।

(३३) श्रीवत्सलाच्छनभट्टाचार्येण कृता सारबोधिनी । अयं वङ्गाभिजनः स्वकृतसारबोधिन्यां(सुबुद्धि)मिश्रम्, विद्यासागरम्, भास्करम्, जयरामम्, विश्वनाथम्, तत्त्वबोधिनीकृतं टीकाकारमुपादाय, परमानन्दचक्रवर्तिनो विस्तारिकामेव प्रायेणानुहरतीति चक्रवर्तिनो नवीनत्वाद् रसगङ्गाधरे सनामनिर्देशमेतन्मतस्य खण्डनात् पण्डितराजजगन्नाथात् प्राचीनत्वाच्चास्य समयः ख्रीष्टपञ्चदशशताब्दी निर्धार्यते ।

(३४) विद्यासागरेण कृता । अयं प्रायो वङ्गदेशीयः परत्रेदृशस्य नाम्न उपाधेर्वाऽदर्शनात् । सारबोधिन्यामयमुपात्त इति ख्रीष्टपञ्चदशशताब्दीतः प्राक्कालिकः ।

(३५) महेशापरनामकेन महेश्वरभट्टाचार्येण कृता काव्यप्रकाशादर्शाख्या । अयं न्यायालङ्कारोपाधिको महेशापरनामा वङ्गप्रचलितदायभागटीकायाः कर्ता

स्वकीयादर्शे परमानन्दचक्रवर्तिनं परमुपादित, तत्सदुपाख्यवैद्यनाथेन चास्य मतमुदाहरणचन्द्रिकायां महेशनाम्नामुमुपादाय बहुशो निराकारीति परमानन्द-वैद्यनाथकालयोरन्तराले ख्रीष्टषोडशशताब्द्यामयं वङ्गदेशमभूषयदिति तात्पर्य-विवृतिकृन्मतम् ।

(३६) रामकृष्णेन कृता काव्यप्रकाशभावार्थाख्या । नारायणभट्टयादि-ग्रन्थानां प्रणेतुर्नारायणभट्टस्य सूनुः, भाट्टवार्त्तिककाव्यप्रकाशप्रभृतिग्रन्थानां व्याख्यातुर्निर्णयसिन्धुस्मृतिनिबन्धकारस्य कमलाकरभट्टस्य पिता महाराष्ट्र-देशीयो विश्वामित्रगोत्रजन्मा रामकृष्णभट्ट एवायमिति कस्यचित्तर्कः । तथा च कमलाकरीयकाव्यप्रकाशटीकान्तश्लोकाः—

गुणिनोऽनन्तपुत्रस्य विनोदाय सतां मुदे ।
कमलाकरसंज्ञेन श्रम एष विनिर्मितः ।।
तर्केन्दुस्तर्कमेघः फणिपतिभणितिः पाणिनीये प्रपञ्चे
न्याये प्रायः प्रगल्भः, प्रकटितपटिमा भट्टशास्त्रप्रघट्टे ।
प्रायः प्राभाकरीये पथि मथितदुरूहान्तवेदान्तसिन्धुः
श्रौते साहित्यकाव्ये प्रखरतरगतिर्धर्मशास्त्रेषु यश्च ।।
येनाकारि प्रोद्भटा वार्त्तिकस्य टीका चान्या विंशतिर्ग्रन्थमाला ।
श्रीरामाङ्घ्र्योरर्पिता निर्णयेषु सिन्धुः शस्त्रे तत्त्वकौतूहले च ।।
श्रीमन्नारायणाख्यात् समजनि विबुधो रामकृष्णाभिधान-
स्तत्सूनुः सर्वविद्याम्बुधिनिजचुलुकीकारतः कुम्भजन्मा ।
टीकां काव्यप्रकाशे कमलपदपरस्त्वाकरोऽरीरचद्यः
श्रीपित्रोः पादपद्मे रघुपतिपदयोः स्वं श्रमं प्रार्पयच्च ।। इति ।

अस्य समयस्तु कमलाकरभट्टसमयादवसातव्यः ।

(३७) अज्ञातनाम्ना कृता तत्त्वबोधिनी । "अज्ञातकर्तृकायास्तत्त्वबोधिन्याः", "अधिकं तत्त्वबोधिन्यां द्रष्टव्यम्" इति सारबोधिन्यां श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्येण नामोपात्तम् । भट्टोजिदीक्षितस्यान्तेवासी संन्यस्य वामनेन्द्रस्वामिनः शिष्यो ज्ञानेन्द्रसरस्वतीनामैव वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्या इव काव्यप्रकाशस्यापि तत्त्वबोधिनीनाम्नीं व्याख्यामकार्षीदिति केचित् कथयन्ति ।

(३८) अज्ञातनाम्ना कृतालोकाख्या । आलोकस्योपादानं केवलं नरसिंहमनीषायाम् । पक्षधरमिश्रेणैव न्यायचिन्तामणेरिव काव्यप्रकाशस्याप्यालोकाख्यैव व्याख्या कृतेति नामसाम्यात् केचन तर्कयन्ति ।

(३९) अज्ञातनाम्ना जैनसूरिणा कृतावचूरिः। इयं पूर्वोल्लिखितावचूरेः परा।

(४०) पण्डितराजजगन्नाथेन कृता। इयं टीका मिथिलामहाराजसंस्कृतपुस्तकालये विद्यते। अस्याः समयस्तु ख्रीष्टसप्तदशशताब्दीप्राग्भागः।

(४१) कमलाकरभट्टेन कृता। अयं प्रागुल्लिखितरामकृष्णभट्टस्य सूनुर्बालबोधिनीकारविद्यागुरोः सखारामभट्टस्यातिवृद्धप्रपितामहो महाराष्ट्रदेशीयः १६११ ख्रीष्टाब्दे निर्णयसिन्धुं निरमात्। तथा च निर्णयसिन्धोरवसाने श्लोकः—

वसुऋतुऋतुभू(१६६८)मिते गतेऽब्दे
नरपतिविक्रमतोऽथ याति रौद्रे।
तपसि शिवतिथौ समापितोऽयं
रघुपतिपादसरोरुहेऽर्पितश्च ॥ इति।

ततश्च ख्रीष्टषोडशशताब्दीपरभाग एवैतत्पितू रामकृष्णभट्टस्य समयः।

(४२) तत्सदुपाख्यवैद्यनाथभट्टेन कृतोदाहरणचन्द्रिका। अयं दाक्षिणात्यविट्ठलभट्टात्मजरामभट्टसूनुरुदाहरणचन्द्रिकायां चण्डीदासं सुबुद्धिमिश्रमुदाहरणदीपिकाकारं गोविन्दम्, चक्रवर्तिनं महेश्वरभट्टं चोपादित, १७४० वैक्रमाब्दे च (१६८३ ख्रीष्टाब्दे) उदाहरणचन्द्रिकामकार्षीत्। तथा च तट्टीकान्तश्लोकौ—

अनल्पकविकल्पिताखिलसदर्थमञ्जूषिकां
सदन्वयविबोधिकां विबुधसंशयोच्छेदिनीम्।
उदाहरणयोजनाजननसज्जनाह्लादिका-
मुदाहरणचन्द्रिकां भजत वैद्यनाथोदिताम्॥
वियद्वेदमुनिक्ष्माभिर्मितेऽब्दे कार्त्तिके सिते।
बुधाष्टम्यामिमं ग्रन्थं वैद्यनाथोऽभ्यपूरयत् ॥ इति।

(४३) भीमसेनदीक्षितेन कृता सुधासागराख्या। अयं शाण्डिल्यगोत्रजः कान्यकुब्जद्विजः शिवानन्ददीक्षितात्मजन्मा काश्याम् १७७९ वैक्रमे (१८३६ ख्रीष्टे) वत्सरे चैत्रशुक्लत्रयोदशीसोमे सुधासागरमपूरयत्। तथा च सुधासागरश्लोकाः—

श्रीमच्छाण्डिल्यवंशे कृतविविधमखः कीर्त्तिमान् दीक्षितोऽभूद्
गङ्गादासः प्रसिद्धः सुरगुरुसदृशः कान्यकुब्जाग्रगण्यः।
तस्माद्वीरेश्वराख्यस्तनय इह महाभाग्यवान् विष्णुभक्तो
जातः सङ्कीर्तनीयः सकलबुधजनैर्भूपतीनां सभासु॥

तस्माच्छ्रीमुरलीधरो हि कवितापाण्डित्यपुण्यावधि-
र्जातस्तस्य सुतौ त्रिलोचन-शिवानन्दौ गुणैस्तत्समौ ।
शैवे वा पथि वैष्णवे समरसः श्रीमच्छिवानन्दतः
सञ्जातः किल भीमसेन इति सद्विद्याविनोदी कविः ।।
संवद्ग्रहाश्वमुनिभू(१७७९)ज्ञाते मासे मधौ सुदि ।
त्रयोदश्यां सोमवारे समाप्तोऽयं सुधोदधिः ।। इति ।

(४४) म०म०महेशचन्द्रदेवन्यायरत्नेन कृता तात्पर्यविवृतिः । अयं कलकत्ताराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयप्रधानाध्यक्षो वङ्गाभिजनो विद्वद्वरेण्यः १८८२ खृष्टाब्दे तात्पर्यविवृतिनाम्नीं काव्यप्रकाशटीकां समपूरयत् । तात्पर्यविवृतेराकृतिः कशीयसी, किन्त्वियं सरलतया बालोपकारिका । अत्र जयरामः (प्रकाशतिलककृत्), नागेशः (उद्द्योतकृत्), वैद्यनाथः (चन्द्रिकाकृत्), आनन्दकविः (निदर्शनाकृत्) चोपात्ताः ।

(४५) म०म०वामनाचार्येण कृता बालबोधिनी । अयं महाराष्ट्रदेशीयः शालङ्कायनगोत्रजो झलकीकरोपनामकरामचन्द्रभट्टात् सरस्वतीदेव्यामुद्भूतो न्यायकोशकारम०म०भीमाचार्यानुजन्मा । म०म०भट्टवामनाचार्यः १८०४ शाकाब्दे (१८८२ खृष्टाब्दे) बालबोधिनीं सरलसरलां सर्वार्थसङ्ग्राहिणीमन्वर्थाभिधानां काव्यप्रकाशव्याख्यां व्यधासीत् । तथा च टीकान्तश्लोकाः—

देशे महामहाराष्ट्रे पत्तने पुण्यनामके ।
प्रधानपाठशालायामाङ्ग्लभूपनियोगतः ।।
अलङ्कारव्याकरणाध्यापकेन सुमेधसा ।
कर्णाटके जनपदे नानाविद्याविभूषिते ।।
विजापुरप्रान्तजुषा झलकीग्रामवासिना ।
सरस्वतीगर्भभुवा महाराष्ट्रद्विजन्मना ।।
रामचन्द्रतनूजेन वामनाचार्यशर्मणा ।
काव्यप्रकाशटीकेयं ग्रथिता बालबोधिनी ।।
शाके वेदनभोऽष्टेन्दु(१८०४)प्रमिते मासि कार्त्तिके ।
सम्पूरिता शुक्लपक्षे टीकेयं प्रतिपत्तिथौ ।। इति ।

(४६) पण्डितवर-हरिशङ्करशर्मणा कृता नागेश्वरी । अयं खृष्टोनविंशशताब्दीपरार्धे मिथिलान्तःपातिनि सर्वतन्त्रस्वतन्त्र(वृद्ध)वाचस्पतिमिश्रनिवासेन

पुरा प्रसाधिते प्राज्ञपरम्पराशालिनि सारस्वतानुकम्पाधामनि ठाढ़ीनामनि ग्रामे प्रादुर्भूतः पातञ्जलमहाभाष्यादिविवरणैः समं काव्यप्रकाशस्यापि सारभूतार्थबोध्निकां नागेश्वरीसमाख्यां व्याख्यां निरमात् ।

(४७) नागेश (नागोजी) भट्टेन कृता काव्यप्रदीपाख्यायाः काव्यप्रकाशव्याख्याया बृहदुद्द्योताख्या व्याख्या । अयं महाराष्ट्राभिजनो वाराणसीनिवासी सतीशिवभट्टयोः सुतः शृङ्गवेर (प्रयागसन्निकृष्टसिङरौर) पुराधीश्वरं रामनृपं समाश्रितः शब्देन्दुशेखरप्रभृतीनां विपुलग्रन्थरत्नानां निर्माता काव्यप्रकाशस्य टीकासु विचारवैचित्र्येण प्रधानस्य काव्यप्रदीपस्य बृहदुद्द्योतनाम्नीं व्याख्यां ख्रीष्टसप्तदशशताब्दीपरभागे व्यररचत् ।

(४८) नागेशभट्टेन कृतापरा काव्यप्रदीपस्य व्याख्या लघूद्द्योताख्या । अयं भट्टोजिदीक्षितपौत्रहरिदीक्षितस्य शिष्यो वैद्यनाथभट्टस्य च गुरुरिति प्रसिद्धिः ।

(४९) तत्सदुपाख्यवैद्यनाथभट्टेन कृता काव्यप्रदीपाख्यकाव्यप्रकाशव्याख्याया व्याख्या प्रभा ।

(५०) म०म०गोकुलनाथशर्मणा कृता काव्यप्रकाशविवरणाख्या । अयं मिथिलायां विद्यातपस्सिद्धिविश्रुतवैभवधामनि मङ्गलवनी (मङ्गरौनी) नामनि ग्रामे, विजृम्भमाणालौकिकानुभावसमवाये धरणीसुरफणदहान्ववाये, महामहोपाध्यायस्य रुचिपतेर्वृद्धप्रपौत्रः, सदुपाध्यायनीकारापराभिधानस्य हरिहरस्य प्रपौत्रः, सदुपाध्यायरामचन्द्रस्य पौत्रः, विद्यानिधिपदप्रसाधितस्य नैष्ठिकप्रवरमहामहोपाध्यायपीताम्बरस्यात्मजो विनायक इवोमादेवीप्रसूतः, अविलम्बसरस्वतीपदवीभृतो महामहोपाध्यायत्रिलोचनस्य महामहोपाध्यायधनञ्जयस्य चानुजः, महामहोपाध्यायजगद्धरस्याग्रजः, सर्वस्वदानकृन्महामहोपाध्यायरघुनाथमहामहोपाध्यायलक्ष्मीनाथयोर्जनयिता, कुलपरम्परोपनतसिद्धसारस्वतमन्त्रपुरश्चर्याप्रसादासादितसर्वतन्त्रापरतन्त्रप्रातिभः, महामहोपाध्यायरामेश्वरादीनां सुधीधौरेयाणामध्यापकः, स्वदेशे मिथिलामेदिनीमहेन्द्रं खण्डवलाकुलकुमुदकलाधरं द्विजराजं राघवसिंहम्, विदेशे गढ़वालमण्डलघटक (टीड़ी) श्रीनगरनरेश्वरं राजन्यवरं फ़त्ते (फतह) शाहं समये समये समुपसृत्य ताभ्यामभिसभाजितो विविधान् विबुधैरपि प्रायो दुर्बोधान् सकलसंस्कृतानुशासनविषूचीनानिर्वचनीयप्रेक्षासाक्षिणः पुरो निर्देक्ष्यमाणान् प्रबन्धान् ख्रीष्टयां सप्तदशशताब्द्यां पर्यायेण प्राणैषीत् । तेषु च १ रश्मिचक्रम् (न्यायतत्त्वचिन्तामणिविवरणम्), २ आलोकविवरणम् (पक्षधरीयन्यायचिन्तामण्यालोकव्याख्यानम्), ३ दीधितिविद्योतः (रघुनाथीयचिन्तामणिदीधितिटीका), ४ न्यायसिद्धान्ततत्त्वम्, ५ दिक्कालनिरूपणम्, ६ लाघव-

गौरवरहस्यम्, ७ कुसुमाञ्जलिविवरणम्, ८ बौद्धाधिकारविवरणम्, ९ शक्तिवादः, १० मुक्तिवादः, ११ पदवाक्यरत्नाकरः (वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयानुसन्धानविभागेन प्रकाशितः), १२ खण्डनकुठारः (दिनेशभट्टाचार्येण मिथिलानव्यन्यायेतिहास एतत्कृतत्वेनोल्लिखितः), १३ मिथ्यात्वनिरुक्तिः (अद्वैतमतस्थापना), १४ कुण्डकादम्बरी (कादम्बरीनाम्न्यां कन्यायामकाले जाह्नवीजले निमज्ज्य परलोकं गतायां तत्स्मृतिरक्षायै कृतेष्वन्यतमो ग्रन्थः), १५ कादम्बरीप्रदीपः (द्वैतनिर्णयटीका), १६ कादम्बरीकीर्त्तिश्लोकः, १७ कादम्बरीप्रश्नोत्तरमाला, १८ काव्यप्रकाशविवरणम् (वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयानुसन्धानविभागेन प्रकाश्यमानम्), १९ रसमहार्णवः (रसनिबन्धः), २० शिवस्तुतिः (शिवशतकापराख्या), २१ अशौचनिर्णयः (स्मृतिनिबन्धः), २२ वृत्ततरङ्गिणी, २३ एकावली (श्रीनगरेशफ़तेशाहाज्ञया रचिता), २४ शुद्धिविवेकः (स्मृतिनिबन्धः), २५ मासमीमांसा (क्षयमासविवादे मिथिलेशराघवसिंहाज्ञया रचिता), २६ सूक्तिमुक्तावली (वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयानुसन्धानविभागेन प्रकाश्यमाना), २७ मदालसानाटकम्, २८ अमृतोदयनाटकम्, २९ आधाराधेयभावतत्त्वपरीक्षा, ३० विशिष्टवैशिष्टयबोध इत्येतेषां नामान्यमृतोदयभूमिका-पदवाक्यरत्नाकरामुख-मिथिलातत्त्वविमर्श-तीरभुक्तीतिहास-मिथिलानव्यन्यायेतिहासानामाकलनेन ज्ञायन्ते, येषु कियन्त एव मुद्रिता मुद्र्यमाणा वा दृग्विषयतां यान्ति। तथा च नवतिवर्षदेशीये गोकुलनाथगुरावधिवाराणसि निर्वाणपदवीं भजति विषण्णस्य तच्छिष्यस्य महामहोपाध्यायरामेश्वरशर्मणः श्लोकः—

मातर्गोकुलनाथनामकगुरोर्वाग्देवि तुभ्यं नमः
पृच्छामो भवतीं महीतलमिदं त्यक्त्वैव यद् गच्छसि।
भूलोके वसतिः कृता मम गुरौ स्वर्गे तथा गीष्पतौ
पाताले फणिनायके भगवति प्रौढिः क्व लब्धाधिका॥ इति।

फणदहान्वयरुचिपतिवंशप्ररोहपीताम्बरविद्यानिधीनां प्रशंसामृतोदये—"श्रुतिः—वत्से आन्वीक्षिकि! सत्यमाह गिरां देवी, भवन्त्येवंविधा एव फणदहद्विजाः, पश्य तत्र वंशे विद्यत एव विद्यानिधिः पीताम्बरो नाम, यः किल—

प्रकृतिगहने तन्त्रे वैशेषिके विवृतिं व्यधा-
दकुरुत चतुर्वर्गव्याख्यामृतानि च भारते।
भरतवचसां तत्त्वख्यात्यै निबन्धमभाषत
व्यतनुत तथा तिस्रो वाणीविलासकविः कथाः॥

अवितथवचो बन्धे चिन्तावशंवदवाङ्मये
विदति निखिला विद्या विद्यानिधौ दिवमीयुषि ।
इयमशरणा वाचां देवी लभेत कमाश्रयं
विदितमथवा कृष्णद्वैपायनो भुवि जीवति ।।
सुभाषितेर्ष्याकलुषस्वलोचनविषानलैः ।
फणं दहन्ति शेषस्य ततः फणदहा मताः ।।
निगमसरसो माने दण्डाः प्रमत्तसरस्वती-
स्खलनपतनारम्भे हस्तावलम्बनयष्टयः ।
सुकृतसदनोपादानं ते भवन्ति भजन्ति ये
रुचिपतिकवेर्वंशस्तम्बप्ररोहकरीरताम् ।।
यो जन्मतश्च गुणतश्च मतः कनिष्ठः
श्रीमत्त्रिलोचनकवेश्च धनञ्जयाच्च ।
स श्रीजगद्धरधरातिलकाग्रजन्मा
निर्मास्यति प्रगुणतत्त्वरसं प्रबन्धम् ।।
अधिगतमुपाध्यायाद् विद्यानिधेरनुचिन्तितं
विरलविषयग्राहिण्यापि स्वया जडया धिया ।
बहुलमथवा स्तोकं यद्यन्मया श्रुतमर्जितं
परिणतिरियं तस्य प्रीतस्तयास्तु परः पुमान् ।। इति ।

कुण्डकादम्बरीप्रारम्भे--

शान्तं यद्यपि कर्मपाणिचरणघ्राणाक्षिकर्णत्वचा-
मेतस्यान्नमनश्नतो हि मनसा सार्धं निवृत्तं वचः ।
वत्से वेत्सि तथापि नैष पुरुषः सत्तां निजामुज्झति
च्छन्दांसि श्वसितानि यस्य निभृतं चैतन्यमाचक्षते ।।
कुण्डकादम्बरीनामा ग्रन्थोऽयं तव कीर्त्तये ।
मया गोकुलनाथेन सोपपत्तिर्निबध्यते ।। इति ।

कादम्बरीप्रश्नोत्तरमालायाम्—

आवां वाव प्रकृतिकृपणौ दूरमुद्यम्य बाहू
विक्रोशावः करुणवचनं पुत्रि कादम्बरीति ।
कोऽसौ लोकः? क इव विषयः? किं पुरं? को निवासो?
यस्मिन्नस्मद्विमुखहृदया त्वं निलीय स्थितासि ।।

वत्से ! कादम्वरि ! तव परं लोकमासादयन्त्या
गङ्गा गङ्गाधर इति पितृद्वन्द्वमासीत् सहायः ।
हेतोः कस्मादपि हि पितरौ दूरतस्त्यक्तवत्या
दीर्घः पन्थाः कथमितरथा लङ्घितोऽभूद् भवत्या ।।
स्पृष्टा दृष्टा प्रथममभवत् कीर्त्तिता चिन्तिता वा
हेतुर्गात्र-श्रवण-नयन-स्वान्तसन्तापशान्तेः ।
सैवेदानीं स्मृतिमुपगता शिष्यमाणेन नाम्ना
निर्दिष्टा वा दहति दुहिता हन्त कादम्बरी माम् ।। इति ।

एकावलीग्रन्थान्ते—

विद्यानिधिक्षीरधिपारिजातमुमासुतं गोकुलनाथधीरम् ।
एकावलीसङ्घटनानिवेशे न्ययुङ्क्त फत्तेपतिशाहभूपः ।।
वृत्तसागररत्नानां सारमुद्धृत्य निर्मिता ।
एकावली फतेशाह ! तव कण्ठे लुठत्वसौ ।। इति ।

भागलपुरव्यासमुद्रणालये मुद्रितायां मासमीमांसायामष्टादशे पृष्ठे—"अस्मिन्नेकत्रिंशदधिकषोडशशताङ्किते (१६३१) शककाले वैशाखो मलमासः" इति, "तदधुनाऽपि सम्भवत्येव, सम्प्रति हि शकाब्दा एकत्रिंशदधिकषोडशशती" इति च दृश्यते, स च समयो नवाधिकसप्तदशशती ख्रैष्टी (१७०६); तस्मात् ख्रैष्टीं सप्तदशीं परार्धे, अष्टादशीं च पूर्वार्धे शताब्दीमाक्रम्य गोकुलनाथोपाध्यायो मिथिलामहीमण्डलममण्डयदिति निश्चितम् ।

इह काव्यप्रकाशविवरणे—अमृतोदयस्य, शिवशतकस्य, रसमहार्णवस्य, मदालसानाटकस्य, पदवाक्यरत्नाकरस्य चोपादानम्, पदवाक्यरत्नाकरे तु न्यायसिद्धान्ततत्त्वस्य, वौद्धाधिकारविवरणस्य चोपादानमिति काव्यप्रकाशविवरणापेक्षया तेषां ज्यायस्त्वम्, अपरेषां त्वेतन्निर्मितग्रन्थानां यवीयस्त्वमवधार्यते । तावता चास्य प्रबन्धस्य प्रौढावस्थायां विरचितत्वात् सुतरां प्रगल्भविवेचनोदञ्चितत्वं नौचितीमतिक्राम्यति ।

ग्रन्थत्वस्य निर्वचने काव्यस्य लक्षणे च प्रथमे, वाच्याद्यर्थानां निरूपणे वाचकशब्दस्य लक्षणे लक्षणाव्यञ्जनयोर्विवेचने 'संयोगः'इत्यादिनाक्यपदीयकारिकाणां विवरणे च द्वितीये, 'तथाभूताम्' इत्यादावर्थव्यञ्जनोत्थकाकुध्वनित्वस्थापने तृतीये, वाच्यव्यङ्ग्ययोरिव व्यङ्ग्ययोरपि पौर्वापर्यप्रदर्शने साङ्गरसाद्यसंल्लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यनिरूपणे ध्वनिसङ्करोदाहरणे च तुरीये, गुणीभूतव्यङ्ग्यनिरूपणे पञ्चमे चोल्लासे काव्यप्रकाशविवरणस्य वस्तुविवेचनावैचित्र्यमालोचयतः कस्य

न चित्तमतिचित्रीयमाणमेतस्य सर्वविवरणातिशायित्वमञ्जसैव निर्विशङ्कमङ्गी-कुर्यात् ।

अहं तु "काव्यप्रकाशस्य यद्यपि निखिला एव व्याख्याः सुधीमूर्धन्यप्रभूत-भावनाभरोद्भूतत्वेन भव्यतामेव बिभ्रति, किन्तु महामहोपाध्यायगोकुलनाथ-शर्मनिर्मितं काव्यप्रकाशविवरणं पुनर्दार्शनिकपद्धत्यारब्धविचारवैचित्र्येणानि-वंचनीयमेव चारिमाणं चुम्बति" इति महामहोपाध्यायस्य (सम्प्रति सुरपुरातिथेः) मुकुन्द (झा) शर्मणो मुखान्निशम्य तदासादयितुमुत्कलिकाकुलस्वान्तो विहारप्रान्तीय-पुस्तकतत्त्वान्वेषकसमितिप्रकाशितसूचीपत्रप्रदर्शितदिशा चिरमितस्ततः प्रयस्यन् प्रियसुहृदो विद्वद्वरस्य श्रीमदृद्धिनाथशर्मणः सौजन्येन प्रथमचतुर्थकिञ्चित्पञ्चमो-ल्लासमात्रात्मकं तदासाद्य ततः प्रथमोल्लासमात्रं यथामति संशोध्य वाराणस्यां विद्याविलासनाम्नि मुद्रणायतने श्रेष्ठिश्रीजयकृष्णदासस्य सौहार्देन मुद्रितं पुराञ्चीकरम् ।

ततः समस्तपुस्तकोपलब्धिप्रत्याशया मुहुरुद्यच्छन्नप्यनवाप्तफलः प्रस्तुत-कार्यापेक्षितपर्याप्तावकाशवैधुर्यादनायत्या कियन्ति वर्षाणि जोषमनैषम् ।

अथैतावतैवापरितुष्यन् पुनर्गवेषणापरायणो मिथिलापृथिवीपुरन्दरीय-संस्कृतपुस्तकमन्दिरे दैवाद्बृकूल्याच्चतुर्थोल्लासपर्यन्तं त्रुटिविघटितं तत्पुस्तकमासे-दिवान् प्रचिकाशयिषया सोल्लासमलेखिषम् ।

पर्यवसितेषु च लेखशोधनटिप्पणीविधानेषु, "नहि श्वः श्वरुपासीत, को हि मनुष्यस्य श्वो वेद" इति श्रुतिम्, "श्वःकार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चोत्तराह्णिकम् । न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वाऽस्य न वा कृतम् ॥" इति स्मृतिम्, "अकरणान्मन्दकरणं श्रेयः" इति नीतिम्, "वर्त्म कर्षतु पुरः परमेकस्तद्गतानुगतिको न महार्घः" इति श्रीहर्षसूक्तिं च विचिन्तयन् परारि पुरारिपुरीं प्रपद्य नवनिष्पन्नवाराणसेयसंस्कृत-विश्वविद्यालयोपकुलपतये प्राचीनपुस्तकोद्धारश्रद्धोपसन्नद्धमतये 'एम्. ए., आई. सी. एस.' प्रभृतिविविधोपाधिप्रसाधिताय चिरायुष्मते श्रीमदादित्यनाथशर्मणे सम्मुद्रयितुमार्पिपम् ।

तदनु तदनुमतेऽस्य मुद्रणे तत्रत्यपुस्तकालयप्रधानाध्यक्षस्य (डॉक्टर) श्रीसुभद्रशर्मणः साहित्याचार्यस्य सदुद्यमेनादितः पञ्चमोल्लासारम्भपर्यन्त-मपरमपि चौखम्बासंस्कृतपुस्तकालयतोऽधिगतं मदर्पितपूर्वेण पुस्तकेन सह भूयो निभालयितुं काव्यप्रकाशविवरणमधिकारिनिकुरम्बेण मदन्तिकमेव प्रहितमवाप्य पुनः संशोधनं पाठभेदयोजनं च विधाय त्वरितमेव प्रत्यावीवृतम् ।

तदेतदिदानीं संस्कृतविश्वविद्यालयान्तःपातिपुरातनपुस्तकतत्त्वानुसन्धान-प्रतिष्ठानप्रधाननिर्देशकस्य विद्वद्वरश्रीक्षेत्रेशचट्टोपाध्यायस्य प्रबन्धेन मुद्रितं भवतां पुरस्तादुपस्थापयन् निरतिशयमानन्दमनुभवामि ।

एतदादर्शपुस्तकेषु पं०श्रीमद्वृद्धिनाथशर्मणो मिथिलाक्षरलिखितं नातिशुद्धं प्रथमोल्लाससार्धचतुर्थोल्लासमात्रं प्रथमम्, श्रीमन्मिथिलेशपुस्तकालयीयमादितश्चतुर्थोल्लासपर्यन्तमनतिशुद्धं मिथिलाक्षरलिखितं द्वितीयम् । तदेतद्द्वयमपि दरभङ्गामण्डलस्थतया द०पुस्तकनाम्ना टिप्पण्यां व्यवहृतम् ।

वाराणसीस्थ-चौखम्बापुस्तकालयादुपलब्धमादितः पञ्चमोल्लासारम्भपर्यन्तं मिथिलाक्षरलिखितं पञ्चाधिकशतपृष्ठात्मकं प्रायेण शुद्धं तृतीयम् । तदिदं च०पुस्तकनाम्ना टिप्पण्यां व्यवहृतम् ।

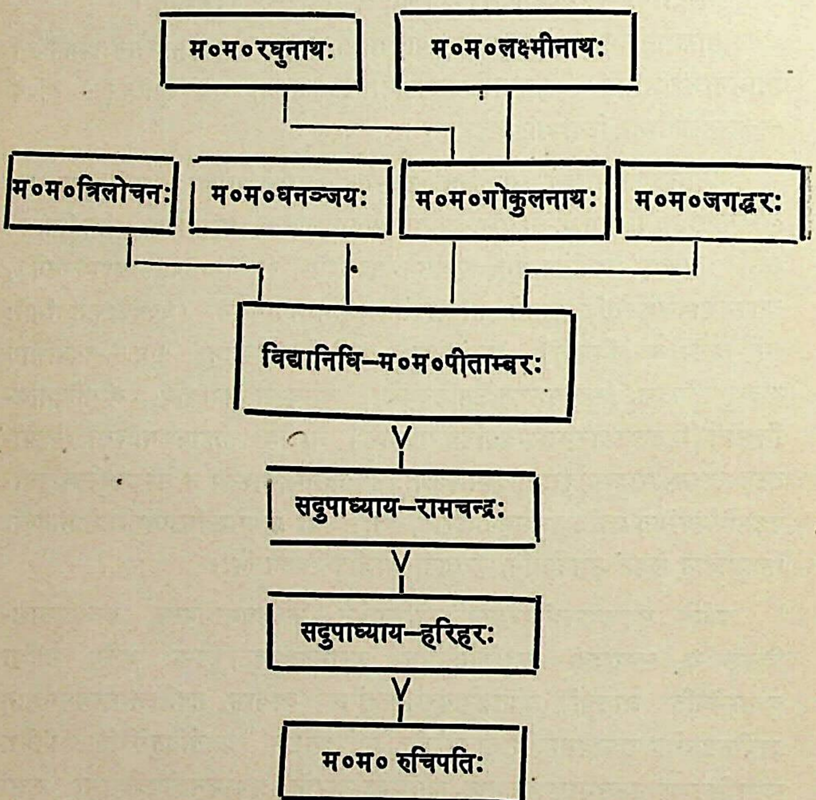
ममैतत्कार्यसम्पादने पूर्वोल्लिखिताख्यैर्निखिलैर्मनीषिशेखरैः सह प्राध्यापकः श्रीरमानाथशर्मा 'एम.ए.-बी.एल.-काव्यतीर्थविरुदभूषितः, प्राध्यापकः श्रीमहीनाथशर्मा 'एम.ए.'-पदवीद्वयभाग् लब्धसुवर्णपदकश्च (प्रकाशनीयपुस्तकोपलम्भने), न्याय-व्याकरण-साहित्याचार्यः प्राध्यापकः श्रीमणिनाथशर्मा (मुख्यग्रन्थप्रतिलिपेः शुद्धिपत्रस्य च विधाने), प्राध्यापकः श्रीत्रिलोकनाथशर्मा एम.ए.-पदवीभाग् लब्धसुवर्णपदकः (सूचीपत्रचतुष्टयविरचने), न्याय-साहित्याचार्यः श्रीनन्दिनाथमिश्रश्च (विवरणकारकुलग्रन्थपरिचयाधिगमे) सात्त्वीयः साहायकमाचरन्, स्वर्यातस्य महामहोपाध्यायहरप्रसादशास्त्रिणः, राजेन्द्रलालमित्रस्य च संस्कृतपुस्तकसूचीपत्रमपि क्वचित् क्वचिद् भृशमुपाकरोत्, ततः सर्वथा प्रत्युपकर्तुमक्षमस्तेभ्योऽनायत्या साधुवादान् केवलं समर्पयामि, कृतज्ञतां चाजीवनं वक्ष्यामि ।

पर्यन्ते सकलशास्त्रीयरहस्यकिर्मीरितत्वेन निगूढतमाशयस्य काव्यप्रकाशविवरणस्य सम्पादनं मादृशेनाल्पज्ञेन जरामयव्याकुलचेतसा जनेन सर्वथा दुष्करमेवेति जानन्नपि यदेतद्धुराग्रहणसाहसिक्यं व्यधाम्, तदखिलशास्त्रमर्मज्ञान् प्राचीनग्रन्थोद्धाराध्यवसायपेशलानर्वाचीनविपश्चितोऽत्र प्रवर्तयितुमेवेति निवेद्य स्वारसिककरुणामसृणान्तःकरणान् कोविदकुञ्जरान् प्रकाशनाशेषदोषाणां क्षमां विनयावनतो भूयो भूयोऽभ्यर्थय इति ।

विदुषां वशंवदः—
श्रीबदरीनाथ(झा)शर्मा ।
२७–६–१९६०

सरिसवग्राम (मिथिला)
आ. शु.३ चन्द्रवासरः
वै. सं. २०१७

मैथिल-महामहोपाध्याय-गोकुलनाथकुलद्रुमः

विषयानुक्रमणिका

महामहोपाध्याय-गोकुलनाथशर्मनिर्मित-विवरणसमेतः

काव्यप्रकाशः

प्रथम उल्लासः

ग्रन्थारम्भे विघ्नविघाताय समुचितेष्टदेवतां ग्रन्थकृत् परामृशति—

नत्वा[1] परमात्मानं श्रीगोकुलनाथशर्मणा रचिता ।
काव्यप्रकाशकाशय[2]-टीका[3] प्रीत्यै सतामस्तु ॥१॥

कारिकानिबद्धमङ्गलश्लोकानु[4]वचनादेवानुषङ्गिकविघ्नध्वंससिद्धया वृत्तिकारो न मङ्गलं प्रणीतवान्, न चोपनिबबन्ध । किन्तु कारिकाप्रबन्धमारिप्समानस्य ग्रन्थकृतः प्रथमं मङ्गलमाचरतो निबध्नतश्च निष्फलकर्मकर्तृत्वादनवधेयवचनत्वशङ्कामपाकर्तुमवतारयन्नानुषङ्गिकमङ्गलसम्पत्तये मौलं[5] पद्यमनुवदति—ग्रन्थेत्यादिना जयतीत्यन्तेन ।

अधिकरणसमूहः शास्त्रम् । तदेव ग्रन्थः । पञ्चाङ्गकं महावाक्यमधिकरणम् । तानि चाङ्गानि—

विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् ।
निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥

इति स्मरता भट्टेन दर्शितानि । तत्र विषयो निरूपणीयधर्मादिः, तन्निरूपणप्रतिज्ञेति यावत् । विशयः संशयः तत्प्रयोजकविप्रतिपत्तिरिति यावत् । निर्णयो निगमनविशेषः, 'तस्मात् सिद्धं धर्मे प्रमाणम्'[6] इत्यादिः । तदेवाधिकरणम् । जैमिनीयातिरिक्ते शास्त्रे प्रकरणादिसंज्ञाविशेष[7] इति केचित् । तदेतद् ग्रन्थलक्षणं वेदानपि व्याप्नोति[8] ।

---

१. 'नत्वा' इत्यतः पूर्वम् "ओं नमो नीलरोचिषे" इति च–पुस्तके । २. प्रकाशिकाशय–च० । ३. अस्याः 'विवरणम्' इत्यभिधानमुल्लासावसानलेखादवधारितम् । ४. श्लोकानुवादादेव–च० । ५. मूलसम्बन्धि । ६. प्रमाणानि–च० । ७. विषय–च० । ८. वेदानपि न व्याप्नोति–च० ।

यदपि प्रयोजनाभिधेयसम्वन्धज्ञानाधीनशुश्रूषाजन्यश्रुतिविषयः[१] सन्दर्भो ग्रन्थः। वाक्यान्तरश्रवणे पूर्वं[२] विद्यमानापि प्रयोजनाभिधेयसम्वन्धज्ञानाधीना शुश्रूषा न जनिका, किन्त्वन्यथासिद्धा। शास्त्रश्रवणे तु तथाविधा[३] शुश्रूषा विरोधिभिन्नविषयकानुमित्यादिसामग्र्यामुत्तेजनद्वारा साक्षाद्वा जनिकैव। तदाहुः—

सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते।
शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः॥ इति।

तत्रार्थः प्रयोजनम्। सम्बन्धोऽभिधेयेन सह वाच्यवाचकभावादिरिति। तत्रापि शास्त्रश्रवणे निमित्तान्तरजन्यशुश्रूषाया जनकत्वमजनकत्वं वा निरुक्त-शुश्रूषायाः शुश्रूषासामान्यस्य वा केन वारयितुं शक्यते। [४]सिद्धार्थमित्यादि-वचनं तु शास्त्रादौ श्रूयमाणानां प्रयोजनाभिधेयसम्वन्धप्रकरणानामुत्तरग्रन्था-नुपयोगपरीहारमात्रपरम्। अस्तु तर्हि प्रथममभिधीयमानप्रयोजनाभिधेयसम्बन्धकः[५] सन्दर्भो ग्रन्थ इति चेत्, कथं तर्हि [६]रघुवंशादौ ग्रन्थत्वव्यवहार इति। प्रामाणिक-व्यवहारबलादानुपूर्वीविशेषेषु ग्रन्थपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं ग्राह्यम्, न त्वनुगतं ग्रन्थत्वं नामेत्यपरे।

क्रमेणोत्पन्नेषु व्यञ्जितेषु वा वर्णेषु पदम्, तथाविधेषु पदेषु[७] वाक्यम्, वाक्येषु महावाक्यम्, तेषु ग्रन्थो नाम स्फोटः समवैति तन्तुमालायामिव पटः। अयमेकः पट इतिवदिदमेकं पदमित्यादिप्रतीतेरतिरिक्तस्फोटं विनोपपादयितुमशक्यत्वात्। तेषु[८] च स्फोटेषु पदत्ववाक्यत्वग्रन्थत्वादयो जातयोऽनुभवसिद्धाः। ग्रन्थत्वव्याप्या एव[९] वेदत्वादिजातयः। कविव्यापारेण तु वर्णमालाक्रमेण[१०] वाक्यादिस्फोटो जन्यते व्यज्यते [११]वेति शाब्दिकाः।

चरमवर्णे[१२] तदसमवायिकारणकसजातीयवर्णान्तरे वा समाप्तित्वं नाम कत्वादिव्याप्यं नाना सामान्यम्। तदेव च स्वर्गविशेषेषु जनकतावच्छेदकम्।

---

१. श्रवणविषय—च०। २. श्रवणपूर्वम्—च०। ३. तथाविधशुश्रूषा—च०। ४. सिद्धयर्थम्—च०। ५. सम्बन्ध—च०। ६. तत्र प्रथमं प्रयोजनाद्यनभिधानात्। ७. तथाविधेषु वाक्यम्—च०। ८. 'तेषु च स्फोटेषु' नास्ति—द०। ९. एव च वेद—च०। १०. वर्णमालादिक्रमेण—च०। ११. विकल्पोऽयं सखण्डाखण्डभेदेन योजनीयः। १२. नैयायिकमतेनेदम्। ते हि चरमवर्णध्वंसं तत्प्रतियोगि-चरमवर्णकत्वादिसाजात्यवन्तं वीचीतरङ्गन्यायेन कदम्बगोलकन्यायेन वोत्पन्नाना-मुत्तरोत्तरवर्णानां कारणत्वे सति तत्समवायिकारणाकाशवृत्तितयाऽसमवायिकारणं पूर्वपूर्ववर्णं वा समाप्तिमाचक्षते।

तथाविधसमाप्तिं प्रत्येव विघ्नो विरोधी । समाप्तिमुद्दिश्यैव ग्रन्थावयववाक्यादौ व्याप्रियन्ते प्रवक्तारः । तथा च स्वर्गविशेषजनकतावच्छेदकजातिमदेकफलोद्देश्यकप्रयत्नविषयवाक्यपरम्परा ग्रन्थः । भिन्नभिन्नग्रन्थारम्भकवाक्यानि तु नैकसमाप्त्युद्देश्यकप्रयत्नसाध्यानि, अतो न तत्परम्परायामतिव्याप्तिः । भ्रमाजन्यत्वमपि प्रयत्नविशेषणम् । अतः स्वर्गजनकसमाप्तिजनकताभ्रमेणोच्चार्यमाणायां होलकवाक्यपरम्परायां नातिव्याप्तिः । यादृशानुपूर्वीघटका यावन्तो वर्णाः स्वर्गविशेषजनकसमाप्त्युद्देश्यकप्रयत्ननिष्पाद्याः, तथाविधानुपूर्वी ग्रन्थपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति तु परमार्थः ।

तथाविधग्रन्थस्यारम्भ आद्या कृतिः प्रथमवर्णोच्चारणानुकूलो व्यापारो मयेदमग्रे वक्तव्यमित्यध्यवसायलक्षणः । अधिकरणघञा च तदधिकरणकालो बोध्यते, तत्समभिव्याहृतसप्तम्यर्थः परामर्शान्वितो मङ्गलस्य कर्मारम्भकालोऽङ्गमिति ज्ञापयति । यद्वाऽऽरम्भ[1] आद्योच्चारणे कर्तव्य इति शेषः । सप्तम्या चाद्योच्चारणकृतिपूर्वकालता लभ्यते, गोषु धोक्ष्यमाणास्वागत इत्यादावागमने गोदोहनपूर्वकालतावत् ।

यत्तु ग्रन्थारम्भे ग्रन्थोत्पादने समुचिता समर्था ग्रन्थकर्तुरभीष्टा च देवता तामित्यन्वयः । तेन देवतान्तरमपहाय भारत्याः स्तवे ग्रन्थजननसामर्थ्यं बीजभूतमुपदर्शितमिति तत्र युज्यते प्रबन्धजननेऽनन्यसाधारणं सामर्थ्यं भगवत्या भारत्याः । यदाह[2] धनिकः—

कस्यचिदेव कदाचिद् दयया विषयं सरस्वती पुंसः ।
घटयति कमपि तमन्यो व्रजति जनो येन वैदग्धीम् ।। इति ।

विषयं प्रकरणादि, कस्यचिदेव पुंसः (घटयति) योजयतीति सम्बन्धः ।

अथ च ग्रन्थस्यारम्भ[3] आरभ्यमाणो ग्रन्थः समाप्तिफलको वर्णकलापः । तत्र विघ्नः फलविरोधी समाप्तिप्रतिबन्धकोऽतिशयविशेषः । स च पापपुण्याभ्यामतिरिच्यत एव । तद्विघाते मङ्गलमसाधारणं कारणम् । नहि स प्रायश्चित्तादिनाश्यः पापत्वाभावात् । विनायकस्तवपाठादिनाश्यस्तु पापरूपो[4] विघ्न इति न व्यभिचारः । स्वतःसिद्धविघ्नविरहवताऽऽरब्धग्रन्थस्य[5] समाप्तिर्मङ्गलं विनाऽपीति न समाप्तिजनकं[6] मङ्गलं ग्रन्थारम्भकालिकस्य

१. यद्वारम्भे—च० । २. तदाह—च० । ३. ग्रन्थारम्भ—च० । ४. पापरूपो न विघ्न—च० । ५. रब्धस्थे ग्रन्थस्य—च० । ६. फलकम्—च० ।

विघ्नस्य विघातायेति वार्थः । [1]कादम्बर्यादेरसमाप्तिस्तु मङ्गलान्तरोत्पन्नान्मध्यम-विघ्नादिति भाव इत्यपि व्याख्यातुं शक्यते ।

समुचिता काव्याधिष्ठातृत्वेन । काव्यं हि परमात्मस्वरूपाया भारत्या आनन्दमयस्वरूपाभिव्यञ्जकतया विग्रह इति व्यपदिश्यते,

काव्यालापाश्च ये केचिद् गीतकान्यखिलानि च[2] ।
शब्दमूर्त्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः ।।

इति विष्णुपुराणादित्यप्याहुः ।

ग्रन्थकृत् कारिकाप्रवक्ता । स च भरतः, तत्संहितायां कासाञ्चिदासां[3] कारिकाणां दर्शनात् । न च वृत्तिकारो मम्मटभट्ट एवं कारिकाप्रवक्ता, अत एव कारिकायामलक्षितां वृत्तौ लक्षितां मालोपमामनूद्य—"माला तु पूर्ववत्" इति कारिकैकदेशेन मालोपमासाम्येन मालारूपकं लक्षितमिति वाच्यम्, एक-कर्तृकत्वेऽपि कारिकावाक्यस्य वृत्तिवाक्यैकवाक्यतापन्नत्वाभावाद् वृत्तिगत-मालोपमाया कारिकास्थपूर्वपदेन परामर्ष्टुमशक्यत्वात् । एकप्रबन्धान्तर्गतप्राचीन-वाक्यारूढमेव हि पूर्वपदस्यार्थः । किन्त्वियमाचार्याणां शैली यदनुवादलभ्येऽर्थे पृथग् विधिं न प्रयुञ्जते । तथा च पूर्वस्या उपमाया मालात्वमप्यर्थतः [4]प्राप्त-मनुवादेन, अतो नोपमाप्रकरणे तल्लक्षणमपेक्ष्यते । "मालोपमा न लक्षिता" इति वृत्तेरपि लक्षणविध्यभाव एवार्थः ।

वृत्तिकारिकयोरेकवाक्यत्वे वृत्तौ लक्षितस्याऽलक्षितत्वोक्तिरपि विरुद्धचत इति केचित् । तच्चिन्त्यम्, कारिकाणां भरतोक्तत्वे—"त्रयस्ते न पुनर्दश" इत्यादिना भरतोक्तगुणदशत्वखण्डनानुपपत्तेः । किञ्च, कारिकाणां भरतकर्तृत्वे[5]—"तदुक्तं भरतमुनिना" इत्यत्र—"तदुक्तं ग्रन्थकृता" इत्येव ब्रूयाद् वृत्तिः । भरत-कारिकालेखनन्तु स्वग्रन्थप्रामाण्याय, अमरकोशेऽग्निपुराणसन्दर्भलेखनवत्[6] । न च वृत्तिकारिकाकर्त्रोरैकत्वे परामृशतीत्यादौ प्रथमपुरुषो[7] ग्रन्थकृत्त्वादिना निर्देशश्च न स्यादिति वाच्यम्, अस्मच्छब्दसामानाधिकरण्याभावेन प्रथमपुरुषस्य, स्वस्यो-दात्तत्वसूचनायास्मच्छब्दप्रयोगाभावस्य चोपपत्तेः । अत एव वामनप्रणीतसूत्राणां तत्प्रणीतायां वृत्तौ प्रथमपुरुषेणैव सूत्रावतारणं दृश्यते । नहि तत्रापि सूत्रवृत्ति-

---

१. कादम्बरीकथादेः—च० । २. खिलान्यपि—च० । ३. ताश्च—"शृङ्गारहास्य-करुण" इत्यादिकाः । ४. प्राप्तमप्यनुवादेन—च० । ५. कर्तृकत्वे—च० । ६. अग्निपुराणे ३५९ अध्याये—"विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः" इत्यादौ । ७. प्रथमपुरुषप्रयोगो—च० ।

कर्त्रोर्भेदः, "काव्यालङ्कारसूत्राणां स्वेषां वृत्तिर्विधीयते" इति प्रतिज्ञाविरोधात् । न च भरतो धनिकोक्तं शब्दस्य स्खलद्गतेः प्रयोजनविशिष्टलक्षकत्वं निषेद्धुमर्हति— "न च शब्दः स्खलद्गतिः" इत्यादिना ।

परामृशति स्तौति । स्तवश्चोत्कर्षवत्ताज्ञापकं वाक्यम् । परामृशधातोर्ज्ञानार्थस्य णिजर्थान्तिर्भावाल्लभ्यते । 'ग्रन्थकृत् परामृशति' इत्यनेन ग्रन्थकरणकालिकः परामर्शः स्तवो लभ्यते । तेन च स्तवपद्यस्य ग्रन्थान्तर्निबन्धः । स चाध्येतृणामनुषङ्गतोऽपि मङ्गलसम्पत्तये स्वस्य शिष्टस्याचारविषयत्वेन मङ्गले शिष्याणां कर्त्तव्यताशिक्षायै चोपयुज्यते । अतो विघ्नविघाताय मङ्गलमिष्टदेवतास्तवस्वरूपं प्रणीतवान् । अथ शिष्यशिक्षायै ग्रन्थादौ निबबन्धेति नोपेक्षणीयवाक्यो ग्रन्थकृदिति भावः ।

परामृशति उत्कर्षवत्तया, उत्कर्षव्याप्यनिर्माणाधानवत्तया वा जानातीति न व्याख्येयम्, श्लोकानुवादस्य जयतीत्यन्तस्य ज्ञाने तादात्म्येनान्वयासम्भवात् । स्तव एव परामृशतेरर्थः, तत्र तादात्म्येन श्रोत्रोपस्थितस्य स्वरूपवृत्त्योपस्थापितस्य वा वाक्यस्यान्वयः, "स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा" इत्यनेन स्वरूपे सर्वशब्दानां वृत्तिज्ञानात्[1] । अथ जयतीत्यन्तस्यानुवाद्यवाक्यस्य वृत्त्यनुपस्थितत्वे कथं शाब्दबुद्धावनुप्रवेशः । स्वरूपवृत्तिमत्त्वे तु 'चस्त्वर्थः' इत्यादाविव विभक्तिश्रवणप्रसङ्गः । नपुंसकान्तत्वेन लुप्तविभक्तिकत्वोपगमेऽपि "उपदेशयुजे" इत्यादौ विकारश्रवणप्रसङ्गः । अनुवाद्यशब्दानां निपातत्वकल्पनं कल्पनमेवेति चेन्न, 'जयति' इत्यनन्तरमितीत्यध्याहारादितिना परामृष्टस्य श्रोत्रोपस्थितस्य वाक्यस्य परामृशत्यर्थे 'स्तवे' तादात्म्येनान्वयः सम्भवति, 'गवित्याह' इत्यादिवत् । अत्र शब्दगोचरशाब्दबोधे न वृत्तिजन्योपस्थितिस्तन्त्रम्, इतरप्रकाशकस्यालोकादेरिव शब्दस्य प्रकाशकान्तरानपेक्षत्वात् । पदार्थोपस्थितेर्विषयभेदेन कार्यकारणभावध्रौव्ये शब्दविषयकशाब्दबुद्धौ शब्दोपस्थितेर्जनकतायां पदवृत्तिजन्यत्वाप्रवेशात् । तथा च "भू सत्तायाम्", "चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये", "खलु वाक्यालङ्कारे" इत्यादौ भूशब्दादेरिव जयत्यन्तं श्रोत्रोपस्थितमेव परामृशत्यर्थेऽन्वेति, अर्थवत्त्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वेन सुबनुत्पत्तिसम्भवादिति शाब्दिकाः[2] ।

---

१. ज्ञापनात्—च० । २. "अत एव गवित्याह भूसत्तायामितीदृशम् । न प्रातिपदिकं नापि पदं साधु तु तत् स्मृतम् ॥" इत्यादिना ।

नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् ।
नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ।।१।।

कवेर्भारती जयतीति सम्बन्धः। न च कवेरित्यत्र षष्ठ्याऽसाधारणकर्मत्वस्य तत्सन्दिष्ट[1]भारतीपदेन काव्यस्यैवावगमान्नासौ समुचितेष्टदेवतास्तव इति वाच्यम्, "जयति रघुवंशतिलकः" इत्यादौ शरीरस्तवस्य तदधिष्ठातृपुरुषोत्तमस्तुताविव काव्यस्तवस्य काव्याधिष्ठातृदेवतास्तुतावेव पर्यवसानात्, एकभारतीपदोपात्तत्वप्रयुक्ताभेदाध्यवसायबलेन देवतायामपि जयान्वयसम्भवाच्च । यद्वा **कवेर्निर्मितिं** शब्दार्थोभयस्वरूपामादधती भारती देवता जयतीत्यन्वयः । स्मर्यते च काव्यार्थे कवेः कर्तृत्वम्—

अपारे काव्यसंसारे कविरेव[2] प्रजापतिः ।
यथाऽस्मै रोचते विश्वं तथैव परिवर्तते ।। इति ।

इत्थं च कविवाङ्निर्मितिरिति वृत्तौ कवेर्वाङ्निर्मितिरिति विग्रहः । निरुपसर्गपूर्वको माधातुः पूर्वमसतस्तदात्वसत्तामिव नित्यमसतः प्रकाशमपि फलत्वेनाभिधत्ते, "कुलालो घटं निर्मिमीते" इतिवत् "अविद्याप्रपञ्चं निर्मिमीते" इत्यौपनिषदानां "मध्याह्नमिहिरमरीचयो मरुमरीचिकां निर्मिमते" इति लोकानाञ्च व्यवहारदर्शनात् । [3]आदधातिरपि तत्पर्यायः करणं ज्ञापनं चाभिधत्ते । निर्मितिपदं चात्र कर्मक्तिप्रत्ययवशादाविद्यिक[4]प्रकाशविषयान् मुखाभिन्नचन्द्रादिपदार्थानभिधत्ते । तद्विषयकज्ञापनकर्तारमादधच्छब्दः । दृश्यते चारोपवाच्यादधातिरुप समीपवर्तिन्यादधाति स्वकीयं धर्ममित्युपाधिरि[5]त्युपाधिपदयोगार्थनिर्वचने । तामारोपविषयालीकपदार्थस्वरूपां निर्मितिं विशिनष्टि **नियतिकृतेत्यादिना** । नियतिः असाधारणो धर्मः पद्मत्वादिः, तत्कृतस्तदवच्छिन्नो यः पङ्कायोगव्यवच्छेदादिरूपो **नियमस्तद्रहिताम्** । नियतिर् अदृष्टं तत्कृतस्तन्निष्ठकारणतानिरूपको यो नियमः कार्यतालक्षणस्तद्रहितां वेत्यर्थः । बहिरसन्नपि कविना प्रतिभामात्रेण निर्मितः कामिनीमुखपद्मादिरर्थः पङ्कादिभिर्न नियम्यते, न वा नियत्या जन्यत इति भावः । ह्लादेषु य एको मुख्यः केवलो वा, तन्मयी[illegible]भिव्याप्तां[6] तत्स्वरूपां वा । ह्लादजनके ह्लादोपचारेण निर्मितौ

१. संदष्ट–च० । २. कविरेकः–च० । ३. प्रदीपकृतस्तु निर्माणाधानयोस्तृणोलपन्यायेनान्वयमाहुः । ४. विद्यक–च० । ५. मित्युपाधि–च० । ६. प्राप्ताम्–च० ।

ह्लादस्वभावता सम्भवति । ह्लादे च दुःखमोहव्यवकलितत्वमेव कैवल्यम् । एतेनैकपदह्लादपदयोः कर्मधारये संख्यावाचिनः पदस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गः समाहितः । 'धान्येन धनमयो देशः' इतिवत् 'ह्लादेनैकमयीम्' इत्येवात्र विग्रह इत्यन्ये ।

अनन्येति । भारत्या योऽन्यस्तत्परतन्त्रा तदधीना नेत्यर्थः । परतन्त्र-पराधीनादयः शब्दाः केवलमायत्तवचनाः । अत एव—

वयमिह पदविद्यां तन्त्रमान्वीक्षिकीं वा
यदि पथि विपथे वा वर्तयामः स पन्थाः ।
उदयति दिशि यस्यां भानुमान् सैव पूर्वा
नहि तरणिरुदीते दिक्पराधीनवृत्तिः ॥

इति लक्ष्मीधरभट्टः प्रायुङ्क्त ।

यदि च तत्र दिशा पराधीन इति विगृह्य दिगभिन्नस्य परस्याधीन इति व्याख्यायते, तदाऽन्येन परतन्त्रामिति विगृह्य भारत्यन्याभिन्नस्वपरस्य तन्त्रता-निषेधार्थकतयैव व्याख्यायताम् । भारत्यपेक्षया योऽन्यः कव्यपेक्षया परः तदधीनां नेत्यर्थ इत्यपरे ।

यद्यपि भारती देवता कवेर्निर्मितिं काव्यमादधतीति व्याख्यानपक्षे शब्दांशे काव्यस्य दुःखमोहस्वभावत्वं नियतिनियम्यत्वं भारतीभिन्नस्थानकरणादिपार-तन्त्र्यं च विद्यत एव, तथापि शब्दार्थोभयव्यासक्तकाव्यत्वसामानाधिकर-ण्येनार्थांशे सकलविशेषणसत्ता वेदितव्या ।

एतेन स्वतः सम्भविनः काव्यार्थस्य नियतिनियम्यत्वादिसत्तादोषोऽप्य-पास्तः । स्वतः सम्भविनि वाक्यार्थेऽपि सामाजिकसाधारणीकृतो विभावादि-रलौकिक एव वाक्यार्थः, स न नियत्यादिनियम्य इत्यपि चिन्तनीयम् ।

भारतीपरिणामत्वाद् भारत्यनन्या प्रतिभा तत्परिणामः । प्रतिभापरतन्त्रं काव्यम् । परिणामवादे कारणान्तरनिरपेक्षमित्यपि कल्पयन्ति ।

नवाभिन्नै[१] रसै रुचिरामिति विग्रहः 'त्रिगुणसचिवः' इतिवत् । पात्रा-दित्वान्न नवरसीति प्रयोगः । नवरसा चासौ रुचिरा चेति कर्मधारयो वा । अत्र सृष्ट्यात्मकनिर्मित्यपेक्षया भारतीनिर्मितेरारोपस्वरूपायाः, ततश्चैतद्द्वयापेक्षया भारत्या व्यतिरेको व्यङ्ग्यः । तत्र च व्यतिरेके उपमेये उत्कर्षहेतोः,

---

१. नवाभिन्ना नवावयवा रसा नवरसा इति शाकपार्थिवादित्वान्मध्यम-पदलोपी समास इत्युद्द्योतस्वरसः ।

नियतिशक्त्या नियतरूपा, सुखदुःखमोहस्वभावा, परमाण्वाद्युपादानकर्मादिसहकारिकारणपरतन्त्रा, षड्रसा, न च हृद्यैव तैः,

उपमाने विकर्षहेतोः, उभयोः साधारणधर्मस्य च प्रदर्शनमपेक्ष्यते । तत्र निर्मित्योरेकपदोपादानमूलकाभेदाध्यवसायात् साधारणीकृतं निर्मितिपदप्रवृत्तिनिमित्तद्वयं साधारणो धर्मः, तथाविधनिर्मित्याधायकत्वं च ब्रह्मभारत्योः । निर्मितौ नियतिकृतनियमराहित्यादि, भारत्यां तथाविधनिर्मित्याधायकत्वमुत्कर्षहेतुः । उपमेया भारती कण्ठोपात्तैव । उपमानं तदपकर्षकारणं च व्यञ्जनागम्यमभिदधदेव भङ्ग्या व्याख्यातुमारभते–नियतिशक्त्येत्यादि ।

अत एव जयतीत्यन्तस्य श्रोत्रोपस्थितस्य तथाविधश्लोकेन सह स्वप्रतिपाद्यप्रतिपादकतासंसर्गेणान्वयः । एवमेव पचति पाकं करोतीत्यादौ विवरणे सर्वत्र बोध्यमिति शाब्दिकानुसारिणः । कारिकानन्तरमितिपदमध्याहरणीयम् । तदर्थे कारिकास्वरूपे वृत्तेर्जयत्यन्तवाक्यस्यार्थः प्रतिपादकतासंसर्गेणान्वेतीति तत्त्वम् । नियतिः स्वरूपेणानूदिता । कृञ्धातोः पर्यायतया कृञर्थ एव शक्तिरिति क्तप्रत्ययार्थो निरूपकं तृतीययाऽनूदितम् । नियतेत्यत्र नियमिधातुं स्वरूपेणानूद्य रहधातुमपहाय क्तप्रत्ययोऽनूदितः । नियम्यस्याव्याप्यवृत्तित्वे नियतोऽपि नियमरहितः सम्भवत्येव । रहयतिधातुर्ह्यभावं प्रतियोगिताव्यापारं च खण्डशोऽभिधत्ते । रहित इत्यत्र कर्मक्तप्रत्ययान्ते व्यापारविशेषिताभाववतो लाभान्नियमप्रतियोगितानिरूपकाभावाधिकरणं प्रतीयते । तथा च नियमस्य स्वाभाविकत्वलाभाय स्वभावार्थकं 'स्वरूपपदम् । तेन स्वभावतोऽदृष्टकारणतानिरूपककार्यताश्रयः, असाधारणधर्मवृत्त्यवच्छेदकतानिरूपकनियमाधिकरणं वा प्रतीयते ।[1]

मोहो[2] विचित्तता योग्यात्मकविशेषगुणराहित्यम् । मोहो भ्रम इति तु भ्रम एव, कविनिर्मितावपि भ्रमजनकता[3]सम्भवादुत्कर्षाप्राप्तेः । सर्वोऽपि त्रिगुणः[4] प्राकृतसर्गः सुखदुःखमोहस्वभावः । एकैव हि कामिनी कान्तं प्रति सुखम्, सपत्नीं प्रति दुःखम्, तटस्थं प्रत्यज्ञानमप्रवृत्तिर्वा भवतीति कापिलसिद्धान्तः । दर्शनान्तरे तु सुखादिकमौपचारिकम्[5] ।

१. रूप–द० । २. तथा चोक्तम्–

मोहो विचित्तता भीतिर्दुःखवेगानुचिन्तनैः ।
घूर्णताज्ञानपतनभ्रमणादर्शनादिकृत् ।। इति ।

३. सत्त्वात्–द० । ४. त्रिगुणप्रा–द० । ५. तन्नञ्जनकलाक्षणिकम् ।

परमाण्वादीत्यत्र द्व्यणुकादीनां समवायिनां कर्मादीत्यत्र संयोगादीनामसमवायिनामादिपदेनोपग्रहः । सहकारी निमित्तकारणम् । कारणपदार्थस्य त्रिष्वन्वयः । सहकारिपदेन चात्रासाधारणानि (पटं प्रति) तुरीवेमादिनिमित्तकारणान्युच्यन्ते, न तु साधारणं नियतिरिति न नियतीत्यादिवैयर्थ्यम् ।

नवरसरुचिरामित्यत्राभिधालभ्येषु शृङ्गारादिष्वभिधामूलव्यञ्जनागम्यस्य मधुरादेरभेदाध्यवसायेनैव निर्मितावुत्कर्षवचनम् । वृत्तावपि तादृशशृङ्गाराद्यभेदाध्यवसितमधुरादावेव षट्त्वाभिधानमिति ।

एतेन 'षण्मधुरादिगुणवत्त्वं नवशृङ्गारादि[1]रसवत्त्वापेक्षया नापकर्षः, न्यूनैकजातीयधर्मसम्बन्धस्यैवापकर्षकत्वात् । अन्यथा गुणानां त्रित्वेन काव्यमप्यपकृष्टं स्यादिति समाहितम् ।

अथ तथापि नवरसेन[3] रुचिरामिति विग्रहे नवरससम्बन्धो निर्मितौ न लभ्यते, यत्प्रतिमल्लोऽपकर्षः षड्सेत्यत्र बहुव्रीहिणाऽभिधीयत इति चेन्न, नवरसहेतुकरुचिरतासम्बन्धे लब्धे व्यधिकरणस्य हेतुत्वासम्भवेन नवरससम्बन्धस्यापि तत्र लब्धत्वान्नवपदसमानाधिकरणरसपदसमभिव्याहृतया तृतीयया रसत्वावच्छेदेन रुचिरताहेतुत्वायोगव्यवच्छेदः प्रतीयते । न ह्येकेन पाणिना हन्यमाने द्वाभ्यां पाणिभ्यां हन्यत इति प्रयोगः । तथा च कारिकावाक्याल्लब्धस्य रसत्वव्यापकहेतुताकरुचिरताहेतुतासम्बन्धस्य प्रतिमल्लो निदर्शे हेतुः 'न च हृद्यैव तैः'[4] इत्यनेन दर्शितः । रसैर्हृद्यैव निर्मितिरित्यत्र न निर्मितौ रसहेतुकहृद्यान्यतादात्म्यं [5]निर्मितित्वावच्छेदेन व्यवच्छेद्यम्, भावहेतुकहृद्यताकनिर्मितौ बाधात् । निर्मितित्वसामानाधिकरण्येन तु ब्रह्मनिर्मितावपि सितशर्करायां तदन्वयो न बाध्यते । अत एव न रसान्यहेतुकहृद्यतादात्म्यं निर्मितित्वावच्छेदेन व्यवच्छेद्यम्, भावध्वनौ बाधात् । किन्तु रसत्वावच्छेदेन हृद्यताहेतुत्वायोगो [6]व्यवच्छेद्यः । तथाविधहेतुता तु रसपदसमभिव्याहृतया तृतीयया [7]लक्षणयोपस्थाप्यते । एवकारेणैवायोगसामान्यशक्तेन हृद्यताहेतुत्वायोगो लक्ष्यते । नवरसैर्हृद्यैव निर्मितिरित्यत्र हृद्यताहेतुत्वायोगव्यवच्छिन्नरसत्वावच्छिन्नहेतुकहृद्यान्योन्याभाववती निर्मितिरिति बोध इति दीधित्यनुसारिणः ।

---

१. षन्म–च० । २. रसत्वापेक्षया–ङ० । ३. समाहाराभिप्रायेणैकवचनम् । ४. न च हृद्यैवेत्यनेन–च० । ५. "तादात्म्यं निर्मितित्वावच्छेदेन ... व्यवच्छेद्यः" इत्यस्य स्थाने "तादात्म्यं व्यवच्छेद्यम्, भावहेतुकहृद्यतादात्म्यं निर्मितित्वावच्छेदेन व्यवच्छेद्यम्, भावध्वनौ बाधात्" इति पाठः–द० । ६. लक्षणादिना–द० । ७. "एवकारे ... लक्ष्यते" नास्ति–द० ।

वस्तुतस्त्वयोगो व्यवच्छेदश्च खण्डश एवकारार्थः[1] । रसैर्हृद्यैवेत्यत्र रसविशेषितो व्यवच्छेदो हृद्यताहेतुत्वायोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गेणा-योगेऽन्वेति, प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्यायोगविशेषणत्वेनानुपस्थितावपि व्यवच्छे-दस्य तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वेनायोगान्वये बाधकाभावात् । प्रतियोगिनामभा-वान्वये प्रतियोगिविशेषणत्वापन्नधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितैवानुयोगिता संसर्ग इति नियमः । अभावस्य प्रतियोगिविशेषणतयाऽन्वये तु प्रतियोगिप्रति-योगितावच्छेदकधर्मयोः परस्परोपश्लेषावगाहनमात्रं तन्त्रमित्युपगमात् । तथा च रसवृत्तिव्यवच्छेदप्रतियोग्ययोगप्रतियोगिरसहेतुतानिरूपकहृद्यताकस्य तादात्म्य-मन्योन्याभावश्च 'रसैर्हृद्यैव निर्मितिः', 'न रसैर्हृद्यैव निर्मितिः' इत्यनयो-र्यथायथं भासते । एवमेव प्रामाण्यं स्वाश्रयेण गृह्यत एव न वेत्यादावपि विवेक्तव्यमिति दिक् ।

नवरसा चासौ रुचिरा चेति विग्रहपक्षे 'छिन्नप्ररूढो वृक्षः' इत्यादौ च्छेदप्ररोहयोः पौर्वापर्यमिव कर्मधारयावयवार्थतावच्छेदकयोर्नवाभिन्नरसरुचि-रत्वयोर्हेतुहेतुमद्भावोऽपि भासते[2] । नवसु रसेषु रसत्वव्यापकहेतुतया हेतु-त्वायोगव्यवच्छेदेन वा संसर्गेण सुखसम्बन्धस्वरूपं हृद्यत्वमन्वेतीति रुचिरता-हेतुत्वायोगव्यवच्छिन्ननवरसकाभिन्ना रुचिरेत्यन्वयबोधः । तादृशोत्कर्षप्रतिद्वन्द्वी विशिष्टान्योन्याभावो द्वेधोपपद्यते— न्यूनसंख्यकरसकत्वेन, रसव्यवच्छिन्नायोगक-हेतुतानिरूपकहृद्यतावदन्योन्याभावेन वा । तदुभयमपि रुचिरपर्यायहृद्यपद-व्यवहारिणा वृत्तिकृतोक्तमितीतरसकलनिर्मित्यपेक्षया भारतीनिर्मितौ व्यतिरेके गम्यमाने सर्वा निर्मितिर्ब्रह्माणमेवैकं कर्तारमाक्षिपति, न तु कुलालादिम् । अत एव भारतीनिष्ठव्यतिरेकावधिरपि लब्ध इत्याशयेन ब्रह्मण इति पूरयित्वा कृद्योगषष्ठ्या कर्तृत्वार्थिकया धातोरादधातेरर्थं व्यवृणोत् ।

सकला च ब्रह्मनिर्मितिर्न निरुक्तयावद्विशेषणवती, ध्वंसादिलक्षणायास्तस्या उपादानादिपारतन्त्र्यस्य, वाय्वादिस्वरूपाया रससम्बन्धस्य चाभावात्[3] । अतः तादृशीति मध्ये पूरितम् ।

तादृशीति[4] तथाविधनिकर्षबीजवती । तथा च निमित्तपारतन्त्र्येण ध्वंसस्यान्यपरतन्त्रत्वं नीरसत्वेन नवरसरुचिरत्वाभावश्च वाय्वादौ निकर्षबीज-मव्याहतमिति भावः ।

---

१. एवकारस्यार्थः—च० । २. भावो भासते—च० । ३. भावादिति । तादृशीति- द० । ४. तादृश-द० ।

तादृशी ब्रह्मणो निर्मितिर्निर्माणम् । एतद्विलक्षणा तु कविवाङ्निर्मितिः । अत एव जयति, जयत्यर्थेन च नमस्कार आक्षिप्यत इति तां प्रत्यस्मि प्रणत इति लभ्यते ।

निर्मितिरित्यत्र भावभ्रमो मा भूदिति कर्मल्युटा व्याख्यानम्—निर्माणम् इति । एतावता प्रबन्धेनोपमा तन्निकर्षबीजं च व्यञ्जनागम्यमुपदर्श्य कण्ठोक्तमुत्कर्षबीजविशिष्टमुपमेयमनुवदति—एतत् इति । एतद्विलक्षणा ब्रह्मनिर्मितव्यावृत्तत्वोपलक्षितनियतिकृतनियमरहितत्वादिधर्मविशिष्टा कविवाचोनिर्मितिर्वाग्गाहिता कविनिर्मितिर्वा । तत्रापि व्यावृत्तत्वभागस्य व्यञ्जनागम्यस्यैव निर्देशः कण्ठोक्तानां सकलधर्माणां संक्षेपाय, ब्रह्मनिर्मितिव्यावृत्तधर्मवानपि तदनुवृत्तकथितधर्मवानपि स्यादित्याशङ्कापरिहाराय तुकार उत्तरवाक्योद्देश्ये पूर्ववाक्यकथितधर्माणां व्यवच्छेदार्थः । विलक्षणनिर्मितेस्तदाधानस्य वा हेतोः कविवाचिपक्षे निर्देशोऽयमुपनयप्रतिरूपकं वाक्यम्, पक्षविशेषणकस्याप्युपनयस्य सम्भवात् । अत एव जयतीति निगमनाकारः । तच्चाध्याहृतयोपनयैकदेशभूतया कविवाचा सव्यपेक्षम् । तेन सिद्धनिर्मित्याधानविशिष्टे जयस्य साध्यस्य निर्देशात् सिद्धसाध्यसमभिव्याहारबलान्निर्मित्याधानस्य जये ज्ञापकत्वं नाम हेतुत्वं भासत इति कारिकाशयः सूचितः । अत एवेत्यत्रैवकारो भिन्नक्रमः, अत इत्यत्र पञ्चम्यर्थहेतुत्वोपपादकसाध्यायोगव्यवच्छेदज्ञापनार्थः, अतो जयत्येवेति वाक्यशरीरं पर्यवस्यति ।

एतावता निकृष्टनिर्मित्यवधिकप्रकर्षवन्निर्मितिकर्तृत्वेन भारती जयतीति वाक्यार्थः प्रकृतकारिकावाक्येन व्यञ्जनया बोध्यत इति प्राप्तम् । जयतिश्चात्र[1] न पराभवार्थकः, किन्तूत्कर्षार्थं इत्युत्कर्षावधित्वेन विश्वमेव ब्रह्मा वा प्रतीयत इति पूर्णो व्यतिरेकालङ्कारः ।

स्तुतिरियं नतिमपि गमयतीत्याह—जयत्यर्थेन चेति । चकारोऽप्यर्थो भिन्नक्रमः । तेन नमस्कारोऽप्याक्षिप्यत इत्युक्तं भवति । जयत्यर्थेन, विश्वब्रह्माद्यवधिकोत्कर्षेण विश्वविषया[2] भारत्यपकर्षवत्तापि व्यज्यते । स एव[3] नमस्कार इति विश्वस्य भारत्यपकर्षज्ञानं सामाजिकानामनेन वाक्येन जननीयम् ।

---

१. जयतिरत्र—द० । २. विश्वस्मिन् भारत्—च० । ३. एव च—च० ।

इहाभिधेयं सप्रयोजनमित्याह—

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।
सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ॥२॥

न चेयं ग्रन्थकृतो नतिः, [1]सा हि ग्रन्थकर्तृसमवेता 'अहं भारत्यपकृष्टः' इति ज्ञानस्वरूपेत्यत आह—इतीति । इत्यनेन व्यङ्ग्यार्थेन । इति लभ्यते—इत्याकारकं ज्ञानं व्यज्यते । तदाकारमाह—तां प्रतीति । तदवधिकापकर्ष-वानहमस्मीत्यर्थः । यद्वा जयतीत्यन्तेनालङ्कारध्वनिः । आक्षिप्यत इत्यन्तेन नतिवस्तुध्वनिः । तेन च स्तुत्याऽनुभावेन नत्या[3] चान्तरधर्मेण व्यभिचारि-भावेन साधारणीकरणात्मकव्यापारारूढः ग्रन्थकृत्साधारणीकृतस्य सामाजि-कस्य स्वात्मनि देवताविषयको रतिभावः स्वदते । स एवात्र[4] तां प्रत्यस्मी-त्यादिनोल्लिखितः । तां प्रति तदात्मकं विभावमालम्ब्य प्रणतः प्रणतिव्यभि-चरितरतिभाववानस्मीति तदाकार इति दिक् ।

अथ शास्त्रादौ सर्वत्राऽऽरिप्सितग्रन्थस्याभिधेयेन सह सम्बन्धो ग्रन्थस्य तद्व्यापारस्य वा प्रयोजनसम्बन्धश्च प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धप्रकरणेन प्रति-पाद्यते । न चेह तथा, काव्येन सह ग्रन्थस्य प्रयोजनेन सह ग्रन्थव्यापारस्यापि सम्बन्धानभिधानात् । अतोऽवतारयति—इहेति । इह ग्रन्थे । अभिधेयं कारण-स्वरूपाभ्यां निरूपणीयं [5]काव्यम् । तत् सप्रयोजनम् । इत्याहेत्यत्र इतिपदेन काव्यस्य प्रयोजनवत्ता परामृश्यते, सप्रयोजनमाहेत्युक्ते प्रयोजनाभिधानाप्राप्तेः । [6]एवं च इतिशब्दपरामृष्टप्रयोजनवत्ताप्रकारेण सप्रयोजनाभिधेयस्य वचनं लभ्यते । तथा च कारणस्वरूपाभ्यां काव्यप्रतिपादकस्यास्य शास्त्रस्य काव्यज्ञ-शिक्षात्वेन, अभ्यासाद्वा[7] काव्यजनकत्वात् । काव्यस्य व्यापारस्य, फलवत्तयैवास्य व्यापारिणः प्रयोजनवत्ता सिद्ध्यति । अभिधेयमित्यनेन प्रमाणान्तरेणैवास्य शास्त्रस्य काव्याभिधायकत्वं ग्राह्यमिति न तदनभिधानं कामपि क्षतिमावहतीत्यावेदितम् ।

[8]अन्ये तु[8] इह पूर्वश्लोके, अभिधेयम् अभिधानकर्मभारतीलक्षणं काव्यम् । स ग्रन्थकृत् । प्रयोजनमाह—प्रकृतग्रन्थस्येति शेषः । इतिना निपातेन प्रयोज-

---

१. सा हि कर्तृसमवेता-द० । २. तदनुकूलः करद्वयशिरस्संयोजनलक्षणो व्यापारो नतिरित्यन्यत्र । ३. नतेरान्तरधर्मत्वं ज्ञानरूपतायाम् । ४. स एव ताम्–द० । ५. काव्यं सप्रयोजनम्–च० । ६. एवञ्चेत्यारभ्य लभ्यत इत्यन्तं द० पुस्तके नास्ति । ७. अभ्यासद्वारा काव्य–च० । ८. अन्ये तु–द० नास्ति ।

कालिदासादीनामिदं यशः, श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनम्, नस्य कर्मत्वमभिधीयते, "नारद इत्यबोधि सः" इतिवत् । तेन पूर्ववाक्यस्यैवेदं तात्पर्यविवरणं न तु कारिकावतारणमित्याहुः ।

काव्यमित्यादि[1] । अत्र कृत्-वित्-युज्शब्दाः [2]क्विवन्ताः । चतुर्थी तादर्थ्ये[3] । तच्च तन्निरूपिता जनकता । **उपदेशयुजे** [3]युक्तोपदेशाय । प्रवर्तको निवर्तकश्च शाब्दबोध उपदेशः । हिताहितप्रवृत्तिनिवृत्तिजनकतया युक्तः, तद्वैपरीत्ये त्वयुक्तः । **काव्यं यशसे** इत्यत्र चतुर्थ्यर्थो निरूपितमुपधानम्, तद्विवरणं काव्यं यशः करोतीति वृत्तिवाक्यम् । तत्र द्वितीयया निरूपकं करोतिनोपहितकारणत्वं विवृतमित्येवमन्यत्रापि योजनीयम् । 'कवेः' इत्यग्रे पूरयिष्यति । तेन काव्यं सुकवेर्यशः करोतीति वाक्यशरीरम् । कुत्र सिद्धमिदं कारणस्य काव्यस्य कवौ यशःकार्योपधानमित्याकाङ्क्षायामाह[4]—**कालिदासादीनामिवेति** । अत्रैक एव करोतिस्तन्त्रेणोपधानद्वयं वक्ति । तत्रैकमिवार्थे सादृश्ये गुणीभूतम्, अपरञ्च प्रधानम् । तत्र गुणीभूते कालिदासादिकाव्य[5]-कर्तृकत्वतद्यशःकर्मकत्वयोरन्वयः । तथा च कालिदासादिकाव्यकर्तृकतद्यशः-कर्मकोपधानसदृशं काव्यकर्तृकं सुकवियशःकर्मकमुपधानमिति वाक्यार्थः, अलङ्कारदर्शने[6] कर्तुः क्रियापारतन्त्र्येणैवान्वयात्[7] । अत एव "लिम्पतीव तमोऽङ्गानि" इत्यत्र लेपनकर्तुरुपमानतानिरासप्रकरणे[8]—

> कर्त्ता यद्युपमानं स्यान्न्यग्भूतोऽसौ क्रियापदे ।
> स्वक्रियासाधनव्यग्रो नालमन्यद् व्यपेक्षितुम् ॥

इति काव्यादर्शे दण्डी ।

अर्थस्य हिरण्यादेः **कृत्** करणं स्वस्वामिभावात्मको लाभः । लाभ-विषयोऽर्थ[9] एव धनमित्यर्थकृत्पदं धनपदेन व्याख्यातम् । तत्र धन-पदार्थैक-देशो लाभोऽपादानसाकाङ्क्ष इति श्रीहर्षादेरिति पञ्चम्यन्तं पदं पूरितम् ।

---

१. काव्यमित्यादि—द० नास्ति । २. भावे क्विप् । ३. "कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इत्यनुशासनादित्याशयः । ४. आह—च० नास्ति । ५. कालिदासादिकर्तृक च० । ६. साहित्ये, तत्रापि शाब्दिकनयवद् व्यापार-मुख्यकशाब्दबोधाङ्गीकारात् । ७. पारतन्त्र्येणान्व—द० । ८. निराकरण-प्रकरणे—च० । ९. "अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु" इत्यमरः ।

राजादिगतोचिताचारपरिज्ञानम्, आदित्यादेर्मयूरादीनामिवानर्थ-निवारणम्, सकलप्रयोजनमौलिभूतं समनन्तरमेव रसास्वादन-

रत्नावलीं 'विक्रीय धावकः श्रीहर्षाद् राज्ञो धनं बहु लब्धवानित्युपाख्यायते। व्यवहार उचिताचारः। येनाचारेण सेव्यमानो राजगुरुदैवतादिरभीष्टफलद-स्तत्त्वमेवाचारस्यौचित्यम्। तदेव स्फोरयितुं राजादिगतेति पूरितम्। विदो विवरणं परिज्ञानमिति। शिवेतरेत्यस्य व्याख्यानमनर्थेति। क्षतेर्वि-वरणं निवारणमिति। ध्वंस एव तदर्थः। तत्रादित्यादि दैवताहेतुकः मयूरादेः कवेः कुष्ठादिरोगध्वंसो दृष्टान्तः। मयूरः[३] शतकेनादित्यं स्तुत्वा निरमुच्यत कुष्ठादित्याख्यानकम्।

समनन्तरमेव सकलप्रयोजनमौलिभूतमित्येवं रचनायां कालान्तरे निकृष्ट-प्रयोजनत्वं प्रतीयेत। किञ्च प्रथमोपात्तस्यापि सद्यःपदस्यार्थो नानन्देऽन्वेति, किन्तु चतुर्थ्यर्थोपधाने, वृत्तौ तु करोत्यर्थे। परपदार्थस्तु चतुर्थ्यादितः पूर्वोपात्ता-नन्देऽन्वेतीत्यार्थिकक्रम एव बलीयान्। अपि च मध्योपात्तः समनन्तरमेवेति-शब्दः सद्यःपदार्थव्याख्याभूतोऽपि रसास्वादनेत्यादिना पूरणीयग्रन्थेन सव्यपेक्षः सन्[४] विभाव दिपरामर्शव्यवधानेऽपि रसास्वादनस्यालक्ष्यक्रमतया व्यवधाने सत्यप्यलक्ष्यव्यवधानकत्वं बोधयेत्। प्रथमोपात्तस्तु करोतिमात्रान्वितार्थको न तथेति सर्वं हृदि निधाय प्रथमं परपदार्थं व्याचष्टे—सकलेति। सकलात् प्रकृतनिर्दिष्टयशःप्रभृतेर्गौणप्रयोजनात्, मुख्याच्च स्वर्गादेः क्रियाफलाद् व्यतिरेकः परपदसद्यःपदाभ्यां विवक्षितः। तत्र गौणप्रयोजनापेक्षया मौलिभाव [५]आनन्द-मयत्वमेव हेतुः, स्वर्गाद्यपेक्षया तथाभावे क्रियासमनन्तरत्वम्।

नन्वप्रकृतानन्देऽपि काव्यक्रियया सह विभावादिपरामर्शव्यवहितत्वात् कथं व्यवधानमेवकारेण व्यवच्छिद्यत इत्यतः पूरयति—रसेत्यादि। समनन्तर-मेवेत्येवकारार्थैकदेशो व्यवधानं[६] समुद्भूतत्वेऽन्वेति। समुद्भवश्च प्रकाशः। तेन व्यवधानप्रकाशव्यवच्छेदोऽर्थात् पर्यवस्यति। स एव चात्रोत्कर्षहेतुत्वेन[७]

---

१. श्रीहर्षनाम्ना रचयित्वा। २. दैवत—च०। ३. रशर्मा श्लोकश०—च०। ४. नेत्यधिकः पाठः—द०। ५. आनन्दत्वमेव—च०। ६. समनन्तरमव्यवधानम्, तत्रान्वित एवकारार्थैकदेशोऽयोगो व्यवधानपर्यवसित इत्येवकारार्थैकदेशो व्यवधान-मित्युक्तम्—च० टिप्पणी। ७. उत्कर्षकत्वेन—च०।

समुद्भूतं विगलितवेद्यान्तरमानन्दम्, प्रभुसम्मितशब्दप्रधानवेदादिशास्त्रेभ्यः सुहृत्सम्मितार्थतात्पर्यवत्पुराणादीतिहासेभ्यश्च शब्दार्थयोर्गुणभावेन रसाङ्गभूतव्यापारप्रवणतया विलक्षणं यत्काव्यं

विवक्षित इति भावः। तत्र हेतू रसास्वादनम्[1]। तच्च रसभोगत्वम्। तथा च रसास्वादनसमुद्भूतपदयोः कर्मधारयः। भोगोऽपि रसस्यानन्दः स्वप्रकाशरूपः स्ववृत्तिव्यवधानमपि विषयीकुर्यादत[2] आह—विगलितेत्यादि। वेद्यान्तरं विभावानुभावव्यभिचारिस्थायिभावभिन्नं वेद्यम्, तद्विगलितं रसभोगात्। अतो व्यवहितकालसम्बन्धोऽपि न तत्र भासत इति।

कान्तासम्मिततयेत्यत्र प्रकृत्यादिगणोत्पन्ना तृतीया उपदेशकर्तरि [3]सादृश्यसम्बन्धमभिधत्ते। तेन चोपमालङ्कारेणोपदेशकेभ्यः शब्दान्तरेभ्यः काव्यस्य व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यते। उपदेशकं काव्यान्यवाक्यं द्विविधम्—प्रभुसम्मितं नित्यविधायकं वेदादि, सुहृत्सम्मितं काम्यविधायकं पुराणादि। वेदस्य प्रभुसम्मितत्वोपपादकं शब्दप्रधानत्वम्, पुराणादेः सुहृत्सम्मितत्वोपपादकमर्थप्रधानत्वं च निकर्षहेतुः। तत्र प्रभोः शब्दप्रधानत्वमलङ्घनीयाज्ञत्वमनिष्टानुबन्ध्यकरणकविधेयबोधकविधिप्रयोजकत्वम्। तच्च नित्यकर्मविधायके वेदादिशास्त्रे साधारणो धर्मः, नित्याग्निहोत्रादीनामकरणस्यानिष्टसाधनतया तथाविधाग्निहोत्रकर्तव्यताबोधकविधिवाक्यादिघटितत्वाद् वेदस्य। आदिपदादाचारादिबोधिकाः स्मृतयः पुराणानि चोपगृहीतानि। अर्थवादोपबृंहितफलप्रशंसाद्वारा कर्तव्यताबोधका वेदस्मृतिपुराणेतिहासभागास्तु पुराणादिशब्देनोच्यन्ते। तत्र सुहृदोऽर्थतात्पर्यकत्वं पुरुषार्थसाधनताज्ञानाधीनप्रवृत्तितात्पर्यकवाक्यप्रयोजकत्वम्। तदेव पुराणादौ सुहृत्सम्मितत्वस्य प्रयोजकः साधारणो धर्मः।

तदुभयवैलक्षण्यस्वरूपव्यतिरेकोपपादकमुत्कर्षहेतुं प्रदर्शयति—शब्दार्थयोरिति। गुणभाव उद्देश्यप्रतीतिव्यवहितप्रतीतिकत्वम्। उद्देश्यया रसप्रतीत्या हि चिरतरान्तरिता पूर्ववाक्यार्थप्रतीतिः। किन्तर्ह्युद्देश्यप्रतीतिसन्निहितमित्याकाङ्क्षायामाह—रसाङ्गेति। रसाङ्गभूतो रसाव्यवहितो

---

१. स्वादनत्वम्—च०। २. क्रियात्—च०। ३. केचित् सम्मितशब्दार्थमेव सादृश्यं मन्वानास्तृतीयार्थमभेदमाहुः।

लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्म तत् कान्तेव सरसतापादनेनाभिमुखीकृत्य रामादिवद् वर्तितव्यं न रावणादिवदित्युपदेशं च यथायोगं

व्यापारः साधारणीकृतविभावादिपरामर्शः। तत्प्रवणता तत्प्राधान्यम्। सपरिकरं व्यङ्ग्यं व्यतिरेकमुपदर्श्य तदभिव्यञ्जकं कान्तासम्मितत्वं व्याचिख्यासुर्विलक्षणमित्यनेन व्यवहितान्वयवारणायात्र मध्य एव काव्यपदार्थं व्याचष्टे—लोकोत्तरेति। [1]लोकादचमत्कारिणो बोधादुत्तरोत्कृष्टा चमत्कारिणी या वर्णनाबुद्धिस्तन्निपुणं कविकर्म काव्यम्। कविकर्मेति योगस्य निपुणान्तं काव्यपदरूढार्थस्य च[2] निर्वचनम्। योगमात्रस्य कवेः साधारणे हिक्कितश्वसितादावसाधारणे च [3]प्रवह्लिकादावतिप्रसङ्गाद् रूढिरादृता। सा च नटकर्मण्यभिनयेऽतिप्रसक्तेति योगादरः। स च चमत्कारो रसभावालङ्कारास्वादेष्वनुगत इति चित्रकाव्यसङ्ग्रहः।

यत्तु लोकोत्तरवर्णनानिपुणस्य कवेः कर्मेति विग्रहे चमत्कारिसन्दर्भप्रवक्त्रर्थकं निपुणान्तं कविपदस्य कर्मेति तद्धितस्य विवरणमिति। तत्तुच्छम्, काव्यमिति समुदायमुद्दिश्य[4] विवरणे क्रियमाणे कविकर्मेत्यत्र कविपदस्य पुनरनुवादे सन्दर्भाशुद्धेः, अन्यथा तद्धितस्यापि पुनरनुवादप्रसङ्गात्। काव्यमुद्दिश्य विवरणं[5] विधीयत इत्यावेदयितुं काव्ये यच्छब्दयोगः। तदाकाङ्क्षापूर्त्तये तच्छब्दप्रयोगः। तत्सम्मितताया[6] विवरणमिवेति। तृतीयार्थः काव्यान्वितं सम्बन्धमात्रम्। तच्चेवार्थसंसर्गतया लभ्यमिति न विवृतम्। तत्र कान्तासादृश्योपपादकः साधारणधर्मोऽत्र सरसतेत्यादिना पूरितः। सरसता रसोद्बोधः, तदापादनं तदुपायत्वप्रतिसन्धानम्। तेनाभिमुखीकृत्य स्वविषयकशुश्रूषां जनयित्वाऽऽनुषङ्गिकमुपदेशं करोतीति सम्बन्धः। कान्ताऽपि सरसताऽऽपादनेन भोगेच्छया स्वाभिमुखीकृतं नायकमनुषङ्गेनोपदिशतीति साधारणो धर्मः। उपदेशाकारमाह—रामादीति। तृतीयान्ताद्वतिः[7], तेन रामादिकर्तृकवर्तनं यथा हितोपायः, तथा तथाविधमन्यदपि वर्तनमित्यर्थः। रामादिवृत्तौ हितोपायताबोधकेनार्थवादेन सद्वृत्तत्वावच्छेदेन कर्तव्यताऽनुमीयते। एवं रावणादिवृत्तिनिन्दार्थ-

---

१. लोकशब्दोऽत्र बोधे लाक्षणिकः। २. च नास्ति—च०। ३. प्रहेलिकादौ। ४. मनूद्य—च०। ५. करणम्—च०। ६. सम्मितपदविवरण—च०। ७. "तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिः" इति पाणिनिसूत्रेण।

कवेः सहृदयस्य च करोतीति सर्वथा तत्र यतनीयम् ।

एवमस्य प्रयोजनमुक्त्वा कारणमाह—

शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।

वादात्मकेनाख्यानकेन नासद्वर्तितव्यमिति निषेधः कल्प्यत इति भावः । [1]अयमर्थो-पदेशो रसास्वादनानन्तरप्रभवः, काव्यार्थबोधरसास्वादयोरन्तराले तदनवगमात् । तदाहुः—

स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रं [2]शास्त्रार्थमुपपुञ्जते ।
प्रथमालीढमधवः पिबन्ति [3]कटुकौषधम् ।। इति ।

उपदेशञ्चेत्यत्र चकारः पूर्वोक्तप्रयोजनसमुच्चयार्थः । तेषु फलेषु यशोधन-शिवेतरक्षतयः कवेरपि, व्यवहारविदानन्दोपदेशाः सहृदयस्यैवेत्याह—**यथायोग-मिति** । यथा[4] योगं योग्यतामनतिक्रम्येत्यर्थः । **कवेः** प्रवक्तुः **सहृदयस्य** साधारणी-कृतविभावादिपरामर्शकस्य ।

ननु काव्ये प्रयोजनवत्ता न ग्रन्थस्य तथात्वं व्यवस्थापयति । न चासिद्ध-प्रयोजने शास्त्रे प्रवर्तन्ते परीक्षका इत्यतः सफलकाव्योपायतया फलवत्तां प्रतिसन्धायात्र शास्त्रे प्रवृत्तिरुचितेत्याह—**इतीति** । अत इत्यर्थः । **सर्वथा** सर्वाणि [5]पूर्वप्रयोजनान्य-भिलषद्भिस्तत्र काव्ये **यतनीयमु**पायोऽनुसरणीयः । तथा च सफलकाव्योपाय-तया ग्रन्थे प्रवृत्तिरुचितेति भावः ।

अत्र काव्यं शब्दार्थोभयस्वरूपम् । तत्र शब्दस्य प्रवचनम्, अर्थस्य च विभावादेः[6] परामर्श एव कविव्यापारविषयः । अर्थांशोद्भवस्तु सहृदयव्यापार्योऽपीत्यर्थप्रकाश-कारणमपि काव्यस्यैवोपाय इत्याशयेनावतारयति—**अस्येति** । शब्दात्मकस्या-र्थात्मकस्य च काव्यस्य कारणं निर्माणस्योल्लासस्य च यथाक्रमं जनकं पर्यवस्यति । अर्थस्य हि प्रकाश एव निर्माणमित्युक्तं प्रथमकारिकायाम् । काव्यकारणवचनन्तु काव्यज्ञशिक्षात्वेन शास्त्रस्यापि फलवत्काव्योपायत्वप्रतिपादकम् । तथा च कारण-वचनं प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धप्रकरण एवान्तर्भूतमिति भावः ।

केचित्तु काव्यं कवेः प्रवक्तुरेव सहृदयस्यैव वा फलं जनयतीति तत्र प्रवचने सहृदयत्वस्वरूपे विभावादिपरामर्शे च यतनीयम् । तत्र यत्नः कारणमुखेनैव सम्भव-

---

१. अयं चोपदेशः—च० । २. शास्त्रमप्युप—च० । ३. कटुभेषजम्—च० । ४. यथा—च० नास्ति । ५. पूर्व—च० नास्ति । ६. च-च० पुस्तकेऽधिकम् ।

काव्यज्ञशिक्षयाऽभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥ ३ ॥

शक्तिः कवित्वबीजरूपः संस्कारविशेषः । यां विना काव्यं न प्रसरेत्, प्रसृतं वोपहसनीयं स्यात्, लोकस्य स्थावरजङ्गमात्मक-

तीत्याशयेन शक्तिरित्यादि[1]कारिकायां कारणगणनमित्याह—**शक्ति**रिति । स्वतो यत्नो योग्यस्य प्रवचनस्य परामर्शस्य च कारणकलापं गणयति, यत्र पुंसां प्रवृत्तिरर्थात् कार्यं निष्पादयतीत्यर्थ इत्याहुः । तच्चिन्त्यम्, अस्य कारणमुक्त्वा स्वरूपमाहेत्यग्रिमावतारणे काव्यस्यैवेदं कारणवचनमित्यवगमात् ।

कवित्वबीजभूतः कवित्वे संख्यावदर्थककविपदप्रवृत्तौ बीजभूतो निमित्तभूतः संस्कारविशेषो भावनाऽऽख्यः प्रतिभानामा प्रणिधानसहकृते चेतसि यो झटित्युद्बुध्यते क्लिष्टपदपदार्थगोचरः संस्कारः सा प्रतिभा विद्वदादिपदप्रवृत्तिनिमित्तम् । तदुक्तम्—

मनसि सदा सुसमाधिनि विस्फुरणमनेकधाऽभिधेयस्य ।
अक्लिष्टानि पदानि च विभान्ति यस्यामसौ शक्तिः ॥ इति ।

देवताप्रसाद एव शक्तिः । स चासौ कविरमुं विषयं घटयत्विति सारस्वतेच्छा-स्वरूप इति केचित् । तच्चिन्त्यम्, एतादृशदेवतेच्छायाः साधारणकारणत्वेन काव्यासाधारणजनकमध्ये परिगणनानुपपत्तेः । अन्यथा कालादेरप्यत्रैवान्तर्भाव-प्रसङ्गात् ।

सा च प्रतिभा पदगोचराऽर्थगोचरेति द्विविधा[2] । द्विविधाऽपि कवेरपेक्षिता । पदस्य वाक्यस्य तदर्थयोश्च प्रतिसन्धानद्वारा सन्दर्भरचनायामुपयुज्यते । इयं जनिका शक्तिरित्युच्यते । सहृदयस्य तु काव्यैकदेशीभूतस्यार्थस्योद्भवाय तद्गोचरा केवलमपेक्ष्यते । सैवासाधारणीकृतविभावादि स्मारयित्वा तदुपबृंहितं स्थायि-भावमुल्लासयति । सा चोल्लासिका शक्तिरिति व्यवह्रियते । देवताराधनादि-जन्मा धर्मविशेषः शक्तिरित्यपि वदन्ति ।

जनकशक्तेः कारणताग्राहकं व्यतिरेकमाह—**यां विनेति** । काव्यमिष्टार्था-वच्छिन्नपदावलीस्वरूपम्, "शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली" इति दण्डिस्मर-णात् । **न प्रसरेत्** [3]प्रोदियात् । आपाद्यत्वबोधकेन लिङा शक्तिव्यतिरेकव्यापकत्वं काव्यप्रवचनव्यतिरेकस्य लभ्यते । प्रतिभाव्यतिरेके शब्दतदर्थप्रतिसन्धानं विना प्रवचनमनुपपन्नमिति भावः ।

---

१. कम्—द० अधिकम् । २. द्विविधा—च० नास्ति । ३. प्रोच्येत—च० ।

लोकवृत्तस्य, शास्त्राणां छन्दोव्याकरणाभिधानकोश[1]कलाचतुर्वर्गगज-तुरगखड्गादिलक्षणग्रन्थानाम्, काव्यानां च महाकविसम्बन्धिनाम्,

उल्लासकशक्तेः काव्यार्थपरामर्शे व्यतिरेकमाह—प्रसृतं वेति। बाणादि-शक्त्या प्रसृतं कादम्बर्यादिकाव्यं विभावादिपरामर्शरहितै[2]र्मीमांसकादिभि-रुपहसनीयं स्यात्। हसन्ति श्रोत्रियाः—"काव्यं न कस्मैचित् प्रयोजनायोपपद्यते, कार्यानुबन्धविधुरो मिथ्याऽर्थवादः" इति। प्रसृतं वेत्यत्र वाकारोऽप्यर्थः। तेन काव्यप्रसरणाभावप्रयोज्यत्वमुपहसनीयत्वेऽपिना बोध्यमानं प्रतिभाव्यतिरेक-प्रयोज्यत्वं प्रकटयति[3]। प्रतपत्यपि रवावन्धो न पश्यतीत्यत्र रविप्रतापव्यतिरेका-प्रयोज्यमदर्शनमान्ध्यप्रयोजकमित्यवगमात् तथा व्युत्पत्तिरिति[4] ध्येयम्।

केचित्तु जनकशक्त्या विना प्रसृतं होलकादिवदुपहसनीयं[5] स्यादकाव्यं स्यादित्यभिव्याचक्षते[6]। अनुपहसनीयकाव्यत्वं जन्यताऽवच्छेदकम्, अतो विशेष्याभावायत्तो विशेषणाभावायत्तश्च विशिष्टकार्यव्यतिरेको द्वेधा निर्दिष्ट इत्यप्याहुः।

अत्राप्युपहासबीजभूतस्य काव्योल्लासविरहस्य व्यापकता स्यात्पदेन व्यज्यते।

विग्रहस्थं लोकस्येतिपदं गृहीत्वा व्याचष्टे—स्थावरेति। स्थावरजङ्गमावपि साधारण्येन[7] गृहीतौ न काव्यघटनायामुपयुज्येते, किन्तु तद्वृत्तम्। तच्चासा-धारणो धर्मो जातिः, गुणः, क्रिया, द्रव्यं च। तथाहि—यथा[8] काकस्य कार्ष्ण्यम्, सर्पस्य कुटिला गतिः, गोः सास्ना। द्रव्यञ्च जातिनियतमसाधारणं द्रवत्व-गुणवति स्यन्दनं कर्म, उष्णस्पर्शवति तेजस्त्वं जातिर्भासुरं द्रव्यमिति त्रिगुणनियतम्। तथा कटाक्षभुजविक्षेपादिकर्मवत्यां योषित्यवश्यं स्तनकेशादिद्रव्यम्, कान्त-विषयाभिलाषो गुणः, नागरत्वादिजातिश्च तिष्ठतीत्यादिनियम एव लोकवृत्तम्। तदनुसन्धानं विना न प्रणेतुं न च बोद्धुं शक्यते काव्यम्। यद्वक्ष्यति—"लोके प्रमदादिभिः कारणादिभिः स्थाय्यनुमानाभ्यासपाटववताम्" इति। शास्त्राणि गणयति—छन्द इत्यादि। छन्दः पिङ्गलाष्टाध्याय्यादि, व्याकरणं पाणिनीयादि, अभिधानं लिङ्गानुशासनं वाररुचादि, कोशो विश्वादिः। कलादीनां लक्षणेऽन्वयः। लक्षणं स्वरूपेतरभेदादिबोधकं वाक्यम्। तच्चाभेदेन ग्रन्थेऽन्वेति। कला नृत्य-

---

१. कोष—च०। २. विरहितैः—च०। ३. द्रढयति—च०। ४. व्युत्पत्तेः—च०। ५. होलकादि उपहसनीयम्—च०। ६. अभि—च० नास्ति। ७. स्वरूपेण। ८. यथा—च० नास्ति।

आदिग्रहणादितिहासादीनां च विमर्शनाद् व्युत्पत्तिः। काव्यं कर्तुं योजयितुं च ये जानन्ति तदुपदेशेन करणे योजने च पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरिति

गीतादिः । चतुर्वर्गो धर्मार्थकाममोक्षाः । आदिना स्त्रीपुंसादिपरिग्रहः[1] । एतावता सर्वाणि शास्त्राणि काव्याङ्गानीत्युक्तं भवति ।

न तत् पदं न तद् वाक्यं न सा विद्या न सा कला ।
जायते यन्न काव्याङ्गमहो भारो महान् कवेः ।।

इति साहित्यमीमांसायाम्, "विद्याः समस्ता यत्राङ्गमहो भारो महान्[2] कवेः" इत्यग्निपुराणे च स्मरणात् । स्वकाव्यविमर्शनं स्वस्य काव्याय न सम्भवतीत्यत आह[3]—महाकवीति । अत्र महत्त्वमग्राम्यत्वं प्राचीनत्वं च । आदिग्रहणमादिशब्दस्तद्वोध्यत्वं पञ्चम्यर्थं इतिहासादावन्वेति । तत्राप्यादिशब्दः पुराणार्थः । अवेक्षणादिति व्याचष्टे—विमर्षणादिति । विमर्षणमनुषङ्गपौनःपुन्यम् । निपुणतापदार्थं व्याचष्टे—व्युत्पत्तिरिति । तत्तदर्थगोचरो दृढतरः संस्कारः, तत्तद्वाक्यार्थप्रतिसन्धानं वेत्यर्थः । स्रग्धरावृत्तत्वावच्छेदेनादौ गुरुचतुष्टयमिति संस्कारदार्ढ्यं व्युत्पत्तिः, सानन्दं नन्दिहस्तेत्यादौ तत्तदानुपूर्वीकपदगोचरः संस्कारः शक्तिरिति विवेकः । एवं शास्त्रान्तरविषयेष्वपि प्रणिधेयः सामान्यविशषभावेन व्युत्पत्तिशक्तिविषययोर्भेदः ।

काव्यज्ञपदं विवृणोति—काव्यमित्यादि । योजयितुं दोषगुणालङ्कारादिमत्तया बोधयितुम् । विचारयितुमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः । तदुपदेशेन काव्यस्वरूपदोषगुणालङ्कारपरीक्षारूपेण करणे पुनः पुनः प्रवृत्तिः काव्यसन्दर्भं जनयति । तेन प्रथमप्रवृत्त्या काव्याभास एव जन्यत इति व्यज्यते । [4]यत्र प्रथमत एव काव्यं कस्यचिद् बालस्य दृश्यते, तज्जन्मान्तराभ्यासात् । एवं काव्यज्ञोपदेशजनिताऽलक्ष्यक्रमध्वनिप्रक्रियाज्ञाने व्यङ्ग्यार्थप्रत्ययार्थं पुनः पुनः प्रणिधानमुल्लासे जनकम्, न तु प्रथमप्रणिधानेनोल्लास इति समुदायार्थः ।

इतिशब्देन[5] प्रक्रान्तास्त्रयः परामृश्यन्ते । स च परामर्शः पुष्पवन्तादिपद[6]-न्यायेनेत्याह—समुदिता इति । एकयोक्त्याऽभिहिता[7] इत्यर्थः । न तु व्यस्ता इति,

---

१. तत्रापि स्त्रीलक्षणमधिकव्युत्पादकम् । २. गुरुः—च० । ३. आह—च० नास्ति । ४. व्यभिचारं वारयति । ५. पदेन—च० । ६. अनुकरणमिदम् । अन्यथा पुष्पवदादीति स्यात् । ७. "एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ" इत्यमरः ।

त्रयः समुदिता न तु व्यस्तास्तस्य काव्यस्योद्भवे निर्माणे समुल्लासे च हेतुर्न तु हेतवः ।

न तु नानार्थपदवद् भिन्नवृत्त्योपस्थापिता इत्यर्थः । पुष्पवन्तपदे हि 'अस्मात् पदात् सूर्यत्वप्रकारिका सती, चन्द्रत्वप्रकारिका बुद्धिर्जायताम्' इत्याकारकः संकेतः । तदुद्देश्यता चैकैव चन्द्रत्वप्रकारकत्वसूर्यत्वप्रकारकत्वोभयविशिष्टेन बुद्धित्वेनावच्छिद्यते[1] । हर्यादिपदसङ्केतोद्देश्यता त्वेका विष्णुत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्ना, अन्या चेन्द्रत्वप्रकारत्वबुद्धित्वावच्छिन्नेति विवेकः ।

पुष्पवन्तपदेऽपि नानार्थन्यायेन वृत्तिद्वयमेव । "एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ" इत्यत्र तु वृत्तिद्वयोपस्थितपदार्थद्वयान्वितमेव पदार्थान्तरं बोधयति, द्वन्द्ववाक्यवदित्याकाङ्क्षावैचित्र्यमेवामरेण बोध्यते । एकेन पदेनोभयोर्द्वन्द्वघटकपदयोस्तुल्यवत् साकाङ्क्षत्वमितिवद्[2] द्वयोर्वृत्त्योरेकपदसाकाङ्क्षत्वमेवात्रैकोक्तिरित्यपरे ।

उभयथाऽप्येतत् समुदितवचनाभिधानमेकस्योद्भवस्वरूपस्य कार्यस्य हेतुतादात्म्यं त्रिष्वन्वेतीति लाभाय । तेन वैकल्पिककारणताभ्रमनिरासः । विगृह्य व्याचष्टे—तस्येति । निर्माण इति शब्दांशे, उल्लास इत्यर्थांशे ।

ननु पुष्पवन्तपदेनैकयोक्त्या परामृष्टयोः सूर्याचन्द्रमसोर्विशेषणे द्विवचनप्रयोग इव त्रितयपरामर्शकेतिशब्दोपात्तशक्त्यादिविशेषणे हेतौ बहुवचनप्रयोजनप्रयोगः स्यादत आह—हेतुर्न तु हेतव इति । अत्र फलोपधानस्वरूपैकदेशान्वितस्यैकत्वस्य विवक्षयैकवचनस्य प्रयोगो न तु बहुवचनस्य, विशेष्यान्वितसंख्याविरुद्धसंख्यानभिधाने सत्येव समानाधिकरणपदयोः समानवचनकत्वनियमात्[3] ।

अथवा इतिना त्रयः समुदिताः परामृष्टाः, न तु व्यस्ता इतिपदादुपस्थितैः शक्त्यादिपदैरेवोपात्ताः । अत एव हि हेतुरित्येकवचनम्, अव्ययविशेषणानामेकवचनान्तत्वस्यौत्सर्गिकत्वात् । अत एव न हेतव इति वाक्यभेदः[4] साधुरिति ।

---

१. शक्यतावच्छेदकभेदेऽप्यनुगमकस्यैकत्वात्तदादिशब्दवच्छक्त्यैक्यम् । २. वस्तुतस्त्वनयोर्वृत्त्योः—द० । ३. अत एव 'वेदाः प्रमाणम्' इत्यादीनां सामञ्जस्यम् । ४. इति साधु—च० ।

एवमस्य कारणमुक्त्वा स्वरूपमाह—

तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि ।

परे तु हेतुपदेनोपधायकं स्वरूपयोग्यं चोच्यते । स्वरूपयोग्यता तु सहकारि-विरहप्रयुक्तकार्याभावस्वरूपा कार्योत्पत्तिकाले नास्तीति तत्रोपधार्थकमेकवचना-न्तेन, योग्यं तु बहुवचनान्तेनोपस्थाप्यते । तथा च समुदिता हेतुर्न तु[1] हेतवः, व्यस्ता हेतवो न तु[2] हेतुरिति । अथवा समुदिता हेतुः, व्यस्तास्तु न हेतुः, समुदिता हेतुरेव न तु हेतव इति वाक्यभेद इत्याहुः ।

अत्र काव्यत्वस्यार्थसमाजग्रस्तस्य[3] कार्यतानवच्छेदकत्वात् काव्यस्योद्भवे शक्तिः, तस्य प्रबन्धादौ निर्माणेऽभ्यासः, दोषापाकरणगुणाद्यारोपणस्वरूपे समु-ल्लासे च व्युत्पत्तिः कारणम् । तदुक्तम्—

काव्यं हि जायते शक्तेर्वर्धतेऽभ्यासयोगतः ।
अस्य चारुत्वनिष्पत्तौ व्युत्पत्तिस्तु गरीयसी ॥

इत्यपि योजयन्ति ।

अस्य कारणमुक्त्वेति । प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धप्रकरणपरिसमाप्तिकथनेना-वसर[4]सङ्गतिरुच्यते । स्वरूपं कविकर्मणो लोकोत्तरवर्णनानैपुण्ये वर्णनाया लोकोत्तरत्वे च प्रयोजकम् ।

शब्दार्थाविति । यद्यप्यर्थो न [5]कविकर्म, तथापि प्रथमप्रकाश्यमेवात्र कर्मा-भिधीयते । अन्यथा शब्दनित्यतावादे मौनिना लिखित्वा ज्ञापिते च शब्देऽपि कविकर्मत्वं न स्यात् । तथा च विनिगमनाविरहादर्थविशेषावरुद्धः[6] शब्द इव शब्दविशेषावरुद्धोऽर्थोऽपि लोकोत्तरचमत्कारव्यञ्जकतया काव्यमित्युभयोः

---

१. तु—च० नास्ति । २. तु—च० नास्ति । ३. काव्यस्वरूपतयाभिमतयोः शब्दार्थयोः पृथगेव स्वस्वसामग्रीसम्पाद्यत्वेन तदुभयात्मकं काव्यमर्थतो लभ्यमेव, न तु कस्यापि कार्यम्, नापि काव्यत्वमपि कार्यतावच्छेदकं संशयत्ववदित्यन्यत्र विस्तरः । ४. द्वेषविषयतानवच्छेदकधर्मवत्त्वपर्यवसाय्यनन्तरवक्तव्यत्वलक्षणा । ५. अर्थस्य कविनिर्मेयत्वाभावात् । ६. वाच्यवाचकभावेन सम्बद्धः ।

प्राधान्येन निर्देशः । काव्यं शृणोतीति व्यवहारस्त्वर्थांशेऽपि शाब्दबोधार्थकशृणोतिनोपपादयितुं शक्यते, "आत्मा श्रोतव्यः" इतिवत्[1] ।

यत्तु—"शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली" इति दण्डिवचनम् । तत्र व्यवच्छेदः समुच्चय एव, न त्ववच्छिन्नत्वम्, विनिगमनाविरहात् । चमत्कारो नामानन्दभोगः । स च प्रथमो वाक्यश्रवणसमकालप्रतिसंहितेन शब्दालङ्कारेण, गुणाभिव्यञ्जकैश्च वर्णैः, शब्दार्थावगमनानन्तरमुल्लास्यते । यमाश्रित्य "स्वच्छन्दोच्छलदच्छ"इत्यादौ काव्यत्वम् । द्वितीयः शब्दार्थावगमकालप्रतिसंहितेनार्थालङ्कारेण वस्तुध्वनिमपेक्ष्य व्यभिचारिभावोल्लाससमकालमुत्थाप्यते । नहि वस्तुध्वनिनिरपेक्षोऽप्युपमाऽऽदिरानन्दभोजकः, 'गौरिव गवयः' इत्यादेरपि तथात्वप्रसङ्गात् । यमाश्रित्य "विनिर्गतं मानदम्" इत्यादिषु काव्यत्वम् । अपरस्तु व्यञ्जितव्यभिचारिभावोपरक्तशब्दार्थस्वरूपवाक्यार्थबोधेन साधारणीकृतविभावादिपदार्थोपस्थितिकाले जन्यते, यमाश्रित्य भावध्वनिषु काव्यव्यवहारः । अन्यस्तु साधारणीकृतविभावानुभावव्यभिचारिपरिबृंहितस्थायिभावस्वरूपकाव्योल्लासेन यावत् स्वसत्त्वमुद्भाव्यते[2], यमाश्रित्य रसध्वनिषु[3] काव्यव्यवहारः । रसध्वनौ च स्थायिभावाभेदेनानन्दो भासते ।

एवमास्वाद्यमाने भावे तिस्रोऽवस्थाः । आह्लाद(क)त्वं दीप्तिर्व्यापकता चेति[4] त्रयं द्रुतेन[5] दीप्तेन व्याप्तेन च चेतसा रसास्वादे गृह्यत इति त एव माधुर्यौजःप्रसादाख्या गुणाः । तदभिव्यञ्जने च वर्णविशेषघटनादिरुपयुज्यते । एवं चालङ्कारचमत्कार-भावचमत्कार-रसचमत्काराणामन्यतमोऽवश्यं काव्येऽपेक्ष्यते । भावरसयोश्चमत्कारौ गुणमविषयीकृत्य न सम्भवत इति गुणाभिव्यञ्जिका घटना तयोरपेक्ष्यत एव । विपरीतघटनायामलङ्कारोऽपि न स्वदत इति तत्रापि गुणाभिव्यञ्जकमपेक्ष्यत एव । अलङ्कारस्तु रसभावाद्यन्यतमं विनाऽपि चर्वयितुं शक्यत इति भावरसास्वादोऽप्यलङ्कारं विनाऽनुभवितुं

---

१. 'काव्यं श्रुतम्, अर्थो न ज्ञातः' इति व्यवहारस्तु शब्दमात्रे 'पूर्वे पञ्चालाः' इत्यादिवल्लक्षणयोपपादनीयः । न च लक्षणैव दोषः, शब्दमात्रस्य काव्यतावादिमतेऽपि 'काव्यमवलोकितं शब्दो न श्रुतः' इत्यादौ तादवस्थ्यात् । विशेषः प्रदीपोद्योतेऽवलोकनीयः । २. मुपलभ्यते—च० । ३. स्थायिभावे—च० । ४. तत्त्रयम्—च० । ५. विस्तृतेन—च० ।

शक्यत इत्यलङ्कारसत्ता न नियता। दोषाणामभावस्तदनुसन्धानाभावो वा चमत्कारप्रतिबन्धका[1]भावत्वेन सर्वत्रापेक्ष्यत इति चमत्कारासाधारणकारणान्येव[2] परिगणितानि। लक्षणन्तु तस्य चमत्कारनिपुणकविकर्मत्वम्। तन्नैपुण्योपपादकं चैतत्।

तेन 'तददोषौ' इत्यादिलक्षणवाक्यमि[3]त्यभिसन्धाय प्रयुक्ता[4] दूषणाभासा नादर्तव्याः। तथा हि—अदोषत्वमत्र दोषसामान्याभावः। स च विधेयाविमर्शदोषवति 'न्यक्कारो ह्ययमेव' इत्याद्युत्तमकाव्येऽव्याप्तः। न च दोषः काव्यस्य काव्यत्वं व्याहन्ति, किन्तु तदुत्कर्षणम्। यदाहुः—

कीटानुविद्धरत्नादि[5]साधारण्येन काव्यता।
दुष्टेष्वपि मता[6] यत्र रसाद्यनुगमः स्फुटः॥ इति।

यदि च दोषाभावो दोषावगमाभावः, तदा तदेव पुरुषभेदेन काव्यमकाव्यं च स्यात्। सगुणावित्यप्यवद्यम्, अलङ्कारास्वादं विनेव गुणास्वादं विनापि रसास्वादमात्रेण काव्यत्वसम्भवात्। न च रसास्वादेषु गुणास्वादनियमः। तथापि वा भावास्वादमात्रचमत्कारिणि काव्ये गुणास्वादापेक्षा न सम्भवति।

क्वापीत्यनेन सर्वत्र सालङ्कारत्वमुक्तमप्ययुक्तम्—

मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः।
[7]येनैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ॥

इत्यादौ कमप्यलङ्कार[8]मनास्वाद्यैवाद्भुतरसोल्लासात्। न चात्रैकचुलुकवर्तिदिव्यमत्स्यकच्छपकत्वेन माहात्म्यं साध्यत इति काव्यलिङ्गमत्रास्वाद्यम्, माहात्म्येन सह चुलुककच्छपादेरुपपाद्योपपादकभावेऽवगते विस्मयस्यानुद्बोधात्। व्यापकविनाकृतस्य व्याप्यस्यैव विस्मयस्य भावत्वात्। जयतीत्यत्र माहात्म्ययोगीन्द्रत्वादिकं लिङ्गमित्यपि नास्वाद्यम्, जये माहात्म्यहेतुकत्वस्य प्रत्येकं जयमाहात्म्ययोरपेक्षयाऽतिव्यवहितत्वेन निकृष्टत्वात्। माहात्म्यजयौ हि मुनिगतरतिभावविभावौ, न तु [9]तयोर्हेतुहेतुमद्भावः, उद्देश्यरसोल्लासस्यानुपकुर्वतामलङ्कारत्वायोगात्[10]।

---

१. प्रतिबन्धकसंसर्गाभावस्य कार्यमात्रं प्रति कारणत्वात्। २. न्येतेन—च०। ३. इति—च० नास्ति। ४. विश्वनाथेन। ५. मण्या—च०। ६. यतस्तत्र—च०। ७. यस्यैक—च०। ८. इह भाविकालङ्कारस्वादं रुय्यको मन्यते। ९. तयोः—च० नास्ति। १०. इहत्यरुय्यकमतं ध्वन्यालोकदीधितावस्माभिर्निरस्तम्।

अत एवं 'तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः' इत्यादौ यथासंख्यस्य 'गौरिव गवयः' इत्यादावुपमायाश्चालङ्कारत्वं स्यादित्यादयः सम्भवन्ति दोषाः । परन्तु परमानन्दप्रयोजनकं काव्यम्, काव्यप्रयोजनकं चेदं शास्त्रमिति प्रयोजनसम्बन्धे दर्शितम् । तत्र काव्यज्ञशिक्षाभूतस्यास्य शास्त्रस्य काव्यजनने सहकारिचक्रं पूर्वकारिकया निरूपितम् । इदानीं तु शब्दार्थोभयस्वरूपेण काव्येन कथं परमानन्दो जन्यत[1] इत्याकाङ्क्षायां तत्र सहकारिचक्रं निरूप्यते । तथा चाग्निपुराणम्—

अदोषं गुणवत् काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम् ।
रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्तिं प्रीतिं च विन्दति ॥

इति काव्यलक्षणं तु वृत्तिकृता पूर्वमेव दर्शितमिति दिक् ।

प्राञ्चस्तु लक्षणमेवेदम्, तत्र दोषसामान्याभाव एवात्र प्रविष्टौ विरलविषयमेव च काव्यम् । तथा हि ध्वनिकारः—"द्वित्राण्येव काव्यानि, द्वित्रा एव कवयः" इति । यद्वा स्फुटदोषराहित्यं[2] तन्त्रम् । दोषे स्फुटत्वं च रस(प्रतीति) प्रतिबन्धकत्वम् । तथा च रसापकर्षक-रसविलम्बक-विधेयाविमर्शदोषवतोऽपि—"न्यक्कारो ह्ययमेव" इत्यादेः काव्यत्वमव्याहतम् । अकाव्यत्वं च सर्वथा [3]काव्यवाक्यार्थबुद्धिप्रतिबन्धद्वारा[3] रसोल्लासं प्रतिबध्नता च्युतसंस्कारतादि[4]दोषेण "त्वामनुनाथते[5]" इत्यादेः । गुणवत्ता तु गुणाभिव्यञ्जकवर्णरचनाऽऽदिमत्तैव । तेन नीरसे गुणाभावान्नाव्याप्तिः । एतावन्मात्रम्—"अद्रावत्र प्रज्वलत्यग्निरुच्चैः", "प्राज्यः प्रोद्यन्नुल्लसत्येष धूमः" इत्यादावतिव्याप्तम्[6], ओजोगुणाभिव्यञ्जकसत्त्वात् । अतोऽलङ्कारवत्ताऽपि प्रवेशिता । न चात्रानुप्रासकाव्यलिङ्गादिसत्त्वादतिव्याप्तितादवस्थ्यम्, चमत्कारे जननीयेऽलङ्कारसहकारित्वस्वरूपस्य सालङ्कारत्वस्याभावात् । "न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनितामुखम्" इत्यावेदयता दण्डिना काव्यसामान्यस्यालङ्कारवत्ताऽभिधानात् । तेनैव "कस्तान् कार्त्स्न्येन वक्ष्यति" इत्यभिदधता सन्त्यस्फुटा अप्यलङ्कारा इति ध्वननादित्याहुः ।

वाच्यत्वासहो रसादिर्न स्वशब्देनोपस्थापयितुं शक्यते, किन्तु दोषाभावगुणालङ्कारैरुपलक्षितोऽत्र लक्षणत्वेन[7] प्रविष्टः । उपलक्षणनानात्वं च न दोषाय,

---

१. इदमुद्योतेऽपि प्रतिपादितम् । २. काव्य—च० नास्ति । ३. वर्त्मना—च० । ४. रादि—च० । ५. ति—च० । ६. व्याप्तिः—च० । ७. लक्षणप्रविष्टः—च० ।

दोषगुणालङ्कारा वक्ष्यन्ते । क्वापीत्यनेनैतदाह—यत् सर्वत्र सालङ्कारौ, क्वचित्तु स्फुटालङ्कारविरहेऽपि न काव्यत्वहानिः । यथा—

स्वर्गत्वजात्युपलक्षकदुःखासम्भिन्नत्ववत् । तेन रसवच्छब्दार्थोभयत्वं काव्यलक्षणम् । तत्र गीतादावतिव्याप्तेर्वारणायार्थः, अभिनेयार्थवारणाय शब्दोऽप्युपात्त इत्यप्याहुः ।

दोषादिकमविज्ञाय तदभावादिघटितं काव्यस्वरूपं कथं ग्राह्यमत आह—दोषेत्यादि । क्वापीति वाक्येनैतदाह—एनं वाक्यार्थं व्यञ्जनाशक्तिभ्यां बोधयति । यदित्यव्ययं हानिरित्यन्तवाक्येन समानाधिकरणम् । सर्वत्रेति व्यभिचारिध्वनिमूलो रसोद्बोधः । व्यभिचारिव्यञ्जकौ तु वाक्योपात्तौ विभावानुभावौ तत्सहकारिवाक्यस्य वाच्यस्य वा वैशिष्टचम् । तद्वैशिष्टचमेव शब्दार्थालङ्कारौ, तौ च किमपि हृद्यं वस्तु व्यञ्जयतः । अत एव "वदति स्त्री पुमानिव" इत्यत्रोपमाया वचनानुभावस्य विभावस्य चोपादानेऽपि न कोऽपि सञ्चारिभावो व्यज्यते । ते चालङ्कारा द्विविधाः, केऽपि शास्त्रकारैर्गणिता विदितनामकतया स्फुटा उच्यन्ते । अपरे मधुरत्वावान्तरविशेषा इवास्फुटाः । यदाह दण्डी—

काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते ।
ते चाद्यापि विकल्प्यन्ते[१] कस्तान् कात्स्न्येन वक्ष्यति ।। इति ।

तथा चोत्कटरसेऽपि काव्येऽलङ्कारवत्त्वमावश्यकम् । अन्यथा सञ्चारिणामनुल्लासाद् रसोल्लासानुपपत्तेरिति भावः ।

स्फुटेति । तथा च [२]मौलमलङ्कृतपदं विशेषपरमिति भावः । न काव्यत्वस्य काव्ये रसोल्लासप्रयोजकधर्मस्य हानिः । अपिकारेण "अदोषं[३] गुणवत् काव्यं स्फुटालङ्कारसंयुतम्" इति रत्नाकरोक्तकाव्यलक्षणे विरोधो ध्वनितः ।

यथेत्यत्र यथाशब्दो यत्प्रकारवाची पूर्ववाक्यविधेयं धर्मं परामृशति । स च भेदेनोपमानेऽन्वेति । 'मुखमाह्लादकं यथा चन्द्रः' इत्यत्राह्लादकश्चन्द्र इत्यन्वयः । उत्तरवाक्यगामिनि यथाशब्दे तथाशब्दो नापेक्ष्यते[४] । उपमानविशेषितो यथाशब्दार्थ उपमेयेऽन्वेति । 'चन्द्र इव', 'चन्द्रो यथा' इति वाक्य-

---

१. विशेषेण कल्प्यन्त इत्यर्थः । २. मूलसम्बन्धि । ३. निर्दोषम्—च० । ४. न केवलं यथाशब्द एव, किन्तूत्तरवाक्य उपात्तं यच्छब्दमात्रम् । अत एव उदाहरिष्यति—साधु चन्द्र—।

य: कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपा-
स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।
सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतरुतले[1] चेतः समुत्कण्ठते ॥१॥

द्वयं तुल्यार्थमित्यपरे । तथा च पूर्ववाक्यविधेयमनलङ्कृतत्वविशिष्टकाव्यत्व-ह्यन्यभाववत्त्वं यथाशब्दार्थः[2] । स च श्रोत्रोपस्थितेऽध्याहृतेतिशब्दपरामृष्टे वा "यः कौमारहरः" इत्यादिवाक्येऽन्वेति । अत्र स्फुट इत्यादिकं यथा-शब्दस्यैव[3] विवरणम् । यद्वा—अत्रैतदभिन्ने काव्ये यथा स्फुटालङ्काराभाव इत्यन्वयः । यथाशब्दार्थो यदभिन्नः प्रकारोऽलङ्काराभावे नञर्थे तादात्म्येनान्वेति । निपातस्यापि प्रातिपदिकान्तरसामानाधिकरण्यमुपपादितं पदवाक्यरत्नाकरे ।

कौमारं कन्यात्वम्, यः पाणिपीडनेन कौमारं शिशुतां वा कामकलाज्ञापनेन हृतवान्, **स एव** प्रसिद्धो वरः । **उन्मीलितमालतीवत्** सुरभयः, **प्रौढा** मान-च्छेदनपटवः, **कदम्बवृक्षाणां** धूलीकदम्बकुसुमानां वाऽनिलाः । तच्छब्देनात्र सर्वत्र भोगात्मकः पूर्वानुभवः परामृश्यते[4] । **तथापि** सर्वभोगस्य पूर्वसिद्धत्वे-ऽपि । अनेन विषयसिद्धेरुत्कण्ठाविरोधः प्रतिपाद्यते । तत्र पूर्वानुभूतजातीये **रेवारोधोऽधिकरणकवेतसीतरुतलाधिकरणके** सुरतक्रियादैर्घ्यसम्पादककुट्टमितादि-कर्मणि चित्तमुत्कण्ठत इति श्लोकार्थः[5] ।

तदितरवरलाभादेः कारणस्याभावेऽप्युत्कण्ठाकार्यमिति विभावना चात्र स्फुटा, एवकारेण तदितरवरलाभविरहस्यानभिधानात् । नह्ययमेवकारोऽवधारणे कविसंरम्भविषयः, किन्तु प्रसिद्धौ । अन्यवरलाभव्यवच्छेदो ह्यत्र व्यञ्जनयैव प्रतीतिपथमुदीच्यमवतरति । वाच्यो ह्यत्र स्वकान्तसुरताभिलाषो नास्वाद्यः, स्वशब्दोपात्तत्वात् । अत एव [6]धृतिकारणभोगसिद्धिसत्त्वेऽपि धृतेरनुत्पादो विशेषोक्तिरपि नालङ्कारः[7], धृतिर्नोत्पद्यत इत्यनभिधानात् । व्यञ्जनया विभावनाविशेषोक्त्योरधिगमेऽपि न कविसंरम्भः, [8]चमत्कारिण्येवार्थे

---

१. तटे—च० । २. पदार्थः—च० । ३. शब्दार्थविवरणम्—च० । ४. परामृष्टः—च० । ५. अत्र मासक्षपानुकूल्येन "न स्याज्जाती वसन्ते" इति निषेधान्मालतीपदं शङ्खपुष्पीपरम्, कदम्बपदं च वर्षास्वेव तत्प्रसिद्धे-र्धूलीकदम्बपरं बोध्यम् । ६. धृतिर्धैर्यमुत्कण्ठाऽभाव इत्यनर्थान्तरम् । ७. नात्रा-लङ्कारः—च० । ८. चमत्कारोपकारिण्यर्थे—च० ।

अत्र स्फुटो न कश्चिदलङ्कारः। रसस्य तु प्राधान्यान्नालङ्कारता।

तद्भेदान् क्रमेणाह—

व्यञ्जनायाः प्रसरात्। न चात्र वाच्यायमाना स्वपतिविषया रतिश्चमत्कुरुते, किन्तु परिपूर्णे वाक्यार्थे चैत्रक्षपाकदम्वानिलरेवातटप्रभृत्युद्दीपनविभावसहकृतेन प्रकृतवाक्यप्रयोगात्मकानुभावेन वाच्यवक्तृवैशिष्ट्यसहकृतेन भविष्यदुपपतिसुरतगोपनमभिव्यज्यते। स च प्रतिवेशिनीं प्रति मा स्म शङ्केथाः परपुरुषपरिचयेन[1] रेवारोधसि [2]विभावरीमतिवाहयतीति, यावदात्मनो वरमेव रमयिष्यामि यामिनीषु वेतसीतरुतलमाश्रित्येत्यभिप्रायस्वरूपोऽवहित्थविशेषः। तैश्च विभावानुभावव्यभिचारिभिरुपपतिविषया रतिरास्वादनीया। तत्र [3]वाच्यकक्षाऽवतीर्णो विभावादिः कथमुपकुर्यात्[4]। उन्मीलितमालतीसुरभय इत्यादिवाक्यात् प्रतीतोऽपि [5]पुरपुरन्ध्रीहठोपभोगलम्पटविटवृत्तान्तः कदम्वानिलवृत्तान्ते तादात्म्येन गुणीभूत इति तदंशे गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम्, न पुनरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः, अभेदारोपेणैव तत्रोद्दीपकताप्रकर्षसम्भवात्[6]। तच्छब्देन[7] चात्र पूर्वानुभूतप्रत्यभिज्ञा व्यज्यते, न तु स्मरणम्, न वा तत्सदृशदर्शनाहितमिति न स्मरणालङ्कारः। अनुप्रासस्तु भावप्रधानक एव काव्ये चमत्कारोपयोगी[8], न तु[9] रसप्रधानक इति व्यक्तमुपरिष्टात्।

प्रधानीभूतोऽपि रसादिरलङ्कार इति दण्डिमतं[10] खण्डयति— रसस्य त्विति। रसाभासस्येत्यर्थः। तुकारः पूर्वोक्तमस्फुटत्वं व्यवच्छिनत्ति। स्फुटस्यापीत्यर्थः। यत्र गुणीभूतो रसादिस्तत्रालङ्कारः, अन्यथा त्वलङ्कार्य एवेति पञ्चमे व्यक्तम्।

काव्यत्वे सामान्ये ज्ञाते तद्विशेषजिज्ञासाया औचित्यावर्जितत्वात् काव्यस्य कति भेदा इति जिज्ञासैव पूर्वापरग्रन्थैकवाक्यताप्रयोजिकेति काव्यस्वरूपाऽत्र [11]प्रसङ्गसङ्गतिः। यद्धर्मावान्तरधर्मप्रकारकजिज्ञासा पूर्वापरग्रन्थयोरेकवाक्यताप्रयोजिका, स एव धर्मः सङ्गतिरित्याशयेनावतारयति — तद्भेदानिति। तद्भेदान् काव्यविभाजकोपाधिमतः। क्रमेण उत्तमादिक्रमेण। आह

---

१. परिचये—च०। २. विभावरीमसावति—च०। ३. बाध्यकक्षा—च०। ४. मुपक्रियात्—च०। ५. पुर—च० नास्ति। ६. प्रकर्षः सम्भवति—च०। ७. तच्छब्दे पूर्वा—च०। ८. "नानुप्रासः प्रकाशकः" इत्यनेन ध्वनिकृताऽपीदमनुशिष्टम्। ९. तु—च० नास्ति। १०. इदमेव "प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे" इत्यादिनाऽऽनन्दवर्द्धनाचार्येणाप्युक्तम्। ११. सा च स्मृतिविषयत्वे सत्युपेक्षाऽनर्हत्वलक्षणा।

इदमुत्तममतिशायिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधैः कथितः ।।४।।

इदमिति काव्यम् । बुधैर्वैयाकरणैः [1]प्रधानभूत[2]स्फोटरूपव्यङ्ग्य-

लक्षणवत्तया बोधयति । अत्र बोधने शाब्दबोधानुकूलव्यापारे तादात्म्येन सार्धंकारिकाऽन्वेति । इदं त्रिविधमुत्तमं मध्यममधमं चेति विभागः । उत्तमकाव्यस्य वाच्यादित्यन्तं लक्षणम् । तत्र **उत्तममिदम्** इति लक्ष्यनिर्देशः । **वाच्यादतिशायिनि व्यङ्ग्ये** सतीदमिति लक्ष्यनिर्देशः, इदमः काकाक्षिगोलक[3]-न्यायेनोभयत्रान्वयात् । लक्षणे काव्यत्वनिवेशेन वाच्यातिशायिव्यञ्जके प्रवह्लिकाऽऽदौ [4]नातिव्याप्तिः । ध्वनेस्त्रितयातिरेक्यशङ्कानिरासाय बुधैरित्यादिना तस्यैव संज्ञान्तरकथनम् । तत्र ध्वनिशब्दबोध्यस्य ध्वनिपदलक्ष्यतया तस्य तादात्म्येनेदम्पदार्थे ध्वनिपदबोध्ये कथितपदार्थस्य चान्वयः । कथितः कथायाः कर्मबोध्यमिति यावत् । ध्वनिशब्देन बोध्ये कथाबोध्यस्याभेदबोधे कथायामपि ध्वनिशब्दाभेदो भासते । इत्थं च कथितपद[5]स्येदम्पदसमानलिङ्गकताऽपि प्रत्युक्ता । नहि कथितपदमिदम्पदेन समानाधिकरणम्, किन्तु ध्वनिपदेन । न च ध्वनिपदसमानाधिकरणत्वादिदम्पदस्यापि पुंस्त्वमाशङ्कनीयम् । नहि विशेष्यनिघ्नस्य विशेष्यसमर्पकस्यापि तत्समानलिङ्गवचनकत्वादिपदान्तरसामानाधिकरण्यं तन्त्रम् । किन्तु विशेषणसमर्पकस्य [6]तच्छब्दार्थे । तच्च लिङ्गपरामर्श इत्यादौ बहुशस्तथादर्शनात् ।

इदम्पदादेः प्रथमं व्याख्याने 'ध्वनिः कथितः' इत्यादिपदार्थव्याख्यानाकाङ्क्षापूरणाय पृथक् कथनीयत्वं स्यादतः प्रथमं बुधपदमेव व्याचष्टे—बुधैरित्यादि, अन्यैरपीत्यन्तम् । केऽन्ये बुधशब्दवाच्याः । तान् निर्दिशन्नेव वैयाकरणमतमालङ्कारिकैरेकदेशेनानुसरणीयमिति दर्शयति—[7]बुधैर्वैयाकरणैरित्यादि । प्रधानभूतो वाक्यार्थानुभावकः, स्फोटो नाम शब्दः, तदन्यो वा वर्णपदवाक्यभेदेन त्रिविधः सखण्डः, पदवाक्यभेदेन द्विविधश्चाप्यखण्ड इति पञ्चप्रकारकः । तत्र घट इत्यादौ श्रूयमाणो विसर्ग एकत्वबोधको न तु तदादेशी सुबिति वर्ण-

---

१. प्रधानी—च० । २. स्फोटव्यङ्ग्य—च० । ३. गोलक—द० नास्ति । ४. न व्यभिचारः—च० । ५. शब्दस्य—च० । ६. तच्छब्दार्थौ—च० । ७. बुधैः—च० नास्ति ।

व्यञ्जकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः। ततस्तन्मतानुसारिभिरन्यैरपि न्यग्भावितवाच्यव्यङ्ग्यव्यञ्जनक्षमस्य शब्दार्थयुगलस्य।

यथा—

स्फोटः। घट इति पदमेवैकत्वविशिष्टबोधकम्, न तु प्रकृतिप्रत्ययविभाग इति पदस्फोटः। हरेऽवेत्यत्र हरिसम्बोध्यिका त्वत्कर्तृकाऽवनक्रिया वाक्यभेदेन बोध्यते, न पदविभाग इति वाक्यस्फोट इति त्रयः सखण्डाः। [1]घटशाब्दबोधे घकारटकारसमुदायो न कारणम्, अपि तु ताभ्यामभिव्यञ्जनीयः पदस्फोटः। स च कलशपदादिभिर्व्यञ्जनीयात्[2] स्फोटादभिन्न एवेति पदस्फोटः। श्रूयमाणवर्णसमुदायाभिव्यञ्जनीयं वाक्यस्फोटस्वरूपमेव सर्वत्र बोधकमित्यखण्डं स्फोटद्वयम्। तत्राखण्डस्फोटे प्रमाणमुक्तम्—

एकैकवर्णासामर्थ्याद् मेलकानुपपत्तितः।
एकबुद्धेर्नदीदीनतौल्यात् स्फोटः स च द्विधा ॥ इति।

मेलकेति क्षणिकत्वाद्वर्णानामिति भावः। एकं पदमेकं वाक्यमिति बुद्धेः समुदायैक्यादैक्यव्यवहारे त्वाह—नदीदीनेति। तौल्यात् तयोरेकपदव्यवहारप्रसङ्गात्। द्विधा पदवाक्यभेदात्। अखण्डस्फोटे च श्रूयमाणा वर्णा व्यञ्जकाः। व्यञ्जकता च समवायितयाऽन्यथा वेत्यन्यदेतत्। ते चाऽवाचकतासाधर्म्याद् ध्वनय इति व्यवहरणीया इति। तदेतदखण्डस्फोटवादिवैयाकरणमतं व्यञ्जनावृत्तौ व्यञ्जकस्य ध्वनिव्यवहारे च बुधैरप्यनुसरणीयमित्याह—तन्मतेति। अत्रापिपदेन [3]द्वावालङ्कारिकौ समुच्चितौ। शब्दो वाच्यार्थश्चेत्यनयोरेव ध्वनिव्यवहारः, तयोरेव व्यङ्ग्यचमत्कार्यर्थव्यञ्जनक्षमत्वादित्येके। व्यङ्ग्यार्थोऽपि काव्ये ध्वनावेवान्तर्भूत इत्यपरे।

तत्राद्यानधिकृत्याह—[4]न्यग्भावितेति। न्यग्भावितं चमत्कारविप्रकर्षप्राप्तवाच्यम्। यतो रसादिसन्निकृष्टात् तादृशस्य व्यङ्ग्यस्य वस्त्वलङ्कारभावादेर्व्यञ्जने समर्थस्येत्यर्थः। अपरेषां मते तु वाच्यापेक्षया चमत्कारसन्निहितो यो व्यञ्जनागम्योऽर्थः, तद्घटितं शब्दार्थद्वयं काव्यमिति।

---

१. घट—च० नास्ति। २. व्यञ्जनीय—च०। ३. शाब्दिकालङ्कारिकाविति वा। ४. इदं च० पुस्तके नास्ति।

निश्शेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो
नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।
मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे
वापीं स्नातुमितो गताऽसि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥२॥

कलहान्तरितायास्तव पतिमनुनेतुमहं तदन्तिकं गता, न पुनरसावागत इति वादिनीं दूतीमुद्दिश्य वदति[1]—निश्शेषेति। च्यवनं विभागानुकूलो व्यापारः । स्तनतटं चूचुकप्रदेशः । निर्मृष्टो द्रव्यान्तराभिघाताद् विभक्तः । रागस्ताम्बूलादिरसः । दूरं हनुसीमपर्यन्तम् । बान्धवजनस्य मल्लक्षणस्य । पीडागमः, पत्यनानयनप्रयुक्तः । वापीं गताऽसि न तु[2] सरितम् । सरिदवगाहने हि वेगेन स्तनसन्धावपि चन्दनच्यवनं स्यात्, न तु तटमात्रे । वेगापवाहिताया मुखविवरणावश्यकत्वेनौष्ठेऽपि रागमार्जनं स्यात् । वेगक्षालितस्याञ्जनस्य हनुकपोलादौ दर्शनं च[3] भवेदिति भावः[4] ।

एवं पूर्णे तदन्तिकागमनवापीगमनवाक्यार्थेऽन्यथाऽनुपपद्यमानोऽधमशब्दार्थस्तस्य परदारकामुकत्वमभिव्यनक्ति । नहि जात्या पूर्वकर्मणा वाऽधमत्वमेषोद्भावयितुमर्हति, स्वयमेव दूतीसम्प्रेषणानुपपत्तेः[5] । तदात्वे च सैव दूती परदारत्वेन तत्रान्वेति। तत्र च[6] च्युतादिशब्दाः सहकारित्वमासादयन्ति । अस्ति हि शब्दानां स्वभावविशेषो यत् तुल्यायामपि वाच्यावगतौ विचित्रं व्यङ्ग्यमुपस्थापयन्ति[7], यथा रणित-कूजित-स्तनितादयः । प्रकृते च च्युतशब्दो न क्षालनविभक्तमभिधत्ते, व्यञ्जयति दृढद्रव्यविमर्दम् । स्तनपदानन्तरितस्तटशब्दश्चावधारणमभिव्यज्य स्तनमूले चन्दनच्यवनाभावं ध्वनयित्वा पुरुषालिङ्गनमभिव्यनक्ति । अधरशब्दोऽपि विशेषोपादानादवधारणे पर्यवस्यन्नोष्ठे रागमार्जनाभावादधरचुम्बनमभिव्यनक्ति। जलक्षालने निर्मृजतेरप्रयोगान्निर्मृष्टपदमपि तथा जलक्षालिताञ्जनशेषो हनुकपोलादौ दृश्यो भवतीति पुरुषाधरसङ्क्रान्तिप्रयुक्तं दूरमनञ्जनत्वं सम्भोगमेव गमयति । तानवे सत्येव पुलकः सात्त्विकमान्तरं भावं गमयति, न तु शीतम् । शीतेन हि पुलकितं वपुः पृथुलं भवति । तेन चाधमपदेनाभिव्यज्यमाने परदारकर्मके रमणे

१. नायिकेति शेषः । २. न पुनः—च० । ३. च—च० नास्ति । ४. इदं पण्डितराजमतप्रतिकूलम् । ५. एतत्प्रपञ्चितं चित्रमीमांसायाम् । ६. च—च० नास्ति । ७. मुपपादयन्ति—च० ।

अत्र तदन्तिकमेव रन्तुं गताऽसीति प्राधान्येनाधमपदेन व्यज्यते ।

च्युतादिपदमहिम्नाऽचिरसम्भुक्तत्वेनावगता दूत्येव कर्मत्वेनान्वेति । तदन्तिकमेवेत्यनेन स्नातुं वापीगमनस्य व्यवच्छेद एवकारेण बोध्यते । तस्य[1] च व्यङ्ग्यकुक्षावनुप्रवेशो विवक्षितार्थनिषेधस्वरूपस्याक्षेपालङ्कारस्य काव्ये लाभाय । तेन ह्याक्षेपे दूत्या रमणकर्तृत्वं वुध्यते । यदाह—रन्तुं गताऽसीति ।

किञ्च विवक्षितस्य वाच्यस्यानभिधानाद् विपरीताभिधानाच्च धैर्यगाम्भीर्यशीलसम्पदादयो नायकाप्रकर्षहेतवो गुणा अपि प्रतीयन्ते । ते च सामाजिकरसास्वादे हेतवः । एवं च स्तनतटचन्दनच्युतिहेतोरालिङ्गनस्य, अधररागमार्जनहेतोर्नयनकज्जलापकर्षणहेतोश्च चुम्बनस्य, तनुतानवहेतोर्दृढविमर्द्दस्याधिकरणं या सम्वोध्या, तत्कर्तृकरत्यनुकूलरमणकर्ता स नायक इति वैयञ्जनिको बोधः । स च सम्वोध्याया दूत्याः सामाजिकस्याप्यविशिष्टः । अत्र वोधे स्नानार्थवापीगमनाभावो रत्यर्थतदन्तिकगमनं च भासते । स चालङ्कारप्रयोजकस्त[2]दुत्तरोपकारी चेति रतुं तदन्तिकमेव गताऽसीत्यनेन वृत्तावनूदितः ।

अधमपदेनेति । आर्थ्यामिवास्यां व्यञ्जनायां पदविशेषस्य सहकारितयोपयोगः । **प्राधान्येनेति** । व्यञ्जनीय एव वस्तुन्यन्वेति, न तु व्यञ्जके, बाधात् । अधमपदेऽन्यथाऽनुपपन्नार्थकत्वं प्राधान्यमित्यपरे ।

यत्तु[4] रन्तुमित्येव व्यङ्ग्यम्, तदन्तिकं गताऽसीति तु[5] लक्ष्यनिर्द्देशः । अत्र हि गमनेनागमनेन च[6] विपरीतं लक्ष्यते, 'सा हेन्ती सहि ! सुहअं' इतिवदिति, तन्न; एवं हि सति मिथ्यावादिनि ! इत्यामन्त्रणेन कीदृशं वचनमाक्षेप्यम् ? न तावत् 'तदन्तिकं न गताऽस्मि' इति, दूतीत्वानुपपत्तेः । नापि 'तदन्तिकं गताऽस्मि' इति, तस्यैवार्थस्य लक्षणया प्रतिपादने दूतीवचने मिथ्यात्वानुपपत्तेः । अतो वाच्ये निषेधे दूत्या विधिवचनं मिथ्येत्येव वक्तव्यम् । व्यङ्ग्यार्थश्चायं 'दूतीरमणकर्ता नायकः' । स च वाच्यापेक्षया प्रधानम्, ईर्ष्याव्यञ्जकत्वात् । ईर्ष्या च विप्रलम्भे साक्षादुपयुज्यते । तथाहि—'सम्वोध्या दूती तदन्तिकं गत्वा तेन सहारमत' इति, 'सम्वोध्यदूतीकर्मकरमणकर्ता वा सः' इत्येव गम्यते, दूत्याः सम्वोध्यत्वं वाच्यार्थप्रतीत्युद्देश्यत्वमिव

---

१. तदन्तिकगमनत्वस्य च–च० । २. च्यवन–च० । ३. तत्–च० नास्ति । ४. मतैकदेशोऽयं प्रदीपे लभ्यते । ५. तु–च० नास्ति । ६. च–च० नास्ति ।

अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम् ।

व्यङ्ग्यार्थबुबोधयिषोद्देश्यत्वमवगम्यते । सा च वाक्यार्थबुबोधयिषा नायिकासमवेता, सत्यामपि विवक्षायां प्रियदोषस्य दूतीविप्रियस्य चानभिधानाद् धीरतया नायिकामभिव्यञ्जयन्त्येव, तस्यां दूतीसम्प्रेषणाद्यनुभावितमौत्सुक्यं दूतीरमणव्यञ्जकवचनानुभावितामीर्ष्यां दूतीविषयामसूयां दूतीविश्वासफलमिदं मया लब्धमिति निर्वेदञ्च बोधयति । तैश्च विप्रकर्षोत्कृष्यमाणरतिस्वरूपो विप्रलम्भशृङ्गारोऽभिव्यज्यते । 'साहेन्ती' इत्यादौ बोद्धव्यस्य[1] वैशिष्ट्यमेवार्थव्यञ्जनासहकारि वक्तव्यम् । तच्च न वाक्योपात्तमिति मानान्तरेण पूर्वसिद्धमभ्युपेयं दूत्या रमणकर्तृत्वादि । तथा च सद्भावेत्यादेर्मुख्यार्थबाधाल्लक्षणैवाभ्युपेतव्या । अन्यथा दूतीविषयकरतिभावध्वनावेव काव्यं पर्यवस्येत्, न विप्रलम्भशृङ्गार इति व्यक्तमुपरिष्टात् । तदेतदुक्तम्—

क्वचिद् बाध्यतया ख्यातिः क्वचित् ख्यातस्य बाधनम् ।
एकत्र[2] लक्षणैव स्यादन्यत्र व्यञ्जनाऽपि हि ।। इति ।

यत्तु चन्दनच्यवनाधररागमार्जनाञ्जनविभागतनुतानवादिव्यञ्जितैः परिरम्भणचुम्बनदृढविमर्दादिभिरनुभावैस्तदन्तिकगमनक्रियया च व्यञ्जितैर्हर्षाभिलाषश्रमौत्सुक्यैः सम्भोगाभासोऽभिव्यज्यते, स एव हि रन्तुमित्यनेनोपात्तो दूतीकामुकयोरसूयामभिव्यज्य निर्वेदमेव प्राधान्येनास्वादयति, "[3]धिङ् ममाकृतज्ञायां त्वयि विश्वासम्, अधमे च तस्मिन्ननुरागम्' इति । तत्र मते भावध्वनिरसौ न पुना रसध्वनिरिति प्रणिधेयम् ।

अतादृशीति । पूर्वकारिकास्थस्य तत्पदस्येदम्पदस्य वाऽनुषङ्गेण तु मध्यमं तत्, अतादृशि तु व्यङ्ग्ये तद्भवतीति वाक्यशरीरम् । तेन मध्यमकाव्यस्य न पूर्वं लक्षणम्, किन्तु अतादृशव्यङ्ग्यककाव्यत्वमित्यर्थः । तदेव गुणीभूतव्यङ्ग्यं बुधैः कथितमिति पूर्वेणान्वेति । तेन च तुकारेणात्र ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः[4] साङ्कर्यमत्र न व्यवच्छिद्यते, किन्तु ध्वनिलक्षणस्य मध्यमकाव्यलक्षणत्वमात्रम् ।

प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम् ।
धत्ते रसादितात्पर्यपर्यालोचनया पुनः ।।

---

१. बोध्यस्य—च० । २. "पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिधैव तु" इत्युत्तरार्धपाठान्तरम् । ख्यातिश्च प्रतीतिः । ३. इदं निर्वेदस्वरूपम् । ४. व्यङ्ग्यलक्षणयोः—च० ।

अतादृशि वाच्याद्नतिशायिनि। यथा—

ग्रामतरुणं तरुण्या नववञ्जुलमञ्जरीसनाथकरम्।
पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छाया ॥३॥

अत्र वञ्जुललतागृहे दत्तसंकेता नागतेति व्यङ्ग्यं गुणीभूतम्, तदपेक्षया वाच्यस्यैव चमत्कारित्वात्।

इति ध्वनिकारेण स्मरणान्मध्यमस्यापि रसाद्यंशे ध्वनित्वसम्भवात्। [1]अत्र व्यङ्ग्ये वाक्यान्तरनैरपेक्ष्येण चमत्कारिणि व्यङ्ग्ये। तेन नाधमकाव्यातिव्याप्तिः। वाच्यादिति। अनतिशायित्वं वाच्यव्यङ्ग्ययोस्तुल्यप्राधान्येऽपि सम्भवतीति न तदसङ्ग्रहः। ग्रामतरुणमित्यनेन वहुवल्लभतया पुनर्दुर्लभत्वमिति व्यज्यते। वञ्जुलस्य नवत्वेन भूमिविततशाखात्वेन सङ्केतयोग्यता करावचेयमञ्जरीकत्वं च व्यज्यते। मुहुर्मुहुर्दर्शनेन लज्जौत्सुक्ये। मुखच्छायामालिन्येन विषादः। नितरामित्यनेन गुरुजनोपरोधं प्रत्यसूया च ध्वन्यते।

स्वयमपि दत्तसंकेता गुरुजनोपरोधादिना नागता लतागृहमसौ तरुणीति सामाजिकेन प्रतीयमानोऽर्थो गुणीभूतः। तत्र हेतुस्तदपक्षयेति। वाच्यस्य मुहुर्मुहुर्दर्शनमुखच्छायामालिन्यादेरनुभावस्य चमत्कारित्वात्। लज्जौत्सुक्य-विषादासूयाऽभिव्यक्तिद्वारा विप्रलम्भाभासोपकारकत्वात्। लतागृहानागमनं तु न विभावानुभावव्यभिचारिणामन्यतमम्। संकेतदानमपि मुहुर्मुहुर्दर्शनवन्नौ-त्सुक्यमभिव्यनक्ति, प्रतारस्यापि सम्भवात्। 'निश्शेष' इत्यादौ दूतीरमणं वाच्या-धमत्वोपपादकतया गुणीभूतमिति तु भ्रमः। द्विविधं ह्युपपादकं प्राथमिक-वाक्यार्थबुद्धौ विषयः, तदुदीच्यायां वा। अत्र च न प्रथमा विधा, तदन्तिकं न गताऽसीति वाक्यार्थविरोधित्वात्। किन्तु सामान्याकारेणावगतेऽधमत्वे परिशेषाद् दूतीरमणं ध्वनिमर्यादयैवावगम्यते। 'गच्छाम्यच्युत' इत्यादौ सूचितपदोपादा-नमेव व्यङ्ग्यस्य गुणीभावं गमयतीति स्पष्टमुपरिष्टात्।

शब्दचित्रमित्यादि। अवरं तत्तु अव्यङ्ग्यं तद्भवति। तेनावरकाव्यस्या-व्यङ्ग्यकाव्यत्वं लक्षणमित्यायाति। तच्च वुधैः शब्दचित्रं वाच्यचित्रमिति द्विधा स्मृतमिति विभक्तमित्यर्थः। चित्रपदं शब्दपदसमभिव्याहारेण शब्द-गुणालङ्कारयोगमभिधत्ते, अर्थपदयोगेन त्वलङ्कारयोगम्। चित्रमित्यवरकाव्यस्य

१. अत्र शब्दोऽत्र विव्रियमाणो मूलस्थः।

शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम् ॥५॥

चित्रमिति गुणालङ्कारयुक्तम्। अव्यङ्ग्यमिति स्फुटप्रतीयमानार्थरहितम्। अवरमधमम्।

यथा—

स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्भश्छटा[1]-
मूर्च्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्नानाह्निकाह्नाय वः।
[2]भिद्यादुद्यदुदारदर्दुरदरी दीर्घादरिद्रद्रुम-
द्रोहोद्रेकमहोर्मिमेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम् ॥४॥

सञ्ज्ञान्तरमित्यनेन[3] सूच्यते। अव्यङ्ग्यत्वे काव्यत्वमेव न स्यादतो व्याचष्टे—स्फुटेति। स्फुटत्वं तु प्रतीयमानस्यालङ्कारचमत्कारं प्रति शब्दान्तरनैरपेक्ष्येणानुपयोगित्वम्। अवरकाव्यस्यैवाधममित्यपि सञ्ज्ञेत्यावेदयितुमवरपदस्याधमपदेन व्याख्यानम्।

एतेन कारिकावृत्तिकर्त्रोर्भेदेऽधमपदेन व्याख्यानमपि प्रमाणम्, अभेदे कारिकायामधममित्येव कृतं स्यादित्यपि समाहितम्, वृत्त्या सञ्ज्ञान्तरज्ञापनात्।

स्वच्छन्देति। स्वच्छन्दमुच्छलतामच्छानां कच्छेषु[4] कुहरतां शब्दायमानानां शातात् कृशादितरेषामम्भसां छटाभिर्विक्षेपैर्मूर्च्छन्मोहा महर्षयो हर्षेण यस्यां स्नानं च तदितरमाह्निकमहःकृत्यं भोजनं वा विदधति, साह्नाय शीघ्रम्, मन्दाकिनी नाम नदी, वो मन्दतां भिन्द्यात्। उद्यतामुदाराणां दर्दुरपर्वतदरीमुखे दीर्घाणामदरिद्राणां द्रुमाणां द्रोहोद्रेकेण निश्शेषोन्मूलनेन व्याप्ता ये ऊर्मयस्तैर्घनगर्वाऽपि सैव।

अत्रौजो नाम गुणः। तस्य यद्यपि रसाश्रयत्वादिह नीरसे नास्वाद्यत्वम्, तथाप्योजोव्यञ्जिका घटना प्रकृतालङ्कारचमत्कारं प्रत्येवोपकरोति।

---

१. अम्बुच्छटा—इति पाठान्तरम्। २. भिन्द्यादिति पाठान्तरम्। ३. भागेन—इत्यधिकं च०। ४. "कच्छस्य तटस्य, कुहरेषु बिलेषु, छातेतरेषामकृशानाम्" इति, "उद्यन्तः प्रकाशमाना उदारा महान्तो दर्दुरा भेका यासु तादृश्यो दर्यः कन्दरा यस्यां सा" इति च व्याख्यान्तरमन्यत्र।

विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिराद् भवत्युपश्रुत्य यदृच्छयाऽपि यम् ।
ससम्भ्रमेन्द्रद्रुतपातितार्गला निमीलिताक्षीव भियाऽमरावती ॥५॥

अनुप्रासाद्यलङ्कारस्तु प्रतीयमानार्थसहकारेण चमत्कारं जनयति, कविव्यापार-विषयालौकिकार्थप्रतिभासं विना केनाप्यलङ्कारेण चमत्काराजननात् । नहि 'गौरिव गवयः' इत्यत्रोपमा 'तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः' इत्यत्र यथासंख्य-मनुप्रासो वा चमत्करोति । प्रकृते तु मन्दाकिनीकर्तृको मन्दताया भेद आशास्यमानो मन्दताया अमूर्त्तत्वाद् बाधित इति भिनत्तिना[1] मूलक्षयो लक्ष्यते । लक्षणामूलव्यञ्जनया च मन्दतायाश्चिरकालानुवृत्तिलक्षणं दैर्घ्यं सजातीयोपचया-त्मकमदारिद्र्यं च द्रव्यधर्मतादात्म्येनाध्यवसितं व्यज्यते । तत्र च दीर्घा-दरिद्रद्रुमद्रोहसमर्थत्वमुपपादकं विशेषणं भवतीत्यतो द्रुमनिष्ठदैर्घ्यपृथुत्वाभिन्नं मन्दतानिष्ठचिरन्तनत्वबहुत्वादि, द्रुह्यर्थविदारणाभेदेनाध्यवसितो भिद्यर्थ-क्षयश्चेत्यलौकिकं कविव्यापारविषयमासाद्यालङ्कारचमत्कारः स्वदते । तत्र स्वच्छन्दोच्छलनादेरपुष्टार्थतादोषो न विरोधी, विरोधी तु भावादिध्वनौ । अत एव मन्दाकिनीविषयकः स्तुत्यनुभावितः कविरतिभावोऽपि न स्वदत इति शब्दचित्रस्येदमुदाहरणम् ।

अर्थचित्रमुदाहरति—विनिर्गतमिति । [2]मानदं परमानखण्डनम् । अमरा-वतीवासिनामुपश्रवणस्य कर्तृत्वममरावत्यामारोपितम्, उपश्रवणसमानकर्तृक-भीहेतुकनिमीलिताक्षतादात्म्यं वाऽमरावत्यामुत्प्रेक्षितम् । अत्रेन्द्रादिनिष्ठो भयानकाभासो न स्वदते, सम्भ्रम-भी-पदाभ्यां स्थायिनः शब्दोपात्तत्वात् । नापि हयग्रीवनिष्ठो वीरः, यदृच्छया विनिर्गतमित्युक्त्या समरोत्साहाभि-व्यञ्जकानुभावाप्रदर्शनात् । मानदत्वं च दुर्जनत्वादिनाऽपि सम्भवतीति न तद-साधारणं वीराभिव्यञ्जनम् । इन्द्रेण परिजनमनपेक्ष्य स्वयमेवार्गलपातनेन हयग्रीवोऽसावसकृदवपाटितामरावतीगोपुरकपाट इत्यभिव्यज्यमानं त्वमरावत्या-मुत्प्रेक्षणीयाया भियोऽपादानतामेव प्रकटयति, न तु हयग्रीवे कवे रतिभावम्, हयग्रीवे प्रतिनायके परिहरणीयत्वाद् भावस्य रतेरनौचित्यात् । किन्तु—

वंशवीर्यश्रुतादीनि वर्णयित्वा रिपोरपि ।
तज्जयान्नायकोत्कर्षवर्णनं च [3]धिनोति नः ॥

---

१. भिन्दतिना—च० । २. मानं द्यतीति विग्रहे द्यतेः कः । ३. त्कर्षः कथञ्चन धिनोति नः—च० ।

इति[1] काव्यप्रकाशे काव्यप्रयोजनकारणस्वरूपविशेषनिर्णयो
नाम प्रथम उल्लासः ॥

०

इति दण्डिदर्शितदिशा जेतव्योत्कर्षो जेतुरुत्कर्षातिशयमभिव्यज्य नायकालम्बितां रतिमास्वादयति । तच्च प्रवन्धान्तर्गतवाक्यान्तरसापेक्षमिति न शब्दान्तरनैरपेक्ष्येणालङ्कारचमत्कारातिरिक्तचमत्कारोपयोगी प्रतीयमान इति दिक्[2] ।

परे तु चमत्कारोपजीव्यव्यङ्ग्यराहित्यमेव चित्रत्वे तन्त्रम् । तत्र च—

अनयेनेव राज्यश्रीर्दैन्येनेव मनस्विता ।
मम्लौ साऽथ विषादेन पद्मिनीव हिमाम्भसा ॥

इत्येवोदाहरणम् । अत्र हि वाच्य एवालङ्कारोऽलङ्कारचमत्कारं वाच्यावेव च [3]ग्लानिविषादावनुभावव्यभिचारिणौ विप्रलम्भचमत्कारं व्यञ्जयत इत्याहुः ।

तत्रापि म्लानिपदोपात्तानामपचयपीडार्जनशरीरावसादानामेकपदोपादानमूलकाभेदाध्यवसायस्य कविव्यापारस्याभावे कथमलङ्कारश्चमत्कुर्वीत[4] । कथं च विभावानुभावव्यभिचारिणां साधारणीकरणं विना रसचमत्कारोऽपीति चिन्तनीयम् ।

अन्ये तु व्यङ्ग्यराहित्ये सति चित्रकाव्यं चित्रतुरगवदकाव्यमेव । यदाह ध्वनिकृत्—

प्रधानगुणभावाभ्यां व्यङ्ग्यस्यैवं व्यवस्थिते ।
उभे काव्ये तदन्यद् यत् तच्चित्रमिति कथ्यते[5] ॥ इति ।

'विनिर्गतं मानदम्' इत्यादौ सम्भवदपि व्यङ्ग्यं कविसंरम्भाविषयत्वादसत्कल्पमिति चित्रमिति व्यपदिश्यते । तदुक्तं तेनैव—

---

१. इति काव्यप्रकाशे प्रथम उल्लासः—च० । २. एतावता 'मध्येंव्योम स्फुरति' इत्याद्युदाहरणान्तरोपन्यासप्रयोजनाभावो दर्शितः । ३. ग्लानिम्लान्योरभेदः । ४. तदुक्तम्—सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयाऽर्थो विभाव्यते । यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना । ५. अभिधीयते—च० ।

रसभावादिविषयविवक्षाविरहे सति ।
अलङ्कारनिबन्धो यः स चित्रविषयो मतः ।। इति[1] ।
अतीव जर्ज्जरः पोतस्तरणीयो महार्णवः ।
केवलं परिहासाय स ममायमुपक्रमः ।। २ ।।

इति मैथिलमहामहोपाध्यायगोकुलनाथशर्मनिर्मिते
काव्यप्रकाशविवरण[2] प्रथम उल्लासः ।।

—:०:—

१. अत एव दर्पणकृता काव्यस्य भेदद्वयमेवाङ्गीकृतम् । २. काव्यप्रकाशिकाशयटीकायाम्—च० ।

द्वितीय उल्लासः

क्रमेण शब्दार्थयोः स्वरूपमाह—

स्याद्वाचिको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यञ्जकस्त्रिधा ।

अत्रेति काव्ये । एषां स्वरूपं वक्ष्यते ।

'सम्भेदोऽयमनेकशास्त्रसरितामवर्तते सर्वतो
यत्रामूर्भ्रमयन्ति मम्मटगिरां गूढाशया[2] ग्रन्थयः ।
एतस्योत्तरणे ममावतरतस्तीरं तरण्यं[3] भवे-
देको दुर्घटवस्तुजात[4]घटनाकृत्ये पटुर्धूर्जटिः ॥३॥

क्रमेण प्रथमतो विभागः, ततः सर्वशब्देन परामर्शसम्भव इति क्रमेण । **स्वरूपं** व्यञ्जकत्वमाह—अपीष्यत इत्यन्तेन वाक्येनेति शेषः । **शब्दार्थयोः** काव्यत्वं व्यञ्जकत्वे सत्येवोपपद्यते । अन्यथा वर्णनाया लोकोत्तरत्वासम्भवात् । तथा च तदुपपादनाय 'सर्वेषाम्' इत्यादि यद्वक्ष्यति **'एषां स्वरूपं वक्ष्यते'** इति, तत्र कर्तरि लकारः । तत्र सर्वशब्देन वाचकवाच्यादिपरामर्शात् प्रथमतस्तेषां विभागः, तत्प्रसङ्गेन वाचकादीनां लक्षणानीति प्राधान्येनात्र व्यञ्जकतास्वरूपमेव प्रतिपादनीयम् तद्वचनोपपादकाः पूर्वग्रन्थास्तत्प्रासङ्गिकाश्चोत्तरग्रन्था इति सार्धकारिकाया एवेदमवतारणमिति ध्येयम् ।

क्रमेण काव्यलक्षणे निर्देशक्रमेण । **शब्दार्थयोः स्वरूपमाह**—विभागमाहेत्यर्थः । सामान्याभिप्रायेणैकवचनमित्यन्ये । स्यादिति शब्दस्य[5] त्रिधाऽत्र स्यादिति सम्बन्धः । वाचकादिपदेन गुणतया बोधिताः प्रकारास्त्रिशब्देनोच्यन्ते । वाचकत्वाद्यभिन्नत्रिप्रकारक इति वाक्यार्थः । अन्यत्र शास्त्रे द्विधैव शब्दोऽभिधीयते, अत्र त्रिधेति बोधनायात्रपदमित्याह—**अत्रेतीति** । **अत्रे**तिना परामृष्टेऽत्रेतिपदे काव्य इतिपदेन बोधितः काव्याधिकरणत्वादिः प्रतिपादकतासंसर्गेणान्वेति । तेनात्रेतिपदारम्भकस्यैतच्छब्दस्य विवरणं काव्यपदमायात्यर्थादिति ध्येयम् । **काव्ये** काव्यस्वरूपनिरूपके शास्त्रे । स्याद्विधीयत इति कारिकार्थः ।

---

१. सङ्गमः—द० । २. गूढाशय—च० । ३. तरण्डमिति क्षुद्रनौकार्थकमुचितं प्रतिभाति । ४. "जातं जात्योघजन्मसु" इति हैमात् समूहार्थकमिदम् । ५. शब्दः—च० ।

वाच्यादयस्तदर्थाः स्युः

वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः ।

तात्पर्यार्थोऽपि केषुचित् ॥६॥

आकाङ्क्षा-योग्यता-सन्निधिवशाद् वक्ष्यमाणस्वरूपाणां पदार्थानां समन्वये तात्पर्यार्थोऽपि विशेषवपुरपदार्थोऽपि वाक्यार्थः समुल्लसतीत्यभिहितान्वयवादिनां मतम् ।

यथाश्रुते तु न काव्य एव व्यञ्जकः शब्दः, 'गतोऽस्तमर्कः' इत्यादौ लोकेऽपि दर्शनादित्यसङ्गतिः ।

अत्र प्रमाणमात्रस्यार्थो न विभाज्यः, किन्तु शब्दस्यैव । अन्यथा धूमाद्यर्थस्य वह्न्यादेरविभजनेन न्यूनताप्रसङ्गादतस्तदर्था इत्युक्तम् । शब्दार्था इत्यर्थः । अत्रेत्यनुषङ्गः, स्युरिति, त्रिधेत्यनुषङ्गात् त्रिधा विधीयन्त इत्यर्थः । प्रभृतिवाचिनाऽऽदिशब्देन घटितो गण उच्यते । तथा च वाच्यादिपदेन वाच्याद्यविषयकप्रतीत्यविषयः समुच्चितोऽभिधीयत इति तत्र वहुत्वान्वयो नानुपपन्नः । वाच्यमादावुपक्रमे यस्येति विग्रहे तु लक्ष्यव्यङ्ग्ययोरेव लाभे द्विवचनमेव प्रयुक्तं स्यादित्याशयेनाह—वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्या इति । आदिपदमेव त्रीनभिधत्ते, वाच्यपदं तात्पर्यमात्रग्राहकमित्यन्ये ।

तात्पर्यार्थोऽपीति । अत्र शास्त्रे त्रिधैव शब्दार्थो न व्यङ्ग्यास्वीकारान्न्यूनः, न वा गौणाधिक्यादधिकः । केषुचित् न्यायवैशेषिकभाट्टशास्त्रेषु । वाच्यो लक्ष्यस्तात्पर्यार्थ इति त्रिधाऽर्थः स्यादिति विपरिणम्यान्वेति । अपिना वाच्यलक्ष्ययोः समुच्चयः किंशब्दोपात्तानि दर्शनान्यनुगमयिष्यति । अभिहितान्वयवादिनामिति । अभिहितानां स्वस्ववृत्त्योपस्थापितानां पदार्थानामन्वयस्याप्राप्तस्य प्राप्तिं वदतामित्यर्थः । षष्ठ्या सप्तमी विवृता । मतमित्यनेन स्यादिति विधेयमित्यर्थः । इतिना समुल्लसतीत्यन्तस्य वाक्यस्यार्थः[1] परामृष्टः तत्राभिहितान्वयवादिनां शास्त्राणां विधेयं तादात्म्येनान्वेति ।

आकाङ्क्षेत्यादि । प्रकृतिप्रत्यययोरुद्देश्यविधेयसमर्पकपदयोश्चाव्यवहितपौर्वापर्यादिराकाङ्क्षा, अन्वयविरोध्यसंसर्गग्रहादेरभावो योग्यता, अव्यवहितान्वयानुयोगिप्रतियोगिनोः[2] पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिः, तेषां वशात् तद्घटित-

१. वाक्यार्थः—द० । २. अव्यवहितान्वयप्रतियोगिनोः—च० ।

वाच्य एव वाक्यार्थ इत्यन्विताभिधानवादिनः ।

सामग्रीतः, जायमाने समन्वये तद्बुद्धौ वाक्यार्थः समुल्लसति विषयीभवति । वाक्यार्थत्वं तु घटेनेत्याद्यानुपूर्वीविशेषाद्यवच्छेदेन गृह्यमाणा या वृत्तिस्तज्जन्यशाब्दबुद्धिविषयत्वम् । का सा वृत्तिरित्याकाङ्क्षायामाह—तात्पर्यार्थ इति । निरुक्तवाक्ये तात्पर्यग्रहादर्प्यमाण इत्यर्थः । अर्थपदयोः पृथगुपादाने सामानाधिकरण्यनिर्देशात् तात्पर्यार्थो न चतुर्थी विधेति सूचितम् । तत्रासौ पदार्थ एवेति गुरुमतव्यवच्छेदार्थमपदार्थ इत्युक्तम् । अपदार्थत्वाभिधानेन तात्पर्यरूपा वृत्तिः पदवृत्तिरिव स्मारिका न भवति, किन्तु साक्षादनुभाविकैवेत्यपि ध्वनितम् । स्मारकवृत्त्यविषयत्वे हेतुमाह—विशेषवपुरिति । विशिष्य पूर्वाननुभूतस्वरूप इत्यर्थः ।

अयं भावः—स्मारकवृत्त्या घटपदेन कलशस्य, टापदेन करणत्वस्योपस्थितिः, बाधाद्यभावः, घटेनेत्याद्यानुपूर्वीस्वरूपाकाङ्क्षाज्ञानम्, तादृशानुपूर्व्यवच्छेदेनादन्तप्रातिपदिकोत्तरेनत्वावच्छेदेन वा, घटपदार्थेनादन्तप्रातिपदिकार्थेन वाऽन्वितस्य टापदार्थस्य बोधे तात्पर्यग्रहः सम्भूय 'घटीया करणता' इत्यन्वयबोधं जनयन्ति । अतो न वृत्त्यनुपस्थितस्य न चायोग्यस्य नापि परिनिष्ठितपदानुपूर्वीज्ञानं विना, न वा विपरीतव्युत्पन्नस्यान्वयबोधः । तात्पर्यं पुनरत्र तथाविधान्वयबोधाभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वम् । पुमभिप्राये विशेषस्तु भट्टमते वैदिकवाक्ये न सम्भवति । तच्च तात्पर्यं वाक्यधर्मतया वाक्यवृत्तिरिति परिभाष्यत इति वाक्यार्थे लक्षणावादिनां भट्टानामपि मते प्रतिपाद्यसम्बन्धो वाक्यस्य तात्पर्यमेव लक्षणेति व्यपदिश्यत इति ध्येयम् ।

केषुचिदित्यनेन व्यावर्तनीयं दर्शनमुपन्यस्यति—वाच्य एवेत्यादि । अन्वितमेवाभिधीयत इतिवादिनः [1]प्राभाकरतन्त्रस्य मतमिति पूर्वेण सम्बन्धः । यो वाक्यार्थ इति परिभाषितो विशेषवपुर्घटानुयोगिभूतलास्तित्वप्रतियोगिकसंसर्गादिर्भूतले घटोऽस्तीति वाक्यश्रवणानन्तरं प्रतीयते, स वाच्य एव । तथा हि—शक्यबुद्धिविषयत्वं वाच्यत्वम्, तद्बुद्धिजनकतैव वाचकता, सैव शक्तिः, ज्ञाननिष्ठैव शक्यता तद्विषयेषूपचर्यते । यो यत्पदजन्यत्वे विषयतयाऽवच्छेदकः, स तद्वाच्य इति निष्कर्षः । सा चावच्छेदकता पदार्थस्येव पदार्थसम्बन्धस्यापि प्रथमव्युत्पत्त्या[2] गृहीतेति न जात्वपि त्यज्यत इति भावः । एवं सति कार्यांशे व्यक्त्यंशे च वाच्यता प्रथमव्युत्पत्त्या गृहीतेति न त्यज्येत । अनन्यलभ्यत्वात्

१. प्रभाकर—च० । २. व्याप्त्या—द० ।

सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते ।

तत्र वाच्यस्य यथा—

माए ! घरोवअरणं अज्जहु ण त्थित्ति साहिअं तुमए ।
ता भण किं करणिज्जं एमेअ ण वासरो तिठ्ठदि ॥६॥

अत्र स्वैरविहारार्थिनीति व्यज्यते ।

त्यज्येतेति[1] चेत्, दर्शितमन्वयस्याप्यवश्यकल्प्यतात्पर्यगम्यत्वमित्यस्वरस एकवचनसूच्यः ।

प्रक्रान्तमर्थांशस्य काव्यत्वोपपादकं व्यञ्जकत्वमुद्भावयति—सर्वेषामिति । न सर्वोऽप्यर्थो व्यञ्जकः, परिणामिकव्यङ्ग्यस्य रसादेरव्यञ्जकत्वादतः— प्रायश इति । अपिर्भिन्नक्रमः, तेनार्थानामपीति वाक्यशरीरम् । अपिना शब्दानाम् । तेनोभयेषां काव्यत्वमिष्यत इति । अत्र शास्त्र इति पूर्वेणान्वेति । इष्यत इत्यनेनेच्छाजनिका शास्त्रान्तरादसिद्धिर्द्योत्यते । तत्र तेषामर्थानामेकतमस्य वाच्यस्य[2] व्यञ्जकत्वं व्यञ्जना, यथा—अत्र व्यज्यत इत्युत्तरेण[3] सम्बन्धः । तत्र व्यङ्ग्यार्थ[4] एवालङ्कारिकमते प्रधानम्, तत्रैव यथापदार्थो वाच्यार्थव्यञ्जनात्वमन्वेति । माए इत्यादि—

'मातर्गृहोपकरणमद्य खलु नास्तीति साधितं त्वया ।
तद्भण किं करणीयमेवमेव न वासरस्तिष्ठति ॥ इति ।

गृहोपकरणं शाकेन्धनपत्रजलादिर्गृहसम्भारः । खल्विति कात्स्न्येन तदसत्त्वं व्यनक्ति । साधितं निर्णीयोक्तम् । एवमेव निर्व्यापारायां स्थितौ वासरो न तिष्ठति, किन्तु विरमति, निशि तु त्वया भणितेऽपि न गन्तुं शक्यते । मातरिति वृद्धया त्वया नाहमनुगन्तव्येति । खल्विति कात्स्न्येन गृहोपकरणासत्त्वे प्रतिवेशिनीभ्योऽपि याचित्वा न दातुं शक्यत इति । साधितमित्यप्रामाण्यशङ्काविरहः । तदित्यवश्यवाच्यमेतदिति पदार्थव्यङ्ग्यानि ।

वाक्यार्थोऽपि गुरुमते वाच्य एव । नैयायिकादिमते तात्पर्यार्थो यद्यपि न वाच्यः, तथाप्यभिधाजन्यप्रतीतिविषयत्वमत्र पारिभाषिकवाच्यत्वम् । अत एव भट्टमतेऽपि तत्सङ्ग्रह इति तस्य व्यङ्ग्यार्थमाह—स्वैरेत्यादि । अत्र

१. त्यज्यते—च० । २. क्य—द० । ३. च्चारण—द० । ४. क्त्यर्थ—च० ।

लक्ष्यस्य यथा—

साहेन्ती सहि ! सुहग्र खणे खणे दुम्मिआसि मज्झकए ।

सब्भावणेह-करणिज्ज-सरिसग्र दाद विरइग्र तुमए ।।७।।

अत्र मत्प्रियं रमयन्त्या त्वया शत्रुत्वमाचरितमिति लक्ष्यम् । तेन च कामुकविषयं सापराधत्वप्रकाशनं व्यङ्ग्यम् ।

वक्तृवाक्ययोर्वैशिष्टयाद् वाच्यार्थेन वक्तुराशंसाविषयेण गृहोपकरणगोचर-करणीयताभणनेन वनं गच्छेति भणनाशंसा, तया च तत्फलीभूतस्वैरविहारार्थना व्यञ्जनया प्रतिसन्धीयते । ततश्च प्रकृतवचनस्वरूपानुभावोपरक्तायां वक्त्र्यां स्वैरविहारौत्सुक्यस्य व्यभिचारिणो वैयञ्जनिकवाक्यार्थबोधः । स एवात्र 'स्वैरविहारार्थिनी' इति वाक्येनाभिलपितः । तेन च साधारणीकरणादि-परम्परया परकामुकरत्याभासः सामाजिकास्वादविषय इति ।

'साहेन्ती' इत्यादि—

साधयन्ती सखि ! सुभगं क्षणे क्षणे दूनाऽसि मत्कृते ।

सद्भावस्नेहकरणीयसदृशकं विरचितं त्वया ।। इति ।

सुभगं मत्प्रियम्, साधयन्ती मदर्थमनुनयन्ती, सद्भावस्य सज्जमतायाः करणीयं स्नेहस्य सदृशकमुचितमिति रीत्या मुख्यार्थबोधस्तावन्न भवति । एतावता हि दूतीविषयकरतिभाव एव काव्यपर्यवसाने शृङ्गारपरता न स्यात् । न च वाच्यप्रतीत्यनन्तरं व्यञ्जनया दूत्याः प्रियरमणादिव्यञ्जनपरम्परया विप्रलम्भशृङ्गाराभिव्यक्तिरिति साम्प्रतम्, मिथ्यावादिनीपदाधमपदाभ्यां तत्र तदन्तिकगमननिषेधेऽभिधायाः, तद्विधौ व्यञ्जनायाः क्रमावश्यकत्वात् । न चेह तथाऽस्ति । न च चन्दनच्यवनादिवत् सम्भोगाभिव्यञ्जकमिह किञ्चि-दुपात्तमिति प्रमाणान्तरा[१]वगतमत्र दूत्याः प्रियरमणस्वरूपं बोद्धव्यवैशिष्टयं वाच्यम्, तथा च मुख्यार्थबाधाद् रमणे साधिर्लाक्षणिकः, सखीपदं शात्रवा-चारिण्याम्, कृतेपदं वञ्चने, सत्पदमसति, स्नेहपदं वैरे लाक्षणिकमभ्युपेयम्

तत्र प्रथमचरणाल्लक्षणाजन्यवाक्यार्थबोधविषयस्यान्वयस्यापि लक्ष्यता-मुपचर्याह—मत्प्रियमिति सुभगपदार्थनिर्देशः । रमतिना साधिर्विवृतः । शता[२]

१. रेणा—च० । २. शतृप्रत्ययेन ।

व्यङ्ग्यस्य यथा—

उअ णिच्चल! णिप्पंदा भिसिणीपत्तम्मि रेहइ बलाआ ।
णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ संखसुत्तिव्व ॥ ८ ॥

अत्र निष्पन्दत्वेनाश्वस्तत्वम्, तेन च जनरहितत्वम्, अतः सङ्केतस्थानमेतदिति कयाचित् कञ्चित् प्रत्युच्यते । अथवा मिथ्या वदसि न त्वमत्रागतोऽभूरिति व्यज्यते ।

स्वरूपेणानूदितः । शात्रवाचारकर्त्री सखीपदार्थः । सम्बोध्यत्वं प्रथमान्तार्थः । तत्र कर्तृत्वांशस्तृतीयया, शत्रुत्वाचारः स्वरूपेण, सम्बोध्यत्वं त्वच्छब्देन विवृतमिति ध्येयम् ।

वाक्यार्थो भट्टमते सर्वोऽपि लक्ष्यः । गुरोरपि शक्यान्वये शक्तिरिव, लक्ष्यान्वये लक्षणैव । अन्यमते लक्ष्यार्थान्वये लक्ष्यपदमौपचारिकम् । अनया दिशा गम्यत्वाच्चरणान्तरवाक्यार्थो नानूदितः । अनेन लक्ष्यार्थेन दूतीविषयकासूयाध्वननेऽपि न सा शृङ्गाराङ्गमित्यतो व्यङ्ग्यान्तरमाह—तेन चेति । दूत्याः प्रियकामुकत्वे भासमाने प्रियस्यापि दूतीकामुकत्वं भासते । तेन च दूतीकामुको मत्प्रियो मह्यमपराध्यति, मदप्रियं करोतीत्यर्थे वक्त्र्यास्तात्पर्यं बुद्धिविषयः क्रियते । तदेव प्रकाशनम् । तेन चेर्ष्या । तया च विप्रलम्भो ध्वन्यत इति भावः ।

यत्तु स्नेहपदस्य शत्रुत्वे लक्षणा, तेन शत्रुकर्माचरणमेव लक्ष्यार्थः । तत्र च प्रियरमणकर्तृत्वं प्रमाणान्तरावगतत्वाद् गुणीभूतं व्यङ्ग्यमेव निर्दिष्टम् । ध्वनित्वोपपादनाय च व्यङ्ग्यान्तरवर्णनमिति । यदपि लक्षणाबीजस्य मुख्यार्थबाधभूतस्यार्थव्यञ्जकतामूलभूतबोद्धव्यवैशिष्ट्यस्वरूपस्य वा प्रियरमणस्य लक्ष्यनिर्देशेऽनुवादोऽयम्, सखीपदलक्ष्यं तु शत्रुत्वाचरणमात्रमिति ; तदुभयमपि चिन्त्यम्, मानान्तरावगतस्य लक्षणाबीजादेश्च गुणीभूयापि लक्ष्यबोधानुप्रवेशे मानाभावादिति । उअ इति—

पश्य निश्चल ! निःस्पन्दा बिसिनीपत्रे राजते बलाका ।
निर्मलमरकतभाजनपरिस्थिता शङ्खशुक्तिरिव ॥ इति ।

चलनं परप्रेरणाप्रयुक्तं कर्म, स्पन्दस्तु चेष्टा । निश्चलेति सम्बोधनपदं वा । चलने सति चकितैव बलाका स्यादिति भावः । शङ्खशुक्तिः शङ्खाभिन्ना

शुक्तिः। शुक्तिपदमस्थिनि त्वङ्मांसेषु सर्वेषु जन्तुषु वर्तते। मुक्तास्फोटस्तु नार्थः, तस्य बलाकावैवर्ण्यात्। बलाकाया मिथुनत्वं द्योत्यम्। तल्लाभाय मरकतभाजननैर्मल्यमुपात्तम्। तेन प्रतिबिम्बेन सह शङ्खशुक्तेर्द्वित्वं प्राप्यते। अत्रापि द्वितीयबलाकायाः प्रतिबिम्बवदैकरूप्यध्वननार्थमेकत्वनिर्देशः। तेन च भ्रान्तिमदलङ्कारोऽपि व्यज्यते। शङ्खाकारा शुक्तिः शङ्खशुक्तिः, तेन च सूक्ष्मघटितपुटद्वयकत्वं लभ्यत इति केचित्। आश्वस्तत्वं भयराहित्यम्, (तेन च) जनरहितत्वं बलाकापुरोवर्तिनो निकुञ्जस्य। नित्यचकिता पक्षिजातिः पुरोवर्तिनं जनमवश्यं पश्येत्, तेन चाश्वस्तता न स्यादिति भावः।

संकेतस्य चोरिकारतस्य **स्थानमेतद्** बलाकापुरोवर्तिनिकुञ्जमिति व्यङ्ग्यशरीरम्। यमिनि वक्तरि बोद्धव्ये चात्र संयमोऽभ्यस्यतामिति, दस्यौ तु तथाविधेऽत्र दिवसो नीयतामिति, वैरिविद्रुते त्वत्र क्षपाक्षपणमुचितमित्यादि व्यङ्ग्यं प्रतीयेत; न त्वत्र सङ्केतस्थानतेति वक्तृबोद्धव्ये विशिनष्टि—**कयाचिदिति**। स्वैरिण्येत्यर्थः। **कञ्चिदुपपतिम्**। यद्यपि केनचित् काञ्चिदित्यपि वक्तुं शक्यते, तथापि निश्चलेत्यामन्त्रणपदमित्यभिप्रायेण वक्तुः स्त्रीत्वस्य बोद्धव्ये पुंस्त्वस्यावधारणम्। बलाकापश्चाद्भागे निभृतमागतयोरियं कथा, न तु सङ्केतकुञ्जं प्राप्तयोः, बलाकया दर्शनप्रसङ्गात्। अदर्शने तु जनान्तरव्यतिरेकोऽपि नावगम्येत। एतदित्यन्तमुपपतिना सामाजिकेन च व्यञ्जनया गम्यमुपवर्णितम्। कयाचित् कञ्चिदित्यादिना सामाजिकमात्रवेद्यं व्यङ्ग्यमुपवर्ण्यते। वाक्ये वक्तृत्वेन, पश्येति नियोगे नियोक्तृत्वेन वाऽऽक्षिप्तायां स्वैरिण्यां नियोज्यपुरुषसम्बोध्यकमिदं वचनमनुभावत्वेन सामाजिकवेद्यम्। प्रतीयन्ते चात्रैतदङ्गुलीनिर्देशभ्रूकटाक्षक्षेपादयोऽनुभावाः। तेन सङ्केतस्थानमेतदिति व्यङ्ग्यार्थस्य बुबोधयिषाऽपि स्वैरिण्यां भासते। तेन च रतिविषयकमौत्सुक्यम्। तेन सम्भोगाभासो व्यज्यत इति योज्यम्।

सङ्केतस्थानमेतदित्यन्ते व्यङ्ग्ये स्थित एव योज्यव्यङ्ग्येन सह वैकल्पिकं व्यङ्ग्यान्तरमाह—**अथवेति**। ननु सङ्केतस्थानमेतदिति स्थाने व्यङ्ग्यान्तरमादिश्यते, सङ्केतस्थानत्वानवगमे तत्रानागमनस्य विप्रलम्भानुत्थापकत्वात्।

इति व्यज्यत इति। इति प्रणाल्या व्यज्यत इत्यर्थः। तथा हि—अनेन कामुकस्य सङ्केतस्थानानागमनेन मिथ्यावचनेन चोद्दीपनविभावेन तत्प्रकाशना-

---

१. प्रव—च०। २. शङ्ख—द० नास्ति। ३. शुक्ति—द०। ४. निवेशः—च०। ५. उभयोर्भेदादयं पाठः। ६. वैरिद्रुते—च०।

वाचकादीनां क्रमेण स्वरूपमाह—

साक्षात् सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः ॥७॥

भिप्रायकवाक्यप्रयोगेण च स्वैरिण्या अनुभावेन तस्मिन्नुपपतावीर्ष्यो तस्या व्यज्यते । तथा च [1]सम्भोगविप्रकृष्टा विप्रयोगरतिः सामाजिकाय स्वदत इति दिक् ।

क्रमेण निर्देशक्रमेण, **स्वरूपं** विशेषलक्षणमाह—तद्युक्तो व्यञ्जक इत्यन्तेन ग्रन्थेन, अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषामित्यनेन चेति शेषः । **साक्षादिति** । **सङ्केतितं** गृहीतसङ्केतकम्, **अभिधत्ते** बोधयति । शाब्दबोधानुकूलो व्यापारो ह्यभिद-धातेरर्थः । "स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा" इति पाणिनिना सङ्केतितं स्वरूपं बोधयतां कुटादिशब्दानाम्, "यन्नामा यत्र चैत्यादिर्विषयोऽपि स तादृशः" इति-कोषकारसङ्केतितं ग्रामादिमभिदधतां वटादिशब्दानाम्,[2] "सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाः" इति परिभाषया ज्ञाने सङ्केतितानां गच्छत्यादीनां च वारणाय सङ्केत-ग्रहानुपजीवकत्वस्वरूपं साक्षात्त्वं सङ्केतग्रहे विशेषणम् । स्वरूपे पाणिनि-सङ्केतग्रहः पदार्थसङ्केतग्रहोपजीवकः, अशब्दसञ्ज्ञेत्यनेन शब्देतरार्थसङ्केत-वत्त्वावच्छेदेन स्वरूपसंज्ञात्वाभिधानात्, स्वरूपसंज्ञात्वेन स्वरूपबोधकत्वेन विधेयेन पाणिनिसङ्केतानुमानात् । ग्रामे वटपदसङ्केतस्तु चैत्यवृक्षे वटपद-सङ्केतमगृहीत्वा न गृह्यते । गच्छत्यादीनां ज्ञाने सङ्केतोऽपि गमने सङ्केतं गृहीत्वैव गृह्यते ।

न च सङ्केतग्रहसहकारेण यः शब्दो यमर्थं बोधयतीति विवक्षिते साक्षा-त्पदं व्यर्थम्, वटादिपदे लक्षणाज्ञानेनान्यथासिद्धस्य कोषकारादिसङ्केतस्यासह-कारित्वादिति वाच्यम्; सङ्केतग्रहस्यैतन्मते साक्षाच्छाब्दबुद्धिं प्रत्यजनकत्वात् । अभिधाकल्पनद्वारा वाच्यार्थबुद्धि प्रतीव निरूढलक्षणाकल्पनद्वारा लक्ष्यार्थबुद्धा-वपि वटादिपदे सङ्केतोपयोगसम्भवात् ।

यदि च सङ्केतग्रहो नित्यजन्यसाधारणसङ्केतज्ञानत्वेन पदार्थस्य स्मारकोऽ-नुभावकश्च, न त्वभिधाज्ञानम्, टि-घु-भादि-चैत्रादिशब्दादपि वाक्यार्थानुभवात् । नहि तेषामप्यभिधानामौत्पत्तिकः[3] सम्बन्धः, [4]आजानिकप्रयोगविरहादिति

---

१. सम्भोगात् प्र–च० । २. पदानाम्–च० । ३. नित्य इति मीमांसकाः । ४. आजानिकपदार्थः परम्पराप्रसिद्धः ।

इहागृहीतसङ्केतस्य शब्दस्यार्थप्रतीतेरभावात् सङ्केतसहाय एव शब्दोऽर्थविशेषं प्रतिपादयतीति यस्य यत्राव्यवधानेन सङ्केतो गृह्यते, स तस्य वाचकः ।

मतमाश्रीयते, तदा सङ्केतितार्थसम्बन्धस्वरूपलक्षणाग्रहस्यापि सङ्केतग्रहत्वात् तत्सहकृतमर्थाभिधायकत्वं लाक्षणिकस्याप्यस्तीति—साक्षादिति । तेन यत्रार्थे साक्षाद्विशेषणतापन्नसङ्केतग्रहसहकारेण यः शब्दो यमर्थं बोधयति, स तस्य वाचक इति लभ्यते । यद्वक्ष्यति वृत्तौ—यस्य यत्राव्यवधानेन सङ्केतो गृह्यत इति ।

यत्तु साक्षादित्यभिधाने विशेषणम्, तेन यः शब्दः सङ्केतग्रहसहकारेण यमर्थं साक्षादभिधत्ते[1], अर्थान्तरप्रतीतिमजनयित्वा बोधयतीत्यर्थो लभ्यते । अतोऽभिधामूलव्यञ्जनयाऽर्थान्तरप्रत्यायके व्यञ्जकशब्दे नातिव्याप्तिः, अभिधामूलव्यञ्जनाजन्यबोधेऽपि सङ्केतग्रहस्य शब्दसहकारित्वात् । नहि तत्राऽसङ्केतितोऽर्थो व्यञ्जनयाऽपि प्रतीयत इति । तदसत्, निर्दिष्टवृत्तिविरोधात्, अभिधायाः कुण्ठितत्वे तद्ग्राहकसङ्केतग्रहस्यापि तत्र कुण्ठितत्वोपगमात् ।

यदपि सङ्केतितार्थबोधकत्वमुपादानलाक्षणिकस्याप्यस्तीति तद्वारणाय साक्षादिति, प्रवृत्तिनिमित्तेन धर्मेणेति तदर्थं इति; तदपि चिन्त्यम्, तथापि 'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्' इत्यत्र प्रथममुपघातकत्वेन लाक्षणिकबोधमादायातिप्रसङ्गवारणेऽपि काकत्वेन काकश्वादिसाधारणवैयञ्जनिकबोधमादाय तत्तादवस्थ्यात् । काकत्वेन तथाबोधानभ्युपगमेऽकस्मादुपस्थितत्त्वस्य[2] काकधर्मस्य तेष्वनवगमप्रसङ्गात् ।

सङ्केतग्रहस्य शब्दसहकारितां व्यतिरेकेणोपपाद्य लक्षणकण्टकमुद्धरति—इहेति । सङ्केताग्रहेऽपि व्यञ्जनया शब्दस्य गुणाद्यभिव्यञ्जकत्वदर्शनात् । अर्थविशेषेत्युक्तं[3] लक्षणवाक्यार्थमनुवदति—इतीत्यादि । इतिशब्दपरामृष्टार्थविशेषप्रतिपत्तिर्जनकतया गृह्यत इत्यत्र ग्रहणेऽन्वेति । तेन यदर्थे साक्षात् सङ्केतप्रकारको ग्रहो यदर्थप्रतिपत्तौ जनकः, स शब्दस्तस्यार्थस्य वाचक इति पर्यवस्यति । कवेर्दिनपदस्य प्रकाशमये सङ्केतस्य गृहीतत्वेऽपि नासौ प्रकाशमयस्य वाचकः, तदबोधकत्वात् । सङ्केतो हि क्वचिदभिधां क्वचिल्लक्षणां क्वचिद् व्यञ्जनामुत्थाप्य पदार्थबोधको न स्वातन्त्र्येण । तत्र गवादिपद-

१. बोधयति—च० । २. दुपनतत्त्वस्य—च० । ३. विशेष इत्युक्तम्—च० ।

सङ्केतेनाभिधोत्थाप्यते। सा च स्वाभाविकः शब्दार्थसम्बन्धो नित्यसङ्केतो वा। ग्रामादौ वटादिपदसङ्केतेन निरूढलक्षणा। टि-घु-भादिपदे [1]पाणिनि-सङ्केतत्वेन तु व्यञ्जना। न हि तत्राभिधा सम्भवति, आजानिकप्रयोग-विरहात्। क्वचिदनभिधायकत्वादेव न लक्षणा, मुख्यार्थयोगासम्भवात्। निरर्थकत्वे 'प्राक्टेः' इत्यादौ प्रातिपदिकसंज्ञा, तत्प्रयुक्ता पञ्चमी, तदर्थान्वय-श्चानुपपन्नः। अन्त्यस्वरादिष्टिरिति सङ्केतग्राहकवाक्यार्थेऽन्त्यस्वरादिभागे टेरिति पञ्चम्यर्थान्वय इत्यपि न युज्यते, वाक्यस्य पञ्चमीप्रकृतित्वासम्भवात्, इत्यवश्यमत्र व्यञ्जनैवाश्रयणीया। व्यञ्जना त्वज्ञातैवोपयुज्यत इति नाभ्यु-पेयते, किन्तु क्वचिज्ज्ञाताऽपीति न व्यञ्जनाव्यञ्जकसङ्केतवाक्यवैयर्थ्यम्। सा च व्यञ्जना वाक्यार्थे पदाभिधास्वरूपा प्रौढिरिति[2] वक्ष्यमाणो गुण-विशेषः। तस्याश्च वैयञ्जनिकपदार्थोपस्थितेस्तच्छास्त्रीयव्यवहार एवोप-योगो नान्यत्रेति वक्ष्यति। तस्माद्दिनादिपदस्य प्रकाशमयादिवाचकतावारणाय साक्षात्सङ्केतग्रहे पदार्थप्रतिपत्तिजनकत्वं विशेषणम्। भाषाशब्दानामप्य-भिधाभ्रमजननद्वारा सङ्केतग्रहस्य वाक्यार्थबुद्धावुपयोगादस्त्येव वाचकत्वम्। अत एव प्राकृतकाव्यान्यत्रोदाहृतानि।

यदि तु नित्यसङ्केत एवाभिधा, तस्यास्तु परिभाषासाधारणेन सङ्केतत्वे-नैव वृत्तित्वम्। अत एव पित्रादिसङ्केतविषयचैत्रादिपदाद् टि-घु-भादि-पदाद् अपभ्रंशतश्च वाक्यार्थबोधः। अतिरिक्ताभिधास्वीकारेऽपि तत्र सङ्के-तस्य व्यञ्जकत्वावश्यकतया साक्षादेव शाब्दबुद्धौ जनकत्वौचित्यात्। दिन-पदस्य तु प्रकाशमये न सङ्केतः, किन्तु तात्पर्यम्, तच्चेदं पदं[3] प्रकाशमयं बोध-यत्वित्याकारम्, न ? (यदि) तु दिनपदसामान्यमित्यानुपूर्वीविशेषावच्छेदेन बोधकत्व-प्रकारकेच्छैव सङ्केत इति मतमाश्रीयते, तदाऽपि गृहीतसङ्केतकस्यापि तत्सह-कारेणाबोधकस्याभिधामूलव्यञ्जकादेः पदस्य वारणाय सङ्केतग्रहे तदर्थ-बोधकत्वमुपादेयमिति दिक्।

चक्रवर्ती त्वभिधासंस्कारजन्या स्मृतिरभिदधातेरर्थः। तेनाभिधत्तेऽ-भिधासंस्कारसहकारेण स्मारयतीत्यर्थः। तथा चाभिधामूलव्यञ्जके सन्नप्य-भिधासंस्कारो व्यञ्जनयाऽन्यथासिद्ध इति न तत्रातिव्याप्तिः। अपभ्रंश-वारणाय साक्षात्सङ्केतितमिति, सङ्केतस्याभिधायाः साक्षात्सम्बन्धवन्त-मित्यर्थः। 'वैज्ञानिकसंसर्गान्यत्वं साक्षात्त्वम्, सङ्केतितमभिधाग्रहविषय-

---

१. पाणिनीय—च०। २. अष्टमोल्लासे। ३. पदम्—च० नास्ति।

सङ्केतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा ।

यद्यप्यर्थक्रियाकारितया प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्या व्यक्तिरेव, तथा-

मित्येव वार्थः । ग्रहे भ्रमभिन्नत्वमेव साक्षात्त्वम् । अतो वृत्तिरपि सङ्गच्छते । अपभ्रंशस्तु नाभिधायकः, किन्तु व्यञ्जकः । अत एव चिङ्क्वाद्यपभ्रंशाना-मश्लीलार्थव्यञ्जकत्वं वक्ष्यतीत्याह ।

युज्यते चैतत् सङ्केतितपदेनाभिधेयस्यैवोपादानम् । अत एव सङ्केतित इत्यादिनाऽभिधेयविभागोऽप्यग्रिमः सङ्घटते । सङ्केतस्तु भ्रान्त्या[1] जन्यो व्यक्तावपि न निरोद्धुं शक्यते, किन्त्वभिधैवेति ध्येयम् ।

सङ्केतित इति । अभिधेयो नित्यसङ्केतितो वेत्यर्थः, जाति-द्रव्य-गुण-क्रियास्वरूपः । तदुक्तम्—

शब्दैरेव प्रतीयन्ते जातिद्रव्यगुणक्रियाः ।
चातुर्विध्यादमीषां तु शब्द उक्तश्चतुर्विधः ।। इति ।

जातिरखण्डो धर्मो न तु नित्यानेकसमवेतमात्रम्, जात्यादिपदस्यैव चतुर्वहिर्भावापत्तेः । नहि तस्य जातिरेव वाच्या, व्यक्तिवदानन्त्यप्रसङ्गात् । किन्तु [2]जातित्वमखण्डो धर्मः । अभावनञ्पदादीनामभावत्वं नामाखण्डो धर्मः शक्यः । पश्वादिपदे तु[3] लोमत्व-लाङ्गूलत्वादिका जातिरेव वाच्या परम्परितां व्यक्तिं गमयतीति दिक् ।

यद्यपीत्यव्ययसमुदाय उत्तरवाक्यविधेयार्थप्रतिकूलत्वं पूर्ववाक्यार्थस्य गमयति । उत्तरवाक्यगतस्तु तथापिशब्दस्तस्य विधेयस्य पूर्ववाक्यावाध्यत्वं व्यञ्जयति । 'यद्यपि खञ्जश्चैत्रः, तथापि धावति' इत्यादौ धावनप्रतिकूलखञ्जत्वाश्रयश्चैत्र इति पूर्ववाक्येन खञ्जत्वावाध्यधावनाश्रय इत्युत्तरवाक्येनावगम्यते । प्रकृते तूपाधौ सङ्केतग्रहस्य प्रातिकूल्यं व्यक्तिभिन्ने प्रवृत्त्यादियोग्यत्वव्यवच्छेद एवकारलभ्ये प्रतीयते । अर्थक्रियेति । अर्थाय भोगाय क्रिया चिकीर्षिता द्विष्टा वाऽऽनयनादि, तत्कारितया तदुपादानतया । प्रवृत्तीति । इष्टसाधनक्रियासाध्यिका प्रवृत्तिः, अनिष्टसाधनक्रियागोचरा च निवृत्तिर्व्यक्तिमुपादायैव जायते । ताभ्यामेव च व्यवहाराभ्यां सङ्केतो गृह्यते । न चोपाधौ व्यवहार इति कथं तत्र सङ्केतग्रह इत्याक्षेपार्थः । व्यवहारेण व्यक्तौ पदबोध्यत्वमात्रं कल्प्यते । तच्चोभयथा सम्भवति—व्यक्तौ सङ्केतेन, सङ्के-

१. भ्रान्त्या—च० नास्ति । २. जातिरखण्डो धर्मः—द० । ३ अपि—च० ।

ऽप्यानन्त्याद् व्यभिचाराच्च तत्र सङ्केतः कर्तुं न युज्यत इति गौः शुक्लश्चलो डित्थ इत्यादीनां विषयविभागो न प्राप्नोतीति च तदुपाधावेव शक्तिः।

उपाधिश्च द्विविधः—वस्तुधर्मो वक्तृयदृच्छासन्निवेशितश्च।

तितोपाधिना तदाक्षेपेण वा। तत्र प्रथमे [1]बाधाद् द्वितीयमेव मतमाश्रीयत इत्याशयेन व्यक्तिसङ्केते बाधकमाह—**आनन्त्यादित्यादि**। ननु किमानन्त्येन, यस्या व्यक्तेरुदीच्यशाब्दबोधविषयत्वं तत्रैव सङ्केतो मृग्यत[2] इत्यत आह—**व्यभिचारादिति**। अगृहीतसङ्केताया अपि[3] व्यक्तेः शाब्दबोधोदयादित्यर्थः। **तत्र व्यक्तौ, सङ्केतः** सङ्केतग्रहः, **कर्तुं** शाब्दबोधजनकतया व्यवस्थापयितुम्। **इतीति** परिशेषविधया हेतुतामभिव्यनक्ति।

ननु गोत्वोपलक्षितायां यस्यां कस्याञ्चन व्यक्तौ सङ्केतग्रहः समान-प्रकार[4]कत्वेन व्यक्त्यन्तरमपि बोधयेत्। तदाहुः—

आनन्त्येऽपि हि भावानामेकं कृत्वोपलक्षणम्।
शब्दः सुकरसम्बन्धो न च व्यभिचरिष्यति ॥ इति।

अनुभवस्तु तत्रोपलक्षणगोत्वादिपरिहारेण व्यक्तिमात्रस्यैवेति न गोत्वाद्य-नुभवार्थं[5] तत्र वृत्तेरावश्यकता स्यादित्यतः परिशेषान्तरमाह—**गौरित्यादि**। **विषयविभागो न प्राप्नोति** न प्राप्यते, कर्मस्थभावकत्वात् कर्तरि लकारः, "अधि-गच्छति शास्त्रार्थः स्मरति श्रद्दधाति च। यत्कृपावशतस्तस्मै नमोऽस्तु गुरवे सदा ॥" इतिवत्।

यदि तु 'गौः शुक्लश्चलो डित्थः' इत्यत्र 'विषयविभागो न प्राप्नोति' इति पाठः, तदा 'व्यक्तिशक्तिकल्पे' इति वाक्यं कर्म विषयविभागो न प्राप्नोति, न सम्बध्नातीत्यर्थः। विषयविभागाभावे सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमिति भावः। **अत्रापीति**शब्दो व्यक्तौ सङ्केतः कर्तुं शक्यत इत्यनुषङ्गेण परिशेषविधया हेतुतां गमयति। **तदुपाधौ** व्यक्त्युपाधौ। यो व्यक्तौ स्वधर्ममभिधां सङ्क्रा-मयति स व्यक्त्युपाधिः, स्फटिके जवाकुसुमवत्।

जाति-गुण-क्रिया-द्रव्याणि प्रकारान्तरेण विभजते—**उपाधिश्चेत्यादि**। **वस्तुधर्मो** वस्तुन्याजानिकसंसर्गेण संसृष्टः। स च संसर्गो वैशिष्ट्यं समवायादिः। **वक्त्रिति**। वक्तुः प्रवक्तुः, **यदृच्छया** इच्छान्तरानपेक्षया स्वतन्त्रेच्छया संसर्गेण, वस्तुनि

१. बाधः—च०। २. गृह्यते—द०। ३. अपि—च० नास्ति। ४. क—च० नास्ति। ५. भावार्थम्—च०।

वस्तुधर्मोऽपि द्विविधः—सिद्धः साध्यश्च । सिद्धोऽपि द्विविधः—पदार्थस्य प्राणप्रदो विशेषाधानहेतुश्च । तत्राद्यो जातिः, उक्तं हि वाक्यपदीये—

सन्निवेशितः संसृष्टः । सिद्धः साध्यत्वेनाप्रतीयमानः । साध्यत्वं तु लिङ्गसंख्यान्वयविरोधी कारकाकाङ्क्षाप्रयोजकः क्रियाधर्मः । स च धातुसामान्येन क्रियायां बोध्यते । तदाहुः—

यावत् सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते ।
आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते ।। इति ।

सिद्धत्वमेव वा संख्याद्यन्वयप्रयोजकः कारकान्वयविरोधी क्रियाधर्म इति शाब्दिकदर्शनसिद्धान्तः ।

पदार्थस्येति—यदीयसम्बन्धं विना क्षणमपि पदार्थो न प्राणिति, नास्ति स इत्यर्थः । गुणक्रियाडित्थादिशब्दानां नित्यत्वेऽपि तत्सम्बन्धः समवाय एवोत्पादविनाशशाली, तं विनाऽप्युत्पत्तिक्षणादौ प्राणिति पदार्थ इति तद्व्यावृत्तिः । **विशेषाधानहेतुः**, विशेषस्य तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावस्य आधाने प्रतियोगितायां हेतुरवच्छेदकः । तेन पदार्थस्य व्यावर्तक इति लभ्यते । यद्वक्ष्यति—"शुक्लादिना हि लब्धसत्ताकं वस्तु विशिष्यते" इति । **लब्धसत्ताकम्** उत्पत्तिकालावच्छेदेन प्राप्तकपालादिसम्बन्धं घटादि, **विशिष्यते** कपालादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि क्रियत इति तदर्थः ।

यद्यपि नीलपटवति पीतघटवति विद्यमानस्य नीलघटाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं व्यक्तिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं च विशिष्टाभावप्रतियोगिन्यां जातावपि विद्यते, प्रतियोगिव्यधिकरणव्यक्तिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं तु गुणादावपि न विद्यते, तथापि काले स्वाश्रयव्यक्त्यवच्छेदेन यद्व्यक्तेरत्यन्ताभावः, यत्किञ्चित् कालावच्छेदेन स्वाश्रये वा यद्व्यक्तेरत्यन्ताभाववत्त्वं वर्तते, तद्व्यक्तित्वं विशेषाधानहेतुत्वं जातिरित्यखण्डधर्म इत्यर्थः । तेन गगनादिपदवाच्यस्य विशेषविशेषस्य नञादिपदवाच्यस्याभावत्वादेश्च[1] सङ्ग्रहः ।

व्यक्तौ जातिः स्वनिष्ठं धर्ममभिधेयत्वमादधातीति व्यक्तावसावुपाधिरित्यत्र वाक्यपदीयसंवादमाह—**उक्तं हीति** । **गौः स्वरूपेण** अनारोपेण,

---

१. भावादेः—द० ।

"नहि गौः स्वरूपेण गौः, नाप्यगौः, गोत्वाभिसम्बन्धात्तु गौः" इति। द्वितीयो गुणः—शुक्लादिना हि लब्धसत्ताकं वस्तु विशिष्यते। साध्यः पूर्वापरीभूतक्रियारूपः। डित्थादिशब्दानामन्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्यं संहृतक्रमं स्वरूपं वक्त्रा यदृच्छया डित्थादिष्वर्थेषूपाधित्वेन सन्निवेश्यत इति

न गौः न गोपदाभिधेयः, **नाप्यगौः** न गोभिन्नाश्वादिपदाभिधेयः, किन्त्वभिधेयगोत्वाभिसम्बन्धात् औपाधिकगोपदाभिधेयतावानिति वाक्यपदीयस्यार्थः।

साध्यः क्रियारूप इति। साध्यत्वेनानुगतो व्यापारः क्रियेत्यर्थः। तदुक्तम्—

एकदेशे समूहे वा व्यापाराणां पचादयः।
स्वभावतः प्रवर्तन्ते तुल्यं रूपं समास्थिताः॥ इति।

तुल्यं रूपं साध्यत्वाख्यम्।

ननु व्यापाराणामेकदेशस्य समुदायस्य वा पच्यादिपदार्थत्वे व्यक्त्यानन्त्यादि[1]दोषतादवस्थ्यमित्यत आह—**पूर्वापरीभूतेति**। क्रियाविशेषणम्। क्रिया नाम सकलपाकानुगतैकैव साध्यत्वेन पचिनाऽभिधीयते। तस्या व्यक्तिस्थानीया अवयवा अधिश्रयणादयः पौर्वापर्यमासादयन्ति, न तु क्रिया, तस्यास्त्रैकाल्येऽप्येकत्वात्, अतीन्द्रियतया पौर्वापर्यगोचरप्रत्यक्षगोचरत्वाच्च। तथा च भाष्यम्—"क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा पिण्डीभूता न निदर्शयितुं शक्या" इति।

यदृच्छासन्निवेशितमुपाधिं व्याचष्टे—**डित्थादिशब्दानामित्यादि**। तेषां **स्वरूपम**साधारणव्यञ्जनीयं स्फोटरूपम्, **वक्त्रा** प्रवक्त्रा, स्वारसिकेच्छास्वरूपयदृच्छया संसर्गेण, **सन्निवेश्यते** सम्बद्धं[2] क्रियते। तत् किं व्यक्तेरभिधायामुपलक्षणमिदं शब्दस्वरूपमिति प्रश्ने, न तथेत्युत्तरमाह—**उपाधित्वेनेति**। व्यक्तौ गोत्वादिवत् स्वनिष्ठाभिधासञ्ज्ञा[3]मकत्वेनेत्यर्थः। स्वरूपं विशिनष्टि—**अन्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्यमिति**। अन्त्ये वर्णे विच्छिन्ना या बुद्धिः, अन्त्यवर्णमुख्यविशेष्यिकेति यावत्, तया निर्ग्राह्यं व्यञ्जनीयम्। तेन 'दशरामशराः' इत्यादौ त्वरितपाठे न पदस्फोटाभिव्यक्तिः। **संहृतेति**। क्रमः पौर्वापर्यं तच्छून्यमित्यर्थः।

---

१. दोषस्तदवस्थः—च०। २. न्धम्—च०। ३. ङ्क—च०।

सोऽयं सञ्ज्ञारूपो यदृच्छात्मक इति । "गौः शुक्लश्चलो डित्थ इत्यादौ चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः" इति महाभाष्यकारः । परमाण्वादीनां तु गुणमध्यपाठात् पारिभाषिकं गुणत्वम् ।

तथा च जातिरिवाखण्डवस्तुस्फोटोऽपि व्यक्तिमाक्षेप्तुं प्रभवतीति तदेवाभिधेयमिति भावः ।

अयं भावः—संज्ञाशब्दानां स्फोट एव वाच्यः । स च प्रवक्तृपरिभाषात्मक-[1] स्वतन्त्रेच्छासंसर्गेण स्वसंसृष्टां व्यक्तिमाक्षिप्यानुभावयति गोत्वादिवत् । तथाऽभिधापरिभाषकसङ्केताभिव्यङ्ग्यो नित्यसङ्केतोऽतिरिक्ता शक्तिर्वा ।

यत्तु वर्णावलीस्वरूपस्य पदस्य स्वरूपमेव वाच्यम्, पदस्वरूपं च पूर्ववर्णानन्तरत्वोपनायकसहकृतेन चरमवर्णप्रत्यक्षेण सुग्रहम् । वाच्यवाचकयोर्भेदप्रयुक्तः पदपदार्थोपस्थित्योः क्रमोऽन्यत्र जात्यादौ, स इह परिभाषायामुपसंहृत इति समुदायार्थ इति; तत्तु स्फोटवाचकतावादिभाष्यकारानभिमतम्, अनित्यस्य नानापदस्य वाच्यत्वे व्यक्ताविवानन्त्यदोषकवलितं चेति । अत्र स्फोटस्य शब्दात्मकत्वाच्छब्दस्य च द्रव्यत्वात् पारिभाषिकशब्दानां द्रव्यवाचिताप्रवादः । डित्थादिपदात् पदार्थस्वरूपमात्रं प्रतीयते गगनादिपदवदिति चण्डीदासजल्पितम्, तत्तात्पर्येण ग्रन्थव्याख्यानमनुचितम्[2] । संज्ञोपाधिर्न पञ्चमी विधा, किन्तु यदृच्छोपाधिरेवेत्याह—संज्ञारूप इति । निगमयति—इतीत्यादि । इत्युपाधिचातुर्विध्याच्छब्दानां प्रवृत्तिस्तन्निमित्तं चतुष्टयमित्यर्थे साध्यहेत्वोरभेदः, उपाधिपदेन प्रवृत्तिनिमित्तस्यैवाभिधानादिति चक्रवर्ती । वस्तुत उपाधिचातुर्विध्याच्चतुर्विधा पदानां प्रवृत्तिः प्रतिपादिता[3] । तथा च तत्तदुपाध्यवच्छिन्न[4]प्रतीतिविषयताविभेदात् सह प्रयोगो नानुपपन्न इति ध्वनितम् । महाभाष्यकारः, आहेति शेषः । यद्वा इतिनिपातपरामृष्टं वाक्यं कर्तृतया महाभाष्यकारेऽन्वेति ।

ननु तन्मते विभुपरमाण्वादिपदं गुणवाचि न स्यात्, पारिमाण्डल्यस्य परममहत्त्वस्य च विरुद्धधर्माध्यासकारणभेदयोरभावाद् भेदे मानाभावेन नित्यानेकसमवेतत्वेन जातित्वादत आह—परमाण्वादीनामिति । तत्परिमाणादीनामित्यर्थः । पारिभाषिकं वैशेषिकपरिभाषासिद्धम् । वस्तुतो जातिरेवासौ पदार्थप्राणप्रदत्वादिति भावः ।

१. परिभाषक-च० । २. मपि चिन्त्यम्—च० । पदार्न्निविकल्पकासम्भवात्, सम्भवे वा संज्ञाशब्दस्य द्रव्यवाचित्वानुपपत्तेरपरिहारादित्यनौचित्य हेतुः । ३. प्रवृत्तिप्रतिपाद्यता—च० । ४. प्रतिपत्ति—च० ।

गुणक्रियायदृच्छानां वस्तुत एकरूपाणामप्याश्रयभेदाद् भेद इव लक्ष्यते, यथैकस्य मुखस्य खड्ग-मुकुर-तैलाद्यालम्बनभेदात् ।

गुणक्रियायदृच्छाशब्देषु पदवाच्यतायामानन्त्यव्यभिचारावुद्धरति—गुणे-त्यादि । वस्तुतः परमार्थतः, एकरूपाणाम् आन्तर्गणिकभेदरहितानाम् । 'नीलो ध्वस्तः' इत्यादिप्रतीतिर्नीलसमवायध्वंसमालम्बत इति भावः । नीलादीनामभेदाद्[1] नीलादिशब्दो गुणवचनः, रूपादिशब्दस्तु जातिवाच्येव । अत एव रूपादिशब्दानां[2] गुणवाचित्वे व्यक्त्यानन्त्यादिदोष इति समाहितमिति ध्येयम् । आश्रयभेदाद् भिन्नाश्रयत्वात्[3] । तेनाश्रयाणामुपाधित्वं स्वनिष्ठभेदसङ्क्रामकत्वं पञ्चम्या द्योत्यते । भेदः स्वरूपभेदः । लक्ष्यते प्रतीयते । इवकारेण भेदभिन्ने भेदत्वस्य वैज्ञानिकसम्बन्धस्वरूपं सादृश्यं लक्षिकर्मणि प्रत्याय्यते । तेन भ्रमत्वलाभः । आलम्बनं प्रतिविम्वग्राहणं[4] चक्षुषः प्रतिघातस्थानं स्वच्छद्रव्यप्रतिहतचक्षुर्वेद्यं वस्तुप्रतिविम्व इत्युच्यते । तत्राप्यालम्बनभेदे स्वरूपभेदत्वमारोप्य स भेदो मुखे गृह्यत इति भावः ।

अत्र तारतम्यादिविरुद्धधर्माध्यासादुत्पत्तिविनाशप्रतीतेः समवायस्यातीन्द्रियस्य तत्प्रतियोगित्वानुल्लेखान्नाना नीलादयः । ते च नीलत्वजात्याऽनुगम्यन्ते । पाकोऽपि रूपपरावृत्तिजनकोऽनलसंयोगादिः । तस्य चैक्यं न केनाप्यभ्युपेयते । तद्व्यङ्ग्यातिरिक्ता क्रियेति मतं तु समूहस्य क्रियात्वं तदवयवविद्यमानतया पचतीति व्यपदेश इत्येतन्मात्राभिप्रायकम् । स च समूहः सङ्कलनात्मिका बुद्धिरेवेति । तदुक्तम्—

गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् ।
बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥ इति ।

समूहो बुद्ध्या सङ्कलनात्मिकया प्रकल्पितो वस्तुतोऽवान्तरावयवाभेद एव क्रियेति तदर्थः । एवं वह्निसंयोगत्व-फूत्कारत्व-यत्नत्वादयो जातय एव पच्यर्थः । ताश्च विक्लित्तिजनकताऽवच्छेदकत्वेन स्वरूततपाऽनुगमनीयाः । भवतु वा नानार्थः पच्यादिः, पदानि स्फोटाश्च वक्तृभेदादेव भिद्यन्ते, स्फोटवाच्यतया व्यक्तेरलाभप्रसङ्गश्च । नहि जातिरिव शब्दोऽपि व्यक्त्या सहैव ज्ञायते, येन तुल्यवित्तिवेद्यतया व्यक्तिमाक्षिपेदित्याशयेन जातिरेवेति पक्षं

---

१. अभेदेन—द० । २. शब्दाद् गुणवचनकार्याणि न भवन्तीति ध्येयम्—च० । ३. भिन्नाश्रयात्—च० । ४. कम्—च० ।

हिमपयश्शङ्खाद्याश्रयेषु परमार्थतो भिन्नेषु शुक्लादिषु यद्वशेन शुक्लः शुक्ल इत्याद्यभिन्नाभिधानप्रत्ययोत्पत्तिः, तत् शुक्लत्वादि सामान्यम्। गुडतण्डुलादिपाकादिष्वेवमेव पाकत्वादि। बालवृद्धशुकाद्युदीरितेषु डित्थादिशब्देषु च प्रतिक्षणं भिद्यमानेषु डित्थाद्यर्थेषु वा डित्थत्वाद्यस्तीति सर्वेषां शब्दानां जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यन्ये।

व्यवस्थापयति—**हिमपय** इत्यादि। **यद्वशेन** यमनुगतं धर्ममवलम्ब्य, **अभिन्ना**वेकाकारावभिधानप्रत्ययौ। **पाकादिष्विति**। नश्यत्यादौ त्वखण्डो ध्वंसत्वादिरेव तथा। डित्थादिपदेष्वपि डित्थादित्वं न पदार्थमाक्षिपेदत आह—**प्रतिक्षणमिति**। प्रत्याहारपरिणामम्। गगनादिपदे तु विशेषविशेष एवाखण्डो धर्मः प्रवृत्तिनिमित्तम्। एकव्यक्तिमात्रगोचरे त्वाधुनिकसङ्केतेऽभिधैव नास्ति, किन्तु पितृकृतस्यैव नाम्नोऽभिधाऽऽश्रीयते, 'नाम कुर्यात्' इत्यनेनाभिधायकत्वलक्षणनामत्वप्राप्तेः। "घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानं कृतं कुर्यान्न तद्धितम्" इत्यादिना गृह्येण देवराजादिपदाभिधैव नियम्यते, इतरथा तदभिधानवैयर्थ्यात्। पाचकादिपदं तु वाक्यमेव। यदाहुः—

पाकं तु पचिरेवाह कर्तारं प्रत्ययोऽप्यकः।
पाकयुक्तः पुनः कर्ता वाच्यो नान्यस्य कस्यचित्॥ इति।

कृत्प्रत्ययानामपि कृतित्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तम्, परम्परिततदाश्रयस्त्वाक्षेपाल्लभ्यत इति जातिरेवेतिपक्षमुपसंहरति—**सर्वेषामित्यादि**। गोत्वविशिष्टायां गव्येवाभिधा गृह्यते, गोत्वत्वावच्छेदेनाभिधाग्रहस्य गौरिति स्मरणकारणत्वे क्वचिद् गोत्ववानिति, क्वचिद् गौरिति स्मरणवैचित्र्यानुपपत्तेः। अथ पदविशेष्यकं वृत्तिज्ञानमेव स्मारकम्, तत्रानवच्छिन्नस्य गोत्वस्य शक्यतायां प्रकारत्वे गौरिति गोत्वत्वविशिष्टस्य तथात्वे गोत्ववानिति स्मरणमिति चेन्न, व्यक्तिपारतन्त्र्येणैव गोत्वादेरितरत्रानवच्छिन्नं प्रकारत्वम्, न तु स्वातन्त्र्येण। अन्यथा कालो गौरिति प्रतीत्यापत्तेः। यदि च परतः प्रामाण्यग्रहवादिन इदं रजतत्वेन जानामीत्यनुव्यवसायेनानवच्छिन्नस्य रजतत्वस्य ग्रहणमनुमन्यन्ते, तथापि गोत्वेन व्यक्तेराक्षेपासङ्गतिः। गोत्वप्रकारता हि यदि गोविशेष्यतानियता स्यात्, तदा गोत्वप्रकारकस्मरणत्वावच्छेदेन गोत्वप्रकारकज्ञानशक्तमिदं पदमिति ज्ञानजन्यतयाऽपि स्मरणस्य गोविशेष्यकत्वमुपपादितं स्यादित्युपपद्यते व्यक्तेरवाच्यत्वम्। पदनिरूपितज्ञाननिष्ठजन्यतायां विषयतयाऽवच्छेदकत्व-

तद्वान्, अपोहो वा शब्दार्थः कैश्चिदुक्त इति ग्रन्थगौरवभयात् प्रकृतानुपयोगाच्च न दर्शितम् ।

स मुख्योऽर्थस्तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते ॥८॥

स इति साक्षात्सङ्केतितः । अस्येति शब्दस्य ।

मेव हि पदवाच्यत्वम् । जातिप्रकारता तु यदि ज्ञानादिनिष्ठविशेष्यतयाऽपि निरूप्यते, तदा व्यक्तेः क्व तुल्यवित्तिवेद्यत्वम् । अथ गोत्वप्रकारक-गोविशेष्यक-स्मरणत्वमेव गोत्वे शक्तिज्ञानस्य जन्यताऽवच्छेदकम् । अत एव जातौ व्यक्तौ च शक्तिर्व्यक्त्यंशे पुनरज्ञातैवोपयुज्यत इत्याह कुब्जशक्तिवादी श्रीकर इति चेत्, सिद्धा तर्हि विशिष्टे शक्तिः । ज्ञानमपि तस्या विशिष्टे धर्मिण्येवापेक्ष्यते । अन्यथा तद्धर्मावच्छेदेन पदसम्बन्धाग्रहे पदात्तद्धर्मविशिष्टं न स्मर्येत । अन्यत्र क्लृप्तां सम्बन्धिज्ञानस्योद्बोधकतामुल्लङ्घ्य विचित्रकार्यकारणभावकल्पने गौरवादित्याशयेन नैयायिक[1]मतमुपन्यस्यति—तद्वानिति । जात्याद्युपाधिमानित्यर्थः । तेनान्यधन्यपशुशिशुप्रभृतीनामुपग्रहः । स्फुटास्फुटावभासाभ्यां प्रत्यक्ष-परोक्षयोर्विषयवैचित्र्यम् । अतो गोस्वलक्षणं न शब्दादिजन्यप्रतीतिविषयः, किन्तु गवान्यापोहस्वरूपं तुच्छं न तु जातिः, देशतः कालतश्चानुगतस्य पारमार्थिकत्वासम्भवात् । नहि जातिर्गवोत्पत्तेः पूर्वमप्यासीत्, अप्रतीतेः । नापि यतः कुतश्चिदागता, अमूर्तत्वात्, पूर्वाधारापरित्यागाच्च । नापि तत्रैवोत्पन्ना, जन्यत्वानभ्युपगमात् । गवि च गोत्वस्य वृत्तिर्न कात्स्न्येन, अन्यत्रासत्त्वप्रसङ्गात् । नाप्येकदेशेन, निरवयवत्वात् । यदाहुः—

न याति न च तत्रासीन्न चोत्पन्नं न चांशवत् ।
जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिः ॥ इति ।

सौगतमतमाह—अपोहो वेति ।

ग्रन्थगौरवेऽप्यवश्यवाच्यमुच्यत एवेत्यत आह—[2]प्रकृतानुपयोगादिति । अवाच्यस्य वस्तुनो बुद्धिविषयत्वं व्यञ्जनासाधनानुगुणमित्युपाधीनां जातिमात्रस्य वा वाच्यत्वमुपदर्शितम्, नान्यदित्यर्थः । 'न प्रदर्शितम्' इति पाठे इति नासामानाधिकरण्यम्, पुंस्त्वे तु शब्दार्थेन ।

ननु मुख्यार्थस्तद्बोधकश्च शब्दः कुतो न लक्षित इत्याशङ्क्य, नासौ तुरीया विधेत्याह—स इति । तत्र मुख्यपदप्रयोगे मुख्यव्यापारवत्त्वमुपचार-

१. कादि–च० । २. प्रस्तुता–च० ।

मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात् ।
अन्यार्थो लक्ष्यते यत् सा लक्षणाऽऽरोपिता क्रिया ॥९॥

वीजमित्याह—तत्रेति । लिङोऽभिधां व्यावर्तयितुमाह—अस्य व्यापार इति । पदजन्यपदार्थस्मरणानुकूलग्रहविषय इत्यर्थः । लिङोऽभिधा तु प्रवृत्तौ शब्दव्यापारो न तु वुद्धाविति भावः । एतेन सङ्केतितार्थवोधको मुख्यो व्यापारोऽभिधेत्यभिधालक्षणमपि सूचितम् ।

अभिधामूलव्यञ्जनायामतिव्याप्तेर्वारणाय—मुख्य इति । शाव्दवोधान्तरमजनितवतः शव्दस्य व्यापार इत्यर्थः । पदैकदेशादिव्यञ्जनायामतिव्याप्तेर्वारणाय—सङ्केतित[1] इत्यादि । वाचकलक्षणस्याभिधाघटितत्वात् तां लक्षयति—स इत्यादि । वक्ष्यमाणलक्षणालक्षणघटकमुख्यपदसङ्केतं ग्राहयति—मुख्येत्यादि । तीरादिपदार्थोपस्थितिरेव लक्षणा, सा च ज्ञातैव शाव्दवोधहेतुः पदव्यापारः । तया च लक्ष्यार्थशाव्दवोधे जननीये मुख्यार्थशाव्दवोधसामग्रीवैधुर्यमपेक्ष्यते । तच्च क्वचिदयोग्यतानिर्णयात्, यथा—'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र । क्वचिन्निराकाङ्क्षत्वावधारणात्, यथा—'राजपुरुषः' इत्यत्र । मुख्यार्थे भेदेनान्वयवुद्धौ निराकाङ्क्षत्वोत्प्रेक्षणेन सामानाधिकरण्येन त्वयोग्यतानिर्णयेन मुख्यार्थवुद्धिप्रतिवन्धः । क्वचिदिदम्पदत्वावच्छेदेन मुख्यार्थतात्पर्यज्ञानाभावात्, यथा—'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्' इत्यत्र । तथा चात्र मुख्यार्थवाधपदेन तदन्वयवोधविरोधिसत्त्वमुपलक्ष्यते । 'गुणो द्रव्यम्' इत्यादौ सति मुख्यार्थवाधे गुणशब्दसमवायितयाऽऽकाशस्मृतिर्नाकाशं वोधयतीति मुख्यार्थसम्वन्धग्रहजन्यत्वमपि स्मरणस्यापेक्ष्यते । तथा च [2]मुख्यार्थवोधवाधकसमवहिता मुख्यार्थसम्वन्धग्रहजन्याऽन्यार्थप्रतीतिर्लक्षणेति फलितम् ।

'रूपं द्रव्यम्' इत्यादौ नेयार्थरूपपदलक्षणाभासस्यात्र शास्त्रेऽलक्ष्यतया रूढिप्रयोजनज्ञानान्यतरदत्र विशेषणम् । रूढिराजानिकप्रयोगः, प्रयोजनाभिसन्धिशून्या प्रयोगपरम्परेति यावत् । तद्गोचरसंस्कारसमानकालिकत्वं तसिलर्थः ।

अथेति विकल्पे । प्रयोजनादिति ल्यवन्ताध्याहारे कर्मणि पञ्चमी, प्रयोजनमालोच्येत्यर्थः । तच्च 'गङ्गापदं प्रयोजनव्यञ्जकम्' इत्याकारकम् । प्रयोजनालोचनं तु समानकालिकतयैव ल्यवर्थेनान्यार्थलक्षणेऽन्वेति । तटस्यैव वैयञ्जनिकं गङ्गात्वेन वोधं वारयितुम्—अन्य इति, तस्यापि पावनत्वादिप्रयोजनकत्वात् ।

---

१. सङ्केतितेत्यादि—च० । २. मुख्यार्थबोधबाधकसमवहिता—च० नास्ति ।

अन्यत्वं तु प्रवृत्तिनिमित्तेतरधर्मावच्छिन्नत्वम् । यदिति क्रियाविशेषणम् । लक्ष्यते स्मर्यते । सेति—यद्यपि क्लीबलिङ्गे प्रक्रान्ते तल्लिङ्गक एव तच्छब्दः प्रयोक्तुमुचितः, 'तददोषौ' इत्यादिकारिकायाम्, 'तच्च लिङ्गपरामर्शः' इत्यादिचिन्तामणौ च तथा दर्शनात् । तथापि—

नितान्तकठिनां रुजं मम न वेद मानसीं
प्रभावविदितानुरागमवमन्यते चापि माम् ।
अवद्धफलनीरसं प्रतिविधाय तस्मिञ्जने
समागममनोरथं भवतु पञ्चवाणः कृती ॥

इत्यादौ प्रक्रान्तलिङ्गमपहाय [1]प्रक्रंस्यमानलिङ्गग्राहकताऽपि तच्छब्दस्य दृश्यत इति नासाधुत्वम् ।

क्रिया व्यापारः, शब्दस्येत्यर्थाल्लभ्यते । एवञ्च मुख्यार्थवोधविरोधिना प्रयोगपरम्परागोचरसंस्कारप्रयोजनवत्ताप्रतिसन्धानान्यतरेण च समवहिता मुख्यार्थसम्वन्धजन्या प्रवृत्तिनिमित्तप्रकारिका स्मृतिर्लक्षणेति पर्यवस्यति । यदि तु मुख्यार्थसम्वन्धो लक्षणा न तु तज्जन्या स्मृतिः, तदा भवतु । लक्ष्यत इति णिजन्तम् । णिजर्थस्तु हेतोः शब्दस्य व्यापारः । स चार्थाच्छक्यसम्वन्धस्वरूपः पर्यवस्यति । यदिति प्रथमान्तं तत्रैवाभेदेनान्वेति फलांशे । धातुसमानाधिकरणो हिशब्दः कर्मणि द्वितीयया युज्यते । व्यापारांशे तु प्रथमयैव, फलान्वयाभावेन कर्मसञ्ज्ञानववोधात् । यदित्यस्य यत इति वाऽर्थः—

मुख्यार्थवाधे तद्युक्तो ययाऽन्योऽर्थः प्रतीयते[2] ।
रूढेः प्रयोजनाद् वाऽसौ लक्षणा शक्तिरर्पिता ॥

इति दर्पणेऽप्येवम् । अथैवं 'गुणो द्रव्यम्' इत्यत्र मुख्यार्थसम्वन्धेन स्वजनकतया च जायमानायां गगनस्मृतौ जनकताऽपि लक्षणा स्यादिति चेन्न, मुख्यार्थसम्वन्धजन्यायामन्यार्थस्मृतौ जनकः शब्दव्यापार इत्युक्तेऽर्थान्मुख्यार्थयोगस्वरूपस्यैव शब्दव्यापारस्य लाभात् । एतादृशभङ्गिविशेषेणाभिधानं तु विशेषान्तरसूचनाय । तथा हि—प्रयोजनवत्यां लक्षणायां मुख्यार्थसम्वन्धः, गङ्गापदवाच्यं पूरः, पूरसम्वन्धि तीरमिति समूहालम्वनेन, गङ्गापदवाच्यपूरसम्वन्धितीरमिति विशिष्टज्ञानेन वा गृह्यते । न तु गङ्गात्वादिपरीहारेण, पावनत्वाद्यनवगमप्रसङ्गात् । निरूढायां तु प्रवृत्तिनिमित्तमगृहीत्वाऽपि 'वाच्यसम्वन्धीदम्' इति ज्ञानं तज्जनिता

१. प्रक्रम्यमाण–द० । २. प्रकाशते–च० ।

'कर्मणि कुशलः' इत्यादौ दर्भग्रहणाद्ययोगाद् 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ च गङ्गादीनां घोषाद्याधारत्वासम्भवान्मुख्यार्थस्य बाधे, विवेचकत्वादौ सामीप्ये च सम्बन्धे, रूढितः प्रसिद्धेः, तथा 'गङ्गातटे घोषः' इत्यादेः प्रयोगाद् येषां न तथा प्रतिपत्तिः, तेषां पावनत्वादीनां धर्माणां

च स्मृतिः शाब्दबोधाङ्गम्। अत एवागृहीतपिण्डसङ्केतोऽपि साधुतया गोपदस्य सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वमवधार्य 'गामुच्चारय' इत्यादौ पदस्वरूपं निरूढलक्षणया प्रत्येति। तादृशस्थले मुख्यार्थबाधो नापेक्ष्यत एव, विशिष्य सङ्केतग्रहाभावस्यैव मुख्यार्थबोधविरोधित्वात्। तथा च लक्षणात्वमेतस्य निरूढप्रयोजनवदुभय-साधारणेन प्रवृत्तिनिमित्तपरिहारेण, तदन्तर्भावस्तु प्रयोजनव्यञ्जनोपयोगीति विशेषो भङ्गिविशेषाभिधानव्यङ्ग्य इति व्यञ्जनावदर्थस्य लक्षणावृत्तिः, न तु शब्दस्येति मतमास्कन्दितुम्—आरोपितेत्युक्तम्। परम्परया शब्द एवासौ क्रिया समारोपितेति तस्यैव व्यापारः। मुख्यार्थव्यापारत्वे लक्ष्यार्थे विभक्त्यर्था-न्वयो न स्यादिति हृदयम्।

लक्षणालक्ष्यद्वयमुदाहरति—कर्मणीत्यादि, गङ्गायामित्यादि च। दर्भ-ग्रहणस्यायोगादभावनिर्णयाद् मुख्यार्थबाधे मुख्यार्थबोधसामग्रीविघटने, एव-मसम्भवादित्यभावग्रहादिति व्याख्येयम्।

सतो ग्रहणमसतस्त्यागो विवेकः कुशग्राहकदक्षयोः साधारणः। सामीप्यं संयुक्तसंयोगपरम्परा। स्वल्पत्वमवरत्वं[1] विशेषो वा। प्रसिद्धिराजानिकप्रयोगः।

अर्थपदार्थविकल्पमनुवदति —तथेति।

प्रयोजनविशेषव्यञ्जकत्वं न गङ्गापदत्वेन, न वा तटोपस्थापकत्वेन, किन्तु तटोपस्थापकगङ्गापदत्वेनेति द्योतयितुं न प्रतिपत्तिरित्यन्तमुक्तम्। [प्रयोजन-शब्दो व्यङ्ग्यप्रतिपत्तौ मुख्यः, अर्थे त्वौपचारिक इत्यावेदयितुं पावनत्वादि-विषयविशेषाङ्कितप्रतिपत्तेरुत्कीर्त्तनम्। णिचा तु तदनुकूलव्यापारस्य तदुद्देश्य-कत्वस्य शब्दधर्मतया ज्ञातुमपेक्षितस्य लाभाय। तेनानिरूढमवाचकं गङ्गापदं प्रयोजनाभिव्यञ्जकमित्येवं गृहीतेन गङ्गापदेन जनिता तटस्मृतिरेव लक्षणात्वेन प्रकृते सङ्ग्राह्या। नहि तस्यास्तटान्वयबुद्धिरेव फलम्, यावत् प्रयोजनध्वनन-मपीति तटानुभवे मुख्यार्थबाधादिरिव प्रयोजनध्वनने सहकारिणी प्रयोजनवत्ता-बुद्धिरप्यत्र निवेशितेति ध्येयम्।]

---

१. मपरत्वविशेषो वा—च०।

तथाप्रतिपादनात्मनः प्रयोजनाच्च मुख्येनामुख्योऽर्थो लक्ष्यते यत् स आरोपितः शब्दव्यापारः सान्तरार्थनिष्ठो लक्षणा ।

प्रयोजनाच्चेत्यत्र चकारः कथितमुख्यार्थबाधादिसमुच्चायको न तु रूढ्या सह विकल्पार्थकः, तथेत्यनेन गतार्थत्वात् । अथवा चकारो भिन्नक्रमः, तेन 'मुख्येन च' इति फलति । यत्पदार्थः शब्दव्यापारः शब्दवाच्यसम्बन्धः समुच्चेयः, तदपि प्रयोजनादित्यंश एवान्वेति, न तु रूढ्यंशे । तथा च प्रयोजनवत्यां लक्ष्यस्मृतौ मुख्यार्थसम्बन्धेन सम्बद्धस्य शब्दस्यैव केवलं कारणत्वं नापेक्ष्यते, किन्तु पदस्मारितस्य साक्षात्संसृष्टस्य मुख्यस्यापि । अन्यथा मुख्यार्थासाधारण-[1]धर्मव्यञ्जकत्वानुपपत्तेः ।

परे तु मुख्येनेति प्राचीनमताभिप्रायेण । ते हि पूरजनितां तटस्मृतिमेव लक्षणामातिष्ठन्ते । एतादृशपरम्परितशब्दव्यापारविषयताऽपि प्रकृत्यर्थमुपपादतीति न तटादौ सप्तम्यर्थान्वयानुपपत्तिः । यद्वक्ष्यति—आरोपितः शब्दव्यापार इतीत्याहुः ।

आरोपितपदं विवृणोति—सान्तरार्थनिष्ठ इति । मुख्यप्रतीतिव्यवहितप्रतीतिकेऽर्थे स्मृतिपक्षे [2]विषयतया [3]शक्यसम्बन्धपक्षे त्वनुयोगितया विद्यमान इत्यर्थः । तथा च स्वकीयार्थसम्बन्धप्रतियोगिवाचकत्वपरम्परया शब्दे लक्षणा वर्तते । तेन शब्दस्य लाक्षणिकत्वं लक्षणायाः शब्दव्यापारत्वं चोपपादितं भवतीति भावः ।

अत्र कुशलपदं दक्षे रूढमेव । योगो हि शब्दस्य न प्रवृत्तिनिमित्तम् । तदाहुः—

पङ्कजादिष्वतिव्याप्तेर्मण्डपादिष्वसम्भवात् ।
तैलादिषु तथाऽव्याप्तेर्न च योगः प्रवर्तकः ।। इति ।

व्याकरणव्युत्पत्तिस्तु साधुत्वमात्रं प्रतिपादयति न तु शक्तिम् । अन्यथा 'गमेर्डोः' इत्यादिना साधितो गोशब्दोऽपि गमनकर्तारमभिदध्यात्, मण्डपकुशलादिशब्दश्च मण्डपायि-कुशग्राहकादीन् । अतो देशविशेषवाचिनः कलिङ्गशब्दस्य तद्वासिनि पुरुषे, इन्द्रियवाचिनश्चक्षुश्शब्दस्य तदधिष्ठानगोलके, गोदयोः क्षत्रिययोर्वाचकस्य नित्यद्विवचनान्तगोदपदस्य ग्रामविशेषे शक्त्यभावात् कलिङ्गः साहसिकः, कौवलयं चक्षुः, गोदौ ग्राम इत्यादिकं निरूढलक्षणायामुदाहर्तव्यम्, न तु कर्मणि कुशल इत्यादीत्याक्षिपन्ति ।

अत्रेदं प्रतिभाति—गौरित्यादावौणादिकस्य क्वचिदप्यक्लृप्तवाचकभावस्य

---

१. धर्म–च० नास्ति । २. विषयता–च० । ३. शक्य–च० नास्ति ।

रूढ्यन्तरं कल्पयित्वा गोत्वविशिष्टे लक्षणाकल्पने गौरवात् समुदायस्यैव तत्र रूढिरुचिता। व्युत्पत्तिमात्रार्थं काल्पनिको ह्यौणादिकप्रकृतिप्रत्ययविभागः। अत एव 'उणादयो वहुलम्' इत्येकसूत्रेण पाणिनिरुणादिगणं सञ्चिक्षेप।

पङ्कजादिपदे तु पाकजादौ क्लृप्तशक्तिकस्य डप्रत्ययस्यैव पद्मत्वादि-विशिष्टे लक्षणा स्वीकर्तुमुचिता, न त्वन्यलभ्ये समुदायशक्तिः। निरूढत्वादेव तत्र प्रचुरप्रयोगज्ञानापेक्षा। एवं मण्डप-कुण्डल-कुशलादिपदेष्वपि गृहविशेष-कर्णालङ्कार-दक्षेषु निरूढलक्षणा, डप्रत्ययस्यैव, ज्ञाप्यसम्बन्धो वा लक्षणा, न तु शक्यसम्वन्धः। तथा च पङ्कजपदसमुदायादेरेव पद्मादौ निरूढलक्षणा। यत्र च शक्यसम्वन्धज्ञानं विनाऽपि पद्मान्वयधीः, तत्र शक्तेर्भ्रम एव।

इयांस्तु विशेषः—पङ्कजादिपदे योगार्थः पङ्कजनिकर्ता लक्ष्यार्थे पद्मेऽन्वेति। अथवा डपदेन लक्षिते पद्मे कर्तृत्वेन पङ्कजनिरन्वेति। मण्डपादौ तु न तथा, गृहे मण्डकर्मकपानादेरन्वये वाधात्। प्रकृत्यर्थाविशेषितस्यापि प्रत्ययार्थस्य भानं 'गोदोहेन प्रणयेत्' इत्यादौ प्रणयत्यर्थाविवक्षायामाख्यातार्थ-भावनायां सान्दृष्टिकम्[1]। मण्डपसमुदायस्य लाक्षणिकत्वे तु न दोषस्य गन्धोऽपि।

यत्तु 'पङ्कजादिष्वतिव्याप्तेः' इत्यनेन कुमुदे योगातिव्याप्त्या पद्मे समुदाय-रूढिरिति सूचितम्, तच्चिन्त्यम्, रूढिस्वीकारेऽपि कुमुदादौ योगमाश्रित्य धीप्रयोगयोर्वारणासम्भवात्। रूढिज्ञानं कुमुदविशेष्यकतद्बुद्धौ विरोधीति चेत्, भवतु, पद्मे निरूढलक्षणाज्ञानमेव तथा। अथ पङ्कजसमुदाये पङ्कजनि-प्रकारकपद्मविशेष्यकान्वयवुद्धौ प्रयोजिकायां पङ्कजपदानुपूर्वीस्वरूपायाम्, अथवा तदभिव्यङ्ग्यायामाकाङ्क्षायां समुदायजन्यपद्मोपस्थितिः, अवयवजन्य-पङ्काद्युपस्थितिश्च सहकारिणी, पङ्कजनिकर्तरि कुमुदादितादात्म्यान्वयवुद्धौ प्रयोजिकायां पङ्कजपदसमानलिङ्गवचनककुमुदपदत्वादिस्वरूपायां तदभिव्यङ्ग्यायां वाऽऽकाङ्क्षायां पङ्कजसमुदायलक्षणाजन्या पङ्कजनिकर्तुरुपस्थितिरेव सहकारिणी, न तु प्रत्येकावयवजन्या। पङ्कादेरवयवार्थस्मृतिसहकृतायामस्यामाकाङ्क्षायां तु रूढिज्ञानाभावोऽपि सहकारी। तेनागृहीतरूढिकस्य पङ्कजशब्दो योगेन कुमुदं वोधयति। रूढौ गृहीतायां तु समुदायलक्षणयैव।

अत एव—"शिवो हरः शूलपाणिरभ्येति गिरिजापतिः" इत्यादौ लौकिक-वाक्ये दोषाः परिस्फुरन्ति। रूढ्या प्रयोगे न पुनरुक्तिः। लक्षणाप्रयोगे नेयार्थत्वम्, अवयवयोगे रूढ्या प्रतिवन्धादसामर्थ्यम्। न तु—

1. सम्यग्दृष्टिविषयीभूतम्।

तव प्रसादात् कुसुमायुधोऽपि
सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा ।
कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणे-
र्धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ।। इत्यादौ ।

तत्र हि कुसुमायुधपिनाकपाणिपदाभ्यां लक्षणया बोधिते योगार्थे आयुधनिस्सारता सारायुधत्वं च ध्वन्यते ।

कह्लारकैरवमुखेष्वपि पङ्कजेषु
लोकेश ! यत् कमलमेव तथा प्रसिद्धम् ।
मन्येऽभिजातभवदास्यतुलाऽस्य नेति
मर्मप्रकाशनमिदं विधिनैव क्लृप्तम् ।।

इत्यादावपि[1] कमले तथा प्रसिद्धया व्यञ्जिते रूढिज्ञाने पङ्कजपदेन लक्षणयैव कह्लारादिकमुपस्थाप्यते । यौगिकपङ्कजपदप्रयोगयोग्यं कह्लारादीत्यपि लक्षणामूलमेव व्यङ्ग्यम्, न तु योगार्थशक्तिसमुत्थमिति पङ्कजादिपदे रूढिरावश्यकीति चेत्, एवमेव (रूढिस्थाने[2] निरूढलक्षणां कल्पयित्वा तज्ज्ञानाभावो योगमात्रजन्यबुद्धिसामग्रीमध्ये प्रवेश्यताम्, अलं रूढिस्वीकारेण ।

किञ्च) मण्डपपदे[3] विनापि प्रयोजनं 'मण्डपं भोजयेत्' इत्यादौ केवलयोगेन प्रयोगदर्शनाद् गृहादौ लक्षणैवोचिता, न तु शक्तिः । एवं कुशलपदेऽपीति 'मण्डपादिष्वसम्भवात्' इति न सङ्गच्छते । तैलपदेऽपि तिलपदस्यैव स्नेहवद्द्रव्ये लक्षणेति न तैलादिपदप्रयोगातिव्याप्तिरिति प्रकाशकारादयः ।

कुशलपदं कुशग्रहणकर्तरि दक्षे पङ्कजपदवद् योगरूढम् । तच्च केवलदक्षे लाक्षणिकम्, स्थलपद्मे पङ्कजशब्दवदिति पण्डितराजः ।

रूढ्या कुण्ठितः पङ्कजपदप्रयोगः पङ्कजेऽपि न प्रसरत्येव । क्वचित् पद्मविशेषणतया भानं त्वभिधामूलव्यञ्जनयैव, क्वचित्कुमुदादिभानं लक्षणयैवेति रसविद्यामते साधु शोभते । अत एव—

पक्षद्वयक्रशिमपोषविभाव्यमान-
चान्द्रायणव्रतपरायण एव नित्यम् ।
कुर्वन् प्रदक्षिणमुपेन्द्र ! सुरालयं ते
लिप्सुर्मुखाब्जरुचिमेष तपस्यतीन्दुः ।।

---

१. इत्यत्रापि—च० । २. प्रकोष्ठघटकः पाठश्चपुस्तके नास्ति ; ३. मण्डपादिपदे—च० ।

इत्यत्र सुरालयशब्दरूढचर्थे मेरौ देवमन्दिरादेर्योगार्थस्याभेदाध्यवसायस्तपश्चरणोत्प्रेक्षोपयोगी सङ्गच्छते ।

एवमेव "पङ्कजानि जयत्येतदभिजातं त्वदाननम्" इत्यादावभिजातप्रतिमल्लः पङ्कजन्मादिरपि व्यञ्जनयैवोपतिष्ठते, न तु योगेन, "हरेर्नाभिपङ्कजे ब्रह्मा वसति" इति लौकिकवाक्ये स्वरसतः पङ्कजादिप्रतीत्यभावेन रूढचा शक्तिकुण्ठनस्यावश्यकत्वात् ।

अत एव केवलपद्मे पङ्कजपदं लाक्षणिकमिति मतमत्र दर्शनेनोपादेयम् । प्रयोजनाभावान्निरूढलक्षणां तु योगार्थावच्छिन्नरूढचर्थभानेऽपि न वारयाम इति दिक् ।

लक्षणा तावन्निरूढा क्वचिदुपादानस्वरूपा, यथा—'तैलानि हेमन्ते सुखानि' इति । क्वचिल्लक्षणस्वरूपा—'कलिङ्गः साहसिकः' इत्यादौ, देशबहिर्भविन पुरुषमात्रप्रतीतेः । प्रयोजनवती तु यद्युपादानं यदि वा लक्षणम्, उभयथा[1] ध्वनिविशेषौ[2] व्यञ्जयति, 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र तटत्वेन तटे लक्षणलक्षणया तटे गङ्गाताद्रूप्यस्य[3], तेन च पावनत्वस्वरूपस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यकध्वनेरभिव्यञ्जनात् । 'कुन्ताः प्रविशन्ति' इत्यत्र कुन्तधरेषूपादानलक्ष्येषु कुन्तताद्रूप्यप्रत्यायनद्वारा निर्दयप्रहर्तृ[4]त्वादेरर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यकस्य ध्वननात् । अनयोश्च ध्वनिप्रभेदयोरलङ्कारभिन्नहेतुका लक्षणा मूलम् । अलङ्कारहेतुका लक्षणा त्वलङ्कारान्तरमुत्थापयति, न तु वस्तुध्वनिद्वारा भावादौ पर्यवस्यति । यथा गोपदस्य सादृश्यमूला लक्षणा 'गौर्वाहीकः' इत्यत्र रूपकम्, 'गामिमं वारय[5]' इत्यत्रातिशयोक्तिम्, "जडेन बाहीकगवेन दण्डमादाय गुप्ता धनिकस्य गावः" इत्यत्र परिणामम्, 'गौरयं न तु बाहीकः' इत्यत्रापह्नुतिमुत्थापयति ।

एवं हेतुत्वादिसम्बन्धस्य[6] हेत्वलङ्कारस्वरूपत्वेन तन्मूला लक्षणा—

आयुर्दानमहोत्सवस्य विनतक्षोणीभुजां मूर्त्तिमान्
विश्वासो मदनोत्सवो मृगदृशां कीर्त्तेः प्रकर्षः परः ।
आनन्दः कलिकाकृतिः सुमनसां वीरश्रियो जीवितं
धर्मस्यैकनिकेतनं विजयते वीरः[7] कलिङ्गेश्वरः ।।

---

१. तदा—च० । २. षम्—द० । ३. ताद्रूप्यम्—च० । ४. न्तृ—च० । ५. वारयेत्—द० । ६. त्वेन लक्षणा—च० । ७. धीरः—च० ।

स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थे स्वसमर्पणम् ।
उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा ॥१०॥

'कुन्ताः प्रविशन्ति', 'यष्टयः प्रविशन्ति' इत्यादौ कुन्तादिभिरात्मनः, प्रवेशसिद्धये स्वसंयोगिनः पुरुषा आक्षिप्यन्ते । तत उपादानेनेयं लक्षणा । 'गौरनुबन्ध्यः' इत्यादौ श्रुतिचोदितमनुबन्धनं कथं मे स्यादिति जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते, न तु शब्देनोच्यते, "विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीण-

इत्यादौ रूपकस्य प्रकारान्तरम्, अथवा —"हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुः" इति मतेन हेत्वलङ्कारमुत्थापयति । तेन वस्तुस्वरूपमुख्यार्थयोगहेतुका-ऽलङ्कारात्मकतद्धेतुका चेति प्राथमिको विभागः । तत्र वस्तुहेतुकाया द्वौ भेदौ दर्शयति—**स्वसिद्धय** इति । स्वं स्वस्य मुख्योऽर्थः, तद्विषयकसिद्ध्य-नुकूलः शब्देन परस्यामुख्यार्थस्याक्षेपः स्मरणम्, तदनुकूलो मुख्यार्थयोगो वा **उपादानं** परार्थं परमात्रविषयकबोधोपपादकम्, **स्वसमर्पणं** स्वमुख्यार्थत्यागो मुख्यार्थाविषयकशाब्दबोधजनिका लक्ष्यस्योपस्थितिः, तदनुकूलव्यापारो वा **लक्षणं** चेति प्रकारा यां सा वस्तुहेतुका लक्षणा द्विधोक्ता । द्विविधाऽपि सा शुद्धैव, न तु गौणीत्यर्थः ।

कुन्तादिभिः कुन्तशब्दादिभिः, **आत्मन** आत्मीयमुख्यार्थस्य, **प्रवेशसिद्धये** प्रवेशान्वयविषयकबोधाय, [1]**स्वसम्बन्धिनः** स्वमुख्यार्थसंयुक्ताः । इतिशब्देन स आक्षेपः, तद्धेतुः स्वसम्बन्धो वा परामृष्यते, इयमित्यनेन चानूद्यते । अथवा इतीति मूलप्रतीकग्रहणम्, इयमिति तद्विवरणम्, सा इति तत्पदार्थम् । लक्षणामादायैवोपादानपदमनुवदति—**उपादानलक्षणेति** ।

जातेरस्तित्वनारितत्वे नहि कश्चिद् विवक्षति ।
नित्यत्वाल्लक्षणीयाया व्यक्तेस्ते हि विशेषणे ॥

इति मण्डनमतमुपन्यस्य दूषयति —**गौरित्यादि** । श्रोतृचेतनतादात्म्या-ध्यासेन जातौ मुख्यार्थबाधबोधमारोपयति—**स्यादित्यन्तेन** । **आक्षिप्यते**

१. स्व–च० नास्ति ।

शक्तिर्विशेषणे" इति न्यायादित्युपादानलक्षणा तु नोदाहर्तव्या । नह्यत्र प्रयोजनमस्ति, न वा रूढिरियम् । व्यक्त्यविनाभावित्वात्तु जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते । यथा—क्रियतामित्यत्र कर्ता, कुर्वित्यत्र कर्म, प्रविश पिण्डीमित्यादौ गृहं भक्षयेत्यादि च । 'पीनोऽयं देवदत्तो

लक्ष्यते । व्यक्तौ शक्ति निरस्यति—न त्विति । न गच्छेत् न गमयेत् । यतो विशेषणं गमयित्वा[1] विशेष्यं गमयिष्यति । तथा च विशेषणे जात्यादावभिधाया बोधनशक्तिः क्षीणा पर्यवसिताऽभूत् । नहि शब्दव्यापार एकः क्रमेणार्थद्वयं बोधयतीति न्यायः । साध्ये हेतुवचनं नहीति । सर्वत्र वाक्ये व्यञ्जनाविरहादिति भावः । न वेति । अत्रेत्यत्राप्यन्वेति । गोपदेन गवोपस्थापनेने[2]त्यर्थः । अभिधारूपा रूढिः पूर्वं निराकृतैवेत्यत इयमित्युक्तम् । केवलमुख्यार्थेऽपि प्रयुक्तस्य शब्दस्यान्यत्र प्रयोगपरम्परास्वरूपेत्यर्थः । गोशब्दस्तु केवलमुख्यार्थे न क्वापि प्रयुक्त इति भावः ।

डित्थादिशब्दस्य जातिवाचितापक्षे व्यक्तौ प्रचुरप्रयोगात्मिका रूढिर्नास्तीत्यर्थ इत्यन्ये ।

किन्तर्हीति, किन्त्वित्यर्थः । व्यक्तीत्यादि । व्यक्तिर्गवादिः, तस्या गोत्वेन रूपेण समवेतत्वसंसर्गावच्छिन्ना व्यापकता, तादात्म्येन गोत्वस्य व्याप्यता, ततोऽनुमिता गौः श्रुतिदेशितबन्धनान्वयं भजते । गोत्वं तु व्यापकताऽवच्छेदकतयाऽभिधया च व्यक्तिविशेषणत्वेनैकधैव भास्यते, तिङुपात्तैकसंख्यावत् । अथवा व्यक्त्यविनाभावग्रहसहकृता गोत्वस्याभिधावृत्तिर्व्यक्त्यंशे आक्षेपस्वरूपां जात्यंशे शाब्दबुद्धिं जनयतीति गुरुमतम् । तत्रैव मतेऽर्थाक्षेपोदाहरणमाह—क्रियतामित्यादिद्वयम् ।

भट्टानां तु "शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्यते" इति न्यायान्नार्थाध्याहारः, किन्तु शब्दस्यैवाक्षेप इति तन्मतेऽप्याक्षेपकेण शब्देन शब्दान्तरमेवाक्षेप्तुमुचितम्, न त्वाक्षेपकस्य शब्दस्य वृत्तिवृद्धिरित्यत्र निदर्शनमाह—प्रविशेत्यादि । इत्यादीत्यत्र यथाऽऽक्षिप्यत इति पूर्वेणान्वयः ।

यत्तु 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' इति वाक्यस्य रात्रिभोजनविशिष्टः स्ववाक्यार्थो लक्ष्यते, भोजनस्य पीनत्वान्वयप्रयोजकस्यान्वयं विना तदनन्वयाद् भोजनान्वयध्रौव्ये भोजने चैकविशेषबाधादितरविशेषभानावश्यकत्वादिति मतम्,

---

१. बोधयित्वा—च० । २. स्थापने—च० ।

५

दिवा न भुङ्क्ते' इत्यत्र च रात्रिभोजनं न लक्ष्यते, श्रुतार्थापत्तेरर्थापत्तेर्वा तस्य विषयत्वात् ।

'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र तटस्य घोषाधिकरणत्वसिद्धये गङ्गाशब्दः स्वार्थमर्पयतीत्येवमादौ लक्षणेनैषा लक्षणा । उभयरूपा चेयं शुद्धा, उपचारेणामिश्रणात् ।

तन्नेत्याह—पीन इत्यादि । **श्रुतेति** । श्रुतशब्दादन्वयबोधानुपपत्तावुपपादकशब्दकल्पनं श्रुतार्थापत्तिः, तथाविधार्थकल्पनमर्थापत्तिः ।

लक्षणलक्षणामुदाहरति—**गङ्गायामित्यादि** । **अर्पयति** त्यजति, शाब्दबोधे न भासयतीति यावत् । 'लक्षणेनैषा लक्षणा' इति पाठे, एषा लक्षणा लक्षणलक्षणा लक्षणेनोपलक्षणेन 'काकेन गृहाः' इत्यादावुत्तृणतोपस्थापकेन काकादिसम्बन्धेन सदृशी बोध्येत्यर्थः । एवं पूर्वम् 'उपादानेनैषा लक्षणा' इति पाठ 'उपादानेन स्वार्थग्रहणेनोपलक्षितेयं लक्षणा' इत्युपादानशब्दयोगार्थनिर्वचनाभिप्रायो बोध्यः ।

शुद्धैवेति व्याचष्टे—**उभयेत्यादि** । **शुद्धा** शुद्धैव । तत्र हेतुः—**उपचारेण** इति । **उपचारेण** सादृश्यसम्बन्धेन, **अमिश्रणाद्** अजननात् अतादात्म्याद्वा ।

अत्र वदन्ति—गौणी लक्षणलक्षणा 'कर्मणि कुशलः' इत्यादौ, 'गौर्वाहीकः' इत्यादौ च, गौणी चोपादानलक्षणा 'गाव एते समानीयन्ताम्' इत्यादौ सम्भवति, गोपदेन गोबाहीकोभयोपस्थापनसम्भवात् । न च सादृश्यस्य[1] भेदनियततया गवि गोसादृश्यासम्भवान्न तद्धेतुका गौणी तत्र सम्भवतीति वाच्यम्, बाहीके गौण्या लक्षणया जायमानस्य जडत्वेन वाक्यार्थबोधस्य गवावगाहितासम्भवात् । कुन्तादिपदेऽपि हि न कुन्तादौ लक्षणा, किन्तु तज्जन्यवाक्यार्थबुद्धावनुप्रवेशमात्रम्, लक्षणया ह्युपस्थिते पुरुषे शक्त्योपस्थितस्य कुन्तादेरन्वयेन कुन्तधरादेर्बोधात् ।

यदि त्वेकप्रातिपदिकार्थयोरभेदेनान्वयो 'विद्वन्मानसहंस' इत्यादौ दृष्टः, न तु भेदेनेत्युच्यते, तदा भवतु कुन्तादिर्लक्ष्यतावच्छेदको न तु लक्ष्यः । न चैतावता कुन्ते कुन्तपदस्य लक्षणा सिद्धयति । तथा च शक्त्या गां भक्त्या वाहीकं बोधयतो गोपदस्य न कथं गौण्युपादानलक्षणा, तत्पदोपात्तमुख्यार्थविषयकबोधजनिका तत्पदलक्षणैव ह्युपादानलक्षणा । अथ मुख्यविषयताप्रयोजिका लक्षणोपादानलक्षणा । प्रयोजकता च क्वचिन्मुख्यार्थवृत्तित्वेन,

१. स्य—च० नास्ति ।

यथा—'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्' इत्यत्र दध्युपघातकत्वलक्षणा, क्वचिन्मुख्यार्थावच्छिन्नत्वेन, यथा—कुन्तधरत्वावच्छिन्ने कुन्तपदलक्षणा। सादृश्यहेतुका गोपदलक्षणा तु न गोवृत्तिः, न वा गवावच्छिन्नेति जडत्वमेव हि गोपदगौण्याः प्रवृत्तिनिमित्तम्, न तु तत्सादृश्यम्[1]। 'गाव एते समानीयन्ताम्' इत्यत्र त्वभिधागौणवृत्त्योः सङ्कलनमेव, 'गङ्गायां घोषमत्स्यौ' इत्यादौ [2]लक्षणलक्षणाऽभिधयोरिवेति चेत्, एवमपि 'चित्रगुः' इत्यादौ तद्गुणबहुव्रीहावुपादानम्, अतद्गुणबहुव्रीहौ लक्षणमिति विभागानुपपत्तेः, उभयत्रापि चित्राया गोर्बहुव्रीहिलक्ष्यतावच्छेदकत्वात्।

ननु लक्ष्यान्वितेतरपदार्थान्वितमुख्यार्थोपस्थापनक्षमा लक्षणोपादानम्, 'चित्रगुमानय' इत्यत्र बहुव्रीहिसमुदायस्य चरमपदस्य वा सहिते चित्रगवीसहिते वा लक्षणाऽन्वेति चानयनेन चित्रा गौरपीति भवत्युपादानम्। यत्र च स्वामिलक्षकं गवादिनानयनेनान्वेति तत्र लक्षणम्, उपलक्षणीभूतमुख्यार्थकत्वात्। एवं भूवादिरित्यादौ भूवोपक्रमणकगणपठिते आदिपदस्य लक्षणतया भूवयोरपि धातुतादात्म्यान्वये सत्युपादानम्। भूवोपक्रमानन्तरं [3]पठिते तल्लक्षणायां तयोरुपलक्षणतया लक्षणलक्षणेति विवेक इति चेत्, अस्त्वेवम्, तथापि शुद्धसारोपसाध्यवसानलक्षणयोरुपादानत्वं लक्षणत्वं च केन वार्येत, 'राजाऽसौ गच्छति', 'राजा गच्छति' इत्यादौ स्वस्वामिभावमूलकसहितलक्षणायां राज्ञोऽपि गमनान्वयसम्भवात्। अथ यत्र धर्मी जातिविशिष्टो लक्ष्यः, स एवोपादानलक्षणयोर्विषयः। यत्र च धर्मी गुणादिमाँल्लक्ष्यः, स सारोपसाध्यवसानयोः। 'गङ्गायां घोषः', 'कुन्ताः प्रविशन्ति', 'काकेभ्यो (दधि) गोपय' इत्यादौ तटत्वेन पुरुषत्वेन तिर्यक्त्वेन विशिष्टानेव सामीप्य-धारण-दध्युपघातकत्वादिसम्बन्धैर्गङ्गा-कुन्त-काकादिशब्दा बोधयन्ति।

अत एव व्यञ्जनया पावनत्वनिर्दयत्वाकस्मादुपनतत्वादयो धर्मिणि प्रतीयन्ते। 'गौर्वाहीकः', 'राजा पुरुषः', 'आयुर्घृतम्' इत्यादौ जडत्वेन गोसादृश्येन वा[4] प्रतापित्वेन राजकीयत्वेन वा, जीवितप्रदत्वेनायुष्करणत्वेन वा बाहीक-पुरुष-घृतानि लक्ष्यन्ते। अत एव धर्माणां गोसादृश्यराजत्वायुर्जनकत्वानामतिशयास्ताद्रूप्यप्राधान्या व्यभिचाराः प्रतीयन्ते, "धर्मिणि लक्ष्ये धर्माधर्मे लक्ष्ये

---

१. गोसादृश्यम्—च०। २. लक्षण—च० नास्ति। ३. पठिते—च० नास्ति। ४. वा—च० नास्ति।

अनयोर्लक्ष्यस्य लक्षकस्य च न भेदरूपं ताटस्थ्यम् । तटादीनां गङ्गादिशब्दैः प्रतिपादने तत्त्वप्रतिपत्तौ हि प्रतिपिपादयिषितप्रयोजन-

च तदतिशयः" इति वचनात् । अत एव च गङ्गाकुन्तादिशब्दसामाना-धिकरण्येन तटपुरुषादिशब्दा न प्रयुज्यन्ते, लक्षणयैव धर्मिलाभात् । कुन्तादिपदार्थे पुरुषे तु शक्त्योपस्थितः कुन्तादिरन्वेति । कुन्तधरपुरुषत्वं वा लक्ष्यतावच्छेदक-मित्यन्यदेतदिति जातिमल्लक्षणात्वेनोपादानलक्षणयोर्विशेषणान्न सारोपसाध्य-वसानयोरतिव्याप्तिरिति चेन्न, एवमपि 'तुरुष्कोऽयम्' इत्यादौ जातिनिष्ठा-पकर्षविवक्षया म्लेच्छत्वजातिविशिष्टे सामगे यत्र तुरुष्कपदप्रयोगः, तस्यां गौण-साध्यवसानलक्षणायां लक्षणलक्षणालक्षणातिव्याप्तेः ।

एतेनोपादानलक्षणलक्षणयोर्लक्षणे मुख्यार्थविरोधिधर्मवाचिपदासमानाधि-करणपदव्यापारत्वमपि निवेशनीयम् । सारोपसाध्यवसानलक्षणयोस्तु वाही-कादिपदेनेदम्पदेन च समानाधिकरणमेव गवादिपदमिति न तल्लक्षणायामति-व्याप्तिरित्यपि प्रत्युक्तम् ।

'कमलमनम्भसि' इत्यादौ साध्यवसानेऽतिव्याप्तिश्चेति[1], उच्यते—उपादान-लक्षणलक्षणे ध्वनौ विश्रान्ते तयोर्वस्तुभूतः सम्बन्ध एव हेतुरारोपलक्षणादीनां त्वलङ्कारभूत इति लक्षणोपादानयोर्लक्षणेऽनलङ्कारमुख्यार्थसम्बन्धहेतुकत्वे सत्यलङ्कारविशिष्टाबोधकत्वं निवेशनीयमिति न क्वाप्यतिव्याप्तिरिति । तथा चालङ्कारभूतमुख्यार्थसम्बन्धहेतुकत्वमलङ्कारप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं चोपचारमिश्र-णम्, तदभावो लक्षणायाः शुद्धात्वे तन्त्रमिति दिक् ।

यत्तूपादानलक्षणलक्षणयोर्गौणीतो भेदकं नोपचारामिश्रणम्, किन्तु लक्ष्यस्य लक्षकस्य च ताटस्थ्यं भेदाभेदौदासीन्यम्, अभेदप्रतिपत्तेरभाव इति यावदिति [2]मुकुलभट्टमतम् । तन्नेत्याह—अनयोरित्यादि । न भेदरूपं न भेदकल्पकं[3] वैधर्म्यमिति यावत् ।

तत्त्वप्रतिपत्तौ गङ्गात्वप्रतिपत्तौ । लक्षणया तटत्वेन तटेऽवगते, गङ्गा-पदं घोषपदसन्निधिकुण्ठितशक्तिकं व्यञ्जनया गङ्गां बोधयति । तत एकपदो-पादानबलाद् गङ्गातटयोरभेदावगमः । वैयञ्जनिके च बोधे बाधो न विरोधी । ततस्तटादौ गङ्गाधर्मस्य पावनत्वादेरवगम इति प्रक्रिया । सा च लक्ष्यलक्षकयो-स्ताटस्थ्येन सम्भवतीति भावः ।

---

१. चेदितीहापेक्ष्यम् । २. मुद्गल—द० । ३. कल्पम्—च० ।

सम्प्रत्ययः'। गङ्गासम्बन्धमात्रप्रतीतौ तु गङ्गातटे घोष इति मुख्य-शब्दाभिधानाल्लक्षणायाः को भेदः।

यत्तु गङ्गापदेन लक्षणया गङ्गात्वेन तटं बोध्यत इत्यभिप्राय इति, तत्तुच्छम्; बाधपरीहाराय प्रवृत्तया लक्षणया बाधितस्यार्थस्य बोधयितुमशक्यत्वात्। अन्यथा गङ्गायां घोषोऽभिधयैव प्रतीयत इति किं न स्यात्। न च गङ्गात्व-विशिष्टे तटे मुख्यार्थसम्बन्धो गृहीत इति कथं तं स्मारयेत्। अन्यरूपेण पदार्थ-स्मरणमन्यरूपेण वाक्यार्थबोध इत्यपि कल्पनामात्रमव्युत्पन्नं चेति।

ननु गङ्गात्वप्रतिपत्तिर्न प्रयोजनध्वननाङ्गम्, किन्तु प्रथमतस्तटत्वेन लक्ष-णया, ततो व्यञ्जनया लक्षणयैव वा गङ्गासम्बन्धितटत्वेन, ततः पावनत्वेन तटध्वननमित्यत्राह—गङ्गासम्बन्धेति। को भेदः कुतः फलवैचित्र्यम्। एवं च सर्वत्र लक्षणायां लक्ष्यलक्षकयोरभेदप्रतिपत्तिरपेक्ष्यते। गौणसारोप-साध्यवसानयोस्तु तत्रैव विश्रान्तिः, रूपकातिशयोक्त्योरलङ्कारयोरेव चमत्का-रित्वात्। उपादानलक्षणयोस्तु वस्तुध्वनौ तन्मूलके वा भावादिध्वनौ। 'आयुर्घृतम्' इत्यादौ त्वभेदावगमानन्तरमेवाव्यभिचरितत्वादिधर्माध्यवसायेऽपि तस्य प्राधान्यं प्रवृत्तिपरतामस्य वाक्यस्योपपादयितुं वक्ष्यतीति दिक्।

दर्शनविदस्तु—पावनत्वादिव्यञ्जने तटो गङ्गेत्यभेदबुद्धिर्न कारणम्, किन्तु गङ्गापदजन्यतटबुद्धिः, अवाचकशब्दप्रयोगत्वावच्छेदेन लक्ष्ये वाच्यधर्मग्राहकत्व-व्युत्पत्तेः। गङ्गापदस्य तटे गङ्गाधर्माभिप्रायकत्वे गृहीते स्मृतानां पावनत्वादीनां शब्देन मनसा वा तटे विशिष्टबुद्धिजननात्। तथा चाभाणकः—"स्वायत्ते हि शब्द-प्रयोगे किमित्यवाचकं प्रयोक्ष्यामहे" इति। किमिति किं प्रयोजनं बोधयितुमित्यर्थः।

महिमभट्टोऽप्याह—"अतिदेशप्रकारोऽयमर्थान्तरे शब्दाभिनिवेशो नाम" इति। "उपहसद्भिश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं जुहोति" इत्यत्र कौण्डपायिना-मयनेऽग्निहोत्रशब्दप्रयोगेणाग्निहोत्रधर्मास्तदितिकर्तव्यतालक्षणा यथाऽतिदिश्यन्ते, तथा तटेऽपि गङ्गाधर्मा इत्यर्थः। अलङ्कारदर्शनेऽपि तटे गङ्गाशब्दप्रयोग एव 'व्यञ्जने बीजम्। अन्यथा गङ्गात्वमपि तटे न व्यज्येत, पूर्वमभेदप्रति-पत्तेरभावात्। एवं च गौणभेदयोर्यदि लक्ष्यलक्षकाभेदप्रतीतिरानुभविकी, तदापि तदितरत्र तां विनैव प्रयोजनध्वननं व्यज्यते, 'त्वामस्मि वच्मि' इत्यादा-वुपदेशे वचनाद्यभेदस्य प्रयोजनव्यञ्जनप्रतिकूलत्वादित्याहुः।

---

१. व्यञ्जने–च० नास्ति।

सारोपाऽन्या तु यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तथा ।

आरोप्यमाण आरोपविषयश्च यत्रानपह्नुतभेदौ सामानाधिकरण्येन निर्दिश्येते, सा लक्षणा सारोपा ।

विषय्यन्तःकृतेऽन्यस्मिन् सा स्यात् साध्यवसानिका ॥११॥

विषयिणाऽऽरोप्यमाणेनान्तःकृते निगीर्णे, अन्यस्मिन्नारोपविषये सति सा साध्यवसाना स्यात् ।

भेदाविमौ च सादृश्यात् सम्बन्धान्तरतस्तथा ।

सारोपेत्यादि । **अन्या** पूर्वोक्तरूपाभ्यामितरा । तत्र तुकारेण वस्तुभूत-मुख्यार्थसम्बन्धहेतुकत्वव्यवच्छेदपरेण हेतुरुक्तः । **सारोपेति** लक्ष्यनिर्देशः । **यत्रेत्यादिकं** तल्लक्षणम् । तत्र हेतुलक्षणे साध्यसाधनादिपदेन वह्निधूमादिरिव विषयविषयिपदेन लक्ष्यलक्षकौ[1] पदार्थावुपलक्ष्येते, ताभ्यामपि तद्वाचकौ शब्दौ । **अन्येति** तत्रापि प्रवेशनीयम् । तेन शक्यार्थावृत्तिधर्मविशिष्टलक्ष्यार्थोपस्थापक-पदसमानाधिकरणपदव्यापारीभूतपूर्वद्वयभिन्नलक्षणा सारोपेति वाक्यार्थः । 'प्ररूढकुशायां गङ्गायां घोषः', 'कुन्ताः कुण्डलिनः प्रविशन्ति' इत्यादिवारणाय पूर्वद्वयभिन्नत्वं विशेषणम् । विषयिपदेन लक्षकोपलक्षणे वीजमाह—**आरोप्यमाण** इति । लक्ष्यस्य मुख्यार्थभेदारोपे प्रकारतया भासिष्यमाण इत्यर्थः । विषयपदेन लक्ष्यस्योपलक्षणत्वे वीजमाह—**आरोपविषय** इति । ताभ्यां शब्दोप-लक्षणे सम्बन्धमाह—**यत्रेति** । ययोः शब्दयोः स्तः, तौ विषयिविषयशब्दाविति शेषः । 'गौरयम्' इत्यादिवारणाय—**अनपह्नुतभेदाविति** । परस्परविरुद्धार्थाभिधायिना-वित्यर्थः । 'कमले कुवलयम्' इत्यध्यवसानवारणाय—**सामानाधिकरण्येनेति** । **निर्दिश्येते** समभिव्याह्रियेते । **सा** तदेकतरपदव्यापारः । **अन्येतिपदं** कारि-कास्थमपि वृत्तौ स्फुटत्वान्न व्याख्यातम् । **अन्तःकृत** इत्यस्य व्याख्यानं **निगीर्ण** इति । सामानाधिकरण्येनासमभिव्याहृत इत्यर्थः । तथा च मुख्यार्था-वृत्तिधर्मावच्छिन्नबोधकपदासमानाधिकरणपदव्यापारीभूतालङ्कारहेतुकलक्षणा साध्यवसानेति फलितम् ।

गौणी तु न पृथग्वृत्तिरिति ज्ञापयितुं सारोपाध्यवसाने विभजते—**भेदा-वित्यादि** । सादृश्यादित्यत्र पञ्चम्यर्थं हेतुपदेन व्याचक्षाण एवाह—**सादृश्यहेतू** इति । 'गौणौ[2] विज्ञेयौ' इति मूलादनुषञ्जनीयम् । उदाहरति—

---

१. णौ–च० । २. इति–च० अधिकम् ।

गौणौ शुद्धौ च विज्ञेयौ

इमावारोपाध्यवसानरूपौ सादृश्यहेतू भेदौ गौर्बाहीक इत्यत्र गौरयमित्यत्र च ।

अत्र हि स्वार्थसहचारिणो गुणा जाड्यमान्द्यादय लक्ष्यमाणा अपि गोशब्दस्य परार्थाभिधाने प्रवृत्तिनिमित्तत्वमुपयान्तीति केचित् । स्वार्थसहचारिगुणाभेदेन परार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते, न तु परार्थोऽभिधीयत इत्यन्ये । साधारणगुणाश्रयत्वेन परार्थ एव लक्ष्यत इत्यपरे ।

गौरित्यादि । गौणसाध्यवसानोदाहरणे 'गौरेवायम्' इत्यत्र गवान्यतादात्म्यं व्यवच्छिद्यमानं गोशब्दस्य वाहीकवाचिपदसामानाधिकरण्याभावे पर्यवस्यति । अयम् इत्यनेन च गोवृत्तेरिदन्त्वस्य परामर्शो न तु वाहीकवृत्तेः । अत एव वक्ष्यति—"नयनानन्ददायीन्दोर्बिम्बमेतत्प्रसीदति' इत्यत्र एतदिति बिम्बविशेषणतया [1]'किमतिशयोक्तिः, किं वैतदिति वक्त्रं निर्दिश्य बिम्बमित्यारोपाद् रूपकम्" इति ।

तत्र गौणी वृत्तिः प्रवृत्तिनिमित्तांशे, लक्षणाविषयांशे त्वभिधैवेति नरसिंहाकारा । सा चाभिधान्यधिकरणेन लक्ष्यमाणगुणेनावच्छिद्यत इति केषाञ्चिन्मतमाह—**अत्र चेति** । स्वार्थो गवादिशब्दस्य गोत्वादिः, तेन सहचारलक्षणः सम्बन्धो गुणलक्षणहेतुः । **लक्ष्यमाणा अपी**त्यत्रापिनाऽन्यत्राभिधायामभिधेयमेव प्रवृत्तिनिमित्तम्, इह तु न तथेति व्यतिरेको व्यज्यते । इतिशब्देनोपात्तं वाक्यं वाक्यकर्तृकत्वं वा **केचिदि**त्यत्रान्वेति, वदन्तीति वाऽध्याहरणीयम् । इदं मतं दूषयतामन्येषां मतमाह—**स्वार्थेति** । अभेदः साजात्यं स्वार्थसहचारिगुणाभेदो लक्षणाहेतुः सम्बन्धः । पूर्वमतमाक्षिपति—**न त्विति** । बाहीके गोपदाभिधाग्राहकाभावादिति भावः ।

अत्र गोबाहीकशब्दयोः सामानाधिकरण्यानुपपत्तिं मनसिकृत्य धर्मिणि लक्षणामुपगच्छतामपरेषां सिद्धान्तमाह—**साधारणेति** । आश्रयणं प्रकारः, तृतीयार्थो विषयित्वं परार्थस्य लक्षणे स्मरणेऽन्वेति । अत्र साधारणो धर्मः—क्वचिद्गोसादृश्यम्, क्वचिद्

---

१. किमिदम्—च० ।

उक्तं चान्यत्र—

अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते ।
लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद् वृत्तेरिष्टा तु गौणता ।।इति।

गोसाधर्म्यम्, क्वचिज्जडत्वादि गोपदगौणप्रवृत्तिनिमित्तम् । तत्र "अनेन वाहीकगवेन दण्डमादाय रुद्धा धनिकस्य गावः" इत्यादौ गौरिव वाहीक इति विग्रहेणोत्पन्न उपमितिसमासे गोसादृश्यम् । 'जडेन वाहीकगवेन' इत्यादौ साधारणधर्मप्रयोगे गोसाधर्म्यम् । उपमितं सामान्याप्रयोग एव व्याघ्रादिभिः समस्यते, न तु तत्प्रयोग इति नियमात् । अत एवात्र मयूरव्यंसकादिसमाश्रयणेन[1] रूपकम्, न तूपमा । "उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमिष्यते" इति स्मरता दण्डिना सादृश्यघटकभेदापहारेण साधर्म्यमात्रे रूपकमुक्तम् । एवमुपमितसमासे गोसादृश्यम्, मयूरव्यंसकादौ गोसाधर्म्यं गवादिपदलक्ष्यताऽवच्छेदकम् । गौर्वाहीक इति विग्रहे गौरिति निगरणे च गोसादृश्यं गोसदृशवाहीकत्वं जडत्वं जडवाहीकत्वं बाहीकत्वमात्रं च प्रवृत्तिनिमित्तं गौण्याः । नहि निरूढाया इव प्रयोजनवत्या अपि लक्षणाया अवच्छेदको धर्मः प्रतिनियतः, यं यं धर्ममुपादाय वाहीके शक्यसम्बन्धग्रहः, [2]तस्या लक्ष्यस्यापि लक्षणाजन्यस्मरणादौ प्रकारत्वोपगमात् । तथा च गौर्वाहीक इत्यत्र गौरयमित्यत्र च यदि गोसादृश्यं गोसदृशबाहीकत्वं च प्रवृत्तिनिमित्तम्, तदोपमाया एवासौ प्रकारविशेषो लुप्तायाः सादृश्यातिशयश्च व्यङ्ग्यः, 'धर्मे लक्ष्ये च तदतिशयः' इति न्यायात् । अतिशयश्च गोरवयवगुणकर्मभिः सह सर्वेषां बाहीकावयवगुणकर्मणामभेदः सादृश्यं वा ।

यदि च गोसाधर्म्यं गोसधर्मवाहीकत्वं वा, तदा दण्डिनिर्दिष्टरूपकातिशयोक्त्योरेतौ प्रकारौ, तत्र गोत्ववाहीकत्वयोरप्यभेदावगमस्वरूपं सादृश्यातिशयध्वननं वोध्यम् । यदि च जडत्वं जडवाहीकत्वं वा तथा, तदा ताद्रूप्यमभेदातिशयश्चान्यत्रान्यशब्दप्रयोगेण तदप्रयोगेणैव ध्वन्यते । निगीर्याध्यवसाने केवलवाहीकत्वेनैव । लक्षणायां तु 'धर्मिणि लक्ष्ये धर्माः' इति न्यायाद् गोस्वरूपाभेदो भासत इति दिक् ।

उक्तं चेत्यादि । अविनाभूतः सम्बन्धः । प्रतीतितिरिति स्मृतिः स्मारको मुख्यार्थसम्बन्धो . वा, करणे क्तिः । गौण्याः पृथग्वृत्तित्वं निरसितुमाह—

---

१. श्रयेण—च० । २. तस्य—च० ।

∴ अविनाभावोऽत्र सम्बन्धमात्रम्, न तु नान्तरीयकत्वम्। तत्त्वे हि 'मञ्चाः क्रोशन्ति' इत्यादौ न लक्षणा स्यात्। अविनाभावे चाक्षेपेणैव सिद्धेर्लक्षणाया नोपयोग इत्युक्तम्।

लक्ष्यमाणेति। मध्यमानामन्येषां मते गुणा एव लक्ष्यन्ते, तैराक्षिप्ता गुणिनो भासन्त इत्यभिप्रायेणैतत्। अपरेषां तु मते लक्ष्यमाणैर्गुणैर्गुणिभिर्योगात् प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावादित्यर्थः। गौणीत्यत्र गुणपदस्य गुणी, तद्धितस्य योगोऽर्थ इति योगार्थनिर्वचनमित्यर्थः।

अविनाभाव इति। अभिधेयं विना लक्ष्यस्याभाव इति व्युत्पत्त्या लक्ष्यस्य व्याप्यत्वम्, लक्ष्यं विनाऽभिधेयस्याभाव इति योगे तु व्यापकत्वं प्रतीयते। तदुभयं निराचष्टे—न त्विति। नान्तरीयकत्वमपि व्याप्तिर्व्यापकता वा। आद्ये मञ्चा इति। मञ्चा इत्यत्र लक्षणया केवलपुरुषत्वेनैव पुरुषो लक्ष्यते, न तु मञ्चविशिष्टपुरुषत्वेन। न च[1] पुरुषत्वावच्छेदेन मञ्चनिरूपिता व्याप्तिरस्तीति भावः। द्वितीये त्वाह—अविनाभावे चेति। चकारेण व्याप्यत्वलक्षणाविनाभावादन्यस्य मञ्चव्यापकत्वस्य पुरुषे सम्भवः सूचितः। नहि मञ्चः पुरुषान्येन घटयितुमपि शक्यत इत्युक्तं मण्डनमतनिराकरणप्रकरणे।

सा चेयं गौणी क्वचिदुपमामूला, क्वचित् प्रतीपमूला। तत्राद्योदाहृता। प्रतीपमूला यथा—

कचतस्त्रस्यति वदनं वदनात् कुचमण्डलं त्रसति।
मध्याद् बिभेति नयनं नयनादधरः समुद्विजते[2]॥

इत्यादौ कचवदनादयः शब्दाः कचसधर्मराहुवदनसधर्मचन्द्रादौ गौणाः। अत एव निगीर्याध्यवसानलक्षणायां न केवलं सादृश्यसाधर्म्यगुणविशेषाः प्रवृत्तिनिमित्तानि यावदुपमेयतावच्छेदकादिरपि धर्मः। अन्यथा राहुत्वचन्द्रत्वाद्यनवगमे त्रासापादानत्वकर्तृत्वयोरनन्वयप्रसङ्गात्। हन्त्वैवम्—

जाता लता हि शैले जातु लतायां न जायते शैलः।
सम्प्रति तद्विपरीतं कनकलतायां गिरिद्वयं जातम्॥

इत्यादौ लतागिरिपदाभ्यां कामिनी-स्तनयोरुपस्थितौ वैजात्यान्वयोऽनुपपन्न इति लतात्वगिरित्वादिनैव कामिन्यादौ लक्षणा स्यादिति चेन्न, कुण्ठितशक्तिकलतादिपदव्यञ्जितमुख्यार्थस्य लक्ष्यार्थे तादात्म्यान्वयवशादेव वैपरीत्या-

---

१. तु–द०। २. द्विजति–च०।

न्वयसम्भवात्, 'मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपात्', 'कस्त्वं भोः कथयामि' इत्यादौ व्यङ्ग्यार्थगुणीभावेनैव वाक्यार्थवुद्धिदर्शनात्। नह्यन्वयानुपपत्ति-मूलिका लक्षणाऽनुपपद्यमानान्वयं गिरित्वादि स्तनादौ ग्राहयितुमर्हति। न च लतात्वावच्छेदेन कामिन्यां मुख्यार्थसम्बन्धो गृहीत इति लक्षणासहस्रमपि कथं तेन रूपेण [1]लक्ष्यमर्थं स्मारयेत्। अत एव—"कर्णावतंसपदवीमुपयातु चारु चाणूरवैरिचरणाम्वुरुहद्वयं ते[2]" इत्यत्राम्वुरुहपदेन गौण्या स्वसधर्मणि[3] चरणे लक्ष्यमाणे व्यञ्जितारविन्दतादात्म्यमप्यन्वेति, अन्यथाऽवतंसीभावानुपपत्तेः। व्यञ्जितजातिवचनत्वादेवाम्वुरुहपदस्य न पूर्वनिपातः। अन्यथा [4]जातिवाचिन-श्चरणशव्दस्यैव नियमतः प्राधान्यादुत्तरभावप्रसङ्गात्, 'मयूरव्यंसकादयश्च' इति सूत्राद् गुणवाचिनोऽप्युपमानपदस्योत्तरनिपात इत्यपि वदन्ति।

यत्र च साधारणधर्मवाचिपदं श्रूयते, तत्रेन्द्वादिपदस्येन्दुधर्माभिन्नधर्मवति लक्षणा, न त्वाह्लादके। अन्यथा—"आह्लादयति मुखेन्दुर्जगदिदमतुलद्युतिः सुतनोः" इत्यादौ पौनरुक्त्यप्रसङ्गात्। अत्र चेन्द्वादिपदार्थस्येन्दुधर्माभिन्न-धर्मवतो घटकयोर्धर्मयोराकाङ्क्षावशादाह्लादकर्तृत्वादेरभेदान्वयः।

पाण्ड्योऽयमंसार्पितलम्वहारः
क्लृप्ताङ्गरागो हरिचन्दनेन।
आभाति वालातपरक्तसानुः
सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः॥

इत्यत्रेवपदार्थे धर्माभिन्ने धर्मे प्रथमतोऽद्रिराजान्विते धर्मे निर्झरोद्गारादेः, द्वितीये च लम्वहारादेरभेदान्वयवत् "नयनस्य वाष्पधारा नाला नीलाम्वुजातस्य" इत्यादौ नालापदलक्ष्ये नालाधर्माभिन्नधर्मवति प्रथमे धर्मे नीलाम्वुजातसम्वन्धो द्वितीये नयनसम्वन्धोऽन्वेति। अत एव च इवपदार्थे गौणवृत्तिविषये च[5] द्वेधा धर्मोऽनुप्रवेशितः। "विद्वन्मानसहंसस्त्वम्" इत्यादौ हंसपदलक्ष्ये हंसधर्माभिन्न-धर्मवति प्रथमे मानससरोवासित्वम्, द्वितीये धर्मे विद्वन्मनोवासित्वमभेदेनान्वेति। "ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला रात्रिकापालिकीयम्" इत्यत्र कापालिकीपदलक्ष्य-घटकयोः प्रथमद्वितीययोर्धर्मयोर्धावल्यमभेदेनान्वेति। तत्र श्यामायां धावल्य-मितरसम्वन्धोपाधिकमेव सम्भवति। तत्रोपाधिर्ज्योत्स्नाभस्मेत्यादिनोक्तः। तत्र ज्योत्स्नैव भस्मच्छुरणं तदुद्धूलनमिति, ज्योत्स्नैव भस्म तदुद्धूलनमिति वा विग्रहः। तत्र ज्योत्स्ना[6]भस्मपदं तच्छुरणपदं वा स्वार्थधर्माभिन्नधर्मवति गौणम्।

१. लक्ष्यार्थम्—च०। २. मे—च०। ३. र्मिणि—च०। ४. जातिगुण—च०। ५. वा—च०। ६. भस्म—च० नास्ति

आयुर्घृतम्, आयुरेवेदमित्यादौ च सादृश्यादन्यत् कार्यकारण-भावादि सम्बन्धान्तरम्। एवमादौ च कार्यकारणभावादिलक्षण-

तथा च प्रथमे॰ ज्योत्स्नाभस्मादिधर्माभिन्नधर्मवतीति बोधः, ततो ज्योत्स्ना-भस्माद्यभिन्नेति। अथ भस्माद्यभिन्नभस्मसधर्मज्योत्स्नो[1]पाधिकधावल्या[2]भिन्न-कापालिकीधर्मात्मकधर्मवती रात्रिरिति बोधः। अत एव रात्रौ कापालिकी-तादात्म्यारोपे ज्योत्स्नायां भस्म[3]ताद्रूप्यारोपस्य निमित्तत्वमपि वक्ष्यमाणमुप-पद्यते। ज्योत्स्नायां भस्मताद्रूप्यारोपे प्रसिद्धं स्वाभाविकधावल्याद्येव निमित्तम्। तदेव च ज्योत्स्ना[4]भस्मादिपदलक्ष्यघटकयोर्धर्मयोरभेदेनान्वेति। ज्योत्स्नाभस्मनो-रेव रूपणपक्षे वर्णान्तरतिरोधानं छुरणत्वेनोद्धूलनत्वेनाध्यवसीयते, भस्मधर्माभिन्न-धर्मवद्भस्माभिन्नज्योत्स्नाच्छुरणोपाधिकधावल्याभिन्नत्वेन पश्चात् कापालिकी-धर्मस्य [5]तदभिन्नधर्मस्य च समुदितवाक्यार्थबोधे जायमाने भस्मपदार्थप्रविष्टयो-र्धर्मयोरितरत्र धवलिमारोपोपाधित्वमपि व्युत्पत्तिवैचित्र्यादन्वेतीत्येका सरणिः।

गौणगवादिपदानां गवादिवृत्तिधर्मवति लक्षणा। तत्र धर्मे 'आह्लादयति मुखेन्दुः' इत्यादावाह्लादकर्तृत्वस्याभेदो व्युत्पत्तिवैचित्र्याद् भासते।

यत्र च विभिन्नधर्माणामुपमानोपमेयविशेषणत्वम्, तत्राभेदाध्यवसायेन साधारणीकृतानां तेषामभेदेन धर्मेऽन्वयः। अभेदाध्यवसाये च त्रयः प्रकाराः प्रसिद्धं साधर्म्यम्, श्लेषः, उपचारश्चेति। तत्र "नयनस्य वाष्पधारा नाला नीलाम्बु-जातस्य" इत्यादौ नयननीलनलिनयोः प्रसिद्धं साधर्म्यम्। 'विद्वन्मानसहंस-स्त्वम्' इत्यादौ श्लेषः, श्लेषोपस्थितयोर्मानसयोरभेदाध्यवसायो वैयञ्जनिकः। "ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला रात्रिकापालिकीयम्" इत्यादौ भस्मज्योत्स्नयोरारोप-लक्षणामूलकोऽभेदाध्यवसायः।

आरोपलक्षणा तु तत्र श्यामे धावल्यारोपनिमित्तत्वस्वरूपेण छुरणधवला-शब्दाक्षिप्तेन साधारणधर्मेण प्रवर्तत इत्यपरा सरणिः।

शुद्धाद्वयमुदाहरति—आयुरित्यादि। इत्यादावित्यनन्तरं शुद्धौ भेदाविति कारिकास्थमनुषञ्जनीयम्। सम्बन्धान्तरपदं व्याचष्टे—कार्यकारणभावादीति। एकेत्याद्यलङ्कारस्वरूपमिति शेषः। पञ्चम्यर्थं विवृणोति—एवमादाविति।

---

१. त्स्नौ–च०। २. ल्यवत्त्वाभि–च०। ३. भस्मादि–च०। ४. भस्म–च० नास्ति। ५. तदभिन्नधर्मस्य–च० नास्ति।

पूर्वे आरोपाध्यवसाने। अत्र गौणभेदयोर्भेदेऽपि ताद्रूप्यप्रतीतिः सर्वथैवाभेदावगमश्च 'प्रयोजनम्। शुद्धभेदयोस्त्वन्यवैलक्षण्येनाव्यभिचारेण च कार्यकारित्वादि।

आयुरित्यादावुदाहृते, एककार्यकारणभावात्मकं यल्लक्षणं लक्षणाहेतुः, तत्पूर्विके आरोपाध्यवसानरूपे पदार्थस्मृती आरोपयत्यध्यवस्यति। धात्वर्थयोर्विशेषणत्वात् पूर्वेमित्येकवद्भावः। घञन्तधातुसव्यपेक्षस्य क्लीवैकवचनत्वम्, भावप्रत्ययसव्यपेक्षस्य विशेष्यलिङ्गवचनकत्वमित्यभ्युपगमात्। अन्यथा "सञ्चारो रतिमन्दिरावधि" इति प्रयोगानुपपत्तेः। अत एव घञादिभावप्रत्ययान्तो[1] धातुरसिद्धं स्वरूपमभिधत्ते, घञादिप्रत्ययस्तु सिद्धम्। यदाहुः—

क्रियायाः साध्यतावस्था धातुरूपनिवन्धना।
सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिवन्धनः॥ इति।

तथा च **सम्बन्धान्तरत** इत्यत्र तत्पूर्वकत्वं पञ्चम्यर्थ इति भावः। क्रमेण प्रयोजनान्याह—**भेदेऽपीति**। 'मुखं चन्द्रः' इत्यारोपेऽपि[2] मुखत्वावच्छेदेन ताद्रूप्यं चन्द्रसम्बन्धः प्रतीयते। स पुनः प्रसिद्धचन्द्रभेदेऽपि सम्भवति। अत एव "वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरुज्जृम्भते", "द्वौ चन्द्रौ जगतो राजन् स दिवि त्वं महीतले" इत्यादौ स्वरूपभेदाभासेऽपि नारोपहानिरिति भेदेऽपीत्यनेन सूचितम्। गौणाध्यवसाने प्रयोजनं सर्वथैवेति स्वरूपतः प्रकारतश्चाभेदावगम इत्यर्थः। यद्यपि—

सुधावद्धग्रासैरुपवनचकोरैरनुसृतः
किरन् ज्योत्स्नामच्छां नवलवलिपाकप्रणयिनीम्।
उपप्राकाराग्रं प्रहिणु नयने तर्कय मना-
गनाकाशे कोऽयं गलितहरिणः शीतकिरणः॥

इत्यादौ प्रसिद्धचन्द्रभेदोऽपि मुखे प्रतीयते, तथापि कोऽयमिति पुरोवर्तिनिष्ठस्यैवेदन्त्वादेः परामर्षादारोप एवासौ नाध्यवसान इति ध्येयम्।

शुद्धभेदयोरारोपे प्रयोजनमन्यवैलक्षण्येन कार्यकारित्वम्, अध्यवसाने तु प्रयोजनमव्यभिचारेण कार्यकारित्वम्, कार्यायोगव्यवच्छिन्नकारणत्वं तयोः प्रतीतिर्वेत्यर्थः।

---

१. प्रत्ययोऽपि सिद्धं स्वरूपमभिधत्ते—च०। २. अपि—च० नास्ति।

क्वचित् तादर्थ्यादुपचारः, यथा—इन्द्रार्था स्थूणा इन्द्रः । क्वचित् स्वस्वामिभावात्, यथा—राजकीयः पुरुषो राजा । क्वचिदवयवावयविभावात्, यथा—अग्रहस्त इत्यत्राग्रमात्रेऽवयवे हस्तः । क्वचित् तात्कर्म्यात्, यथा—अतक्षा तक्षा ।

अत्रायुषः प्राणधारणकारणादृष्टस्य प्राणधारणरूपे कार्ये जननीये सहकारित्वलक्षणः समाध्यलङ्कारो लक्षणा । प्राणधारणकारणत्वं च लक्ष्यतावच्छेदको धर्मः, तन्निष्ठातिशयश्च व्यज्यमानः, इतरकारणवैलक्षण्यादिरायुषोऽप्युपमानाद् घृतस्योत्कर्षं गमयतीति नासावपि रूपप्रकारः, व्यतिरेकव्यञ्जनादिति भावः ।

कारणता[1]हेतुका शुद्धा तु—"नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलङ्कृता" इत्युदाहार्या[2] । इह निरुपाधिप्रियत्वमानन्दसाधारणो धर्मः प्रवृत्तिनिमित्तीभवन्नितररूपकवदानन्दचन्द्रयोरभेदमुल्लास्य विश्राम्यतीति रूपकस्यैवायं प्रकारः । नहि रूपके गौणी वृत्तिरवश्यापेक्षणीयेत्येके । हेत्वलङ्कारविशेषोऽयमित्यपरे ।

एवमलङ्कारभूतमुख्यार्थसम्बन्धेनालङ्कारविशिष्टस्य धर्मिणोपलक्षणमुदाहृतम् । अतः परं वस्तुभूतेन मुख्यार्थसम्बन्धेनालङ्कारलक्षणमुदाहरति—क्वचिदिति । तादर्थ्यं तत्प्रतीत्युद्देश्यकारोपणविषयत्वमुपचारः, साधर्म्यस्वरूपालङ्कारावगमः, तन्मूलकाभेदावगमो वा ।

इन्द्रार्थेति लक्ष्ये मुख्यार्थसम्बन्धोत्कीर्तनम् । स्थूणा इन्द्रध्वजः । तस्य चारोप उल्लेखः, अध्यवसाने तु निगरणम् । इन्द्र[3]इत्यनन्तरमत्रोपचार इति शेषः । शेषार्थे यथेत्यस्यान्वयः । [4]इन्द्रः स्थूणेयमित्यत्र तादर्थ्यमूला पूजनीयत्वाद्यभिन्नशक्रसाधर्म्यलक्षणा । तन्मूलकश्चाभेदारोप इत्युपचारप्रक्रिया । एवमग्रेऽपि । राजकीय इति तत्सम्बन्धोत्कीर्तनम् । इतरद् विषयविषयिणोरुपादानं पूरणं[5]च पूर्ववत् । अत्रापि राजपदस्य प्रतापिनि लक्षणा, राजाद्यभेदव्यञ्जनद्वारा 'मा स्मैतदाज्ञां लङ्घिष्ठाः' इत्याद्युपदेश[6]स्तत्प्रयोजनम् । अग्रहस्त इत्यत्र कर्मधारयाभिप्रायेण हस्तपदस्य तदवयवे लक्षणोक्ता । हस्तस्याग्रमिति विग्रहे तु सत्यपि हस्तसम्बन्धिनि हस्तपदस्य लक्षणा, निरूढत्वात्, साधर्म्यतादात्म्यादिनाऽऽरोपयितुमर्हतीति नोपचारमध्ये गणयितुं युज्यते । 'पीता कार्पटिकैर्गङ्गा' इति युक्तमुदाहरणम्, गङ्गाजलवत्यपि देशे नेह गङ्गेति व्यवहाराद् गङ्गात्वजातेः पूरमात्रवृत्तित्वात् । "सा गङ्गा हरते पापं दृष्टा पीताऽवगाहिता" इत्यादावप्युपचार एव ।

---

१. ता–द० नास्ति । २. हार्यम्–च० । ३. इत्यतोऽत्रोप–च० । ४. स्थूणेयमिन्द्रः–च० । ५. च–च० नास्ति । ६. तत–च० नास्ति ।

लक्षणा तेन षड्विधा ॥१२॥

आद्यभेदाभ्यां सह । सा च—

व्यङ्ग्येन रहिता रूढौ सहिता तु प्रयोजने ।

प्रयोजनं हि व्यञ्जनव्यापारगम्यमेव ।

तच्च गूढमगूढं वा

तच्चेति व्यङ्ग्यम् । गूढं यथा —

तात्कर्म्यादिति । इदञ्च गुणावयवकर्मजातिघटितसाधर्म्यचतुष्टयस्यैवोप-लक्षकम् । भेदांशपरीहारेण सादृश्यविशिष्टं लक्षयित्वाऽभेदरूपकमभिव्यज्यत इति । साधर्म्यस्य तु वस्तुमध्ये गणनं दण्डिमतविद्वेषाभिप्रायेण ।

आद्यभेदाभ्यामुपादानलक्षणाभ्याम्, सहेति षड्विधेति मूलवाक्यसव्यपेक्षमेतत् ।

तदयं संक्षेपः—वस्तुभूतेन मुख्यार्थसम्बन्धेन वस्तुभूतस्यार्थस्य मुख्यार्थेन सह लक्षणा उपादानम् । सैव मुख्यार्थपरीहारेण लक्षणम् । उपमया साधर्म्य-[१] विशिष्टस्य लक्षणा गौणी । सा द्विधा—सारोपा साध्यवसाना चेति । उपमा-भिन्नेनालङ्कारेण वस्तुनोऽलङ्कारस्य वा, वस्तुनाऽलङ्कृतस्य वा लक्षणा शुद्धौ-पचारिकी । सापि चारोपाध्यवसानभेदाद् द्विधेति । निरूढा तु 'तैलानि हेमन्ते सुखानि' इत्यादौ । उपादाने 'पौण्डरीकं चक्षुः' इत्यादौ लक्षणेऽन्तर्भूतेति दिक् ।

रूढिप्रयोजनयोः पूर्वं हेतुत्वे[२]नोपन्यासो न त्ववान्तरविधात्वेन । इदानीं तु रूढिप्रयोजनवत्योर्लक्षणयोः कथितषड्भेदसंक्षेपकं विभागमाह—**सा चेति** । पूरित-भागसङ्कलितेन व्यङ्ग्येनेत्यादिना बोधिते प्रयोजनवत्यां व्यङ्ग्यसाहित्यनियमे वीजमाह—**प्रयोजनं हीत्यादि** । **गूढमिति** । साधारणीकृतविभावादिपरामर्शा-नुकूलवासनापरिपक्ववुद्धिः सहृदयः, तन्मात्रवेद्यमित्यर्थः । यथेत्यस्यार्थो मोदत इत्यनन्तरमित्यत्रेति पूरितपदार्थेन व्यपेक्षते, यथाऽत्र श्लोके व्यङ्ग्यं गूढमिति पर्यवस्यति । तरुणिमोद्गमः तरुणिम्नो व्यञ्जको धर्मः । तत्रोद्गमपदलक्षणया-ऽनतिचिरकालिकत्वं व्यज्यते, अङ्कुरादावुद्गमस्याचिरकालिकतादर्शनात् । मोदते इति प्रकृष्यत इत्यर्थः । मुदधातोः प्रकर्षे लक्षणया प्रकृष्टाश्रयलाभादतिशयो ध्वन्यते ।

---

१. र्म्यादि—च० । २. त्वोप—च० ।

मुखं विकसितस्मितं वशिमवक्रिम प्रेक्षितं
समुच्छलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिः ।
उरो मुकुलितस्तनं जघनमंसवन्धोद्धुरं
बतेन्दुवदनातनौ तरुणिमोद्गमो मोदते ।।६।।

तरुणिमव्यञ्जकानि समाचष्टे[1]—मुखमित्यादि । विकासो नाम दलानामवष्टम्भक[2]संयोगप्रतिद्वन्द्वी विभागः, स[3] च स्मिते प्रकाशमानतां लक्षयति । पूर्वं कलिकावस्थं स्मितमट्टहासादिनाऽऽननं विकसदासीत्, इदानीं तु स्मित एव विकासपर्याप्तिरस्याः स्मितपूर्वाभिभाषिण्या इति ध्वननीयोऽर्थः । वशितपदेन प्रेक्षितवक्रिम्णोऽविरतत्वं लक्ष्यते । तेन चाभिमुखे प्रेयस्यनार्जवा दृष्टिरभिव्यज्यते । समुच्छलितपदेन द्रवद्रव्योद्गमवाचिना सर्वप्रतीकव्यापकत्वमुपलक्ष्यते, तेन चावहित्थयाऽप्यनिह्नवनीयत्वं व्यज्यते । अपास्तसंस्थेति[4] बहुव्रीहेर्मर्यादाक्षेपणकर्ता मुख्यो बहुविषयसञ्चारी लक्ष्यः, भावोदयादौत्सुक्यचपला प्रवृत्तिर्व्यङ्ग्योऽर्थः । मकुलितपदस्य दलानामवष्टम्भक[5]संयोगविशेषो वाच्यः, पृथुलमूलस्योच्छूनाग्रत्वं लक्ष्यम्, कुसुमसाधर्म्यं रसिकविमर्दसहता भुजमूलाक्षेपणादि च व्यङ्ग्यम् । अंसबन्धो दृढालिङ्गनम्, तदुद्धरत्वं[6] तत्प्रवृत्तिं[7] ब्रूते, लक्षयति तु निरवकाशपरस्परसंयोगम्, व्यञ्जयति चाविघटमानजघनबन्धतया गतेरतारल्यम् ।

एतानि च स्मितपूर्वभाषणवक्रनिरीक्षणसविभ्रमाचपलगतिभङ्गास्थिरप्रवृत्तिभुजमूलावक्षेपणयौवनप्रकर्षादीनि नायकरतिभावं प्रत्युद्दीपनानि, नायिकारतिभावेऽनुभावाश्च, लज्जौत्सुक्यहर्षचापल्यानि व्यभिचारिण[8] उल्लास्य रसमास्वादयन्ति । तत्र स्मितादौ विकसितादिप्रयोगः सहृदयानेव व्यङ्ग्यार्थमुल्लास्य रमयति, श्रोत्रियांस्तु हासयत्येव । ते हि—अमूर्त्ते स्मिते मूर्त्तधर्मोऽतिदेष्टुं न शक्यते । न चायमतिदेशो निवृत्तिप्रवृत्त्योरुपयुज्यत इति निरर्थकोऽयमुपचारः । नहि धर्मातिदेशादन्यत् प्रयोजनमुपचारस्येत्यातिष्ठन्ते ।

श्रीपरिचयादित्यादि । अत्र जडानां कामिनी, श्रीपरिचयस्य यौवनमदः, विदग्धचरितानां ललितानि प्रतिबिम्बभूतानि । अभिज्ञानसंव्यपेक्षया पञ्चम्या ज्ञापितं ज्ञापकत्वमुपदिशतिनाऽनूद्यत इति तदंशे वस्तुप्रतिवस्तुभाव एव । अत

---

१. सम्—च० । २. नारम्भक—च० । ३. च—च० नास्ति । ४. इति—च० नास्ति । ५. नारम्भक—च० । ६. रम्—च० । ७. त्तम्—च० । ८. मु—च० ।

अगूढं यथा—

श्रीपरिचयाज्जडा अपि भवन्त्यभिज्ञा विदग्धचरितानाम् ।
उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि ।।१०।।

अत्रोपदिशतीति ।

तदेषा कथिता त्रिधा ।।१३।।

अव्यङ्ग्या, गूढव्यङ्ग्या, अगूढव्यङ्ग्या च ।

एवोपदिशतिः कर्तव्यतागोचरशाब्दबोधजनकव्यापारवाची ज्ञापकतासामान्ये लाक्षणिकः सन्नपकरणान्तरनिरपेक्षशिक्षाप्रदत्वं गमयति । एतादृशव्यङ्ग्यार्थंप्रतिपत्तिं च हालिकश्रोत्रियादयोऽप्यनुमन्यन्त एव । यौवनपदस्य ललितज्ञापकतायास्तत्र विशेषार्थस्योपदिशतेः सामान्यधर्मवति लक्षणायास्तया चानायासातिशयव्यञ्जनस्य[1] च लोकव्युत्पत्तिसिद्धत्वादिति समुदायार्थः ।

यद्यप्युपकरणान्तरस्योपदेशाजनकत्वमेवकारेण कण्ठत एवोक्तम्, तथापि नात्रैवकारोऽवधारणार्थः, किन्तु प्रसिद्धिपरामर्शकः । नहि कस्यापि पूर्ववाक्यनिर्दिष्टस्यावधारणं प्रतिबिम्बः । यदि च 'जडा अपि' इत्यनेनोक्तस्य विदग्धचरितज्ञापकक्रियाभ्यासराहित्यस्यासौ प्रतिबिम्बो यद्यौवनमदावधारणं नामेत्युच्यते, तदाऽनायासेन शिक्षादानमिति लक्ष्यमेवावधारणविशेषितमनूदितम् । शिक्षाजनने पुनरव्यभिचारो व्यङ्ग्य इति ध्येयम् ।

पूर्वोक्तां षट्प्रकारां लक्षणां प्रकारान्तरेण संक्षिपति—तदेषेति । वृत्तौ 'गूढ़ा गूढव्यङ्ग्या च' इति पाठे गूढव्यङ्ग्याऽगूढव्यङ्ग्या चेति वाक्यं विभाज्यम् । 'गूढाऽगूढव्यङ्ग्ये च' इति युज्यते पाठः ।

चण्डीदासस्तु 'षड्विधा' इत्यत्र षड्भिरुपाधिभी रूढिप्रयोजनोपादानलक्षणाऽऽरोपसाध्यवसानैः कल्पिता विधाः प्रकारा अनेके यस्या इति पूर्वं व्याख्याय, अत्र चेत्थं प्रकारकल्पना—लक्षणा प्रथमं द्विधा—निरूढा, प्रयोजनवती चेति । तत्र निरूढोपादानलक्षणाभ्यां द्विधा । सापि प्रत्येकं सारोपाध्यवसानाभ्यां चतुर्धा भूत्वा गौणशुद्धभावादष्टधा । प्रयोजनवती तूक्तभेदवती व्यङ्ग्यद्वैविध्येन षोडशधा । तत्रापि यत्र धर्मी तटादिर्लक्ष्यः, तत्र धर्मः फलम् । 'रामोऽस्मि' इत्यादौ धर्मे लक्ष्ये

१. व्यञ्जन—च० नास्ति ।

तद्भूर्लाक्षणिकः

शब्द इति सम्बध्यते। तद्भूस्तदाश्रयः।

तत्र व्यापारो व्यञ्जनात्मकः।

कुत इत्याह—

यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणा समुपास्यते ॥१४॥
फले शब्दैकगम्येऽत्र व्यञ्जनान्नापरा क्रिया।

प्रयोजनप्रतिपिपादयिषया यत्र लक्षणया शब्दप्रयोगः, तत्र नान्यतस्तत्प्रतीतिः, अपि तु तस्मादेव शब्दात्। न चात्र व्यञ्जनादृतेऽन्यो व्यापारः। तथाहि—

तदतिशयः फलमिति द्वात्रिंशत्। पिण्डीकरणे च चत्वारिंशदिति प्रकारान् व्याचकार।

तच्च '**शुद्धैव सा द्विधा**' इत्येवकारस्य, '**सारोपाऽन्या तु**' इत्यत्र तुकारस्यानालोचनविजृम्भितत्वादनादेय[1]मिति प्रदीपः।

लक्षणानिरूपणं लाक्षणिकशब्दलक्षणोपकरणमिति द्योतयन्नाह—**तद्भूरिति**। भवतिरत्र नोत्पत्त्यर्थकः, किन्त्वधिकरणार्थक इत्याशयेन व्याचष्टे—**तदाश्रय** इति। लक्ष्यार्थस्मरणोपहितपरम्परासम्बन्धनिरूपकः शब्द इति तदर्थः।

व्यञ्जकशब्दलक्षणाय व्यञ्जनाया निरूपणीयत्वे सुप्रसिद्धतया प्रक्रान्तमूलकतया च लक्षणामूलां व्यञ्जनां व्यवस्थापयितुमुपक्रमते—**तत्रेति**। लाक्षणिकशब्द इत्यर्थः। **कुत** इति, किमनया लक्षणादिभ्यो भिन्नया व्यञ्जनयेत्यर्थः। **समुपास्यते** सत्यपि वाचके शब्दे आद्रियते। **शब्दैकगम्ये** इति व्याचष्टे—**नान्यत** इत्यादि। लक्षणाजन्यात्तटे घोष इति बोधादनन्तरं पावनं तटमिति पावने तटे घोष इति प्रतीतिरानुभविकी। न चात्र पावनत्वादाविन्द्रियव्याप्तिज्ञानादेर्व्यापारप्रसर इति शाब्दत्वमभ्युपेयमिति भावः। **क्रियेति** व्याचष्टे—**व्यापार** इति। लाक्षणिकशब्देऽभिधादिभिन्नपावनत्वादिबोधकव्यापारवत्त्वे साध्येऽभिधाद्यजन्यपावनताबोधजनकत्वं हेतुः। तत्र हेतुताबोधकं पदं मूले नोपात्तम्, अतः पूरयति—**तथाहीति**।

---

१. अनादेयम्—च० नास्ति।

नाभिधा समयाभावात्

'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ ये पावनत्वादयो धर्मास्तटादौ प्रतीयन्ते, न तत्र गङ्गादिशब्दाः सङ्केतिताः ।

हेत्वभावान्न लक्षणा ॥१५॥

मुख्यार्थबाधादित्रयं हेतुः । तथा च—

नाभिधेति । गङ्गापदे पावनत्वाभिधारहितत्वमिह साध्यम्, तदर्थसङ्केतितत्वाभावो हेतुः । तदेव विवृणोति—**गङ्गायामित्यादिना** । समयविवरणं सङ्केतित इत्यादिना कृतम् । अभिधा नाम शब्दार्थयोः स्वाभाविकः सम्बन्धः । स च नित्यसङ्केताभिव्यङ्ग्य इत्यर्थः । पावनत्वबोधोपहितलक्षणाशून्यत्वं गङ्गादिपदे साध्यम् । तत्र हेत्वभावो हेतुः । हेतून् विवृणोति—**मुख्यार्थेति** । हेतुर्लाक्षणिकार्थबुद्धौ जनकः । तत्र मुख्यार्थयोगो लक्ष्यस्मृतौ, मुख्यार्थबाधादिशाब्दबोधे कारणम् । अथवा शक्यविशेषामिश्रितः सामान्येन शक्यसम्बन्धो लक्षणा, तज्जन्या पदार्थस्मृतिर्वा, अगृहीतशक्यविशेषस्यापि गामुच्चारयेत्यादौ स्वरूपे लक्षणया बोधदर्शनात् । तज्जनिता च पदार्थस्मृतिः शाब्दबोधे जननीये लक्ष्ये पदस्याजानिकप्रयोगज्ञानमपेक्षते । यद्बलात् 'कर्मणि कुशलः' इत्यादौ वाच्यार्थबोधः[1] । 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ तु गङ्गापदेन सह तटस्य मुख्यार्थसम्बन्धज्ञानाधीना स्मृतिस्तटानुभवं जनयन्ती गङ्गापदप्रवृत्तिनिमित्तगङ्गात्वविशिष्टशक्तिग्रहमपेक्षते । नह्यविदितगङ्गापदमुख्यार्थः प्रयोजनं प्रत्येति ।

एवं जातिमल्लक्षकं पदं मुख्यधर्मातिदेशकम् । गुणादिमल्लक्षकं तु तदतिशयोपदेशकमिति सामान्याकारकव्युत्पत्तिसहकृतं प्रयोजनव्यञ्जकताज्ञानमपि लक्ष्यार्थशाब्दबुद्धावेव जनकम् । मुख्यार्थबाधस्तु[2] स्वत एव । मुख्यार्थगोचरशाब्दबुद्धिसामग्रीविघटनद्वारा वा रूढौ प्रयोजने वोपयुज्यत इति मुख्यार्थबाधादित्रयं प्रयोजनवल्लक्षणाजन्यशाब्दबुद्धावेव हेतुः । यदाह—**मुख्यार्थबाधादित्रयं हेतुरिति** ।

हेत्वभावोऽग्रिमकारिकया[3] विव्रियत इति द्योतयितुं पूरयति—**तथा चेति** । तटं पावनमिति लक्षणाजन्यबोधे तटघटितौ वा मुख्यार्थबाधतद्योगौ जनकौ, पूरघटितौ वा ।

---

१. क्या–च० । २. बोधस्तु–द० । ३. विच्छिद्यते–द० ।

लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र बाधो योगः फलेन नो ।
न प्रयोजनमेतस्मिन् न च शब्दः स्खलद्गतिः १६॥

यथा गङ्गाशब्दः स्रोतसि सबाध इति तटं लक्षयति, तद्वद् यदि तटेऽपि सबाधः स्यात्; तत् प्रयोजनं लक्षयेत् । न च तटं मुख्योऽर्थः । नाप्यत्र बाधः । न च गङ्गाशब्दार्थस्य तटस्य पावनत्वाद्यैर्लक्षणीयैः सह सम्बन्धः । नापि प्रयोजने लक्ष्ये किञ्चित् प्रयोजनम् । नापि गङ्गाशब्दस्तटमिव प्रयोजनं प्रतिपादयितुं समर्थः ।

आद्ये 'लक्ष्यं न मुख्यम्' इत्यादि । तदेव विवृणोति—**यथा गङ्गाशब्द** इत्यादि । 'न प्रयोजनम्' इति विवृणोति—**नापि प्रयोजने** इति ।

अयं भावः—'धर्मिणि लक्ष्ये धर्मः, धर्मे लक्ष्ये च तदतिशयः' इति सामान्यतो व्युत्पत्त्या तटलक्षकं गङ्गापदं पूरधर्मसम्बन्धप्रतिपत्तिप्रयोजनमित्येवात्र प्रयोजनवत्ताप्रतिसन्धानम्, न तु पावनत्वलक्षकं गङ्गापदं तदतिशयप्रयोजनकमित्यपि, तथा सति वक्ष्यमाणानवस्थाप्रसङ्गादिति ।

ननु गङ्गापदे पूरघटितावेव मुख्यार्थबाधतद्योगौ, सैव च प्रयोजनवत्ताबुद्धिस्तटं लक्षयित्वा पावनत्वं लक्षयेदिति द्वितीयपक्षे—'न च शब्दः' इति सूत्रम् । तदेव विवृणोति—**नापि गङ्गाशब्द** इति । तटमिवेत्यनेन तटबोधकहेतुघटितं सादृश्यमुच्यते । तथा च बोधिततटकैर्मुख्यार्थबाधादिभिर्घटिता या सामग्री, तया गङ्गाशब्दः प्रयोजनं बोधयितुं न समर्थः । मुख्यार्थबाधो हि न स्वतः, किन्तु शाब्दबोधप्रतिबन्धकत्वेन शब्दस्याजनितान्वयबुद्धित्वस्वरूपाकाङ्क्षायाः सम्पादनद्वारा 'गङ्गायां जन्तुः' इत्यादौ तटे जन्त्वधिकरणताबोधवारणाय मुख्यार्थान्वयबुद्धिसामग्रीविघटनद्वारा वोपयुज्यते । शब्दस्य ह्यजनितान्वयबुद्धित्वमेव स्खलद्गतित्वम्, तदेव च लक्षणाबुद्धावुपयोगि । न चात्र जनिततटबोधके गङ्गापदे स्खलद्गतित्वमस्तीति भावः। इत्थं च मूले 'न च स्खलद्गतिः' इत्यस्य गङ्गाशब्दो नाजनितान्वयबोध-(तया[1], न लक्षणया प्रयोजनबोधजन-)क इत्यर्थः । 'असमर्थः' इति त्वपपाठः ।

ननु लक्षणाजन्यवाक्यार्थबुद्धौ मुख्यार्थेऽभिमतपदार्थसंसर्गगोचरतत्पदजन्यवाक्यार्थबुद्ध्यभावः कार्यसहभावेन कारणम्, तदुपपादक एव मुख्यार्थबाधः ।

---

१. च० पुस्तके प्रकोष्ठघटकः पाठो नास्ति ।

एवमप्यनवस्था स्याद् या मूलक्षयकारिणी ।

एवमपि प्रयोजनं चेल्लक्ष्यते, तत् प्रयोजनान्तरेण, तदपि प्रयोजनान्तरेणेति प्रकृताप्रतीतिकृद् अनवस्था भवेत् ।

ननु पावनत्वादिधर्मयुक्तमेव तटं लक्ष्यते । गङ्गायास्तटे घोष

अत एव युगपद् वृत्तिद्वयविरोधमङ्गीकुर्वन्ति । मुख्यार्थसम्बन्धस्तु लक्ष्य[1]स्मरणोपक्षीणः । विद्यते च गङ्गासम्बन्धस्तट इव पावनत्वेऽपि ।

यच्चोक्तं पावनत्वलक्षकं पदं तदतिशयप्रतीतिप्रयोजनकमिति प्रयोजनवत्ताप्रतिसन्धानं नास्तीति, तदप्यसिद्धमिति मुख्यार्थ[2]विषयकप्रतीतौ जनितायामपि स्खलद्गतिरसौ शब्दः[3] पावनत्वं लक्षयेदत आह—**एवमपीत्यादि** । अनवस्थाया दोषत्वे बीजमाह—**मूलक्षयेति** । प्रथमलक्षणाया अपि चरमाया इव प्रयोजनशून्यत्वं व्यवस्थापयत्यनवस्था । यदाहुः—"मूलक्षयकरीमाहुरनवस्थां हि दूषणम्" इति । मूलक्षयं व्याचष्टे—**प्रकृताप्रतीतिकृदिति** । विषयान्तरसञ्चारादिना प्रयोजनप्रतिपत्तिनिवृत्तौ ध्रुवायां प्रकृते मूललक्षणायामपि प्रयोजनाप्रतिपत्तिमनवस्थां करोतीत्यापादयतीत्यर्थः ।

ननु मुख्यार्थस्खलद्गतिर्गङ्गाशब्दस्तटमिव स्वार्थाविनाभूतं पावनत्वमप्युपस्थापयति । तत्र तटोपस्थापने घोषाधिकरणत्वान्वये मुख्यार्थबाधस्तन्त्रम् । (नहि[4] प्रयोजनवत्ताप्रतिसन्धानं विना कोऽप्युपचारशब्दः शाब्दबोधं जनयति ।) यदाह धनिकः—गङ्गायां घोष इत्यादौ स्वार्थे स्रोतोलक्षणे घोषस्यावस्थानासम्भवात् स्वार्थस्खलद्गतिर्गङ्गाशब्दः स्वार्थाविनाभूतागपलक्षितं तटमुपलक्षयतीति । तत्र स्वार्थेन प्रवाहेणाविनाभूतोऽर्थः पावनत्वादिः, तदुपलक्षितं तद्विशिष्टं तटमनुभावयतीत्यर्थ इति श्रीधरस्योमापतेश्च विवरणमिति दशरूपावलोकमतमाशङ्कते—**नन्वित्यादि** ।

यत्त पावनत्वविशिष्टतटस्य लक्षणाप्रवृत्तिनिमित्तताशङ्केयमिति, तदसत्, तादृशविशिष्टस्यापूर्वत्वेन तत्र लक्षणाज्ञानासम्भवात् ।

ननु स्वार्थाविनाभूतपावनत्वाद्युपस्थितौ कीदृशी प्रयोजनवत्ता ज्ञाता तन्त्रम् । (नहि[5] प्रयोजनवत्ताप्रतिसन्धानं विना कोऽप्युपचारशब्दः शाब्दबोधं जनयति) यदाह—"को ह्यनुन्मत्तो निमित्तप्रयोजनाभ्यां विना मुख्ये सत्युपचरितं प्रयुञ्जीत" इति ।

---

१. पदार्थ—च० । २. र्था—च० । ३. इति—च० । ४. पावनत्वोपस्थापने च प्रयोजनवत्ताप्रतिपत्तिः—च० । ५. प्रकोष्ठस्थः पाठः पूर्वलिखितप्रकोष्ठस्थपाठेन संवदति ।

इत्यतोऽधिकस्यार्थस्य प्रतीतिश्च प्रयोजनमिति विशिष्टे लक्षणा, तत् किं व्यञ्जनयेत्याह—

प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यते ॥१७॥

कुत इत्याह—

ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम् ।

प्रत्यक्षादेर्नीलादिर्विषयः, फलं तु प्रकटता संवित्तिर्वा ।

विशिष्टे लक्षणा नैवं

व्याख्यातम् ।

विशेषाः स्युस्तु लक्षिते ॥१८॥

तटादौ ये विशेषाः पावनत्वादयः, ते चाभिधातात्पर्यलक्षणाभ्यो व्यापा-

निमित्तं रूढिर्मुख्यार्थबाधो वेत्यत आह—गङ्गायामिति । गङ्गातट इत्यर्थः । तथा च गङ्गातटाधिकार्थप्रतिपत्तिप्रयोजनकत्वज्ञानसहकृतः स्वार्थाविनाभावः पावनत्वं स्मारयत्यनुभावयति चेति भावः ।

[1]इयं प्रयोजनवत्ता लक्ष्यार्थज्ञाने वा लक्षकशब्दे वा ज्ञातोपयुज्यते । आद्ये—प्रयोजनेनेत्यादि । लक्षणीयं लक्षणाजन्यप्रतिपत्तिविषयः । कुत इत्याहेति कुत इत्याकाङ्क्षायामाहेत्यर्थः । तेन हि कारणसङ्गतिः । फलं फलीभूतप्रतिपत्तिविषयः । प्रकटतेति । भट्टमते प्रकटता प्रत्यक्षं ज्ञानस्य फलम् । तत्र विषयः प्रकटताज्ञानविषयान्नीलादेर्भिद्यते । न्यायादिमते प्रत्यक्षादिज्ञानफलमनुव्यवसायः । तद्विषयः संवित्तिर्व्यवसायः संवित्तिविषयान्नीलादेर्भिद्यत इति भावः ।

इदं च विषयभेदप्रदर्शनं फलफलिन्योः प्रतीत्योर्भेददाढर्याय । अभेदेन प्रयोजनप्रयोजनिभावो न घटत इति हृदयम् ।

उपसंहरति—विशिष्ट इति । एवमितिशब्देनोक्ताः प्रकारा व्याख्याता एवेत्याह—व्याख्यातमिति । विशेषा इति । लक्षिते तटादावनन्तरं विशेषाः पावनत्वादयो ये, तेऽपि व्यापारान्तरेण गम्याः स्युरिति सूत्रवृत्त्योः संकलितार्थः । व्यापारान्तरपदार्थः पृथग् व्यापारः । अत्राभिधादिभ्य इत्यत्र पृथक्त्वावधौ पञ्चमी ।

अथ गङ्गाशब्दस्य तटादौ मुख्यार्थसम्बन्धस्तटाधिकार्थप्रतिपत्तिप्रयोजनकत्वं च ज्ञातं तटं पावनत्वं च स्मारयति । ततः पावने तटे घोष इत्यन्वयबोधः । एवं

१. इत्थम्—द० ।

रान्तरेण गम्याः । तच्च व्यञ्जन-ध्वनन-द्योतनादिशब्दवाच्यमवश्य-मेषितव्यम् ।

एवं लक्षणामूलं व्यञ्जकत्वमुक्तम् । अभिधामूलं त्वाह—

अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।
संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद् व्यापृतिरञ्जनम् ।।१९।।

कौण्डपायिनामयनेऽग्निहोत्रपदप्रयोगेण स यागविशेषोऽग्निहोत्रधर्माश्च युगपद् स्मर्यन्ते । ततो यावदितिकर्तव्यतोपरक्तस्य यागस्य बोध इत्यभ्युपेयमिति द्वितीय-कल्पमधिकृत्याह—तच्चेत्यादि । तथा च भवतु तावदेवम्, पावनत्वाद्युपस्था-पिका शब्दस्य वृत्तिरवश्याभ्युपेतव्या । तदेवास्माकं व्यञ्जनमिति भावः ।

वस्तुतोऽर्थवृत्तौ व्यञ्जनायां वाच्यार्थबुद्धि-वैयञ्जनिकबुद्ध्योः पूर्वापरभाव-दर्शनाल्लक्षणामूलव्यञ्जनायामपि तथात्वमुररीकरणीयम् । अथवा—अर्थ एव न[1] लक्षणा, औपचारिकत्वरूपगङ्गापदवैशिष्ट्यसहकारेण तटादिवाक्यार्थबुद्धौ वैयञ्ज-निकपावनत्वादिबुद्धिजननात् । अयं तु न नियमो यल्लाक्षणिकपदेन, तज्जनित-वाक्यार्थबुद्ध्या वा शक्य[2]धर्मोऽशक्यधर्मातिशय एव वा बोधनीय इति, 'उपकृतं बहु तत्र' इत्यादौ लक्ष्यार्थबोधन[3]विरोधिलाक्षणिकोपकृतादिपदकत्वस्वरूपवाक्य-वैशिष्ट्यसहकारेण वक्तरि सत्यामप्यपकारचिख्यापयिषायां तदनभिधानस्य, तेन च धैर्यौदार्यादेर्व्यञ्जनादित्यधिकमुपरिष्टात् ।

लक्षणामूलमिति । लक्षणान्वयव्यतिरेकानुविधायीत्यर्थः । एवमभिधामूल-त्वमपि निर्वाच्यम् । अनेकार्थस्येति, अनेकवृत्तिमत इत्यर्थः । तेन 'गौर्वाहीकः' इत्यादौ जडलाक्षणिकेन गवादिपदेन यद्रूपकोपपादकं गोध्वननं तदप्यभिधामूल-मित्यायाति । वाचकत्वेऽभिधायाम् । नियन्त्रिते संस्कारोद्बोधकान्तररहिते, इतरेण संस्कारोद्बोधकेन प्रतिरुद्धफलेन च । अत एवावाच्योऽभिधाजन्यस्मरणाविषयो योऽर्थः, तद्धीकृद् व्यञ्जनं व्यापार इत्यर्थः ।

अयं भावः—हरिपदवाच्यौ विष्णुशक्राविति संस्कारद्वये विद्यमाने, हरि-पदश्रवणमुद्बोधकमपि नैकतरमर्थं स्मारयितुमीष्टे, यावदुद्बोधकान्तरं शङ्खचक्रादि-पदार्थं नासादयति । तस्मिन्नासादिते बलवती विष्णुस्मरणसामग्री शक्रस्मरणं

१. न—च० नास्ति । २. लक्ष्य—च० । ३. बोधेन—च० ।

संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्य्यं विरोधिता ।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सैन्निधिः ।।
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ।।

प्रतिरुणद्धि, उद्बोधकान्तरविरहाद् वा शक्रस्मृतिर्नोत्पद्यते । विष्णुर्हरिपदवाच्य इत्याकारकसंस्कारविशिष्टे हरिपदवाच्यशक्रस्मरणे शक्रोद्बोधकवज्रादिज्ञानं कारणम् । तथाविधसंस्कारशून्यस्य पुंसस्तथाविधशक्रस्मरणे हरिपदवाच्यविष्णुसंस्कारविरहोऽपेक्ष्यते । एवं सति तथाविधविष्णुसंस्कारे तथाविधशक्रस्मरणं नोत्पद्यते । व्यञ्जनया तु स्मर्यते, न तु हरिपदवाच्यशक्रत्वेनेति नोद्बोधकान्तरमपेक्ष्यते । शक्त्या तु जनिता पदार्थस्मृतिः पदविशेषवाच्यत्वेनैवार्थं गोचरीकरोति । अत एव वृत्तिगोचरसंस्कारस्य तत्रापेक्षा । तादृशी पदार्थस्मृतिः पदविशेषावलीढमेवार्थमनुभावयति । यदाहुः---

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ।। इति ।

अत एव कलशपदजन्यशाब्दबोधे घटादिपदजन्यघटोपस्थितेर्न व्यभिचारः । तत्कारणतायां घटपदवाच्यघटत्वावच्छिन्नविषयकशाब्दबोधत्वस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वात् । अत एव च प्रथमशाब्दबुद्धौ विषयीभूतं पदं व्यञ्जनया द्वितीयमर्थं बोधयति, [1]प्रथमपदज्ञानस्य चिरविरतत्वात् । शक्यार्थस्मृतिकाले तु न व्यञ्जनाप्रसरः, तत्र वाक्यार्थबुद्धेरपि सहकारित्वात् । यद्वक्ष्यति—“अर्थोऽपि व्यञ्जकस्तत्र सहकारितया मतः” इति ।

संयोगाद्यैरित्यत्राद्यपदोपग्राह्यगणनक्षमं भर्तृहरिवाक्यमुदाहरति—संयोग इत्यादि । संयोगः सम्बन्धः । विप्रयोगस्तु[2] तद्ध्वंसः । साहचर्यं कार्यतः कालतो देशतश्च साहित्यम् । विरोधिता वध्यघातकभावः, सहानवस्थानं च । अर्थः फलम् । प्रकरणं श्रोतृवक्तृबुद्धिस्थत्वम् । लिङ्गमितरार्थव्यावृत्तो धर्मः । शब्दस्येति प्रसिद्धार्थकपदान्तरसमभिव्याहार इत्यर्थः । सामर्थ्यं कारणता । औचिती योग्यता । देशकालौ तद्विशेषौ । व्यक्तिः [3]पुंस्त्वादिः । स्वर उदात्तादिः । आदिनाऽभिनयादिरिति वक्ष्यति । शब्दार्थस्य शब्दवृत्तिविषयस्य । अनवच्छेदे परस्पर-

---

१. पूर्वं–च० । २. तु–च० नास्ति । ३. पुंस्त्वादिका–च० ।

इत्युक्तदिशा सशङ्खचक्रो हरिः, अशङ्खचक्रो हरिरित्युच्यते। 'रामलक्ष्मणौ' इति 'दाशरथौ। 'रामार्जुनगतिस्तयोः' इति भार्गव-

प्रतिरुद्धसंस्कारवशात् पदेनास्मरणप्रसङ्गे। विशेषस्मृतौ हेतव इति पदस्यार्थान्तर-साधारणतायामुद्बोधकान्तरमपेक्ष्यते।

तच्च द्विविधम्—अन्तरङ्गं बहिरङ्गं च। तत्रान्तरङ्गं पदार्थवृत्तिसंसर्गप्रतियोगि-शङ्खचक्रादि। तद्धि विष्णौ प्रागेव गृहीतसम्बन्धं स्वज्ञानेन विष्णुं स्मारयत पदस्यो[१]द्बोधकान्तरमुपोद्बलयति। बहिरङ्गं पदान्तरसन्निधिव्यक्तिस्वरादि। तद्धि स्वतः संस्कारोद्बोधनाक्षममपि पदस्योद्बोधनशक्तिमुत्तम्भयति। संयोगो विप्रयोग इत्यादि पुनरुद्बोधकसम्बन्धानामुत्कीर्तनम्, सशङ्खचक्रो हरिरित्यादावुदाहरणे साहित्यादेरुत्कीर्तनमेकवाक्यतामात्रफलकम्। न च संयोगादिरभिधीयमान एवा-च्युतस्मारक इति भ्रमितव्यम्, 'प्रतिष्ठमाने हरौ शङ्खध्वनिरश्रूयत' इत्यादावपि हरिपदेनाच्युतस्मरणदर्शनादिति दिक्।

इत्युक्तदिशेति। दिगितिशब्दो विवरणशून्ये सूत्रवाक्ये वर्तते। तृतीयार्थः प्रतिपाद्यत्वम्। तच्च 'संयोग' इत्यादिकारिकास्थपदेऽन्वेति। तथा चैतत्-सूत्रप्रतिपाद्यः संयोगः सशङ्खचक्रो हरिरित्यत्राच्युते विशेषप्रतीतिकृदित्यग्रिमेण सम्बन्धः। सशङ्खचक्रो हरिरित्यादौ शङ्खादिपदेन स्मृतः शङ्खादिः संयोगेन विष्णौ पुराणादिना गृहीत इति सम्बन्धिनः शङ्खस्य ज्ञानाद् विष्णोः स्मरणमिति दिशा सर्वत्र योज्यम्।

विप्रयोगोदाहरणे नञः संयोगध्वंसो विभागो वाऽर्थः। तदुत्कीर्तनं च न केवलं विप्रयोगेण शङ्खः, किन्तु शङ्खविप्रयोगोऽप्यौचितीविधया विष्णुस्मारक इति ध्वन-यितुम्।

दाशरथाविति। लक्ष्मणपदोपस्थितेन सौमित्रिणा साहचर्यसम्बन्धो रामा-यणादौ प्रसिद्ध इति भवति सौमित्रिर्दाशरथिविशेषप्रतीतिकृदिति भावः।

रामेति। अर्जुनपदस्य फाल्गुने शक्तिग्रहाभावदशायामुपस्थितेन कार्तवी-र्येण विरोधितया भार्गवः स्मार्यते। एवं भार्गवेण कार्तवीर्योऽपि। उभयोस्तु पदयोर्नानार्थताग्रहे[२]णैकतरेणान्यतरस्मरणम्, अन्योन्याश्रयात्, किन्तु विरोधार्थक-गतिपदसमभिव्याहारेण बहिरङ्गे[३]ण तत्र द्वयोरभिधाया युगपदेव नियमनमिति स्यात्।

यत्तु संयोगविप्रयोगविरोधादयो धर्मा एवाच्युतादिस्मारकाः, न तु संयोगेन

१. पदम्—च०। २. हे नैकतरे—च०। ३. ङ्गेन—द०।

कार्तवीर्ययोः। 'स्थाणुं वन्दे भवच्छिदे' इति हरे। 'सर्वं जानाति देवः' इति युष्मदर्थे। 'कुपितो मकरध्वजः' इति कामे। 'देवस्य पुरारातेः,

शङ्खादयः। तथा च गतिपदेनोपस्थापितो वध्यघातकभाव एव भार्गवत्वकार्तवीर्यत्वावच्छेदेन गृहीत इति तौ स्मारयतीति। तच्चिन्त्यम्, रामलक्ष्मणावित्यत्र साहचर्यादिबोधकपदाप्रयोगात्। द्वन्द्वस्तु स्वघटकपदयोरेकपदसाकाङ्क्षत्वं नाम समुच्चयं ध्वनयति, न तु साहचर्यमभिधत्ते, रामकल्किनावित्यत्रापि द्वन्द्वप्रयोगात्, सह चक्रेण हरिरित्यादौ चक्रसाहित्यवाक्यार्थबोधादनन्तरं विष्णुस्मरणमित्यभ्युपगमेनानुभवपराहतत्वाच्च, हरेश्चक्रमित्यादौ हरिपदार्थानन्विते षष्ठ्यर्थे चक्रान्वयासम्भवाच्च। यदपि न पदार्थस्मरणे संयोगादीनामुपयोगः, एकेन नानार्थशब्देन प्रकृताप्रकृतानां सर्वेषामेव स्मरणसम्भवात्। किन्तु चक्रादिसंयोगबोधकपदसमभिव्याहारादिना हरिपदादावच्युततात्पर्यवत्ता गृह्यते। शब्दान्तरसन्निधेरेव च संयोगविप्रयोगादयः प्रपञ्चाः। रामार्जुनावित्यादौ रामपदसाकाङ्क्षविरोधार्थकगतिपदसाकाङ्क्षत्वेनार्जुनपदस्य कार्तवीर्ये, तथैव रामपदस्य भार्गवे तात्पर्यं नियम्यते। शाब्दबोधसामान्ये[1] तात्पर्यग्रहस्याजनकत्वेऽपीतरशक्यार्थस्मरणोत्तरं तदर्थशाब्दबुद्धौ तु तात्पर्यग्रहो विशेषकारणम्। इतरार्थस्मरणानुत्तरबुद्धावितरार्थस्मरणाभावो जनकः। अत एवासति तात्पर्यविशेषग्राहके 'हरेरसौ यागः' इत्यादौ न भवत्येव वाक्यार्थबोधः। भवति च 'हरेर्वज्रम्' इत्यादाविन्द्रस्य। 'हरिं दैवतमुपास्महे' इत्यादौ श्लेषे विष्णुशक्रयोरिति। तत्रापि कल्पेऽभिधया प्राथमिको वाक्यार्थबोधः शक्तिविशेषान्तर्भाविणैव स्वीकर्तव्यः। तत्रैव संयोगज्ञानस्योपयोगः[3]। व्यञ्जनया तु पदामिश्रितमेव वाच्यान्तरं तात्पर्यनैरपेक्ष्येण प्रतीयते। अत एव 'सुरभिमांसमत्ति' इत्यादौ गन्धविशेषवति मांसे तात्पर्यसत्त्वे गोमांसं व्यञ्जनया जुगुप्सन्ते जना इति।

छायातपाविति सहानवस्थानविरोधे उदाहर्त्तव्यम्। स्थाणुमित्यर्थोदाहरणम्। तत्र भवच्छित्पदार्थो निर्वाणं तादर्थ्येन भवे[4] गृहीत इति तं स्मारयति। भवपदमपि च्छिदान्वयौचित्यात् संसारमेव स्मारयति, न तु स्मरारातिम्। कथायां राज्ञो बुद्धिविषयत्वं[5] प्रकरणम्। देवो राजा नाटचोक्तौ, स एव सम्बोध्यतया युष्मदर्थं

---

१. अनु–च०। २. शब्द–च०। ३. योगे च०। ४. भवेत्–च०। ५. विषयत्वात्–च०।

इति शम्भौ। 'मधुना मत्तः कोकिलः' इति वसन्ते। 'पातु

इत्युच्यते। मकरध्वजात् समुद्राद् व्यावृत्तेन कोपलिङ्गेन कामेऽभिधानियमनम्। पुरारातिपदसा[1]न्निध्याद् देवपदस्याभिधा शम्भौ नियम्यते, न तु राजनि। पुरारातिशब्दस्यापि देवपदसमभिव्याहाराच्छम्भौ नियम्यते, न तु नगरशत्रौ, न वा[2] पुराकालिक्यां रात्रौ[3] ग्रहणे। अयं च बहिरङ्गशब्दान्तरसन्निधिरसत्येवान्तरङ्गसंयोगादौ नियामकः।

एतेन 'विद्वन्मानसहंस' इत्यादौ मानसपदस्य विद्वत्पदसमभिव्याहारेण हृदये, हंसपदसमभिव्याहारेण च सरस्यभिधाप्रसरदर्शनात् 'भद्रात्मनः' इत्यादावपि करादिशब्दान्तरसन्निधिवशाद् वारणशब्दस्योभयत्राप्यभिधैव व्यापारोऽस्तु, किं व्यञ्जनया। यत्र च शब्दान्तरसन्निधिरेव नास्ति, तत्र चिङ्क्वादिपदानामेवाश्लीलार्थव्यञ्जकत्वमभ्युपेयमित्यपि समाहितम्।

अन्तरङ्गेण प्रकरणेन राज्ञः स्मरणकाले बहिरङ्गस्य शब्दान्तरसन्निधेरनुपस्थिततया द्वितीयाभिधेयार्थस्मरणासम्भवात्। ([4]'विद्वन्मानसहंस' इत्यत्रापि सरःस्वरूपोऽर्थो व्यङ्ग्य एव, प्रकरणेनान्तरङ्गेण द्रागेव हृदयस्य स्मरणात्)। हंसपदसन्निधिस्तु न प्रकरणकालोपस्थितः। न चायं हंसशब्दो हंसवचनः, किन्तु गुणवृत्त्या तत्सधर्मार्थक इति नास्त्येवात्र हंसार्थकशब्दसमभिव्याहारः। तेन प्रथमतः 'विद्वद्हृदयनिवासी हंससधर्मा राजा' इत्येवान्वयबोधः। ततो व्यञ्जनयोपस्थितो विद्वद्हृदयाभिन्नसरःस्वरूपोऽर्थोऽभेदेन हंससाधर्म्ये[5] विशेषणीभूय भासत इति 'विद्वन्मानससरोनिवासस्वरूपहंससाधर्म्यवान् राजा' इति द्वितीयो बोधः। सैव मानसयोरभेदारोपस्वरू[6]पहंसताद्रूप्यप्रतीतिर्हंसोपचारस्य फलमित्येके। मानसाभेदप्रयुक्तताद्रूप्यप्रतीत्या राजनि हंसत्वेनापि ताद्रूप्यं तृतीयबोधेन विषयीक्रियत इत्यन्ये।

मानसाभिन्नमानसवासित्वेन गुणेनात्र हंसशब्दः[7] प्रवर्तते। न च वाक्यार्थबुद्धेः पूर्वमभिधामूला व्यञ्जना प्रवर्तत इति मानसाभिन्नमानसोपस्थापक एव दुर्लभः। तस्मादभिधयोपस्थितयोरेव मानसयोरभेदाध्यवसायात् तद्वासिनि गुणवृत्त्या हंसपदं प्रवर्तते। हंसवाचकपदसमभिव्याहार एव च सरःस्वरूपार्थोपस्थापक इत्यपरे।

मधुनो मद[8]हेतुत्वेऽपि कोकिलमदसामर्थ्यं मधोरेवेत्याशयेन कोकिलपर्यन्तोत्कीर्तनम्। पात्वि[9]त्यत्र विरहदुःखादित्यादि। विरहपीडात्राणे प्रियसाम्मुख्य-

१. सन्निधानात्—च०। २. तु—च०। ३. रलयोरैक्याद् ग्रहण इति विवरणम्। ४. कोष्ठान्तर्गतं नास्ति—द०। ५. साधर्म्य—च०। ६. पातिशयिता—च०। ७. शब्द—च० नास्ति। ८. साधनत्वेऽपि—च०। ९. त्त्वि—च०।

वो दयितामुखम्' इति साम्मुख्ये । 'भात्यत्र परमेश्वरः' इति राजधानी-रूपाद् देशाद् राजनि । 'चित्रभानुर्विभाति' इति दिने रवौ, रात्रौ वह्नौ । 'मित्रं भाति' इति सुहृदि ।'मित्रो भाति' इति रवौ । 'इन्द्रशत्रुः' इत्यादौ वेद एव न काव्ये स्वरो विशेषप्रतीतिकृत् । आदिग्रहणात्-

एद्दहमेत्तत्थणिआ एद्दहमेत्तेहिं अच्छिपत्तेहिं ।
एद्दहमेत्तावत्था एद्दहमेत्तेहि दिअएहिं ॥११॥

इत्यादावभिनयादयः ।

मेवोचितम्, न तु 'देशान्तरे सदपि मुखम्' इत्यौचितीवशान्मुखपदस्याभिमुख्येऽभिधा नियम्यते । भातीत्यत्र देशो राजनि विशेषप्रतीतिकृदित्यन्वयः । ननु देशविशेष-वाचिपदं न श्रूयत इत्यत आह—राजधानीति । इदम्पदार्थभूतादित्यादिः पञ्च-म्यर्थो ज्ञाप्यत्वं राजन्यन्वेति, विशिष्टदेशज्ञाप्यत्वविशिष्टे राजनि देशस्य विशेषप्रतीतिकर्तृत्वान्वयेऽपि न निराकाङ्क्षत्वमिति हृदयम् ।

सर्वनामोपात्तो देश इव लडाद्युपात्तः कालोऽपि तथेत्याशयेनाह—चित्रभानुरिति । अत्र लटा वर्तमानकाल एवोपस्थापनीयः । तत्र दिवसत्वरात्रित्वादि मानान्तरा-दवगन्तव्यम् ।

इन्द्रेति । अत्र समासान्तोदात्तत्वे षष्ठीसमासप्राप्ताविन्द्रस्य शातयिता, पूर्वपदान्तोदात्तत्वे बहुव्रीहिप्राप्ताविन्द्रः शातयिता यस्येति प्रतीयते । काव्ये तु स्वरो नार्थविशेषाभिधानियामकः, "वीरबीभत्सरौद्रेषु स्वरितोदात्तमुच्चरेत्[१]" इत्युक्तदिशा रसविशेषाभिव्यञ्जकः स्यादेवेति भावः ।

एद्दह इति—

एतावन्मात्रस्तनी एतावन्मात्राभ्यामक्षिपत्राभ्याम् ।
एतावन्मात्रावस्था एतावन्मात्रैर्दिवसैः ॥ इति ।

अत्र सर्वनामशब्दोऽपि नानार्थ एव । तदीयप्रवृत्तिनिमित्तानि बुद्धिप्रकारत्वादिना-ऽनुगम्य शक्तिग्रहः सर्वसाधारण्येन प्रवर्तते । हर्यादिपदे तु न तथेत्यन्यदेतत् ।

तत्राभिनयः करसंस्थानविशेषादिरेतावन्मात्रादिपदस्य परिमाणविशेषवदर्था-भिधानियामकः । तत्र स्तने एरण्डपत्रस्य, अक्षिपत्रे कमलदलस्य सदृशः, अवस्थाया-मास्कन्धमुदस्यापवर्जितः, दिवसेषु गणनक्रमेण पर्वसु चलिताङ्गुष्ठः करो विशेष-ग्राहक इति ध्येयम् ।

---

१. इदमन्तर्भावितण्यर्थकम् ।

इत्थं संयोगादिभिरर्थान्तराभिधायकत्वे निवारितेऽप्यनेकार्थस्य शब्दस्य यत् क्वचिदर्थान्तरप्रतिपादनम्, तत्र नाभिधा, नियमनात्तस्याः। न च लक्षणा, मुख्यार्थबाधाद्यभावात्। अपि त्वञ्जनं व्यञ्जनमेव व्यापारः।

अभिनयादय इत्यस्य **विशेषप्रतीतिकृद** इति पूर्वेण विपरिणतेनान्वयः। अत्रादिपदेन—'इयमियं मयदानवनन्दिनी' इत्यादौ द्विरुक्तौ, "इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम्। विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्॥" इत्यादौ वक्तरि पुंस्यपदेशो विशेषप्रतीतिकृदिति लभ्यते। अपदेशस्तु वक्तृनिष्ठमुदात्तत्वम्। उदात्तो वक्ता स्वमात्मानमिदमादिपदेन निर्दिशति, न त्वस्मच्छब्देनेति विदग्धसमय इति।

एवं हरिवाक्यं व्याख्याय कारिकां व्याचष्टे—**इत्थमिति**। वाचकत्वस्य व्याख्यानमभिधायकत्वम्, अभिधाजन्यपदार्थस्मृतिस्तदर्थः। **नियन्त्रिते** इत्यस्य **निवारिते** इति व्याख्यानम्। **निर्धारित** इति पाठेऽत्र द्वितीयार्थपरिहारेण प्रकृतार्थस्मृतौ जनितायामित्यर्थः।

'अनेकार्थस्य शब्दस्य' इति सूत्रे प्रथमनिर्दिष्टमप्यर्थान्तरेऽभिधायकत्वे चान्वयाय वृत्तौ मध्येऽनूदितम्। क्वचिदभिव्यञ्जनासहकारिवक्तृश्रोतृवस्तुवैलक्षण्यसत्त्व इत्यर्थः। तत्र वक्तुस्तात्पर्यं श्रोतुर्वैदग्ध्यं वस्तुनस्त्वसभ्यत्वादि तन्त्रम्। तेन वक्तुस्तात्पर्ये श्रोतुः प्राकृतत्वेऽपि 'सुरभिमांसमत्ति' इत्यादौ गोमांसादिध्वननमुपपद्यते[1]। अवाच्येत्यस्यार्थान्तरेति विवरणं प्रतिपदेन शाब्दबोधजननम्। तत्तु धीकृदित्यस्य व्याख्यानम्। **अभिधा** तज्जन्या स्मृतिः। **नियमनात्** प्रतिबन्धात्। तथाविधव्यापृतित्वावच्छेदेन सूत्रेऽञ्जनतादात्म्यं विवक्षितमित्यावेदयितुमवधारणं पूरयति—**अञ्जनमेवेति**। ([2]मदजलसेकसुभगकर) विशिष्टश्रेष्ठगजत्वस्य विश्राणनजलसिक्तपाणिशत्रुपराभवकत्वाभेदः परिस्फुरंस्तमेव धर्मं साधारणतया द्योतयति। अभेदाध्यवसाये तु द्वयी गतिः—करादिपदेन व्यक्तिशक्तिभ्यां बोध्यमानयोः करशुण्डयोरेवं सङ्कल्पमदयोरभेदो भासते, सेकादिपदार्थास्तूभयविशेषिता एकदैव भासन्त इत्येका। करपदेन शुण्डात्वपाणित्वोभयपर्याप्तप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यताकाऽलौकिकी बुद्धिर्जन्यते, तां प्रति न भेदादिप्रतिसन्धानस्य प्रतिबन्धकत्वसम्भव इत्यपरा दिक्। सर्वोऽप्ययमर्थोऽभिधामूलव्यञ्जनागम्य इत्यधिकमुपरिष्टात्।

---

१. लभ्य—च०। २. प्रकोष्ठस्थः पाठश्चपुस्तके नास्ति।

यथा—

भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोर्विशाल-
वंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसङ्ग्रहस्य ।
यस्यानुपप्लुतगतेः परवारणस्य
दानाम्बुसेकसुभगः सततं करोऽभूत् ॥१२॥

तद्युक्तो व्यञ्जकः शब्दः

तद्युक्तो व्यञ्जनयुक्तः ।

यत् सोऽर्थान्तरयुक् तथा ।
अर्थोऽपि व्यञ्जकस्तत्र सहकारितया मतः ॥२०॥

इति काव्येप्रकाशे शब्दार्थस्वरूपनिर्णयो नाम
द्वितीय उल्लासः ॥

व्यञ्जनानिरूपणफलीभूतं व्यञ्जकलक्षणमाह—**तद्युक्त** इति । **अत्र शब्द** इति लक्ष्ये लक्षणे चान्वेति ।

ननु शब्दस्य व्यञ्जनव्यापारवत्त्वे[1] कुतस्तस्य समर्थस्य क्षेप इत्यत आह—**यत् स** इत्यादि । **अर्थः** शब्दस्य सहकारीत्यत्रान्वयमाह—**यदिति** । **स शब्दो** यतोऽर्थान्तरेण लक्ष्येण वाच्येन वा युक्त एव, तदर्थबोधव्यापृत एवेति यावत् । **तथा** **व्यञ्जक** इत्यर्थः ।

लक्ष्मीतडित्पयोदस्य कारुण्यामृतबिन्दुभिः ।
विरराम मरुप्रान्तकान्तारतरणश्रमः ॥४॥

इति[2] मैथिलमहामहोपाध्यायगोकुलनाथशर्मनिर्मिते
काव्यप्रकाशविवरणे द्वितीय उल्लासः ॥

---

१. रत्वे—च० । २. "मैथिल··निर्मिते" नास्ति—च० ।

'तृतीय उल्लासः

अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषाम्

अर्था वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः । तेषां वाचकलाक्षणिकव्यञ्जकानाम् ।

अर्थव्यञ्जकतोच्यते ।

कीदृशीत्याह—

वक्तृबोद्धव्यकाकूनां वाक्यवाच्यान्यसन्निधेः ॥२१॥
प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात् प्रतिभावताम् ।

उद्घातिनीयमवनिर्भवनं विदूरे
पान्थाः स्खलन्ति [1]विषमेण च सञ्चरन्ते ।
हस्तावलम्बमिह मे वितनोतु[2] गौरी-
वक्षोजपर्वतपुलिन्दवपुः पुरारिः ॥५॥

तासां तासां वृत्तीनां तेषां च शब्दानां विशिष्य लक्षणेनार्था अप्यर्थतो निरूपिता भवन्तीति संक्षिप्यार्थांल्लक्षयति—अर्था इति । पुरा प्रोक्ता अर्था वाच्यत्वादिनोद्दिष्टा लक्ष्याः, तेषामर्था इति लक्षणम्, वाचकेनाभिधया प्रतिपादितो वाच्यार्थ इत्यादिक्रमेण वाच्यादीनां लक्षणमिति भावः ।

यथासङ्ख्यद्योतनाय क्रमेणार्थाञ्छब्दांश्च पुन[3]र्दिशन्नेव विवृणोति—अर्था इत्यादि, तेषामित्यादि च ।

उच्यत इति । पूर्वं 'सर्वेषां प्रायशः' इत्यादिना निर्दिष्टाः साम्प्रतं लक्षणेन सहकारिभिश्च विव्रियत इत्यर्थः ।

कीदृशी किंलक्षणा किंसहकारिका चेत्याकाङ्क्षायामाहेत्यर्थः ।

वक्त्रित्यादि । अर्थस्यैवा[4]न्यार्थधीहेतुर्व्यापारः सार्थस्य व्यक्ति[5]रित्यर्थः । अर्थस्येत्यस्य लक्ष्ये लक्षणे चानुप्रवेशान्नाव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वा । अर्थस्य व्यापारः

---

१. विषयेण—द० । यथाश्रुते तु लिप्साविषयीभूतेनार्थेन हेतुनेत्यर्थः ।
२. वितनोति—द० । ३. निर्दिश—च० । ४. व योऽन्यार्थ—च० । ५. रित्यन्वयः—च० ।

योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा ॥२२॥

बोद्धव्यः प्रतिपाद्यः । काकुर्ध्वनेर्विकारः । प्रस्तावः प्रकरणम् । अर्थस्य वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यात्मनः ।

प्राचीनमते लक्षणाऽप्रीत्यत उक्तम्—अन्यार्थधीहेतुरिति, शाब्दबोधहेतुरित्यर्थः । लाक्षणिकशाब्दबोधस्तु न शाब्दधीहेतुकः ।

लक्षणामूलाऽभिधामूला च व्यञ्जना शब्दस्यार्थस्य च भवति । अर्थविषयकशाब्दबोधसमुत्थत्वमेव ह्यार्थत्वं शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधानाच्च शाब्दत्वमिति तद्व्युदासाय अर्थस्यैवेत्युक्तम् ।

लक्ष्यार्थस्य मुख्यार्थस्य च लक्षकधर्मादौ द्वितीयार्थे च व्यञ्जना । तस्यां लक्षकत्वमभिधायकत्वं च प्रतिनियतमेव सहकारि । आर्थव्यञ्जनायां त्वनियतम् । वक्तृवैशिष्ट्यादि व्यञ्जनद्वयेऽपि[1] साधारणम् । सहकारि तु श्रोतृनिष्ठं प्रतिभावत्त्वमिति निर्दिशति[2]—प्रतिभावतामिति । प्रतिभा तु शास्त्रकाव्यलोकव्यवहारगोचरो दृढतरः संस्कारः । यथा जातिमल्लक्षकं[3] पदं लक्षकधर्मातिदेशकमिति शास्त्रसाधारणोऽनेकार्थपदप्रयोगस्तयोरर्थयोरलङ्कारव्यञ्जक इति काव्येषु साधारणी समयव्युत्पत्तिः, 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ पावनत्वस्य, 'भद्रात्मनः' इत्यादावन्यार्थस्य व्यञ्जनायामुपयुज्यते । तथा बन्धकी वक्रमेव वदति, दूत्यो निभृतमपराध्यन्ति कुलकामिनीभ्य इत्यादिलोकसाधारणसमयव्युत्पत्तिरार्थव्यञ्जनायामुपयुज्यते । इयमेव वासना । यदाहुः—

सवासनानां सभ्यानां [4]रसस्यास्वादनं भवेत् ।
निर्वासनास्तु रङ्गान्तःकाष्ठकुड्याश्मसन्निभाः ॥ इति ।

वाक्येत्यादि । वाक्यवाच्ययोरन्यस्य च यः सन्निधिः, वाक्यवाच्याभ्यां विशिष्टोऽन्यसन्निधिर्वाऽर्थः । तेन न पुंस्येकवचनानुपपत्तिः । बोद्धव्य इति । णिजन्तार्थान्तर्भावेण सिद्धमिति द्योतयितुं प्रतिपाद्य इति व्याख्यानम् । ध्वनेर्विकार इति । येन विकारेण वक्तुः शोकजाड्यादिकमनुमीयते, स इत्यर्थः । तदुक्तम्—

"काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः" इति ।

---

१. अयेऽपि—च० । २. तन्निर्दिशति—च० । ३. लक्षक—च० ।
४. ध्वनेरा—च० । ५. जाड्या—च० ।

क्रमेणोदाहरणम्—

अइविउलं जलकुंभं घेत्तूण समागदह्मि सहि ! तुरिअम् ।
समसेअसलिलणीसासणीसहा वीसमामि खणम् ॥१३॥

अत्र चौर्यरतगोपनं गम्यते ।

ओण्णिद्दं दोब्बल्लं चिंता अलसत्तणं सणीससिअम् ।
मह मंदभाइणीए केरं सहि ! तुहवि परिहवइ ॥१४॥

अत्र दूत्यास्तत्कामुकोपभोगो व्यज्यते ।

अर्थपदेन वाक्यार्थ उच्यते । स च केवलाभिधाप्रयोज्यो लक्षणया[1] व्यञ्जनया च प्रयोज्य इति त्रिविध इत्याशयेनाह—वाच्यलक्ष्येति ।

क्रमेण वक्त्रादिनिर्देशक्रमेण । उदाहरणमित्यार्थव्यञ्जनासहकारिणामिति शेषः ।

'अइ' इति—

[2]अतिविपुलं जलकुम्भं गृहीत्वा समागताऽस्मि सखि ! त्वरितम् ।
श्रमस्वेदसलिलनिश्श्वासनिस्सहा विश्राम्यामि क्षणम् ॥इति।

अत्र श्रमो बाह्यो व्यायामो न त्वान्तर इति । अत्र स्वैरिणी वक्रं वक्ति, विप्रलभते च जनानित्यादिका च प्रतिभा, वक्त्र्याः स्वैरिणीत्वरूपवैशिष्ट्यावगमः, वाक्यार्थबोधश्चेति त्रिभिर्मिलित्वा मम सखी श्रमस्वेदादिभिश्चोरिकारतं न शङ्केतेत्यभिप्रायस्वरूपं चौर्यरतगोपनमभिव्यज्यते । तदेवानेन वक्रवचनस्वरूपेण वाक्येनानुभावितमवहित्थं सामाजिकाय स्वदते । तत्र श्रमस्वेदादिभिरनुभावैरभिव्यक्तेन निर्भरनिधुवनेन ध्वनितैर्हर्षौत्सुक्यग्लानिश्रमैरुपबृंहितः शृङ्गाराभासो गुणीभूत एव, वाक्यार्थबुद्धावेव बाध्यकक्षावतीर्णत्वादिति ध्येयम् ।

तदेतत् सर्वं संक्षिप्य निर्दिशति—अत्रेति । व्यज्यते वक्तृवैशिष्ट्यसहकृतेन वाक्यार्थेन प्रतिभावतां सामाजिकानामिति शेषः ।

ओण्णिद्दमिति—

औन्निद्र्यं दौर्बल्यं चिन्ताऽलसत्वं सनिश्श्वसितम् ।
मम मन्दभागिन्याः कृते त्वामपि सखि ! अहह परिभवति ॥ इति ।

---

१. लक्षणयाऽपि—च० । २. पिहुलमिति पाठान्तरे पृथुलमितिच्छाया ।

तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां
वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः ।
विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं
गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥१५॥

अत्र मयि न योग्यः खेदः, कुरुषु तु योग्य इति काक्वा प्रकाश्यते ।

मम मन्दभाग्यत्वं तवापि परिभवे हेतुः । समदुःखसुखा हि सखी भवतीति सखीत्यामन्त्रणपदाभिव्यङ्ग्यमादाय पर्यवसिते प्राथमिकवाक्यार्थबोधे औन्निद्र्य-दौर्बल्यादिभिरभिव्यज्यमानः सम्भोगो वक्त्र्या अप्यौन्निद्र्यचिन्तासहकारेण तत्कामुकविषयक एव पर्यवस्यति । तत्र च प्राधान्येन सहकारिदूत्या दुश्शीलत्वा-नुसन्धानमिति मनसिकृत्याह—अत्र दूत्या इति । व्यज्यत इति । ततश्च कामुका-पराधप्रकाशनेर्ष्याविप्रलम्भानां क्रमेण सामाजिकानामास्वाद इति भावः ।

अत्रौन्निद्र्यदौर्बल्यादेः सम्भोगव्यञ्जकस्योपादानाद् व्यञ्जनामुखेनैव दूत्याः प्रियोपभोगेन शात्रवाचरणप्रत्यायनमुचितम्, न तु सखीपदलक्षणयेति 'साहेन्ती' इत्यादितो विशेषोऽत्रानुसन्धेयः ।

तथाभूतां [1]दुश्शासनेनाकृष्यमाणकेशां स्त्रीधर्मिणीं च । नृपाणामेव सदसि । [2]पञ्चालस्य नृपतेस्तनयाम्, न तु प्राकृतस्य कस्यचिज्जनस्य । वल्कलधरैरस्माभि-र्व्याधैः सार्धमुषितं दृष्ट्वा । उषितमिति भावे क्तः । एवं स्थितमित्यपि । खेदं मात्सर्यम् । खिन्ने व्यथिते ।

अत्र ध्वनेर्विकारः शोकजाड्यासूयाविचिकित्सामूलक इति व्युत्पत्तिसहकृतं ध्वनौ विकारदर्शनं भीमस्य गुरौ विचिकित्सामभिव्यनक्ति । सा च विचिकित्सा स्वकारणमाक्षिपन्ती गुरोरनुचितकरणमुचिताकरणं च व्यञ्जयन्ती वाच्यार्थस्य भीमे खेदभजनस्यानौचित्यं कुरुषु तद्भजनाभावस्योचितप्रतियोगिकत्वं च ग्राह-यतीत्याह—अत्रेत्यादि । ननु नेयमार्थी व्यञ्जना । यत्र हि वाच्या[3]र्थबुद्धिर्व्यञ्जिका, तत्रैव तत्सम्भवः । न चेह वाच्या[4]र्थबुद्धिरसूयाया असूयाविषयस्य वाऽनुचिता-चारस्य व्यञ्जने काक्वापेक्ष्यते[5] । अविदितपदवाच्या[6]र्थोऽपि हि काकुविशेषमाकलय्य किञ्चित् प्रत्ययमसूयति । स च कश्चिदनुचितकर्मकर्तेति प्रत्येति, तस्मादत्र 'नाद्यापि कुरुषु' इत्यादावभिधया पदार्थानामुपस्थितिकाले काकुव्यङ्ग्यानौचित्यो-

१. दुश्शासनाकृष्यमाण—च० । २. पाञ्चाल—च० । ३. क्या—च० । ४. क्या—च० । ५. पेक्षते—च० । ६. क्या—च० ।

न च वाच्यसिद्ध्यङ्गमत्र काकुरिति गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं शङ्क्यम्, प्रश्नमात्रेणापि काकोर्विश्रान्तेः ।

तइआ मह गंडत्थलणिमिग्रं दिट्ठिं ण णेसि अण्णत्तो ।
एण्हि सच्चेअ अहं ते अ कवोला ण सा दिट्ठी ॥१६॥

पस्थितिरनौचित्यादिव्यङ्ग्यार्थोपरक्तस्यैवाभिधेयार्थस्य वाक्यार्थवुद्धौ विषयत्वमित्याशङ्क्य निराकरोति—**न च वाच्येत्यादि । वाच्यसिद्धौ** वाच्यान्वयवुद्धौ, **अङ्गं** विषयः, **काकुः**, तद्व्यङ्ग्यमौचित्यानौचित्यादि । **गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं** [1]वाच्यार्थवुद्ध्यनपेक्षव्यङ्ग्यप्रतीतिकत्वं न शङ्क्यमित्यर्थः । काकुवैशिष्ट्यस्य न प्रतिनियतं व्यङ्ग्यम्, शोकेन जाड्येनासूयया पृच्छया च ध्वनिविकारसम्भवेन तदर्थाभिव्यञ्जनदर्शनात् । तथा च यत्राभिधेयार्थोपस्थितिकाले व्यङ्ग्यस्योपस्थितिः, ततो गुरुर्मयि खेदं भजतीति पृच्छामीति प्राथमिको वाक्यार्थबोधः, तत्रैव च काकुर्विश्रान्ता जनितप्रतीतिश्च जाता । यत्र[2] पुनः खेदभजनेऽनौचित्यादिव्यञ्जनं न काकोरेव, तस्य ध्वनिरूपशाव्दस्य प्रश्नं बोधयित्वा विश्रान्तस्य पुनरनुत्थानात्, किन्तु तदर्थस्य व्यञ्जनायां सहकारितामात्रं काकोरभ्युपेयमित्याशयेनाह—**प्रश्नमात्रेणापीति** । असूयाव्यञ्जनपक्षेऽप्यसूयाविषयपुरुषकर्तृककर्मणामनौचित्यं न प्राथमिकवाक्यार्थबोध[3]विषयः, किन्तु मयि खिद्यमानाय गुरवेऽसूयामीति प्राथमिको वोधः । तेन च काकुवैशिष्ट्यसहकृतेन गुरोर्मयि खेदभजनमनुचितमिति ध्वन्यत इति नास्य गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमित्यपिकारेण सूच्यते । एवं शोकस्य काकुव्यङ्ग्यत्वपक्षेऽपि तथाविधं गुरुं शोचामीत्या[4]कारक एव प्राथमिको बोध इत्यादि प्रणिधेयम् ।

तइआ इति—

तदा मम गण्डस्थलनिमग्नां दृष्टिं न नयस्यन्यतः ।
इदानीं सैवाहं तौ च कपोलौ न सा दृष्टिः ॥ इति ।

अत्र वाक्यस्य वैशिष्ट्यं साकूतपदगर्भत्वम् । सन्ति ह्यत्र पदेष्वभिप्रायाः—परारिपरुत्पूर्वेद्युरित्यपहाय तदेति, ऐषमोऽद्येत्यपहायेदानीमिति, अनैषीरित्यपहाय नयसीति प्रयोगः कालयोरनतिचिरान्तरितत्वं द्योतयति । न सम्पृक्ता-

---

१. वा यान्वय–च० । २. तत्र–च० । ३. बुद्धौ–च० । ४. मीत्येव–च० ।

अत्र मत्सखीं कपोलप्रतिविम्बितां पश्यतस्ते दृष्टिरन्यैवाभूत्, चलितायां तु तस्यामन्यैव जातेत्यहो प्रच्छन्नकामुकत्वं त इति व्यज्यते।

उद्देशोऽयं सरसकदलीश्रेणिशोभातिशायी
कुञ्जोत्कर्षाङ्कुरितरमणीविभ्रमो नर्मदायाः।

मिति, न पतितामिति, किन्तु निमग्नामिति। तेनान्यतो नयनाभावे स्थलनिमग्नत्वं हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते। नहि जलनिमग्न इव स्थलनिमग्नोऽपि स्पन्दितुं प्रभवति। न तथेत्यपहाय न सेति न केवलं धर्मतः किन्तु रूपतोऽपि दृष्टिर्भिद्यत इत्यवगमा-दतिशयोक्ति द्योतयति। तत्रान्यत्र क्वचिदप्यनीयमाना कपोलस्थलनिमग्ना-ऽन्तरितपूर्वकालिकी दृष्टिर्निर्निमेषतां[1] मुकुलीभावं चान्यत्वं द्योतयति। यदाह— अन्यैवाभूदिति। ताभ्यां चानुभावाभ्यां कपोलप्रतिबिम्बितसखीदर्शनम्, तेन चौत्सुक्यविस्मयहर्षाः, तैश्च सखीविषयकानुरागो द्योत्यते। तदेव संक्षिप्याह— मत्सखीमिति। न सा दृष्टिरित्यनेन च चपलत्वरूक्षत्वादयोऽनुभावाः[2], तैश्च तद्दर्शनमूलको विषादः, तेन च विप्रयोगोऽभिव्यज्यते।

अत्र च स्वरूपमपहाय प्रतिविम्बदर्शनेन स्वस्त्रीभयमभिव्यज्य पूर्वप्रतीते परस्त्रीकामुकत्वे प्रच्छन्नत्वमपि व्यज्यते। मत्कपोलौ तथा पश्यता मय्येवानुराग-माविष्कुर्वता त्वया वञ्चिताऽहमिति चिरेण निरचिनवम्, प्रच्छन्नकामुकोऽसीति लोकोत्तरं तव शाठ्यमित्यपि व्यङ्ग्यं विस्मयगर्भं प्रदर्शयति—अहो इति। व्यज्यत इत्येतदन्तं व्यङ्ग्यं सामाजिकबोद्धव्यसाधारणम्। एतादृशवाक्यप्रयोगानु-भावितेर्ष्याव्यभिचरितो[3] वक्त्रीविप्रलम्भस्तु सामाजिकाय स्वदते।

एवं प्रमाणान्तरसिद्धानां वक्त्रीणां बोद्धव्यानां च श्रोत्रसिद्धस्य काकुनाम्नो वर्णसहभूतस्य विकृतध्वनेः, पदविशेषघटितवाक्यस्य च वैशिष्ट्यमुदाहृतम्। तत्र वाक्यवैशिष्ट्ये 'तइआ', 'एहिं' इति सर्वनामविकारौ 'णेसि' इति लट्-प्रत्ययश्च परिवृत्तिं न सहन्त इति वाच्यवैशिष्ट्याद् विशेषः। तेन वाच्यवैशिष्ट्य-द्वारैव वाक्यवैशिष्ट्यव्यञ्जनोपयोगेऽपि पृथक् परिगणनं न विरुध्यते। साम्प्रतं वाच्यवैशिष्ट्यमुदाहर्तव्यम्। तत्र वाच्यानां पदार्थव्यङ्ग्योपरागः। स च वाक्यार्थव्यञ्जनायामुपयुज्यते। तथा हि—उद्देश इत्यूद्र्ध्वो देशो वाच्यः, तेन

१. र्निनिमग्नताम्—द०। २. अनुभवाः—च०। ३. चारि—द०।

किञ्चैतस्मिन् सुरतसुहृदस्तन्वि ! ते वान्ति वाता
येषामग्रे सरति कलिताकाण्डकोपो मनोभूः ॥१७॥

अत्र रतार्थं प्रविशेति व्यङ्ग्यम् ।

दूरादागच्छतां कदलीवृतिविवरमार्गेण दर्शनं तैरदर्शनं च ध्वन्यते । सरसेति पदपातेऽपि मर्मरध्वनेरभावः । कदलीति शीतलच्छायता, श्रेणीति निरन्तरता, शोभातिशायीति नयनाभिरामता च व्यज्यते । तावता च वृतिकदलीनिह्नुतत्वं देशस्योक्त्वा मध्यभागलताकुञ्जमञ्जिमा कुञ्जेत्यादिना वर्णितः । कुञ्जानामुत्कर्षेण निरन्तरनिलीनषट्पदपटलापह्नुतकुसुमकुड्मलत्वादिनाऽङ्कुरितः पूर्वमसन्नपि तद्दर्शनादेवोद्भूतो रमणीनां विभ्रमो यत्रेति विग्रहः । तेनापरिचित-विभ्रमाणामपि, दर्शनादेव विभ्रममुपदिशन्नयमुद्देशः सततमभ्यस्यमानमदनतन्त्र-सूत्राणां भवादृशीनां भाष्यमेव विस्तारयिष्यतीति ध्वन्यते । नर्मदाया उद्देशो न त्वन्यनदीनाम्, तेनाशिक्षितनर्मणामपि तद्दानपाटवममुष्याः, त्वं तु नर्मणि प्रौढ-प्रतिभाऽतिशयेन स्मरतन्त्राकूपारपारीणां वृद्धि वर्धयिष्यसीति प्रतीयते ।

ननु निरन्तरकदलीस्तम्बावरणस्थगितपवनागमः प्रदेशो घर्ममभिवर्धयेदत उक्तम्—किञ्चेति । पराक्षेपसमाधानं [1]कथयति—एतस्मिन् कमठपृष्ठाकृतौ तुङ्गमध्ये प्रदेशे[2] । वाता इति वहुत्वेन यया कयाऽपि दिशा वहतां वातानामभि-घातो ध्वन्यते । वान्ति वेल्लितकदलीदलान्तरालमार्गेण कुञ्जभवनमासादयन्ति । सुरतसुहृद आर्द्रकदलीदलान्तरालविदलनशीलाः, विरजसः [3]विहरणश्रमसलि-लापकर्षकाश्च । सुहृद इति । तेन वसनाञ्चलस्रंसने सुरतकर्मप्रसक्तानां सहायत्वं ध्वन्यते । तन्वीत्यामन्त्रणेन स्वल्पकदलीस्तम्बावकाशेन तु प्रवेशयोग्यता व्यज्यते । अन्यत्र प्रदेशे वातप्रकर्षो मन्मथमुद्दीपयति । इह तु वातानामग्रेसरो भूत्वा मनोभूरित्यतिशयो [4]हेतुहेतुमद्विपर्ययस्वरूप इत्याह—येषामित्यादि । अकाण्डे वीजं विनाऽपि, कुपितो मनोभूराज्ञालङ्घने महदनिष्टमापादयेदिति वाच्यानां वैशिष्ट्यानि । तैः सहकृतस्य वाक्यार्थस्य व्यङ्ग्यमाह—रतार्थमिति । इदञ्चं नायिकां प्रति सामाजिकस्य पुनरौत्सुक्याभिव्यक्तिद्वारा सम्भोगाभासः स्वदते ।

सम्बोध्यो द्विविधः—सम्बोध्योऽभिप्रेतश्च । तत्राद्यः—'ओण्णिद्दम्' इत्यादिनोदाहृतः । अभिप्रेतस्तु ध्वननीयार्थप्रतिपिपादयिषाविषयः, तत्सन्निधि-

१. द्योतयति—च० । २. प्रदेशः—च० । ३. विहरण—च० नास्ति । ४. हेतु—च० नास्ति ।

णोण्णेइ अणोल्लमणा अत्ता मं घरभरम्मि सअलम्मि ।
खणमेत्तं जइ संझाइ होइ ण व होइ वीसामो ॥१८॥

अत्र सन्ध्या सङ्केतकाल इति तटस्थं प्रति कयाचिद् द्योत्यते ।

सुव्वइ समागमिस्सदि तुज्झ पिओ अज्ज पहरमेत्तेण ।
एमेअ किंत्ति चिट्ठसि ता सहि ! सज्जेसु करणिज्जम् ॥१९॥

अत्रोपपतिं प्रत्यभिसतुं प्रस्तुता, न युक्तमिति कयाचिन्निवार्यते ।

अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं कुरुध्वमत्रास्मि करोमि सख्यः ।

रेवान्यसन्निधिः । तमुदाहरति—'णोण्णेइ' इति ।

'नुदत्यनार्द्रमनाः श्वश्रूर्मां गृहभरे सकले ।
क्षणमात्रं यदि सन्ध्यायां भवति न वा भवति विश्रामः ॥ इति ।

अत्र वाक्यार्थबुद्धिरभिप्रेतपुरुषस्य वाच्यवैशिष्ट्यसहकारेण सन्ध्यासङ्केतसमय इति व्यङ्ग्यार्थं बोधयति । तत्रापि वा 'अहमस्या अभिप्रेतः' इति ज्ञानं व्यञ्जनासहकारि । सामाजिकस्य तु 'तटस्थोऽस्या अभिप्रेतः' इति ज्ञानसहकृतेन वाक्यार्थेन सन्ध्यासङ्केतकाल इत्युपपतिं प्रति विवक्षा, तया चौत्सुक्यावहित्थे, ताभ्यां रसाभासोऽभिव्यज्यत इत्यत आह—**अत्र सन्ध्येति** । **तटस्थं प्रतीति** सन्निहितमुपपतिमुद्दिश्येत्यर्थः । **द्योत्यते** व्यञ्जकवाक्यमुच्चार्यते ।

प्रकरणं नाम प्रवर्तनीयस्य निवर्तनीयस्य वा विषयस्य वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थता । तामुदाहरति—'सुव्वइ' इति ।

श्रूयते समागमिष्यति तव पतिरद्य प्रहरमात्रेण ।
एवमेव किमिति तिष्ठसि तत् सखि ! सज्जय करणीयम् ॥इति ।

अभिसतुं न युक्तमित्यभिसारो न युज्यत इत्यर्थः । तुमुनन्तधात्वर्थप्रधानकोऽपि बोधो 'भोक्तुमस्ति' इत्यादौ दृष्टः । इदन्तु सखीसाधारणं व्यङ्ग्यम् । सामाजिकस्य तु **वार्यत** इत्यादि । वारणं निवृत्त्यनुकूलो व्यापारः । तथा च निवृत्त्यभिप्रायकमिदं वचनमिति प्रथमतः[2], ततो जारान्निवृत्तिः, तया धृतिमती सामाजिकाय स्वदेते[3] ।

---

१. नोदय–च० । २. मः–च० । ३. स्वदन्ते–द० ।

नाहं हि दूरं भ्रमितुं समर्था प्रसीदतायं रचितोऽञ्जलिर्वः ।।२०।।

अत्र विविक्तोऽयं देश इति प्रच्छन्नकामुकस्त्वयाऽभिसार्यतामिति आश्वस्तां प्रति कयाचिन्निवेद्यते ।

गुरुअणपरवस ! पिअ ! किं भणामि मंदभाइणी अहकम् ।
अज्ज पवासं वच्चसि वच्च सअं ज़ेव्व सुणसि करणिज्जम् ।।२१।।

अत्राद्य मधुसमये यदि व्रजसि, तदा तावन्न भवामि, तव तु न जानामि गतिमिति व्यज्यते ।

आदिग्रहणाच्चेष्टादेः ।

देशस्य वैशिष्ट्यं व्यञ्जनागम्यं व्यञ्जनान्तरसहकारीति मनसिकृत्योदाहरति—अन्यत्रेति । यूयं सर्वा एव, अस्मीत्यहमेकैव । सर्वाभ्यः सखीभ्य एक एवाञ्जलिरित्यशक्त्यतिशयो ध्वन्यते । अत्र सखीनामन्यत्र गमनेन वाच्येन देशस्य विविक्तत्वस्वरूपं वैशिष्ट्यमभिव्यज्यते । तेन चाश्वस्तां प्रति प्रच्छन्नकामुकाभिसारण[1]नियोगः । सामाजिकान् प्रति त्वौत्सुक्यावहित्थाद्यभिव्यक्तिद्वारा शृङ्गाराभासोऽपीत्याशयेनाह—अत्रेत्यादि । इतीत्यन्तं व्यञ्जकदेशवैशिष्ट्यप्रदर्शनम् । प्रच्छन्नं कामयते प्रच्छन्नकामुकः । आश्वस्तां प्रति विदितरहस्यां प्रति ।

कालवैशिष्ट्यं मधुमासत्वादि वाच्ये काले व्यञ्जनया मानान्तरेण वाऽवगतं व्यञ्जकमित्यभिप्रायेणोदाहरति—'गुरुअण' इति ।

गुरुजनपरवश ! प्रिय ! किं भणामि[2] मन्दभागिन्यहकम्[3] ।
अद्य प्रवासं व्रजसि व्रज स्वयमेव जानासि[4] करणीयम् ।।इति ।

प्रवासं दूरदेशम् । अत्रेत्यादौ 'यदि व्रजसि' इत्यन्तं देशवैशिष्ट्यमिश्रितवाक्यार्थानुवादः । अनेन कारणेन कार्यस्य व्यञ्जनमित्यभिव्यञ्जयितुं यदीति वाच्यानुवादे पूरयित्वा तदाकाङ्क्षापूरणाय व्यङ्ग्यार्थप्रदर्शने तदित्युपक्रान्तम् । तावदिति मधुमासमध्य एवेत्यर्थः । न भवामि न जीविष्यामि । वर्तमानसामीप्यद्योतनाय लटः प्रयोगः । तावदभवनरूपे व्यङ्ग्ये कालवैशिष्ट्यमिव 'सअं ज्जेव्व 'सुणसि' इत्यस्य व्यङ्ग्यार्थोऽपि सहकारी । तमाह—तव त्विति । तु ह्यर्थः । तथा च

---

१. सरण—च० । २. 'इह' इत्यधिकम्—च० । ३. क—च० नास्ति । ४. श्रोष्यसीति क्वचिच्छाया ।

तत्र चेष्टया यथा—

द्वारोपान्तनिरन्तरे मयि तया सौन्दर्यसारश्रिया
प्रोल्लास्योरुयुगं परस्परसमासक्तं समासादितम् ।
आनीतं पुरतः शिरोंऽशुकमधः क्षिप्ते चले लोचने
वाचस्तत्र निवारितं प्रसरणं सङ्कोचिते दोर्लते ॥२२॥

अत्र चेष्टया प्रच्छन्नकान्तविषय आकूतविशेषो ध्वन्यते ।

निराकाङ्क्षप्रतिपत्तये प्राप्तावसरतया च पुनः पुनरुदाह्रियते ।

यतस्तव गतिं न जानामीति व्यङ्ग्यं 'स्वयमेव जानासि' इति ज्ञात्रन्तरव्यवच्छेदेन ध्वन्यते । ततस्तावदहं न भवामीति दयितं प्रति व्यज्यत इत्यर्थः । सामाजिकस्य तु गमनाक्षेपालङ्कारः प्रवासविप्रलम्भश्चास्वादपथमवतरतीति दिक् ।

चेष्टादेरित्यादिपदादाङ्गिकस्येव वाचिकसात्त्विकाहार्याणामप्यभिनयानां परिग्रहः । तत्राङ्गिकी चेष्टा स्ववैशिष्ट्येन व्यञ्जयतीति शेषः । तेन चेष्टाकर्तृका व्यञ्जनक्रिया लभ्यते । सा च सामान्यभूता विशेषेण समर्थ्यते यथेत्यादिना । यथा चेष्टया ध्वन्यत इत्यन्वयः । तत्रापि ध्वननक्रियाप्रधानमुपमानं लभ्यते । द्वारोपान्तेति द्वारोपान्तयोः द्वारशाखयोः, निरन्तरे मध्यवर्तिनि । उरुयुगलप्रोल्लासनेन वहिर्गमनोपक्रमः । तत्समासङ्गेन तु द्वारावरोधाद् गमननिवृत्तिः । एताभ्यां चेष्टाभ्यां लज्जा धृतिश्च व्यज्यते । शिरोनिष्ठांशुकस्यावगुण्ठनेन व्रीडैव । लोचनयोरधःक्षेपेण शङ्का, चलत्वेनौत्सुक्यम् । वाक्प्रसरणनिवारणेन दोर्लतासङ्कोचेन च वाङ्मिश्रणहठाश्लेषपरिहार[1]व्यञ्जनद्वारा लीलाविशेषो व्यज्यते । तत्सर्वं व्यङ्ग्यं[2] संक्षिप्य निर्दिशति—आकूतविशेष इति । व्यभिचारिविशेषो लज्जादिस्वरूप इत्यर्थः ।

ननु 'अइविउलम्' इत्यत्र वक्तृबोद्धव्यवाच्यानां वैलक्षण्यज्ञानं विना चौर्यरतगोपनस्य व्यङ्ग्यस्याप्रतीतेः पृथग् बोद्धव्याद्युदाहरणमनतिप्रयोजनकमत आह—निराकाङ्क्षेति । निराकाङ्क्षा दृढतरसंस्कारजनिका । भवति च पुनः पुनरनुसन्धानाद् दृढतरः संस्कारः ।

---

१. व्यञ्जन—द० नास्ति । २. व्यङ्ग्यम्—द० नास्ति ।

वक्त्रादीनां मिथः संयोगे द्विकादिभेदेन। अनेन क्रमेण लक्ष्यव्यङ्ग्ययोश्च व्यञ्जकत्वमुदाहार्यम्।

शब्दप्रमाणवेद्योऽर्थो व्यनक्त्यर्थान्तरं यतः।
अर्थस्य व्यञ्जकत्वे तच्छब्दस्य सहकारिता॥२३॥

शब्देति नहि प्रमाणान्तरवेद्योऽर्थो व्यञ्जकः।

इति काव्यप्रकाशेऽर्थव्यञ्जकतानिर्णयो नाम
तृतीय उल्लासः॥

द्विकादीति। द्वयं द्वयं त्रयं त्रयमित्यादिक्रमेण। अनेन क्रमेण वाच्यार्थ-व्यञ्जकता क्रमेण। द्विकभेद इति द्विक[1]भेदान्तर्गतवक्तृबोद्धव्ययोगेऽर्थव्यञ्जन-सहकारिता यथेत्यर्थः।

'अत्ता एत्थ' इत्यादावित्यत्रेति शेषः। तथा चात्र गाथायां वक्तृबोद्धव्य-योगस्यार्थव्यञ्जनासहकारितासम्बन्धो यथापदेन बोध्यते।

श्वश्रूरत्र निमज्जति[2] अत्राहं दिवसे[3] प्रलोकय।
मा पथिक! राज्यन्ध! शय्यायामावयोर्माङ्क्षीः[4]॥ इति।

महेत्यावयो[5]रर्थे निपातः।

अथवा—अस्या जरत्याः श्वश्वास्त्वदभिघातेऽप्यत्यक्ष्यमाणनिद्रायाः शय्यायां शयनं न तथा व्यथाकरं यथा ममैकाकिन्या निद्राविच्छेदे सतीति ध्वनयितुम्। ममेत्येवोक्तम्, तेन चाद्य मम शय्यायामागत्य यथेच्छमाचरिष्यसीति व्यज्यते[6]। तेन च सम्भोगाभासस्यास्वादः सामाजिकानां वक्तृबोद्धव्यवैशिष्ट्य-प्रयुक्त इति भावः। त्रिकभेदे वक्तृबोद्धव्यकाकुयोगे यथा 'गुरुअण' इत्यादौ। तत्र हि व्रजेत्यत्र काक्वा वक्तृबोद्धव्यवैशिष्ट्यसहकृततया गमनमनुचितमिति व्यज्यते। अत्रैव च न भवामीत्यंशे वक्तृबोद्धव्यकाकुकालानां चतुष्कमुदाहर्तव्यम्।

नन्वेवमर्थस्य[7] व्यञ्जकतायां शब्दार्थोभयस्वरूपस्य काव्यस्य न व्यञ्जकत्व-मागतमत आह—शब्देत्यादि। यद्वा प्रमाणासहकृतस्यार्थस्य व्यञ्जकत्वे प्रमाणा-

---

१. द्विक—च० नास्ति। २. शेते—च०। ३. दिवसके पश्य—च०। ४. शयिष्ठाः—च०। ५. रित्य—च०। ६. व्यङ्ग्यम्—च०। ७. मार्थव्यञ्जनया—च०।

न्तरत्वं स्यात्। तदेव हि प्रमाणान्तरं यदसाधारणं सहकार्यासाद्य मनोबहिर्गोचरं प्रमां जनयतीत्याशङ्क्य शब्दसहकारितयाऽर्थस्य, न मनोभिन्नस्वभिन्नप्रमाणासहकृतत्वस्वरूपमसाधारण्यमिति समाधत्ते—शब्देति। प्रत्यक्षपरिकलितदम्पतिचरितस्य वैयञ्जनिकभावास्वादाभावाद् वाक्यार्थबुद्धिद्वारा शब्द एव तत्र कारणमध्यवसीयते। यदाह नहीत्यादि। आर्थत्वं त्वस्या व्यञ्जनायाः शब्दानां परिवृत्तिसहत्वेनाप्राधान्यादिति भावः।

रसस्यान्तर्न मज्जन्ति रसमन्तर्न बिभ्रति।
पारेपूरमलाबूनि प्रयान्ति तरसां बलात्॥६॥

इति [1]मैथिलमहामहोपाध्यायगोकुलनाथशर्मनिर्मिते
काव्यप्रकाशविवरणे तृतीय उल्लासः॥

—:०:—

१. "मैथिल···निर्मिते" नास्ति—च०।

चतुर्थ उल्लासः

यद्यपि शब्दार्थयोर्निर्णये कृते दोषगुणालङ्काराणां स्वरूपमभिधानीयम्, तथापि धर्मिणि प्रदर्शिते धर्माणां हेयोपादेयता ज्ञायत इति

मन्थानमन्दरगिरिभ्रमणप्रयत्नाद्
रत्नानि कानिचन केनचिदुद्धृतानि ।
नन्वस्ति साम्प्रतमपारपयोधिपूर-
गर्भावटस्थगित एष गणो मणीनाम् ॥ ७ ॥

'तददोषौ शब्दार्थौ' इत्यादिकारिकायां प्राधान्येन निर्दिष्टयोः शब्दार्थयोर्निरूपणे वृत्ते, प्राप्तावसरतया विशेषणानि निरूपयितुमुचितानि । तत्र च दोषाभावनिरूपणं दोषनिरूपणेनैवार्थात् सिद्धं भवतीत्याशयेनाक्षिपति—यद्यपीत्यादि । तदर्थः प्रतिकूलत्वं वक्ष्यमाणेन प्रथमं काव्यभेदवचनेनान्वितं सदभिधानीयमित्यन्तवाक्यार्थो विशेषणतयाऽन्वेति । तेन दोषादीनामभिधातुमुचितं स्वरूपं प्रथमकाव्यभेदवचनपरिपन्थीति वाक्यार्थः ।

शब्दार्थयोरित्यादि अवसरसङ्गतिलाभाय । **निर्णये** निरूपणे । **कृत** इत्यस्य वा सिद्ध इत्यर्थः । तेन पूर्वजिज्ञासानिवृत्तिर्लभ्यते । **अभिधानीयम्** अभिधातुमुचितमवश्याभिधेयमिति यावत् । तेन स्वरूपसत्प्रतिबन्धकजिज्ञासापगमोपलक्षितमवश्यवाच्यत्वमवसरशरीरमवगतं भवति । तथा च दोषादिष्ववसररूपा सङ्गतिर्विद्यते, न काव्यभेदेष्वित्यसङ्गतास्ते कथं निरूप्यन्त इत्याक्षेपार्थः ।

असङ्गतमपि सङ्गतार्थनिरूपणोपपादकं मध्येऽभिधीयत इत्याशयेन समाधत्ते—**तथापीति** । तदर्थोऽत्र पूर्ववाक्यार्थीभूतासङ्गत्यबाध्यत्वं वाक्यभेदवचनेऽन्वेति ।

पूर्ववाक्यार्था[1]सङ्गतानां निरूपणस्योपपादकतैव कथं काव्यभेदानामत आह—**धर्मिणीति** । रसस्वरूपध्वनिभेद इत्यर्थः । **धर्मिणि** काव्ये रसादिभेदैः सह **प्रकर्षेण** लक्षणादिना **दर्शिते** निरूपिते इति वाऽर्थः । **धर्माणां** दोषगुणालङ्काराणां **हेयोपादेयता** तत्प्रयोजकं लक्षणम् । तथा च रसमज्ञात्वा रसापकर्षकत्वं दोषस्य, रसे सम-

---

१. र्थसङ्गतानाम्—च० ।

प्रथमं काव्यभेदानाह—

अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद् ध्वनौ ।
अर्थान्तरे सङ्क्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ॥२४॥

वायवृत्त्या वर्तमानत्वादिगुणानामङ्गद्वारेण रसोत्कर्षकत्वमलङ्काराणां च [1]लक्षणमज्ञेयमिति तदुपपादकतया रसो निरूपणीयस्तत्प्रसङ्गेनान्येषामपि काव्यभेदानां निरूपणम्, अतो नासङ्गतिरभिधाने बाधिका, सङ्गतेरिव सङ्गतनिरूपणोपपादकत्वस्यापि पूर्वापरग्रन्थैकवाक्यताप्रयोजकत्वादिति भावः ।

[2]श्रुतिदुष्टादयो दोषा अनित्या ये च दर्शिताः ।
ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्युदाहृताः ॥

इत्युक्तदिशा शृङ्गारादिभेदमज्ञात्वा दोषादीनां हेयोपादेयभावो न ज्ञायत इत्यर्थं इत्यपि वदन्ति ।

काव्यभेदानाहेति । (उल्लासत्रयेणोक्तकाव्यभेदानुयोगि[3]ध्वनिभेदानाहेत्यर्थः), 'स्थितिश्चित्रार्थशब्दयोः' इत्यन्तेन ग्रन्थेनेति शेषः ।

काव्यं त्रिविधमिति प्रागेव विभक्तो[4] ध्वनिरिदानीं विभज्यते—अविवक्षितेत्यादिसार्धकारिकया । तेन ([5]ध्वनिर्द्विविधोऽविवक्षितवाच्यकध्वनिर्विवक्षितान्यपरवाच्यकध्वनिश्चेति पर्यवस्यति । तत्राविवक्षितवाच्यक-) ध्वनिर्द्विविधः—अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यकध्वनिरत्यन्ततिरस्कृतवाच्यकध्वनिश्चेति विभक्तविभागस्तत्रेत्यादिनोक्तः ।

यद्यपि प्रथममभिधामूलको ध्वनिरेवाभिधातुमुचितः, अभिधायाः प्राथम्यात् । तथापि तिसृषु व्यञ्जनासु प्रथमं लक्षणामूलैव यदृच्छया ग्रन्थकृता निरूपितेति 'पशूननक्ति', 'पशून् प्रोक्षति' इत्यादावञ्जने यादृच्छिकः, प्रोक्षणे तु प्रावृत्तिकः क्रम इत्यञ्जनक्रमेण प्रोक्षणमिति सिद्धान्तादिहापि प्रावृत्तिकक्रमेण प्रथमं लक्षणामूलध्वनिरभिहित इति ध्येयम् ।

---

१. लक्षणं न—च० । २. श्रुतिकट्वादयः—च० । ध्वन्यालोकद्वितीयोद्द्योते कारिकेयम् । ३. प्रकोष्ठस्थः पाठश्च० नास्ति । ४. उक्तः—च० । ५. प्रकोष्ठस्थः पाठश्च० नास्ति ।

लक्षणामूलगूढव्यङ्ग्यप्राधान्ये सत्येवाविवक्षित वाच्यं यत्र स 'ध्वनौ' इत्यनुवादाद्-ध्वनिरिति ज्ञेयः। तत्र च वाच्यं क्वचिदनुप-

अविवक्षितं वाच्यं यत्र स इत्यविवक्षितवाच्य इति समासस्य योगार्थनिर्वचनम्। तावन्मात्रं च 'कलिङ्गो युध्यति' इत्यादावतिप्रसक्तमिति नेदं ध्वनिविभागवाक्यम्, न चाविवक्षितवाच्यपदस्य ध्वनिपदसामानाधिकरण्यं सम्भवति, विरुद्धविभक्त्य-वरुद्धत्वादत आह—**स** इत्यादि। **स** अविवक्षितवाच्यः, **ध्वनिरिति** ध्वन्यभेदेन ज्ञेयः, प्रकृतवाक्येनार्थादिति शेषः। आर्थिकत्वमेव विवृणोति—**तत्र ध्वनावित्य-नुवादादिति**। विभक्तविभागे तत्र ध्वनावित्यनूद्य वाच्याभेदो[1] विधीयते। तत्र तच्छब्दो यच्छब्दोपात्तमेव परामृशति। यच्छब्दश्चाविवक्षितवाच्यपदसमानाधि-करण इत्यर्थाद् ध्वनितादात्म्यं प्रतीयते। आक्षिप्तध्वनितादात्म्योपरक्तेनाविव-क्षितवाच्यत्वेनैव प्राथमिको विभागः। विभजनीयध्वनिलाभस्त्वपरस्तु स इत्यु-त्तरवाक्यात्, स इत्यनुषङ्गेणेतिनाऽर्थलभ्ये पृथक् प्रथमान्तध्वनिपदमपेक्ष्यते। अत एव—

येभ्यो बिभ्यति दिङ्नागा येषां पानानि नन्दने।
येभ्यस्त्रस्यति शक्रोऽपि किं तैः कार्यं क्षपाचरैः॥

इत्यत्र दिङ्नागभयापादानादौ क्षपाचरतादात्म्यं प्रतीयत इति सप्तमे[2] वक्तव्य-मिति भावः।

तत्र [3]वाच्याविवक्षा प्रवृत्तिनिमित्तजात्यादिविशिष्टस्य धर्मिणः (प्रधानतया[4] वाक्यार्थ-) पदार्थतया वाक्यार्थबुद्धचविषयत्वम्, ध्वनित्वं तु गूढव्यङ्ग्यप्रधानक-काव्यत्वम्, तदुभयमपि "श्वेतो धावति तन्वङ्गि! शीकरी शारदो घनः" इत्यादि-विवक्षितान्यपरवाच्यकध्वनावतिव्याप्तमित्यतोऽविवक्षितवाच्यो[5] ध्वनिरित्यनेनो-पलक्षणीयं धर्मान्तरमाह—**लक्षणामूलेति**। अगूढमपि व्यङ्ग्यं 'जीवन्न सम्प्रति भवामि' इत्यादौ सम्पदपायादिस्वरूपं निर्वेदोपकारकतया प्रधानं सम्भवतीति तद्व्यावर्तनाय—**गूढेत्युक्तम्**। 'कचतस्त्रस्यति वदनम्' इत्यादौ कचवदनपदयो-र्गौणलक्षणामूलकव्यङ्ग्येन राहुकचयोश्चन्द्रवदनयोश्च प्रतीपरूपकेण वाच्यस्त्रास उपक्रियत इति तद्वारणाय प्राधान्यं प्रवेशितम्। तच्च [6]वाच्यार्थानुपकारकत्वम्। **सतीत्यनेन** पारमार्थिकलक्षणस्वरूपं योगार्थवैलक्षण्यं द्योत्यते।

---

१. वाच्यभेदः—च०। २. उल्लासे। ३. वाच्यस्याविवक्षा—च०। ४. प्रकोष्ठस्थः पाठश्च० नास्ति। ५. वाच्यको—च०। ६. वाच्यान्—च०।

युज्यमानत्वादर्थान्तरे परिणमितम् । यथा—

त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति ।
आत्मीयां मतिमास्थाय स्थितिमत्र विधेहि तत् ॥२३॥

अत्र वचनादि उपदेशरूपतया परिणमति ।

कंचिदनुपपद्यमानतयाऽत्यन्तं तिरस्कृतम् । यथा—

अनुपयुज्यमानतयेति । अयं भावः—शक्तिजन्यवाक्यार्थबुद्ध्यभाव एव लक्षणाजन्यशाब्दबोधे कार्यसहभावेन जनकः । तत्रोपादानलक्षणायां शक्त्या वाक्यार्थबुद्धेरभावसम्पादनायानुपयुज्यमानताऽपेक्ष्यते । सा च क्वचिद् वाक्यार्थस्य मानान्तरात् सिद्धिः, तत्सामग्री वा । विद्यते च सा प्रकृते, चक्षुरुपस्थिते चैत्रे श्रोत्रोपस्थितस्य वचनस्योपनयबलादेव 'अस्मि वच्मि' इति वाक्यार्थसिद्धेः । अत एवापुष्टार्थतादोषः । क्वचित्तु निराकाङ्क्षता । सा च 'होन्ति कमलाँइ कमलाँइ' इत्यादौ । तत्र हि कमलपदार्थयोस्तादात्म्यान्वये निराकाङ्क्षत्वम् । क्वचित्तु लक्ष्यार्थतात्पर्यग्रहः, शक्यार्थमात्रे तात्पर्यव्यतिरेकग्रहो वा । स च 'कुन्ताः प्रविशन्ति' इत्यादौ । तत्र वाच्यमर्थान्तरे परिणतं विशेषणभूतं विशेष्यभूतं[1] वा लक्षणयोपादीयते । तत्र 'कुन्ताः' इत्यादौ विशेषणभूतम्, 'काकेभ्यः' इत्यादौ विशेष्यभूतं वाच्यं प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टधर्मिस्वरूपमिति दिक् ।

त्वामस्मीति । अस्मीत्यहमर्थको निपातः । **अत्र वचनादीति** वचनस्यादिभूतं वचनप्रभृतिकं चेत्यर्थः । तेन त्वच्छब्दस्य शिष्यो लक्ष्योऽनुकम्प्यत्वं द्योत्यम् । अस्मिशब्दस्य गुरुर्लक्ष्यो व्यङ्ग्यमनुग्राहकत्वम् । वचेरुपदेशो लक्ष्योऽलङ्घनीयत्वं द्योत्यम् । विद्वत्पदस्याप्तो लक्ष्योऽविप्रलम्भकत्वं द्योत्यमित्यादि[2] प्रणिधेयम् ।

क्वचिदिति । लक्षणलक्षणायामनुपपत्तिप्रयोज्या मुख्यार्थाप्रतिपत्तिर्लाक्षणिकार्थबोधे कारणम् । अतोऽत्यन्ततिरस्कृतं शाब्दबुद्ध्यविषय एव वाच्यं प्रवृत्तिनिमित्तोपरक्तो धर्मीत्यर्थः ।

---

१. इदं च० नास्ति । २. मिति प्र—च० ।

उपकृतं वहु तत्र किमुच्यते
सुजनता प्रथिता भवता परम् ।
विदधदीदृशमेव तदा सखे !
सुखितमास्स्व ततः शरदां शतम् ।।२४।।

एतच्चापकारिणं प्रति विपरीतलक्षणया कश्चिद् वक्ति ।

विवक्षितं चान्यपरं वाच्यं यत्रापरस्तु सः ।

उपकृतमित्यादि । उपकरोतेरपकारे, सुजनपदस्य दुर्जने, सखिपदस्य शत्रौ, सुखपदस्य दुःखे लक्षणा । सा च मुख्यार्थेन सह विरोधस्वरूपा । मुख्यार्थवाधे तु प्रमाणान्तरावगता वचनोद्देश्यस्यापकारिता मूलम् । यदाह—एतच्चेति । अत्रो-पकरोतिनाऽपकारे लक्ष्ये, उपकारधर्मः परप्रीति[1]जनकत्वं व्यज्यते । एवं च सुजन-पदस्य दुर्जने लक्षणया सुजनधर्मः प्रसादपात्रत्वम्, सखिपदस्य शत्रौ लक्ष्ये सखि-साधर्म्यमद्वेषविषयत्वादि वक्तरि[2] व्यज्यते । तेन वाक्यवाच्यवैचित्र्यसहचारेण [3]वाक्यार्थेन वक्तुरुदारता व्यज्यते । सा च "दानं सप्रियभाषणमौदार्यं शत्रु-मित्रयोः समता" इत्यादिना लक्षिताऽन्यत्र ।

यत्तु प्रदीपे—

आधूतसस्वेदकरोत्पलायाः स्मितावगूढप्रतिकूलवाचः ।
प्रियो विहायाधरमायताक्ष्याः पपौ चिराय प्रतिषेधमेव ।।

इत्युदाहृतम्, तत्र पिबतेस्तर्पकत्वलक्षणात्पानसाधर्म्याच्छ्रवणं लक्ष्यम् । तत्र चाभिधामूलव्यञ्जनयोपस्थापितं पानं तादात्म्येनाध्यवसीयते । अत एव विहाये-त्यनेन पिबतेरर्थो व्यवच्छेद्यतया परामर्ष्टुं शक्यते । विजहातिर्हि शक्त्या विभागानुकूलं कर्म, भक्त्या तु समभिव्याहृतक्रियाव्यवच्छेदं प्रत्याययति । तथा चाधरमपीत्वा प्रतिषेधं पपावित्यन्वयवोधः । नह्यत्राभिधायको जहातिः । तेन च वाच्यवैचित्र्येणाधरकर्मकं पानं परिहृत्य निषेधवचनं शृण्वतः पुंसोऽधरपानो-त्कण्ठापेक्षया प्रकृष्टा श्रवणोत्कण्ठाऽभिव्यज्यते । तदंश एव ध्वनित्वम्, न त्वभिधामूलव्यङ्ग्यांशे, तस्य गुणीभावात् । तदाह स एव—"उत्कण्ठाऽतिशयो व्यङ्ग्यः" इति ।

---

१. 'परप्रीतिः' इत्येव—च० । २. वक्तरि—च० नास्ति । ३. वाक्येन—च० ।

अन्यपरं व्यङ्ग्यनिष्ठम् । एष च—

कोऽप्यलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः परः ॥२६॥

द्वितीयं ध्वनिप्रभेदमुद्दिश्य विभजते—[1]विवक्षितमिति । स ध्वनिरपर इति प्राथमिको विभागः । अपरोऽविवक्षितवाच्यकध्वनिभिन्नः । अपरः स इत्यनूद्य विवक्षितमित्यादि विधायकं वाक्यान्तरम्, तत्र स इत्यस्य त्रेधाऽनुषज्य प्रवेशात्, लक्ष्ये तावदेकधा, लक्षणे द्वेधेति । तेनापरो[2] विवक्षितमन्यपरं वाच्यं यत्र स इति वाक्यशरीरम् । तुकारः पूर्वोक्तलक्षणव्यवच्छेदाय । तथा चाविवक्षितवाच्यकध्वनिभिन्नध्वनिर्लक्ष्यः । तस्य विवक्षितमन्यपरं वाच्यं यत्र तथाविधो ध्वनिरिति लक्षणं पर्यवस्यति । तत्रापि प्रहेलिकावारणाय ध्वनिरिति । विवक्षितं प्रवृत्तिनिमित्तेन धर्मेण शाब्दबोधविषयः ।

ननु गुणीभूतेऽपि व्यङ्ग्ये तात्पर्यमस्तीति 'ग्रामतरुणम्' इत्यादावतिव्याप्तिः, अतो व्यङ्ग्यनिष्ठमिति व्यङ्ग्योपसर्जनमित्यर्थः । अभिधामूलं व्यङ्ग्यं तात्पर्यं विनापि प्रतीयते । अन्यथाऽभिधयैव तद्भानापत्तेः । [3]अतस्तत्रातिव्याप्तिवारणाय व्यङ्ग्यनिष्ठमिति व्याख्यातमित्यपि वदन्ति ।

कोऽपीत्यादिको विभागो न ध्वनिसामान्यस्य, न चाविवक्षितवाच्यकध्वनेरित्यावेदयितुमव्यवहितोक्तमेतदा परामृश्य पूरयति—एष चेति । चस्त्वर्थः, अविवक्षितवाच्यकस्य ध्वनेरलक्ष्यक्रमरूपो भेदो नास्तीति ध्वनयति ।

यत्तु—"एषोऽपीत्यर्थः, तेनाविवक्षितवाच्यकस्य लक्षणामूलमपि व्यङ्ग्यमलक्ष्यक्रमम्" इति, तच्चिन्त्यम्, एवमेकपञ्चाशदधिकभेदसम्भवेऽग्रिमग्रन्थविरोधात्, लक्षणामूलव्यञ्जनाया व्यभिचारिविशिष्टवाक्यार्थगोचरं बोधमादायैव विश्रामात्, तन्मूलकरसादिध्वनौ तस्य वाक्यार्थस्यैव व्यञ्जकत्वोपगमात् ।

कोऽपीति । एकपञ्चाशति ध्वनिभेदेषु पञ्चाशल्लक्ष्यक्रमा एक एवालक्ष्यक्रम इति सूचीकटाहन्यायेनादावलक्ष्यक्रमो निर्दिष्टः । क्रमस्तु वाच्यार्थप्रतीतिव्यङ्ग्यार्थप्रतीतिपरम्पराणां पौर्वापर्यमात्रम् ।

नन्वालोकघटयोरिव व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोर्युगपदेवावभासो न तु पौर्वापर्येणेत्यक्रम इत्येव वक्तुमुचितम्, न त्वलक्ष्यक्रम इत्यत आह— न खल्विति । यदि वाच्या विभावादय एव रसः, तदा श्रोत्रियादयोऽपि रसिकाः स्युरिति भावः ।

---

१. अविव—च० । २. 'स तु' इत्यधिकम् च० । ३. अत· · व्याख्यातम्—च० नास्ति ।

अलक्ष्येति । न खलु विभावानुभावव्यभिचारिण एव रसः, अपि तु रसस्तैरित्यस्ति क्रमः । स तु लाघवान्न लक्ष्यते ।

रसस्तैरिति । तैः पूर्वप्रतीतैरभिव्यक्तः, तैः सहैव पश्चात् प्रतीयमानः स्थायिभावो रस इत्यर्थः ।

इत्यस्ति क्रम इति । न केवलं वाच्यव्यङ्ग्यप्रतीत्योरेव, यावद् व्यङ्ग्यार्थपरम्पराणामप्यवान्तरक्रमो विद्यते । तथा हि—

मथुरामुपयासि मद्गिरा विनिवेद्यो यदुवंशवर्धनः ।
अधुनाऽप्यनपेतजीवितौ बत वृद्धौ पशुपालदम्पती ।।

अत्र मथुरामुपयासीत्यत्र सिद्धतया निर्दिष्टस्य मथुरोपयानकर्तुः सम्बोध्यस्य कर्तृतया साध्यत्वेनोपस्थिते निवेदनेऽन्वयः । मद्गिरेत्यत्रानूद्यानुवादवचनविधया हेतुहेतुमद्भावस्तृतीयार्थः । तेन मथुरोपयानकर्तृत्वत्कर्तृ-कस्य मद्गीरनुवादभूतस्य कर्तव्यविनिवेदनस्य कर्म यदुवंशवर्धन इति पूर्वार्धवाक्यार्थः । तद्घटकनिवेदने शाब्दबोधानुकूलवाक्यस्वरूपे श्रोत्रोपस्थितस्याध्याहृतेतिशब्दपरामृष्टस्य वा द्वितीयार्धवाक्यस्याभेदेनान्वयः ।

अथवा 'दम्पती' इत्यादिद्वितीयान्तं तदुपात्तं कर्म कर्मत्वं वा विनिवेद्यतेरर्थेऽन्वेति । णिजर्थकर्मणि शाब्दबोधसमवायिनि कृत्यप्रत्यय इति 'यथाविधपशुपालदम्पतिविषयकस्य त्वत्कर्तव्यनिवेदनफलस्य शाब्दबोधस्य समवायी वासुदेव इति प्रथमतोऽभिधया बोध्यते वाक्यार्थः । स च वाक्यस्य वाच्यस्य च वैशिष्ट्यसहकारेण वस्त्वलङ्कारादि ध्वनयित्वाङ्गिकमनुभावं सात्त्विकं वाऽभिव्यनक्ति । ²तदव्यञ्जयित्वैव वा विचित्रवाक्यस्वरूपानुभावबलादेव व्यभिचारिणमवगमयति । महावाक्यार्थस्य व्यञ्जकतायामवान्तरवाक्यतदर्थपदार्थवैचित्र्यं सहकारि । तथा हि—मथुरामुपयासि न तूपयाहीति वाक्यवैचित्र्याद् यादृच्छिकं तव मथुरागमनम्, न पुनरस्मत्प्रेरणाप्रयुक्तमिति वस्तु । तेन नहि प्रभवामः सन्देशहरनरप्रेषणेन पूर्ववत् प्रगल्भितुमिति हेत्वलङ्कारः । तेन चाङ्गनिलय-दिग्विलोकनादिरभिनयशास्त्रे प्रसिद्ध आङ्गिकः, अथवा वेपथुप्रभृतिः सात्त्विकोऽनुभावः । तेन तदनपेक्षेण विचित्रवाक्येन वा पूर्ववत् प्रगल्भायमानमेनमनुचितवैयात्यं जनमवेत्य साम्प्रतमसूयेदसौ वत्स इति शङ्का ध्वननवृत्त्याऽवसीयते³ । एवं यदि मथुरां गत्वा

१. तथा—च० । २. तदव्यञ्ज्यैवेति केचित् । ३. अनुसन्धीयते—च० ।

मथुरेशकंसवैरिणमवलोकयिष्यसि तदेति, गत्वा द्रष्टव्यस्त्वयाऽसावित्यन्तं[1] वाऽनभिधाय, विनिवेद्य इत्यभिधानस्य वैचित्र्येण वाक्यार्थसहकारिणा घोष इव क्रियानपि तृणवरणावृतः प्रदेशो मथुरा, तत्र गतेनावश्यं दृश्यत एव तन्निवासी सर्वो जन इति वस्तु, तेन नगराणामट्ट-गोपुर-प्राकार-हट्ट-प्रतोली-चत्वरोपकार्याकिक्षाविभागानामनभिज्ञानलक्षणं मौग्ध्यम्, अनेन ग्रामीणता, अथवा मथुरां गच्छसि चेत् चन्द्रचारुचाणूरवैरिवदनदर्शनायैवेति न मया त्वमेतद्दर्शनाय नियुक्त इति प्रथमतो वाच्येन हेत्वलङ्कारः, तेन नास्ति कस्यापि जीवलोकस्य गोविन्दवदनारविन्दविलोकनादन्यदाशास्यमिति तदकामयमानो नतरां मथुरामुपेयादिति वितर्कः, तेन चानारतानुध्यानवशात् तन्मयीभावलक्षणो लयो व्यज्यते ।

मद्गिरेति, न त्वावयोर्गिरेति, तेन नायमायुष्मतो वियोगावधि स्पन्दितुमपि प्रभवति किमुत वक्तुमिति वस्तु, तेन यशोदापतेर्जरद्गोपस्य गद्गदस्तम्भवाह्यव्याधयोऽनुभावाः, तैश्च ग्लानिजडतादयो व्यभिचारिणः, नन्दस्य तावदनर्थोद्भावनेन तदनुकम्पयाऽपि व्रजमुपयतो वत्सस्य वदनमालोकयेयमित्यौत्सुक्यं यशोदायाः प्रतीयते ।

विनिवेद्यो न तु पूर्ववदनुशासनीयः, यतो यदुवंशवर्धनो न त्वस्मद्गोत्रजः, युज्यते ह्युत्कृष्टजातिषु विनिवेदनमिति वस्तुना हेत्वलङ्कारः, तेन हा कथं तेषु तेषु समयेषु न प्रभुवदसावुपचरित इति परिदेवनाद् विषादः, परापत्येऽपि मम तावत् तावती ममतावत्ता नाद्यापि विरमतीति निर्वेदश्च, अनेन यदुवंश एव वर्धनीयो मम वंशश्च परित्यक्त इति मतिश्च व्यज्यते ।

अधुनेत्यनेन विच्छिन्नप्रायपुनर्दर्शनप्रत्याशा[2]कालः, अपिना पूर्वसमयाः समुच्चीयन्ते । तेन प्रथममक्रूरागमनस्य, गच्छामीति कृष्णकर्तृकापृच्छावचनस्य, प्रयाणस्य, दर्शनपथव्यतिक्रमस्य, मथुरातः सकृदप्यनागमनस्य, चिरमौदासीन्येन मथुरायामवस्थानस्य काले न जीवितमत्यजाव, न चेदानीं त्यजाव इति प्रतीयते ।

तेन नाहमुपेत्य मथुरामखिलमाथुरीनयनकोणनिपीयमानलवणिमानमाननेन्दुमस्यावलोकयामीति वस्तु, तेन प्रियजीवितस्यात्मनो गोपनेन लज्जा, जीवितादपि प्रेयानसीति मम पूर्ववचनानि नूनमसौ मृषा मंस्यत[3] इति वितर्कः ।

अनपेतजीविताविति न पुनरत्यक्तजीविताविति, तेन प्रियजीवितयोरावयोर्मृषा प्रणयमानिनोरिदमसम्भाव्यमेव यदावाभ्यां त्याज्याः प्राणा इति, जीवित-

---

१. वित्यनभिधाय—च० । २. प्रत्याशः कालः—च० । ३. मन्यते—च० ।

मिदमनुचितस्थानावस्थानदुस्थितमप्यावां न त्यजतीति वस्तु, तेन च धिगावामिति निर्वेदो ध्वन्यते ।

(अथ[1] चानपेतजीविताविति, न त्वनपेष्यज्जीविताविति । तेन प्रत्याशाविच्छेद-मात्रादचिरादपेष्यति जीविते द्रुतमावां सम्भावनीयाविति वस्तु, तेन चौत्सुक्यं ध्वन्यते)। प्रक्रान्तं वाक्यमपरिसमाप्यैव मध्ये वतेति विश्रामपदेन मा स्म विस्मार्षी-रंशतोऽपि पूर्वसौहृदमिति, दर्शयैकदा पुनरपि वदनारविन्दमिति, जीवय प्रयन्तौ पूर्वंपितराविति, पश्य[2] व्रजमित्यादीनि सन्देश्यानि, तथौदास्यमवलम्बमाने परवंश्ये न वाक्पथमवतरन्तीति वस्तु, तेन श्रमविषादग्लानयः प्रकाश्यन्ते ।

वृद्धावित्यनेन मा स्म भूव तव पितरौ, वृद्धत्वादनुकम्पनीयौ तु भवाव इत्यु-पालम्भः, तेन चौत्सुक्यनिर्वेदौ व्यज्येते ।

पशुपालेत्यनेन प्रेमोचितव्यवहारानभिज्ञानं वस्तु, तेन क्षमस्व पूर्वमावाभ्यां कृतानि तर्जनानीति प्रसादनम्, तेन च न त्वं मत्प्रैष्यः, किन्तु मत्प्रभुरिति मतिः प्रकाश्यते ।

दम्पती इति तयोरेकेनापि सभाजितेन द्वयमनुगृहीतं भवतीति नन्दानुग्रहार्थ-मागतस्य भगवतो वासुदेवस्यानुषङ्गिकमपि मम दर्शनं श्रेय इति वस्तु प्रकटय-त्यौत्सुक्यम् ।

एवमवयववाक्यार्थपदार्थशक्त्योल्लासितैः शङ्का-मौग्ध्य-ग्रामीणता-वितर्क-लय-ग्लानिजडतौत्सुक्य-विषाद-निर्वेद-मति-लज्जा-श्रमैरसकृदवभासितैर्विशिष्टौ वाच्यौ पशुपालदम्पती विषयीकृत्य पूर्ववाक्यार्थः प्रतीयत इति साधारणीकरण-व्यापारस्वरूपेण व्यङ्ग्यार्थोपरक्तवाच्यार्थलक्षणवाच्यवैचित्र्यप्रतीतिसहकृतेन प्राच्यवाच्यार्थेन पशुपालत्व-गोपालबालत्वादिपरिहारेण साधारणधर्मेण यशोदा-देवकीनन्दनौ प्रतिसन्धीयेते । ([3]स चोद्विजमानत्व-प्रवासित्वादिलक्षणः । एवं वचनवेपथुप्रभृतयोऽनुभावा यशोदासम्वन्धपरिहारेण गद्गदप्रलापत्वकम्पत्वा-दिना शङ्कादयो व्यभिचारिणः परिहृतव्यक्तिविशेषसम्वन्धेन शङ्कात्वादिनाऽ-नुसन्धीयन्ते) ।

तत उद्विजमानजने प्रवासिनमालम्ब्य गद्गदवचन[4]वेपथुवैवर्ण्याद्यनुभाविताः शङ्काग्लानिविषादौत्सुक्यादय इति विभावानुभावोपबृंहितभावास्वादः ।

ततः कामिनीजिज्ञासादेरसाधारणकामिनीधर्मान्यिधर्मबुद्धिं प्रति विरोधितेव साधारणीकरणव्यापारस्याप्यसौ रसोपकारिसाधारणधर्मान्यिवस्तुप्रतिभासप्रति-

---

१. प्रकोष्ठस्थः पाठो द० नास्ति । २. मण्डय—च० । ३. प्रकोष्ठस्थः पाठो द० नास्ति । ४. वचन—च० नास्ति ।

तत्र—

रस-भाव-तदाभास-भावशान्त्यादिरक्रमः ।
भिन्नो रसाद्यलङ्कारादलङ्कार्यतया स्थितः ॥२६॥

आदिग्रहणाद् भावोदय–भावसन्धि–भावशबलत्वानि । प्रधानतया यत्र स्थितो रसादिस्तत्रालङ्कार्यः, यथोदाहरिष्यते । अन्यत्र तु प्रधाने वाक्यार्थे यत्राङ्गभूतो रसादिस्तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्ये रसवत्-

बन्धकताप्रकर्षः, [1]यद्वशेन सर्ववित्तिवेद्यः स्वाधिकरणकालोऽपि न भासते । अत एव पूर्वापरकालसम्बन्धलक्षणोऽत्र विद्यमानः क्रमोऽपि न भासते । सर्वानपि विभावानुभावव्यभिचारिणो भावं च गुणीकृत्य वत्सलरतिः स्वदते । स एव रस इत्युच्यत इत्यस्ति साधारणीकरणव्यापारलाभादनु व्यङ्ग्यव्यञ्जकक्रमः । स च न लक्ष्यते, भोजकेन साधारणीकरणव्यापारेण प्रतिबन्धात् । व्यापारलाभपर्यन्तस्तु लक्ष्यक्रमध्वनिरेवेति ध्येयम् । एवमलङ्कारपर्यन्तो व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रम एव, चमत्कारांशे त्वलक्ष्यक्रम एवेत्यग्रे व्यक्तम् ।

रसेति । रसभावौ, तयोराभासौ, भावस्य शान्त्यादिश्चालक्ष्यक्रम इत्यर्थः । अक्रम इत्यत्रानुदरी कन्येत्यादाविवाल्पार्थे नञ् । अलक्ष्यत्वमेवात्राल्पत्वम् ।

नन्विदमेवालक्ष्यक्रमत्वं करुणाङ्गीभूतशृङ्गारादावपि विद्यत इत्यत आह—**भिन्न** इति । तथा चालक्ष्यक्रमलक्षणेऽलङ्कारभेदोऽपि प्रवेशनीय इति भावः । तत्र भेदे हेतुमाह—**अलङ्कार्यतयेति** । कीदृगलङ्कार्य इत्याकाङ्क्षायां वृत्तौ पूरयति—**प्रधानतयेति** । तत्र हेतुः—**स्थित** इति । अनुच्छिन्नालम्बनादिरित्यर्थः । तथा च यत्रोच्छिन्नालम्बनत्वेनाप्रधानम्, तेन चानलङ्कार्यः, ततश्चालङ्कारस्वरूपो रत्यादिः, तत्रालङ्कारभिन्नत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः ।

यथेति । यदुदाहरिष्यते, तद् यथा, तथाऽलङ्कार्यो रत्यादिरित्यर्थः ।

अलङ्कारभेदस्य विशेषणस्य व्यावर्तनीयं निर्दिशति—**अन्यत्र त्विति** । प्रधानेऽङ्गिनि, वाक्यार्थे वाक्योद्देश्ये, अङ्गमुत्कर्षकम् । **रसवदिति** । अलङ्कार्यरससम्बन्धान्मतुप् । अरसेऽपि रससाधर्म्याद्व वतिर्वा । नह्यु च्छिन्नालम्बनादिरसौ रसः, किन्तु रससदृश इति भावः ।

---

१. यदुवंशेन—च० ।

प्रेय-ऊर्जस्वि-समाहितादयोऽलङ्कारा: । ते च गुणीभूतव्यङ्ग्याभिधाने उदाहरिष्यन्ते ।

रसादिरित्यत्रादिपदोपग्राह्यमाह—प्रेय इत्यादि । भावस्याङ्गत्वे प्रेय:[1], आभासस्याङ्गत्व ऊर्जस्वि[2], भावशान्तेरङ्गत्वे समाहितम् । भावोदयादेरङ्गत्वेऽपि यद्यलङ्कारता, तदा तदादिपदोपग्राह्यम् । अलङ्कारा इति । यदाह ध्वनिकार:—

प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गं तु रसादयः ।
काव्ये तस्मिन्नलङ्कारो रसादिरिति मे मतिः ।। इति ।

गुणीभूतव्यङ्ग्येति तन्निरूपणोल्लासे ।

केचित्तु—ननु भामहादयो रसमलङ्कारमाहुः, तत्कथमस्य ध्वनित्वमत आह—भिन्न इति । तत्र हेतुः—अलङ्कार्यतयेति । तथा च रसस्यालङ्कारत्वेऽलङ्कार्यान्तरापेक्षा स्यादिति भावः । प्रधानतयेति वृत्तेस्तु काव्यव्यापकतयेत्यर्थः । तेन रसादेरलङ्कारत्वे सर्वत्रोपमादिः, तेन सह संसृष्टः सङ्कीर्णो वा स स्यादिति स्यादुपमादीनां विषयापहार इति लभ्यत इति व्याकुर्वन्ति ।

अत्रेदमवधेयम्—विभावादिजीवितावधेश्चर्वणाप्राणस्य रसस्य शान्त्युदयौ सम्भवन्तावपि कुतो नोक्तौ ? तयोः सम्भवतोरपि काव्ये न व्यञ्जनागम्यत्वम्, न चास्वाद्यत्वमिति चेत्, एवमपि—

'एक्कत्तो[3] रुअइ पिआ अण्णत्तो[4] समरतूरणिग्घोसो ।
पेम्मेण रणरसेण अ भडस्स दोलाइअं हिअअम् ।।

इत्यत्र वीरशृङ्गारयोः सन्धिः ।

एकं ध्याननिमीलनान्मुकुलितं चक्षुर्द्वितीयं पुनः
पार्वत्या वदनाम्बुजस्तनतटे शृङ्गारभावालसम् ।
अन्यद् दूरविकृष्टचापमदनक्रोधानलोद्दीपितं
शम्भोर्भिन्नरसं समाधिसमये नेत्रत्रयं पातु वः ।।

इत्यत्र शान्तशृङ्गाररौद्राणां शबलता च न कथमुदाह्रियते । न च 'पेम्मेण' इत्यादौ प्रेमोत्साहयोः,[6] 'पार्वत्याः' इत्यादौ शृङ्गारस्य, 'अन्यद्' इत्यादौ क्रोधस्य,

---

१. प्रेयान्–च० । २. ऊर्जस्वी–च० । ३. एकतो रोदिति प्रिया अन्यतः समरतूर्यनिर्घोषः । प्रेम्णा रणरसेन च भटस्य दोलायितं हृदयम् ।। इति च्छाया । ४. त्तो–च० । ५. त्तो–च० । ६. योत्साहयोः–च० ।

तत्र रसस्वरूपमाह—

कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च ।
रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाटचकाव्ययोः ॥२७॥

'भिन्नरसम्' इत्यादौ रसस्य स्वशब्देनोपादानान्नात्र रसः स्वदते, किन्तु भावविभावभूतैस्तैर्भटविषया शम्भुविषया च रतिरेवेति वाच्यम्; एवमपि—

एकन्तो रुअइ पिआ अण्णन्तो समरतूरणिग्घोसो ।
विज्झाइअं [1]सवलिया भडस्स दिट्ठी पुरो जलइ[2] ॥

इत्यादौ प्रियया[3]लम्बनेन, तद्रोदनेनोद्दीपनेन, तिर्यग्वलितनिर्वाणदृष्टयानुभावेन, चिन्तामोहविषादौत्सुक्यैर्व्यभिचारिभिश्च विप्रलम्भः, समरेणालम्बनेन, तूर्यघोषेणोद्दीपनेन, ज्वलन्त्या समरभूम्यभिमुखदृष्टयाऽनुभावेन, गर्वासूयाऽमर्षौत्सुक्यादिभिर्व्यभिचारिभिश्च रणोत्साहो वीरश्च स्वदत इति कथं न सन्धिरनयोः, एवं शवलताऽपि सम्भवतीति । उच्यते, 'एकन्तो' इत्यादौ रत्युत्साहौ भावावेव, न तु रसौ । रसानुपकारिणः पदार्था यत्र नान्तरोपलभ्यन्ते, नापि तेनोपलम्भेन परिच्छिन्न इव प्रतिभाति स्थायी, न (च) स्थाय्युल्लासकाले तदनुपकारि वेद्यान्तरं स्फुरति, स रसः । न च प्रकृते तथा ।

यदाह प्रदीपः—"नन्वाभासवद् रसस्य शान्त्यादयः किं नोक्ता इति, न निरन्तरावयवस्यापरिच्छिन्नस्य निरतिशयस्य वेद्यान्तरसम्पर्कशून्यस्य तदभावात्" इति । तत्र निरवयवत्वापरिच्छिन्नत्वे शान्त्युदययोरभावे, निरतिशयत्वमितराङ्गतया सन्ध्याद्यभावे, वेद्यान्तरसम्पर्कशून्यत्वं तु स्वातन्त्र्येण सन्ध्याद्यभावे हेतुः ।

रसस्वरूपे निरूपणीये विभावादिपदसङ्केतो ग्राहणीयः । तमगृहीत्वा—"व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः" इति वाक्यार्थस्य बोद्धुमशक्यत्वादित्याशयेन कारणानीत्यादि सार्धकारिकया विभावादिपदार्थं निर्वक्ति । तस्मिन् निरुच्यमाने लोकवृत्तव्युत्पत्तिरपि दर्शिता भवति । अथेति वाक्यान्तरोपक्रमे भिन्नक्रमः । अथ कारणानीति वाक्यशरीरम् । चकारोऽपि तथा, तेन सहकारीणि च यानीति फलति । रत्यादेरित्यनेनैव स्थायित्वे लब्धे 'स्थायिनः' इत्युपादानं तु क्वचिद् रत्यादेर्व्यभिचारितामवगमयति । तदुक्तम्—

---

१. शवलिता—इति च्छाया । २. ज्वलति—इति च्छाया । ३. प्रियाया आलम्बनत्वेन—च० ।

"रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते" इति ।

तेन हासक्रोधादयः शृङ्गारवीरादौ व्यभिचारिण एवेति सिध्यति ।

लोक इत्यनेन ललनोद्यानादि रत्यादिकारणमित्यादिलोकवृत्तगोचरा व्युत्पत्ति-र्विभावादिना रत्यभिव्यञ्जने सहकारिणीति प्रतीयते । नहि प्रमदा रतिकारण-मित्यजानतो मुनेः कदाचन रत्युल्लासः ।

तानि चेदिति । नाट्यं नाम चतुर्विधोऽभिनयः—आङ्गिको वाचिक आहार्यः सात्त्विक इति । तत्राङ्गिकोऽभिनयः—

"धूतं विधूतमाधूतमवधूतं च कम्पितम्"

इत्यादिदिशा शरीरचेष्टा । साऽपि सङ्गीतविद्यासङ्केतितार्थबोधने शब्दवत् प्रमाणम्, सङ्केतवत्त्वाविशेषात् । वाचिकोऽभिनयः पदप्रयोगः । आहार्यो वेषविशेष-परिग्रहः । स च कृत्तिवसनचन्द्राकाररेखाविशेषादिः शिवादेरर्थस्योपस्था-पकः । सात्त्विको रोमाञ्चादिः । स चान्तराणां भावानां ज्ञापकः । तथा च यत्र वाचिकोऽभिनयो 'गौरीयम्' इत्यादिः, वेषविशेषो वा पुरोवर्तिनं परिगृहीतकुमारी-वेषं नटं पार्वतीति बोधयति । द्वितीयनटस्तु त्रिलोचनादिवेषेण शिव इति बोधितः । स च प्रत्यक्षोपस्थितचेष्टाविशेषवशेन 'तामुद्दिश्य कटाक्षं विक्षिपतीति प्रतीयते । एतावान् बोधो हालिकश्रोत्रियादिसाधारणः । ततश्च लोकवृत्तचातुर्यस्वरूपप्रतिभा-वतां नटशिवयोरभेदाध्यवसायसहकारेण शिवत्वेनोपस्थिते पार्वतीत्वोपरक्त-नटान्तराभिमुखकटाक्षविक्षेप्तरि नटे तच्चेष्टयाऽभिहितस्य व्यञ्जितस्य वा सहकारिण औत्सुक्यादेर्वैशिष्ट्यमवगम्यते । तदेव पदार्थाभिनयो नाम नृत्यमित्य-भिधीयते । तादृशपदार्थाभिनयगोचरतैव नाट्यारूढत्वम् । एवम्—

प्रसभप्रसृतैः किञ्चित् कुञ्चितैः स्निग्धपक्ष्मभिः ।
वीक्षाम्बभूव वैदेहीं कटाक्षैर्लक्ष्मणाग्रजः ॥

इत्यत्र विलक्षणकटाक्षकरणकवैदेहीकर्मकदाशरथिकर्तृकदर्शनेऽवगते कटाक्ष-प्रसभप्रसरणादेर्वाच्यस्य नियन्त्रणेऽप्यनियन्त्रितत्वादिकं वैशिष्ट्यमवगम्य तत्सह-कृतेन वाच्यार्थेनौत्सुक्यादिसहकारिभिर्विशिष्टः पूर्ववाक्यार्थः प्रतीयते । स एव काव्यारोहो यद् व्यञ्जितसहकारिभवोपरक्तयोः कार्यकारणयोरवगमः । अयं च व्यभिचारी व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रम एव । नह्ययमास्वादस्वरूपः, पूर्वं साधारणीकरण-व्यापारालाभेन सामाजिकसमवेतभावानामनुद्बोधात् । अत एव—

---

१. शिवः पार्वतीम्—च० । २. क्या—च० ।

विभावा अनुभावास्तत् कथ्यन्ते व्यभिचारिण: ।
व्यक्त: स तैर्विभावाद्यै: स्थायीभावो रस: स्मृत: ।।२८।।

एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ।।

इत्यत्र कुमारीणामधोमुखकमलदलगणनस्य कौतुकादपि सम्भवेन नाहत्यैव लज्जावहित्थयोर्व्यञ्जनम्, किन्तु प्राचीनतपश्चर्याऽनुसन्धानद्वारैवेति लक्ष्यक्रम एवासाविति ध्वनिकृदपि स्वीचकार । अलक्ष्यक्रमस्तु—एतस्माद् वाक्यार्थबोधात् तृतीयक्षणे जायमान: साधारणीकृते विभावे व्यभिचारिणामुल्लास: । रसमहार्णवेऽपि—"वाक्यार्थभूमिकायां क्वचिद् विश्रान्ति:" इति यदुक्तम्, तत्र स्थायिभूमिकानारोहमात्रे तात्पर्यम् ।

नाटचकाव्ययोरिति, आरूढानीति शेष: । **तत्** तदा । **कथ्यन्त इति** । तथा च विभावानुभावव्यभिचारिपदानां नाटचकाव्यारूढत्वे सति कारणकार्यसहकारित्वानि यथायोगं प्रवृत्तिनिमित्तानीति भाव: । **व्यक्त इति** । तैरित्येतावता विभावादिप्राप्तौ **विभावाद्यै**रित्यभिधानं विभावादिप्रवृत्तिनिदानस्य काव्यारूढत्वस्य स्थायिभावाभिव्यञ्जकतालाभाय । **तैर्व्यक्तो** विभावादिभि: सह चर्व्यमाण इत्यपि वदन्ति ।

युज्यते चैतत् । तदाह भरत:—"यथा गुडादि[1]द्रव्यैर्व्यञ्जनौषधिभिश्च षाडवादयो रसा निष्पद्यन्ते, तथा नानाभावोपनिपाते स्थायिनो भावा रसत्वमाप्नुवन्ति" इति । षाडवस्तु—

दध्यादिव्यञ्जनैश्चिञ्चाहरिद्रादिभिरौषधै: ।
मधुरादिरसोपेतैस्तद्वद् द्रव्यैर्घृतादिभि: ।।
युक्तै: पाकविशेषेण षाडवाख्यो रस: [2]स्मृत. । इति निरुक्त: ।

स्थायीभाव इत्यनेन प्रथमं भावत्वेनास्वाद: । ततस्तत्समुत्थास्वादान्तरविषयो रस इति प्रतीयते । तेन स्थायिभावा[3]स्वादात्मकद्वितीयभूमिकाविश्रान्ते भावे रसाभासे च नातिप्रसङ्ग: । न वा—

एक्कत्तो रुअइ पिआ अण्णत्तो समरतूरणिग्घोसो ।
विज्झाइअं सवलिया भडस्य दिट्ठी पुरो जलइ ।।

---

१. गुडादीनि द्रव्याणि, दध्यादीनि व्यञ्जनानि, चिञ्चा तिन्तिडी, तदादीन्यौषधानि । २. रसो यथा—च० । ३. आस्वाद—च० नास्ति ।

उक्तं च मुनिना[1]—"विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् रस-निष्पत्तिः" इति । एतद् विवृण्वते—"विभावैर्ललनोद्यानादिभिरालम्बनो-

इत्यादौ युगपदवभासमानयो रत्युत्साहभावयोरतिव्याप्तिः ।

स्मृत इति यदुक्तं तदेव स्मरणं दर्शयति—उक्तं चेति । मुनिनेत्यनेन मुनि-प्रवक्तृकं वचनं स्मृतिरिति दर्शितम् ।

विभावैरिति । स्थायिभावजनकत्वे सति साधारणीकरणव्यापारविषयत्वं विभावपदप्रवृत्तिनिमित्तम् । तत्र स्थायिभावो रत्यादिः । स च वासनास्वरूपः । तत्र विषयीभूय समवायीभूय च नायकादयो जनकाः ।

उद्दीपनानि तु कानिचिदालम्बनगुणादीनि तत्र प्रयोजकानि । तथा हि—रूप-यौवनचेष्टाविशेषालङ्करणादिविशिष्टमालम्बनं दृष्ट्वा जायमानसुखस्य पुंसो या 'नायिका सुखसाधनम्' इति बुद्धिः, सा वासनास्वरूपेण परिणता रतिरित्युच्यते । तस्यां च नायिका[2]गुणा अपि साक्षात्कारद्वारा प्रयोजकाः । तटस्थोद्दीपनानि काल-देशादीनि तामेव वासनां स्मरणरूपेण परिणमय्य सवासनान्तरनिष्पत्तिद्वारा द्रढयन्ति । सैव हि वासनाया रतेरुद्दीप्तिः, यत् स्मरणपरिणामो दृढीभावः । सा च दृढीकृता रतिरभिलाषं प्रसूते । स एव ज्ञानवद् वासनारूपेण स्थिरावस्थितो रतिरित्यपरे । अभिलाषो बाह्या रतिः, अन्तरङ्गं तु विज्ञानवासनैव । बाह्यरतिस्तु व्यभिचारि-ष्वन्तर्भवति, परिगणनस्य प्रायिकत्वादित्यन्ये ।

अपरिहृतविशेषयोः कारणकार्ययोर्व्यञ्जितव्यभिचारिसंवलनमेव काव्या-द्यारोहः । यदाह धनिकः—"एवमयमेवमियमित्यतिशयोक्तिरूपकाव्यव्यापारा-हितविशिष्टरूपवत्तया ज्ञायमानो विभाव्यमानो विभावः" इति । तत्र विशिष्टं रूपं व्यभिचारिभावानामुपादाननिमित्तकारणत्वादि । ज्ञायमानो विभाव्य-मान इत्युभयोपन्यासो विभावयतेर्ज्ञानार्थकत्वद्योतनाय । अत एव—"विज्ञानार्थो-ऽसौ विभावः" इति भरतः । तत्र विभावपदप्रवृत्तिनिमित्तेषु काव्यारोहभागः स्वरूपसन्नेव रतिस्मारकः । कारणांशस्तु प्रतिभास्वरूपसंस्कारविषय एवापेक्ष्यते । यद्रूपावच्छेदेन च रतिकारणता पूर्वं गृहीता, तद्धर्मावच्छिन्नगोचरं ज्ञानमधुनाऽपेक्ष्यते । स च धर्मो नायिकासु रूपयौवनसम्पदादिः, उद्यानादौ कुसुमसम्पदादिः । तदेव रूपं ललनोद्यानादिभिरित्यनेन निर्दिष्टम् । स्मारकस्य ललनोद्यानादेः स्थायिनः स्मार्यस्य च सम्बन्धो जनित इत्यनेन प्रदर्शितः ।

---

१. भरतेन—पाठान्तरम् । २. नायिकेतरगुणाः—च० ।

द्दीपनकारणै रत्यादिको भावो जनितः, अनुभावैः कटाक्षभुजाक्षेप-प्रभृतिभिः कार्यैः प्रतीतियोग्यः कृतः, व्यभिचारिभिर्निर्वेदादिभिः सहकारिभिरुपचितो मुख्यया वृत्त्या रामादावनुकार्ये, तद्रूपतानुसन्धानान्नर्तकेऽपि प्रतीयमानो रस इति भट्टलोल्लटप्रभृतयः।

कारणैरिति तु प्रतिभाविषयधर्मप्रदर्शनमपि विभावविभागवाक्येऽन्तर्भूतमिति नास्य वैयर्थ्यम्। एवमनुभावपदस्यापि स्थायिकार्यत्वे सति काव्यारूढत्वं प्रवृत्ति-निमित्तम्। तत्र काव्यारोहः स्वरूपसन्नपेक्ष्यत इति न विवृतः।

प्रतिभाविषयान् धर्मानाह—**कार्यै**रिति। स्थायिभावा हि हितसाधनतावासना-स्वरूपरत्यादयः सङ्गमाभिलाषमुत्थाप्य (सङ्गमोपायेषु प्रवर्त्य) वाग्बुद्धिशरीरा-रम्भाननुभावान् भावयन्ति। यद्धर्मावच्छेदेन कार्यत्वं प्रतिभाविषयः, ते धर्माः कटाक्षेत्यादिना दर्शिताः। तैः सार्धं स्थायिनः सम्बन्धस्तु **प्रतीतियोग्यः कृत** इत्यनेन दर्शितः। प्रतीतिरनुमितिः, तद्योग्यकरणं व्यापकता, सैव रतिवासनासङ्गमा-भिलाषमादौ, ततः सङ्गमोपायचिन्ताम्, अथ तदलाभे विषादम्, अनन्तरं कुञ्जाभि-सरणमुपाय इति मतिम्, अतः परमनेकविधानारम्भान् जनयतीत्यनुभावे जननीये रत्यादीनामभिलाषचिन्तादयः सहकारिणः।

व्यभिचारिपदप्रवृत्तिनिमित्तं तु काव्याद्यारूढत्वे सति स्थायिभावसहकारि-त्वम्। तत्र काव्यारोहः स्वरूपेण, सहकारिता प्रतिभाविषयतया, निर्वेदत्वादिरधुना ज्ञायमानतया। **उपचित** इति स्मारकत्वसम्बन्धेनोपयुज्यते। उपचयस्तु कार्ये जननीये व्यापारसम्पत्तिः।

इत्येतावता प्रबन्धेन काव्यारूढैर्विभावानुभावव्यभिचारिभिर्[1]जनकजन्य-[2]सहकारिभिर्निरुक्तसंसर्गैः स्थायिभावः[3] स्मार्यत इति साधितम्।

तत्त्रितयजनिता स्मृतिस्तु रामः सीताविषयकरतिमानित्यौपादानिकं बोधं जनयतीत्याह—**मुख्ययेति**। अभिधयेत्यर्थः। उपस्थित इति शेषः[4]। अभिधया रामपदेनोपस्थिते रामे विभावाद्याक्षिप्ताया रतेर्भानमिति **रामादावि**त्यत्र च्छेदः। नाट्याभिप्रायेण त्वाह—**अनुकार्ये** इति। अनुकरणेनाभिनयेनोपस्थिते रामादा-वित्यर्थः। इदन्तु 'रामोऽस्मि सर्वं सहे' इत्यादिवाचिकाभिनयेन रामस्योपस्थितिपक्षे। चित्रतुरगन्यायेन रामत्वेन नटस्यैवाङ्गिकाद्यभिनयादुपस्थितिपक्षे त्वाह—तद्रू-

---

१. प्रकोष्ठस्थः पाठश्च० नास्ति। २. जन्यजनक—च०। ३. स्थायिभावः—च० नास्ति। ४. शेषः—च० नास्ति।

'राम एवायम्, अयमेव रामः' इति, 'न रामोऽयम्' इत्यौत्तर-कालिके वाधे 'रामोऽयम्' इति, 'रामः स्याद् वा न वाऽयम्' इति,

पतेति। तेन लौकिको रस एव विभावानुभावव्यभिचारिभिः स्वीयस्वीयसंयोगैः काव्ये नाट्ये च निष्पाद्यते स्मार्यतेऽनुकार्यानुकरणयोः प्रत्याय्यते चेति सूत्रार्थः।

अत्र कारणकार्यसहकारिभिः काव्यनाट्यानारूढैरपि रत्यादेः स्मरणम्, आलम्वने तदारोपश्च सम्भवतीति काव्यनाट्यारूढत्वं न तत्रोपयुज्यते। विभावादीनामेकतमेनापि सम्वन्धिन्या रतेः स्मरणसम्भवान्नियमतस्त्रितयापेक्षा न स्यात्, न स्याच्च व्यभिचारिस्थायिभावादीनां स्वशब्देनोपादानं दोष इत्यस्वरसः।

यत्तु सामाजिकरत्यादेरनुल्लासे चमत्कारो न स्यात्। अन्यथा लौकिकभृङ्गारादिदर्शनादपि तदवगमप्रसङ्गादिति तदस्वरसोद्भावनम्, तद् वक्ष्यमाणश्रीशङ्कुकमतेऽपि तुल्यत्वादुपेक्षणीयम्।

वस्तुसौन्दर्यं[1] सामाजिकवासनया चर्व्यमाणत्वं चात्रापि वक्तुं शक्यमिति। अथ चित्रकरनटकवीनां व्यापारैर्धर्मतः स्वरूपतश्च[2] पिण्डीकृतः, परमार्थतः पृथग्भूतोऽर्थः प्रतीयते। विशेषदर्शिनोऽपि हि संस्थानविशेषतुरगत्वयोस्तुरगरेखयोश्च व्यासक्तप्रकारताविशेष्यताकां वुद्धिमनुभवन्ति।

एवं रामत्वनटत्वव्यासक्तैकप्रकारतानिरूपितरामनटव्यासक्तैकविशेष्यताका लोकोत्तरा वुद्धिर्नटानामाहार्यभूमिकापरिग्रहेण पिण्डितगङ्गात्वतटत्वविशेषणिका तथाविधगङ्गातटावगाहिनी च कविव्यापारेण जन्यते। न चैतादृशीं वुद्धिं बाधो विरुणद्धि, नटे रामाभेदस्यानवगाहनात्। अयमेवाध्यवसायो यद् विषयतयोर्भिन्नाधिकरणकयोरभेदः। तादृशी च 'नटो रामः' इति प्रत्यक्षादिप्रतीतिर्वक्ष्यमाणानुमानाङ्गम्। अत एव काव्यनाट्यारूढत्वमत्रापेक्ष्यत इति वादिनो व्याख्यानमुत्थापयति—'राम एवायम्' इति। सम्यक्प्रतीतिरवधारणम्। तच्च द्वेधा—विशेष्ये विशेषणायोगस्य विशेषणान्यतादात्म्यस्य वा विशेषणे विशेष्यान्यसम्वन्धस्य च व्यवच्छेदावगाहनात्। तदुभयमपि नटस्यालौकिकप्रतीतौ नास्ति, येन रामत्वायोगज्ञानादिना वाध्येतेति[3] भावः।

मिथ्याप्रतीतिरौत्तरकालिकवाधेन वाध्या भवति। न चेयं तथा, नटत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य रामतादात्म्यानवगाहनादित्याह—'न रामोऽयम्' इत्यादि।

---

१. सौकुमार्यम्–च०। २. चकारो नास्ति–च०। ३. वोध्येत–च०। ४. न–च० नास्ति।

'रामसदृशोऽयम्' इति च सम्यङ्मिथ्यासंशयसादृश्यप्रतीतिभ्यो विलक्षणया चित्रतुरगादिन्यायेन 'रामोऽयम्' इति प्रतिपत्त्या ग्राह्ये नटे—

बाध इत्यनन्तरं भविष्यतीति शेषः। अव्यवधानलाभाय केवलम् औत्तरकालिक इत्युक्तम्। तया च भाविन्या बाधसत्तया भावेन प्रतीतिभ्य इत्यत्र प्रत्येतिधात्वर्थो भावः पौर्वकालिकत्वेनोपलक्ष्यत इति 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इति सूत्रात् सप्तमी सिध्यति। तेन 'न रामोऽयम्' इत्यौत्तरकालिकबाधकर्तृकभाविसत्ता-पौर्वकालिकी या 'रामोऽयम्' इति मिथ्याप्रतीतिः, ततो विलक्षणयेति वाक्यार्थः।

सर्वत्राभिलापशब्द इतिना परामृष्टः प्रयोजकतया प्रतीतावभासते[1]। तथा च 'रामः स्याद्वा' इत्यभिलापप्रयोजिका संशयप्रतीतिर्लभ्यते। तत्राभिलापे 'स्याद्वा' इत्यव्ययसमुदायश्च वाकारश्च संशयं ज्ञानसामान्यं वाभिधत्ते। सम्भेदे च नान्य-तरवैयर्थ्यम्, 'पूतश्च विभूषितश्च' इत्यादौ चकारवत्, सङ्ख्याभिधाने सुवाख्यातवद्वा। तत्र च[2] वाकाराद्यर्थे प्रकारितया रामो रामान्वितनञर्थश्चेत्युभयमन्वेति। वाका-राद्यर्थे तु विशेष्यितया, तदुभयप्रकारतानिरूपितविशेष्यतया वेदमर्थे सम्बध्यते। तादृशाभिलापे च विषयीभूतः सन्देहः स्वसाक्षात्कारादिद्वारा प्रयोजक इत्यवधेयम्।

'रामसदृशोऽयम्' इति यद्यपि सदृशप्रतीतौ बाधो न विरोधी, न वा नटव्या-पारस्यानुपयोगः, सादृश्यस्वरूपपक्षतावच्छेदकग्राहकतयैव तदुपयोगात्। चित्रकर-व्यापारोऽपि सादृश्यमेव गमयतीति रामसदृशो नट एव पक्षो भवितुमर्हति। तथापि सति नटे [3]रामाभेदावभासे बाधस्वरूपासिद्ध्यादिदोषादनुमानमलब्धपदं स्यात्, अतः सदृशपक्षता निराकृता।

चित्रतुरगेति। चित्रतुरगं दृष्ट्वा तस्याग्रिमचरणौ मुखसन्निहितावुपलभ्य तेन संस्थानविशेषेण 'तुरगोऽयं धावति' इत्यनुमिमते यथा, तथेहापीति भावः।

'ग्राह्ये विषयीकृते नटे' इत्यनेन साक्षात्कारोपस्थितस्य नटनिष्ठस्य सुचरितादि-नामप्रवृत्तिनिमित्तधर्मस्य प्रतीतिगोचरता सूच्यते। अत एव 'रामोऽयम्' इति प्रतीतौ 'अयम्' इत्यभिलापोऽपि सङ्गच्छते। अत एव नाटकस्य रूपकमिति सञ्ज्ञा। यथा हि 'मुखं चन्द्रः' इत्यादौ चन्द्रपदस्य विधावभिधा, तत्सादृश्यान्मुखे गौणी वृत्तिर्मुख-चन्द्रयोरभेदाध्यवसायफलिका, तथाभिनयप्रमाणस्य रामे मुख्या, तत्सादृश्यान्नटे गौणी वृत्तिः। नटरामयोरभदेस्तु व्यञ्जनागम्यः। तत्राभेदस्तादात्म्यं पिण्डीभावो वेत्यन्यदेतत्।

---

१. प्रतीतावन्वेति—च०। २. चकाराद्यर्थे—च०। ३. रामभेदा—च०।

सेयं ममाङ्गेषु सुधारसच्छटा
सुपूरकर्पूरशलाकिका दृशोः ।
मनोरथश्रीर्मनसः शरीरिणी
प्राणेश्वरी लोचनगोचरं गता ।।२४।।

अत एव 'रूपकं तत्समारोपात्' इति सूत्रव्याख्याने 'मुखं[1] चन्द्रः' इत्युदाजहार धनिकः । शब्दानामभिधादय इवान्येषामप्यभिनयानां मुख्यादयो वृत्तयो नाट्यदर्शने प्रसिद्धाः । अत एव 'शुद्धरामत्वेन नटो भासते' इति व्याख्यानं चिन्त्यम् । तथा सत्यतिशयसञ्ज्ञा हि प्रवर्तते, न तु रूपकसञ्ज्ञेति । किञ्च 'रामोऽहम्' इति वाचिकाभिनयोपस्थितो यत्र पक्षः, तत्रास्मच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तसुचरितत्वादिभानं केन तिरोधीयेतेति दिक् ।

नटेन प्रकाशितैः कारणकार्यसहकारिभिरनुमीयमान इत्यन्वयः । तत्र काव्यानुसन्धानस्य बलादलौकिककाव्यव्यापाराद् रामनटे कारणादेः सम्बन्धः प्रतीयते । आहार्याभिनयेन प्रत्यक्षसहकृतेनोपात्तस्य रामनटस्यैव 'सेयं ममाङ्गेषु' इत्यत्रास्मच्छब्देन परामर्शात् । तत्रापि कार्यस्यानुभावस्य वचनस्य हेतुग्राहकतयैवोपयोगो न तु प्रकृतहेतावनुप्रवेशः । तथा हि—"रामनटः सीताविषयकसम्भोगरतिमान्, चिराभिलषितसीताविषयकदर्शनजन्यहर्षवत्त्वात्, यश्चिराभिलषितयद्विषयकदर्शनजन्यहर्षवान्, स तद्विषयकसम्भोगरतिमान्, अहमिव" इत्यनुमानाकारः ।

तत्र रतिर्नाम 'इयमेतद्दर्शनादि वा सुखसाधनम्' इति वासना । तस्याः सम्भोगत्वं विषयसिद्धिकुण्ठिताभिलाषोपलक्षितत्वम् । तथाविधे साध्ये केवलो हर्षः पुत्रादिजन्मना । सीतादिदर्शनजन्मा च हर्षः प्राथमिकसीतादिदर्शनेनापि सम्भवतीति पूर्वाभिलषितत्वं सीतायां तद्दर्शने वा विशेषणम् । दर्शनपदेनात्र साक्षात्कार उच्यते । स च बाह्यद्रव्यविषयको द्वेधा सम्भवति—चक्षुषा त्वचा चेति । तत्र त्वाचस्य हर्षहेतुता 'अङ्गेषु' इत्यादिनोक्ता । तत्र सुधादिपदानां निर्वृतिजनकत्वाचविषये गौणी वृत्तिः । चाक्षुषस्य हर्षहेतुता तु 'सुपूर' इत्यादिना । सुखपूरणीयत्वमकष्ट[2]दत्वेन । शलाकिका स्वल्पवर्तिः । पूर्वाभिलषितत्वं तु मनोरथेत्यादिनोक्तम् । मनोरथस्याभिलषितवस्तुनः श्रीः सिद्धिः प्राप्तिः ।

---

१. मुखचन्द्रादिवत्–च० । २. मकज्जलत्वेन–च० ।

दैवादहमद्य तया चपलायतनेत्रया वियुक्तश्च ।
अविरलविलोलजलदः कालः समुपागतश्चायम् ।।२६।।
इत्यादिकाव्यानुसन्धानबलाच्छिक्षाभ्यासनिर्वर्तितस्वकार्यप्रकटनेन

अत्रापि 'नेत्रानन्देन चन्द्रेण' इत्यादाविव शुद्धोपचारः । मनसः सकाशादुद्गम्येव मनोरथसिद्धिः शरीरिणी भूत्वा, लोचनस्येन्द्रियद्वयस्य गोचरं गतेत्युत्प्रेक्षागर्भेण वाक्यार्थेन क्षुद्रतमे मनसि कृच्छ्रावस्थिता न तथा सुखाकरोति स्म, यथा विततं लोचनमार्गमवतीर्य लब्धशरीरोल्लासेत्यर्थः प्रतीयते[1] । 'मम प्राणेश्वरी' इत्यनेन सीतात्वादेरवगम इति काव्यानुसन्धानादेवावगतः पुष्कलो हेतुः ।

"रामनटः सीताविषयकविप्रलम्भरतिमान्, मेघादिदर्शनोद्दीपितत्वे सति पूर्वं सुखजनकसाक्षात्कारविषयीकृतायाः सीतायाः साक्षात्कारविरहेण दुःखितत्वात्" इत्यनुमानहेतोर्ग्राहकं काव्यानुसन्धानस्वरूपमनुभावमुल्लिखति—दैवादित्यादिः । अत्र विप्रलम्भरतिर्नामाभिलाषप्रकर्षोपहिता स्मरणरूपेण परिणता गम्या ।

तत्र पाखण्डानां भगवत्साक्षात्कारविरहेण पीडितानां भवद्विषया रतिर्नास्तीति सामान्यतः सुखव्याप्तौ व्यभिचाराद् विभावे सीतायां पूर्वतनसुखजनकसाक्षात्कारविशेषणं तयेत्यनेन निर्दिष्टम् । पूर्वं प्रियतया स्वीकृतेऽपि वस्तुनि वैराग्यदशायां न विद्यत एव । विद्यमानापि वा प्रकृष्टेनाभिलाषेण नोपधीयते रतिरिति तद्विरहप्रयोज्या बाधा प्रवेशिता । तत्र तत्साक्षात्काराभावस्वरूपो विरहो 'विप्रयुक्तः' इत्यनेन, तज्जन्यं दुःखं 'दैवात्' इत्यनेन चोक्तम् ।

न मया स्वतस्त्यक्ता, किन्तु पीडोन्मुखेन दैवेन त्याजितेत्यर्थात् तत्प्रयुक्तपीडाऽवगमात् । प्रिय(जन)विरहपीडितस्य प्रलयोद्रेकदशायां स्मरणपरिमाणो न सम्भवतीत्यतो मेघादिदर्शनसमवायित्वमुक्तम्, 'अयम्' इति प्रत्यक्षनिर्देशेन सूचितमिति ध्येयम् । अथ यत्र सीतेयमेतावन्मात्र एव वाचिकोऽभिनयः, आहार्याभिनयेन वा नटान्तरे न[2] सीतेयमिति चित्रतुरगन्यायेन बुद्धिः, तं च सीतानटमुद्दिश्य रामनटस्य कटाक्षभुजक्षेपादिस्वरूपचेष्टायाः साक्षात्कारः, तत्र न काव्यानुसन्धानान्निरुक्तहेतोर्ग्रहणमत आह—शिक्षेति । शिक्षया गुरूपदेशेन, योऽभ्यासः पौनःपुन्येन प्रवृत्तिः, तया निर्वर्तितं यत् स्वकार्यं व्यभिचारिभावकार्यं नेत्रत्रिभागचेष्टारोमहर्षादि, तत्प्रकटनेन तु तदीयव्यञ्जनया चेत्यर्थः ।

---

१. इतीत्यधिकम्—च० । २. न—च० नास्ति ।

च नटेनैव प्रकाशितैः कारणकार्यसहकारिभिः कृत्रिमैरपि तथानभिमन्य-मानैर्विभावादिशब्दव्यपदेश्यैः संयोगाद् गम्यकगमकभावरूपाद् रसनीय-

चकारो विकल्पार्थः। नटेनैवेत्येवकारेण स्थायिभावनिरपेक्षत्वं नटव्यापारस्य सूच्यते। प्रकाशितैः पक्षधर्मतया गृहीतैः। रोमहर्षस्य बाह्यस्य चित्तवृत्तेर्जडत्वा[1]-नुप्रवेशो नामान्तरो भावो मुख्योऽर्थः, हर्षादिश्च व्यङ्ग्यः। एवं नेत्रत्रिभागचेष्टा-विशेषस्य प्रियदर्शनं मुख्यः, तद्धेतुको हर्षश्च व्यङ्ग्योऽर्थः। तथा च प्रत्यक्षपरि-कलिताभिनयबोधितेन सीतानटाभिन्नप्रियजनदर्शनहेतुकहर्षेण रामनटसीतानट-सम्भोगरत्यनुमितिरिति प्रघट्टकार्थः। कारणेत्यादि। कारणसहकारिणो रतिहेतावनुप्रवेशोऽनुभावस्वरूपकार्यस्य तु हेतुतत्प्रकाशकतयैवोपयोग इति स्मर्तव्यम्।

ननु स्वरूपासिद्धो हेतुः कथं रतिमवगमयेदित्याह—कृत्रिमैरिति। असिद्धैरपी-त्यर्थः। तथाऽनभिमन्यमानैः अतथात्वेन व्यञ्जनयाऽभिमन्यमानैः। तथाविधो नटे व्यापारप्रयुक्तो हेतोः पक्षधर्मताभिमान एव नाट्यारूढत्वं विभावादिपदप्रवृत्तौ निमित्तमित्याशयेनाह—विभावादीति। एतेन सौत्रा विभावादिशब्दा व्याख्याता वेदितव्याः। तदीयं संयोगपदं गृहीत्वा व्याचष्टे—गम्येति। व्याप्यव्यापकभावस्वरूपं सहकारिणमासाद्य पक्षधर्मतया गृहीतैर्विभावादिभिरनुमीयमान इत्यर्थः। ल्यबन्ता-ध्याहारे कर्मणीयं संयोगादित्यत्र पञ्चमी। अनुमीयमान इत्यत्र शानच्[2]। रसस्य निष्पत्तिरित्यत्र षष्ठी। अनुमातिना निष्पादयतिर्विवृतः।

नन्वेवं लिङ्गान्तरेण रत्यनुमानेऽपि कुतो न रसत्वमत आह—अन्येति। अन्यत्र पक्षेऽन्येन लिङ्गेनानुमीयमानाद् विलक्षण इति हेतुमाह—रसनीयत्वेनेति। आनन्दा-भिव्यञ्जकत्वेनेत्यर्थः। आनन्दा[3]भिव्यञ्जने बीजमाह—वस्त्विति। वस्तूनां राम-नटसीतानटतद्दर्शनहेतुकालीकहर्षाणाम्, सौन्दर्यं[4] लोकोत्तरत्वम्, [5]तद्बलात् तत्प्रयुक्तं तद्धेतुकतत्पक्षकानुमितेरपि लोकोत्तरत्वम्, तस्मादन्यानुमीयमानविलक्षणोऽय-मीयमान आनन्दमभिव्यनक्ति, गगने दृश्यमानं गन्धर्वनगरमिवेत्यर्थः।

---

१. जलतत्त्वा—च०। २. शानचा रसस्य—च०। ३. अभि—च० नास्ति। ४. सौकुमार्यम्—च०। ५. तद्बलम्—च०।

त्वेनान्यानुमीयमानविलक्षणः स्थायित्वेन सम्भाव्यमानो रत्यादिर्भाव-स्तत्रासन्नपि सामाजिकानां वासनया चर्व्यमाणो रस इति श्रीशङ्कुकः।

न ताटस्थ्येन नात्मगतत्वेन रसः प्रतीयते नोत्पद्यते नाभि-व्यज्यते, अपि तु काव्ये नाट्ये चाभिधातो द्वितीयेन विभावादि-

एवंविधे रामनटनामन्यलौकिके नाट्यारूढे वस्तुनि सीतानटविषयकरतेर्बाधो नास्त्येव। प्रत्युतानुमानानुकूला स्थायिनः सम्भावनैवास्तीत्याह—**स्थायित्वेनेति**। स्थायित्वेनोपलक्षित उपलक्षणीयरतित्वादिविशिष्ट इत्यर्थः। यदाह—**रत्यादिरिति**।

रसपदार्थमाह—**स्थायीभाव इति, चर्व्यमाण इत्यन्तम्**। अत्र पक्षस्य रामनटादे-रालम्बनस्य सीतानटादेस्तद्विषयिण्या रतेश्च न श्रोत्रियहालिकादीनां प्रतिसन्धानम्, नतरामनुमानम्, नतमामानन्दाभिव्यक्तिः।

तत्र हि सामाजिकानां वासनापि सहकारिणीत्याह—**सामाजिकानामिति**। चर्व्यमाण आनन्दजनकानुमितिस्वरूपचर्वणागोचरः, स्थायीभावो रसपदार्थ इत्यप्य-नेनोक्तं भवतीति स्मर्तव्यम्।

पररतिविषयाऽनुमितिर्न भोगजनिका क्वापि दृष्टेत्यनुशयानो मतान्तरमाह—**न ताटस्थ्येनेति**। ताटस्थ्येन परगतत्वेनात्मगतत्वेन च यः प्रतीयते स न रसः, पर-गतत्वेन भाने मात्सर्यस्य, स्वगतत्वेन च सीतारत्यादेर्भाने व्रीडातङ्काद्याविर्भाव-प्रसङ्गादिति भावः।

नोत्पद्यते, विभावादिना निमित्तेनेति शेषः, निमित्तनाशेऽपि तत्सत्त्वप्रस-ङ्गादिति भावः। **नाभिव्यज्यते** पूर्वसिद्धो हि व्यज्यते, प्रदीपेनेव घटः, न च रसः प्राक् सिद्ध इति भावः।

अपि त्विति। ध्वनिप्रस्थानपरिपन्थी भट्टनायकः शब्दस्य तिस्रो वृत्तीर्मन्यते। यदाह स एव—"यद्यप्यभिधाभावकत्वलक्षणं[1] व्यापारद्वयमेव काव्ये प्रधानम्, तथापि तावन्मात्रे न विश्राम इति भोगापरपर्यायोऽपि व्यापारो विश्रान्तिस्थानतया प्रधानम्" इति। तन्मते 'प्रसभत्रसृतैः' इत्यादिकाव्येऽभिधारूपा वृत्तिर्वैदेहीकर्मकविलक्षण-कटाक्षकरणकदर्शनकर्तरि रामे, कटाक्षाद्युपस्थितानौत्सुक्यव्रीडाधैर्यादीन् भासयति, प्रवाहोपस्थितं तटमिव गङ्गाशब्दः। एवं विरतायामभिधायां भावकत्व-व्यापारस्याविर्भावः। तेन हि साधारणीकृता विभावानुभावव्यभिचारिणः साधारण्येन [2]भाव्यन्ते, मुग्धनायिकाविभावितकटाक्षाद्यनुभावितव्रीडादिमानु-

१. लक्षणम्—द० नास्ति। २. विभाव्यन्ते—च०।

साधारणीकरणात्मना भावकत्वव्यापारेण भाव्यमानः स्थायी सत्त्वोद्रेक-प्रकाशानन्दमयसंविद्विश्रान्तिसतत्त्वेन भोगेन भुज्यत इति भट्टनायकः ।

दात्त नायक इति । अत्रैव भावप्रधानानां काव्यानां विश्रान्तिः । भावनाजन्यप्रतीति-विश्रान्तिविषयान्तरत्वमेव हि भावत्वम् । यदाह महाराजः—

तद्भावभावितविभावविभाव्यमानो
यो भाव्यते मनसि भावनया स भावः ।
यो भावनापथमतीत्य विवर्तमानः
[1]साक्षात्कृतो हृदि परं स्वदते रसोऽसौ ।। इति ।

तद्भावेति । तयोः काव्यनाटचयोर्यो भाव इत्यर्थः ।

व्यभिचारिणः काव्यनाटचारूढाः सन्तो भावपदेनोच्यन्ते । यदाह धनिकः—"अभिनयकाव्ययोः प्रवर्तमानस्य भावशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तकथनमिदम् । ते च स्थायिनो व्यभिचारिणश्च" इति । तद्भावेन काव्यनाटचारूढेन व्यभिचारिणा, भावितः परित्यक्तविशेषतया साधारणीकृतः, विभावो रामादिः, तेन विभाव्यमान-[2]स्तमालम्ब्य बोध्यमानः । मनसीति भाविते सतीति शेषः ।

भावनाख्यव्यापारेण हि मनसः सत्त्वमाविर्भावयिष्यता रजस्तमसी तिरोधी-येते[3] । यदाह धनिकः[4]—"सुखदुःखादिकैर्भावैर्भावस्तद्भावभावनम्" इति । अनुकार्याश्रयत्वेनोपनिबध्यमानैः सुखदुःखादिभिर्भावैस्तद्भावस्य भावकचेतसो भावनं वासनं भावः ।

तदुक्तं [5]महाराजेन—"[6]भावेन गन्धेन वा सर्वमेतद् भावितं वासितम्" इति । इतीति भावनयेति व्यापारस्य साधारणीकरणनाम्नो निर्देशः । स च काव्यनाटचारोह एव, तथाविधेन विभावादिकुसुमेन चित्ततिलस्याधिवासनं वा । स भाव इति । साधारणीकृते विभावादौ चित्तस्य भावनेन शब्दस्यार्थस्य वा व्यापारेण प्रतीयमानः सञ्चारिस्थायिभावादिर्भाव इत्यर्थः । एतेन भाव्यमान इत्यन्ता वृत्तिरपि व्याख्याता ।

अत्र धनिको भाव इव रसेऽपि काव्यस्य भावनाव्यापारमेव मन्यते । यदाह—"काव्यं हि भावकं भाव्या रसादयः" इति ।

---

१. साहङ्कृतौ–च० । २. स्वमा–च० । ३. विभावादीनां च साधारणाकार-मुल्लासयता विशेषधर्माः । ४. धनिकः–च० नास्ति । ५. महाराजेन–च० नास्ति । ६. 'अहो ह्यनेन' इत्यधिकम्–च० ।

लोके प्रमदादिभिः स्थाय्यनुमानेऽभ्यासपाटववतां काव्ये नाटचे

महाराजस्तु—भावकत्वव्यापारस्यात्मत्वरामत्वादिपरिहारेण साधारणतया स्फुरणं फलम्। न च [1]रसाभिव्यक्तिस्तथा, [2]मदंशस्य स्फुरणात्, अतश्चित्तस्य रजस्तमस्तिरोभावो भावकत्वम्, तस्मादास्वादप्रतिकूलवस्तुतिरोभावेन तदनुकूल-प्रतिसन्धानं फलम्, न तु भोगात्मकः साक्षात्कार इत्यतो रसग्राहकं व्यापारान्तर-मभिप्रैति।

यदाह—"यो भावनापथम्" इत्यादि। तमेवानुगच्छन् भट्टनायको भोजकत्वं नाम व्यापारमनुमेने।

तदेव वृत्तावनुवदति—सत्त्वोद्रेकेति। सत्त्वोद्रेकेण रजस्तमसोरात्यन्तिकविल-येन, प्रकाशते आविर्भवति, या आनन्दमयी, संवित् स्वप्रकाशानन्दः, तद्विश्रान्ति-रानन्दात्मभिन्नवस्त्व[3]गोचरत्वम्, तत्सतत्त्वेन तत्समानत्ववता[4], भोगेन सुखसाक्षा-त्कारेण, भुज्यते विषयीक्रियत इत्यर्थः।

[5]अयमर्थः—विलीनरजस्तमस्के योगिचित्ते आनन्दात्मातिरिक्ताविषयिणी संविदियं त्वानन्दे रत्याद्यभेदमात्रम्, न त्वात्मसम्बन्धमप्यवगाहते। काव्यजन्या संविदिति किञ्चिदपकृष्टेति। सत्त्वोद्रेकेत्युपादानाद् रजस्तमसोर्वृत्ति[6]निरोधात्मकं भोजकत्वं व्यापार इत्यपि दर्शितमिति दिक्[7]।

एवं चेह विभावादिभिः संयोगाद् भावितत्वादनन्तरकाले रसस्य स्थायिनो भोगेन मुक्तिस्वरूपा निष्पत्तिरिति [8]सूत्रार्थः। भोजकव्यापारभुज्यमानस्थायित्वमेव रसलक्षणं बोध्यम्।

अत्र भट्टनायकमते रसोल्लासे विभावादीनामगोचरत्वे तदुत्कर्षाद् रसोत्कर्षो न स्यात्, न स्याच्च रसतदाभासादिविवेकः, भावध्वनीनां च भावनावृत्तिप्रधानानां न स्यादानन्दाभिव्यञ्जकत्वम्, अतो मतान्तरमाह—लोक इत्यादि। लोके लौकिकव्यव-हारे। प्रमदादिभिरित्यत्रादिपदेन कटाक्षनिरीक्षणहर्षादयः संगृह्यन्ते। तैर्यः[9] स्थायिनः प्रमदादिविषयकरत्यादेः, अनुमाने 'पुरुषोऽयं प्रमदाविषयकरतिमान् प्रमदाकर्मक-कटाक्षकरणकनिरीक्षणजन्यहर्षवत्त्वात्' इत्याद्यनुमितिकरणे रतिव्याप्ये हेतौ,

---

१. रसादि–द०। २. अहमं–च०। ३. स्तु–च०। ४. मानतत्त्ववता–च०। ५. अयमर्थः–च० नास्ति। ६. वृत्ति–च० नास्ति। ७. दिक्–च० नास्ति। ८. भरतसू–च०। ९. यत्–च०।

च तैरेव कारणत्वादिपरिहारेण विभावनादिव्यापारवत्त्वादलौकिक-

अभ्यासः पौनःपुन्येनानुसन्धानम्, तज्जन्यस्य पाटवस्य दृढतरसंस्कारस्य सम्बन्धिनामित्यर्थः। निरुक्तहेतौ निरुक्तसाध्यव्याप्तिगोचरदृढतरसंस्कारवतामिति यावत्।

एतेनास्वादाधिकारी लोकवृत्तचतुरो निरूपितः। समवेतसमवायि[1]भावार्थिका षष्ठी अभिव्यक्त इत्यत्र व्यक्त्यर्थेऽन्वेति। सिद्धसाध्यसमभिव्याहाराच्च निरुक्तपाटवस्य स्थाय्यभिव्यक्तिसह[2]कारिता लभ्यते। तेन भावकत्ववृत्तिरपि व्यञ्जनैव, न ततोऽन्या। अन्यथा निरुक्तचातुर्यस्वरूपा प्रतिभा तत्सहकारिणी न स्यात्, स्याच्च हालिकादावपि स्थायिनो भावनमिति ध्वन्यते।

काव्ये नाट्ये चेति। आरूढैरिति शेषः। विभावादिशब्दव्यपदेशे बीजप्रदर्शनमिदम्[3]। तैरेव इत्यत्रैवकारो भिन्नक्रमः, काव्ये नाट्ये चारूढैरेव तैरभिव्यक्त इति फलति। तेन काव्यनाट्यारोहस्य परम्परया स्थाय्यभिव्यञ्जनोपयोगिताऽपि दर्शिता। तेन च कारणादिशब्दमप्रयुज्य विभावादिशब्दस्य यो भरतसूत्रे प्रयोगः, स कारणादिभिः स्थायिध्वनने काव्यारोहः सहकारीति सूचनायेत्याशयमभिव्यञ्जयन्नेव सौत्रं विभावादिपदं व्याचष्टे—कारणत्वादीत्यादिना, व्यपदेश्यैरित्यन्तेन। कारणत्वादेः कारणादिशब्दप्रयोगस्य परिहारेण योऽयमलौकिकः सूत्रस्थो विभावादिशब्दव्यपदेशः, तत्प्रतिपाद्यैः काव्यनाट्यारूढैः कारणादिभिरिति वाक्यार्थः।

व्यपदेश्यं व्यपदेशकर्म व्यपदेशजन्यबुद्धिविषयः। तत्र बुद्धावन्वितप्रकारमुद्दिशति—विभावनेति। विभावादिपदं योगरूढम्। तत्र विशेषेण भावजनकत्वं योगस्य, काव्याद्यारूढत्वं रूढेः प्रवृत्तिनिमित्तम्। मिलितं तदुभयं विभावना। सैव साधारणीकृतार्थव्यञ्जनानुकूलो व्यापारः। तद्वत्ता तु स[4] एव विभावादिशब्दजन्यबुद्धौ प्रकार इत्यर्थः।

चुम्बन्ती शनकैः कान्तं निद्राव्याजमुपागतम्।
ज्ञात्वा नतमुखी बाला हसता तेन चुम्बिता॥

इत्यत्र काव्ये प्रथमं तावतां पदानां युगपदनुसन्धानमाकाङ्क्षास्मरणाभिन्नम्। ततो द्वितीये क्षणे तावतां पदार्थानां स्मरणम्। ततो निद्राव्याजोपागताभिन्नकान्तकर्मकस्य शनैश्चुम्बनस्य कर्त्री कान्तव्याजज्ञानान[5]तमुखी बाला हसदभिन्नतत्कर्तृक-

---

१. समवाया—च०। २. सह—च० नास्ति। ३. मिति—च०। ४. प्रागुक्तव्यापार एव। ५. ईषन्नम्रमुखीत्यर्थः। नमितः—च०।

चुम्बनकर्मेति वाक्यार्थस्तृतीयक्षणे प्रतीयते। तत्र च प्रकरणाद्युपस्थितयो रामसीतयोरेव कान्तवालापदाभ्यामुपस्थितिः। ततश्चुम्बनेनौत्सुक्यहर्षौ, शनकैरिति शङ्का, निद्रयर कैतवम्, ज्ञात्वेति मतिः, मुखनमनेन लज्जा, हासेन हर्षः, चुम्बनेनौत्सुक्यं तुरीयक्षणे स्मर्यते। तदेव काव्यवैचित्र्यम्। तत्सहकृतो वाक्यार्थः पञ्चमे क्षणे। निद्राव्याजोपागतकितवकान्तकर्मकशनैश्चुम्बनकर्त्री शङ्कौत्सुक्यहर्षवती कैतवज्ञानप्रयोज्यमुखनमनकर्त्री मतिलज्जावती बाला, हसदभिन्नेन हर्षवतोत्सुकेन कान्तेन चुम्बितेति व्यञ्जनाभिधाव्यतिकरेण [1]वाक्यार्थानुभवमुल्लासयति। सैव बुद्धिः काव्यारूढत्वम्, यद् व्यञ्जनोपनीतव्यभिचारिभावैः सह विभावानुभावयोरनुभवः।

एवं नटस्याहार्यभूमिकाया रामो मुख्योऽर्थः। तथैव द्वितीयनटभूमिकायाः सीताऽनुकरणचेष्टया वस्तुतो रत्यनुत्थितयाऽनुकार्यस्य तात्त्विकी चेष्टाऽभिधीयते। तया च व्यभिचारिभावा व्यज्यन्त इति व्यञ्जनोपस्थितव्यभिचारिभावोपरक्तयोर्विभावानुभावयोरभिनयस्य मुख्यया वृत्त्याऽनुभावनमेव नाचारूढत्वमवसेयम्।

अत्र काव्यारोहात्मके वाक्यार्थानुभवे रामत्वसीतात्वाभ्यां विभावौ तद्वदनयोः संयोगत्वेन चुम्बनम्, रामेण सह सपदि सङ्गच्छेयेत्याकारेणौत्सुक्यम्, मा स्म जागरीद् राम इति शङ्का, कितवो रामो मद्भावमज्ञासीदिति मतिः, असमञ्जसं रामेण मद्भावपरिज्ञानमिति लज्जा, प्रसभमनया विदितभावया सङ्गच्छेयेत्यौत्सुक्यं च विशेषाकारेणावगम्यते। तथैव नाट्यारोहेऽपि। अत्र च वैयञ्जनिकवाक्यार्थबोधे वाक्यार्थे[2] इव वाक्यमपि भासत एव, आलोकघटयोरिव व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोर्वाक्यतदर्थयोरेकबुद्ध्यनुप्रवेशध्रौव्यात्।

अत एवैतदनन्तरे षष्ठे क्षणे शब्दार्थालङ्कारचमत्काराः स्वदन्ते, मूर्ध्नि वर्गान्त्यगस्पर्शादिवर्णैश्चित्ते द्रवीभावश्च जन्यते। यतो द्रुतेन चेतसा रत्यादेराह्लादकत्वं नाम गुणो विषयीकरिष्यते। त एते शब्दार्थचमत्काराः काव्यश्रवणादनन्तरे षष्ठे क्षणे भुज्यन्ते। तत्रैव च क्षणे पूर्वोत्पन्नकाव्याद्यारोहस्वरूपसाधारणीकरणव्यापारसहकृतेन शब्दार्थालङ्कारचमत्कारावास्वादयता द्रवता च चित्तेन साधारणीकृता विभावानुभावव्यभिचारिणः प्रतिसन्धीयन्ते।

यदि च काव्यारोहजनितश्चित्तचमत्कार एव चित्तस्य व्यापारः, तदा काव्यानुसन्धानादनन्तरे सप्तमे क्षणे साधारणतया प्रतिसन्धीयन्ते विभावादयः। तथा हि—रामसीतादयस्तावदास्वादाङ्कुरकवलितगुणान्तरप्रसरणनिरुद्धास्वादविरुद्धधर्माध्यासा[3]दन्तर्मुखीभवता समुद्रिक्तसत्त्वेन चित्तेन रामत्वसीतात्वादिपरिच्छिन्नधर्म-

---

१. वाक्यार्थान्तर—च०। २. वाच्यार्थं—च०। ३. सत्त्वात्—च०।

विभावादिशब्दव्यवहार्यैर्ममैवैते, शत्रोरेवैते, तटस्थस्यैवैते, न ममैवैते, न शत्रोरेवैते, न तटस्थस्यैवैत इति सम्बन्धविशेषस्वीकार-परिहारनियमानध्यवसायात् साधारण्येन प्रतीतैरभिव्यक्तः, सीमा-

परिहारेण जुगुप्साद्यभिव्यञ्जन-(स्त्रीपुंसव्यञ्जन[1])-घटितनायकत्वादितिरोभावेन काव्यारोहविषयव्यभिचार्यादिशक्तिसमुत्थध्वननमार्गाध्वनीनगुणविशेषवैशिष्टयपरिपुष्टास्वादमर्मसन्धयः प्रतिसन्धीयन्ते । 'चुम्बन्ती शनकैः कान्तम्' इत्यादौ पराभिप्रायप्रकटनपाटवधृतिनिह्नुतौत्सुक्यसमुचितानुरागित्वसाहसपरिहासादयो[2] नायकस्याभीष्टेऽपि[3] वस्तुन्यभिप्रायनिह्नवस्वरूपं वाम्यमौत्सुक्यसत्प्रतिपक्षितव्रीडत्वलक्षणो हावो लज्जाऽतिशयप्रयोजितं चाभिजात्यमित्यादयो नायिकाया गुणास्तत्र प्रतिसन्धाने प्रकारीभवन्ति, न तु नायकत्वादयः ।

चुम्बनमुखनमनद्वितीयचुम्बनादयोऽनुभावास्तु रागेङ्गितत्व-कुट्टमितत्व-प्रगल्भत्वत्वादिना, शङ्कौत्सुक्यादयश्च विषयविशेषपरिहारेण स्मर्यन्ते । तथा ह्यौत्सुक्यस्यानेन पुंसाऽनया स्त्रिया वा सहाधुना मिथुनीभवेयमित्याकारः । तत्र चेदन्त्व-स्त्रीत्व-पुंस्त्वादेः परिच्छिन्नतयाऽश्लीलत्वेन, अत एव मिथुनीभवनस्यापि त्यागेन साक्षाच्चिकीर्षात्वेन केवलमवभास इति शङ्कापि, जागरणविषयकत्वादिपरिहारेणानभीष्टसंशयत्वेनैव भासत इत्याद्यूह्यमित्यभिप्रायकः साधारण्येन प्रतीतैरित्यन्तो ग्रन्थः ।

तत्रापि प्रियो द्वेष्य उदासीन इति त्रिविध एव क्षेत्रज्ञः । तेषां च न सम्बन्धो न च सम्बन्धायोगो नतमां सम्बन्धायोगव्यवच्छेदो न चान्यसम्बन्धव्यवच्छेदो न चाप्यसाधारणधर्मो विभावादौ भासत इति ममैवैत इत्यादिना प्रपञ्चितमम् ।

साधारण्येन प्रतीतैरित्यनेनाष्टमे सप्तमे वा क्षणे वाम्याभिजात्यहाववती प्रगल्भं कितवं चालम्ब्य लज्जितोत्सुका कुट्टमितवती चेत्येकः, वाम्यहावादिमतीमालम्ब्योत्सुको हृष्टश्च प्रगल्भ इत्यपरः काव्यार्थो यौगपद्येन स्वदते । स एव भावास्वाद इति सूचितं भवति ।

अभिव्यक्त इति काव्यास्वादाद्[4] द्वितीये काव्यानुसन्धानादष्टमे नवमे वा क्षणे रत्योः स्मरणम्, ततो नवमे दशमे वा क्षणे पराभिप्रायप्रकटनादिगुणवदालम्बिता

---

१. प्रकोष्ठस्थः पाठश्च० नास्ति । २. हारादयः-च० ३. अपि-च० नास्ति । ४. भावात्-च० ।

जिकानां वासनात्मतया स्थितः, स्थायी रत्यादिको नियतप्रमातृ-

लज्जौत्सुक्यसहकारेण कुट्टमितमनुभावयन्ती हाववाम्याभिजात्यसम्पन्नजनसमवेता रतिरिति, तं च वाम्यादिगुणवन्तं जनमालम्बिता हर्षौत्सुक्याभ्यां प्रागल्भ्यमनुभावयन्ती पराभिप्रायप्रकटककितवसमवेता रतिरिति च युगपदास्वाद्यते। स एव स्थायिभावास्वादः। यदाह धनिकः—

अप्रयुक्ता प्रयुक्ता वा वुद्धयवस्था यथा क्रिया।
वाक्यार्थः कारकैर्युक्ता स्थायीभावस्तथेतरैः॥ इति।

ततो दशम एकादशे वा क्षणे शब्दार्थचमत्कारभावास्वादगोचरानर्थानुपादाय तथाविधविभावानुभावव्यभिचारिभावसम्पन्ने परस्पररतिमदालम्बिते रती इति चर्वणा। स एव पानकरसन्यायेनालौकिकरसास्वादः।

स चास्वादकप्रकर्षबलादधिकाधिककालं यथानुभवमवतिष्ठमानो निखिलैरेवालङ्कारचमत्कारास्वादादिभिः सह विरमति। संख्याजनकापेक्षावुद्धीनां प्रयोजनानुरोधेन त्रिक्षणावस्थायित्वमिव काव्यप्रयोज्यास्वादपरम्पराणामधिकाधिककालव्यापकत्वमविरुद्धमिति दिक्।

अभिव्यक्तः सामाजिकानां रत्यादिकः स्थायी **प्रमात्रा चर्व्यमाणो रस** इति समन्वयः। रत्यादौ स्थायिपदनिर्देशे वीजमाह—**वासनेति**। इयमेतत्साक्षात्कारो वा सुखसाधनमिति वासना रतिः[1]। सा च प्रथमं स्मरणरूपेण, ततो दृढतरवासनारूपेण परिणता, मुहुर्मुहुरभिलाषं भावयति। सोऽप्यभिलाषः संस्कारमादधाति ज्ञानवदित्यप्याहुः।

स एवाभिलाषो 'ममेयं स्यात्', एनामहं पश्येयम्' इत्याद्याकारो दर्शनादिसिद्धौ सत्यामानन्दं जनयति। तत्त्वाध्यात्मिकं सुखमाह्लाद इति व्यपदिश्यते। तदभेदेन सामाजिकैः स्वीया रतिर्भुज्यते। स्वाप्निकरतिसम्पत्त्येव कामसुखमतीतमपि सत्त्वोद्रेकोपनीतं साक्षात् परिस्फुरति। तत्र च माधुर्यगुणा[2]भिव्यञ्जकवर्णजनिता चित्तद्रुतिरेव कारणमिति नवमे वक्ष्यति।

यद्वा स्वां कान्तामालम्ब्य सुखसाधनतामाह्लादतादात्म्यं वाऽवगाहमाना वासना निरुक्तैकादशे क्षणे स्वकान्तात्वादिपरिहारेणानवच्छिन्ने धर्मिणि सुख-

---

१. रतिः—च० नास्ति। २. णाद्य—च०।

गतत्वेन स्थितोऽपि, साधारणोपायबलात् तत्कालविगलितपरिमित-प्रमातृभाववशोन्मीलित[1] वेद्यान्तरसम्पर्कशून्यापरिमितभावेन प्रमात्रा

तादात्म्यादिमवगाहमाना स्मरणं जनयति। स एव स्वप्रकाशः, तज्जनितानुव्यवसायो वा ज्ञानमिव तद्विषयमानन्दमपि तदात्ववर्तिनमिव साक्षात्करोतीत्यानन्दानित्यत्व-वादिसाधारणी सरणिः।

रत्यवच्छिन्नस्यानन्दस्यावरणभङ्गात् स्वप्रकाशेन रत्युल्लासेनास्वादनमित्यौ-पनिषदानुसारी पन्थाः।

प्रमात्रा चर्व्यमाण इत्यस्य प्रमात्राह्लादाभेदेन साक्षात् क्रियमाण इत्यर्थः। वासनायाः सन्निकर्षबलादयोग्यत्वं व्यञ्जनबलाच्च योग्यत्वमेव। स्मरणभावेन परिणता वासना योग्यैव। योग्याह्लादसंसर्गेणायोग्यमपि साक्षात्क्रियते। अत एव 'दधिधवलमाकाशम्' इत्यादयश्चाक्षुषसाक्षात्काराः। आनन्दपिण्डीकृताया अलौ-किकरतेरसौ वासनाविशेषेण चर्वणा व्यञ्जनया पिण्डीकृते वस्तुनि काव्येन साक्षात्कार एव जन्यते सर्वत्र। तदुक्तम्—

शब्दोपहितरूपांस्तान् बुद्धेर्विषयतां गतान्।
प्रत्यक्षानिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते॥

इत्यप्याहुः।

तत् किमसौ रत्यादिः प्रमात्रा विशेषतः सम्बन्धवत्तया न साक्षात्क्रियते, व्यञ्जनोपनीते रत्यादौ सन्निकर्षोपनीतस्यात्मादेर्भानसम्भवादत आह—**नियतेति**। नियतश्चैत्रत्वाद्यवच्छिन्नः। अपिना विषयसत्तायामप्यग्रहणमुच्यते।

तत्राग्रहणे हेतुमाह—**साधारणेति**। तदुपायस्यैष महिमा यदास्वादविरोधिनो-ऽस्मदाद्यंशस्य तिरोधानं नामेत्यर्थः।

तिरोधानप्रकारमाह—**तत्कालेति**। **तत्काले** साधारणोपायोद्भवकाले, **विगलितः** प्रतिरुद्धसाक्षात्कारो यः, **परिमितो** विशेषरूपः, **प्रमातुर्भावः** चैत्रत्वादिः, तादृशा-च्चैत्रत्वादिपरिमितप्रकारविगलनसहभावाद् **उन्मीलितो**[2] व्यञ्जितः, **वेद्यान्तरस्य** प्रमाणान्तरवेद्यार्थस्य संवलनेन शून्यः, **अपरिमितभावो** व्यापकधर्मं उदात्तत्वादि-र्यस्येत्यर्थः।

तथा च साधारणोपायस्य न केवलमुदात्तत्वादिधर्मसम्बन्धबोधने सामर्थ्यम्, यावदव्यञ्जितस्येन्द्रियादिनोपस्थितस्य स्वत्वादेर्भाने विरोधित्वमपीति भावः।

---

१. उन्मिषितेति पाठान्तरम्। २. उन्मिषितः—च०।

सकलसहृदयसंवादभाजा साधारण्येन स्वाकार इवाभिन्नोऽपि गोचरीकृतश्चर्व्यमाणतैकप्राणो विभावादिजीवितावधिः पानकरसन्यायेन चर्व्यमाणः पुर इव परिस्फुरन्, हृदयमिव प्रविशन्, सर्वाङ्गीणमिवालिङ्गन्, अन्यत् सर्वमिव तिरोदधत्, ब्रह्मास्वाद-

रतौ यदि तत्तदात्मसम्बन्धो रसास्वादविषयः स्यात्, तदा तत्काव्यजनितस्यास्वादस्य सकलसामाजिकवृत्तेस्तुल्याकारताऽपि न स्यादित्याह—**सकलेति**। नन्वानन्दरत्योरभेदः कथं भुज्यते, तयोर्विविक्तत्वादत आह—**स्वाकार इवेति**। यथा सौगतानां ज्ञानाकारो बाह्यार्थभेदेनानादिवासनादोषात् प्रतीयते, तथा रत्यादिरानन्दाद् भिन्नोऽप्यभिन्नतयाऽध्यवसीयत इत्यर्थः ।

नन्वानन्दात्मिकाया रतेः स्वप्रकाशता न सङ्गच्छते, भेदे विषयविषयिभावाभावादत आह—**स्वाकार इति**। स्वाकारो ज्ञानांशः। तथा च गुरुमते ज्ञानांश इवौपनिषदमते आनन्दांशस्यापि स्वगोचरत्वं सम्भवतीति भाव इत्यपरे।

रत्यादौ रसपदप्रयोगः कादाचित्करसत्वावच्छिन्नप्रवृत्तिक इत्याह—**चर्व्यमाणतेति**। आनन्दाभेदेन व्यञ्जनयास्वाद्यमानस्थायिभावत्वं रसपदवाच्यतायाः प्राणाः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः।

स च धर्मः कादाचित्क इत्याह—**विभावादीति**। साधारणीकृतविभावादिपरामर्शो [1]रसचर्वणायाः पूर्वावधिः, तन्नाशश्चोत्तरावधिरित्यर्थः।

नन्वेवमानन्दस्थायिनोरविशेषादास्वादस्योत्कर्षापकर्षौ न स्यातामत आह—**पानकेति**।

अयं भावः—गुणालङ्कारचमत्कारभावास्वादस्थायिभावास्वादादयः सर्वेऽपि यावद्रसास्वादमवस्थिताः स्वं स्वं विषयमत्र रसास्वादे समर्पयन्तस्तदुत्कर्षापकर्षाभ्यां रसास्वादमप्युत्कर्षापकर्षाभ्यां योजयन्ति, खण्डमरिचादय इव पानकरसमिति।

पुर इवेति हृदयमिवेत्यादिभ्यां लौकिकमानससाक्षात्कारविषयत्वमुक्तम्। **सर्वेत्यादिना** 'पादे मे सुखम्' इत्यादिवद् देहावच्छेदस्यानवगाहनम्। **अन्यदित्यादिना**

---

१. रस—च० नास्ति।

मिवानुभावयन्, अलौकिकचमत्कारकारी शृङ्गारादिको रसः।

स च न कार्यः, विभावादिनाशेऽपि तत्सम्भवप्रसङ्गात्। नापि ज्ञाप्यः, सिद्धस्य तस्यासम्भवात्। अपि तु विभावादिभिर्व्यञ्जितश्चर्वणीयः।

चास्वादाननुकूलानां पदार्थानामप्रतिभासः। ब्रह्मेत्यादिना [1]चास्वादान्तरात् प्रकर्षः सकलबहिरर्थतिरोधानलक्षण उपलक्ष्यते।

ननु साधारणीकृतविभावादिसमवहितरतेस्तथाविधात् प्रतिसन्धानादानन्दो जायते, स लौकिकसन्निकर्षाद् भुज्यत इत्येवास्तु, किमानन्दपिण्डीकृतस्थायिभाव-भोगेनेत्यत आह—अलौकिकेति। अलौकिकभोगविषय इत्यर्थः। भोगस्य लौकिकत्वाङ्गीकारे चाध्यात्मिकसुखान्तरादवैलक्षण्ये काव्ये विशिष्य शुश्रूषा न स्यादिति भावः।

एतावता प्रबन्धेन विभावादिशब्दार्थाः, तेषां साधारण्येन परामर्शस्वरूपः संयोगः, विभावादिभिः सह पानकरसन्यायेनानन्दाभेदेन चर्वणाविषयः स्थायी भाव इति रसपदार्थोऽपि व्याख्यातः।

संयोगादित्यत्र पञ्चम्यर्थं व्याख्यातुमुपक्रममाणो देशयति—स[2] चेत्यादि। सम्भवः सत्ता। तथा च नेयं हेतौ पञ्चमी, हेतुता हि रसस्य कार्यत्वे सति स्यात्। न च तथा सम्भवति, विभावादिपरामर्शस्यात्मगुणतया निमित्तकारणत्वाभ्युपगमे तन्नाशेऽपि तदनुवृत्तिप्रसङ्गात्। न खलु निमित्तनाशो निमित्तिनाशकः। नहि वयं काणादा इवापेक्षाबुद्धिनाशादनेकसङ्ख्यानाशमनुमन्यामहे, द्वित्वादेर्नित्यत्वादिति भावः।

धूमादित्यादाविव ज्ञापकहेतौ न पञ्चमी, नहि रसस्य साध्यस्य, न वा तद्व्याप्त्यादेः[3] पूर्वं सिद्धिरित्याह—नापीति। संयोगादित्यत्र पञ्चम्यर्थो व्यञ्जकता व्यङ्ग्यता वा। सा च ज्ञापकत्वाद्यभेदेनाध्यवसिता जनकता जन्यता वा। सा च चर्वणाविषये रसपदार्थेऽन्वेति। रसपदार्थश्चर्वणाविषयः स्थायी। तत्र च चर्वणांशे जन्यत्वस्वरूपेण, विषयांशे ज्ञाप्यत्वस्वरूपेण व्यञ्जनस्यान्वय इत्याशयेन सिद्धान्तमाह—अपि त्विति। अत्र पक्षे निष्पत्तिपदं स्वरूपार्थकम्। अथवा स्थायिभावार्थक एव सौत्रो रसशब्दः। निष्पत्तिस्तु तेन सह पिण्डीकृता चर्वणा। तत्र यथायोगं पिण्डीकृतस्यैव पञ्चम्यर्थस्यान्वय इति ध्येयम्।

---

१. चास्वादप्रकर्षः—च०। २. सा च—च१। ३. व्याप्यादेः—च०।

कारकज्ञापकाभ्यामन्यत् क्व दृष्टमिति चेत्, न क्वचिद् दृष्टमित्य-लौकिकसिद्धेर्भूषणमेव, न तु दूषणम् । चर्वणानिष्पत्त्या तस्य निष्पत्ति-रुपचरितेति कार्योऽप्युच्यताम् । लौकिकप्रत्यक्षादिप्रमाणताटस्थ्यावबोध-शालिमितयोगिज्ञानवेद्यान्तरसंस्पर्शरहितस्वात्ममात्रपर्यवसितपरिमिते-

जनकताज्ञापकताकरम्बितं वस्तु लोके न पञ्चम्यर्थः क्वापि दृष्ट इत्या-शङ्कते—कारकेति ।

प्रत्यूषपद्मिनीयं रक्ता [1]रविनायकालोकात् ।

इत्यादौ रक्तपदेनारोपितं लौहित्यमनुरागश्च, आलोकपदेन निरीक्षणत्वेनाध्य-वसितो विसप्रसूनविकासः प्रभा च, पञ्चम्या कारकं ज्ञापकं च पिण्डीकृतमुपस्थाप्यत इत्यनुभवस्य दुरपह्नवत्वादलौकिक(त्व)सिद्धयनुकूलव्यञ्जनावृत्तिसाधकत्वाल्लोके तददर्शनमभिमतमस्माकमित्याह—न क्वचिदिति ।

मा भूत् कारकत्वज्ञापकत्वयोरभेदाध्यवसायः, श्लेषमर्यादयोपस्थितं कार्यत्वं [2]ज्ञाप्यत्वं च यथायोगं निष्पत्तिपदार्थोत्पत्तौ रसपदार्थे चर्वणाविषयस्थायिनि चान्वेतीति पक्षान्तरमाह—चर्वणेत्यादिना, अभिधीयतामित्यन्तेन ।

रसस्य निष्पत्तिरिति विग्रहे स्थायिन उत्पत्तिर्न प्रतीयते, बाधात्, किन्तु तद्वि-शेषणचर्वणाया इत्याह—चर्वणेति । उपचरिता आरोपिता । कार्योऽपि कार्य-त्वमपि । उच्यताम् अभिधीयताम्, पञ्चम्येति शेषः । प्रत्येयत्वं प्रत्ययगोचरत्वं पञ्चम्यर्थः । तत्र विभावादिसंयोगजन्यं वाक्यार्थभूतं प्रत्ययं विशिनष्टि—लौकि-केति । प्रमाणेत्यत्र भावे ल्युट् । तथाविधप्रमितेरित्यर्थः ।

ताटस्थ्यं विषययोर्विषयविषयिणोर्वा भेदः । तदवबोधस्तद्विषयकत्वम् । तच्छालि यन्मितयोगिनो ज्ञानम्, तस्मादित्यर्थः । मितयोगी अपरिपक्वसंमाधिः । तज्ज्ञाने हि वाह्यविषयाणां परस्परभेदः, प्रधानादेर्जडाच्चैतन्यस्य च भेदो भासते । न चेह तथा, भेदादेरास्वादाननुकूलस्यास्वादागोचरत्वादिति भावः ।

वेद्येति । वेद्यघटाद्याकारायां चित्तवृत्तौ चैतन्यप्रतिफलनमेव चितिशक्ते-र्वेद्यसंस्पर्शः । तद्रहितं स्वात्ममात्रे स्वरूपमात्रे पर्यवसितं च[3] यदपरिमितयोगिसंवे-दनम्, तस्माच्च विलक्षणमित्यर्थः । इह हि विभावाद्याकारेण परिणतायां चित्तवृत्तौ चैतन्यं प्रतिफलतीति न स्वात्ममात्रे पर्यवसानमिति भावः ।

---

१. रुचि–च० । २. ज्ञापकत्वम्–च० । ३. च यत्–च० नास्ति ।

तरयोगिसंवेदनविलक्षणलोकोत्तरस्वसंवेदनगोचर इति प्रत्येयो-ऽप्यभिधीयताम् । तद्ग्राहकं च न निर्विकल्पकम्, विभावादिपरा-मर्शप्रधानत्वात् । नापि सविकल्पकम्, चर्व्यमाणस्यालौकिकानन्दमयस्य स्वसंवेदनसिद्धत्वात् । उभयाभावस्वरूपस्य चोभयात्मकत्वमपि पूर्व-वल्लोकोत्तरतामेव गमयति, न विरोधमिति श्रीमदाचार्याभिनव-गुप्तपादाः ।

प्रत्येयः प्रत्येयत्वमभिधीयतां पञ्चम्येति शेषः । एवं च विभावादिपरामर्श-व्यञ्जनाजन्यो रत्याद्यवच्छिन्नानन्दस्य प्रकाशो यः, तद्गोचरत्वं विभावादि-संयोगादित्यर्थः । तच्च रसेऽन्वेति । रसस्तु रत्याद्यवच्छिन्नानन्द इति पर्यवसिते रत्याद्यानन्दे प्रकाशगोचरत्वमाक्षिपति—**तद्ग्राहकं चेति, विभावादीति** । ज्ञानाजन्यं ज्ञानं निर्विकल्पकमिति भावः । **स्वसंवेदनेति**, स्वात्मकसंवेदनेत्यर्थः । तद्गोचरत्वं तु भेदनियतं स्वस्मिन् न सम्भवतीति भावः । समाधत्ते—**उभयेति** । **प्रत्येयत्वं** प्रत्येयतादात्म्यम्, तद्विषयता च परस्परं भिद्येते । तथापि व्यञ्जनावृत्त्या पिण्डीकृतं तादात्म्यमानन्दांशे, विषयत्वं रत्यंशेऽन्वेतीत्याशयः ।

उभयाभावस्वरूपस्य परस्परभिन्नस्य । **उभयरूपत्वं** परस्पराभेदाध्यवसायेन पिण्डीकारः । **लोकोत्तरतां** लोकोत्तरं व्यञ्जनव्यापारम् । **गमयतीति** व्यवस्था-पयति । **न विरोधं** गमयति न विरोधेन बाध्यते । नहि विषयतात्वाभेदत्वपर्याप्तप्रका-रतानिरूपिततदुभयव्यासक्तविशेष्यताकमलौकिकं वैयञ्जनिकबोधं प्रति बाधादे-र्विरोधित्वं सम्भवतीति भावः ।

अभिनवगोपानसीगुप्तपादो बालवलभीभुजङ्गो भवदेवभट्टो ग्रन्थकृता स्वगुरु-रसौ पर्यायान्तरेणाभिहितः ।

विभावादि[1]संवलितायाः साधारण्येन व्यञ्जनया प्रतीताया रतेरनुसन्धाने-नाध्यात्मिकं सुखं जन्यते । तदीयो मानससाक्षात्कारः काव्योपनीतरत्याद्यभेदमानन्दे विषयीकरोति दोषविशेषादिति तु न्याय-वैशेषिक-सौत्रान्तिक-मौरारदर्शनसाधारणः पन्थाः ।

विभावादीनां प्रत्येकमेव रसाभिव्यञ्जनसामर्थ्यम्, क्वचिन्मेलनं त्वर्थात् । अत एव वियदलिमलिनेत्यादौ केवलाद् विभावादेव रसाभिव्यक्तिरिति सूत्रे संयोग-पदं न मिलितविभावादिपरामर्शार्थकमिति केचित् । तान् निरसितुमाह—

---

१. सङ्कुलितायाः—च० ।

व्याघ्रादयो विभावा भयानकस्येव वीराद्भुतरौद्राणाम्, अश्रुपातादयोऽनुभावाः शृङ्गारस्येव करुणभयानकयोः, चिन्तादयो व्यभिचारिणः शृङ्गारस्येव वीरकरुणभयानकानामिति पृथगनैकान्तिकत्वात् सूत्रे मिलिता निर्दिष्टाः ।

विपदलिमलिनाम्बुगर्भमेघं
मधुकरकोकिलकूजितैर्दिशां श्रीः ।
धरणिरभिनवाङ्कुराङ्कटङ्का
प्रणतिपरे दयिते प्रसीद मुग्धे ॥२७॥

व्याघ्रादय इति । तथा च मालतीमाधवे—"रे रे [1]सङ्करपुरवासिणो जाणवआ !" इत्यादौ वर्ण्यमानो व्याघ्रादिविभावो मदयन्त्यादौ भयानकम्, माधवे वीरम्, मकरन्दे रौद्रम्, तटस्थेष्वद्भुतं विभावयति । न चैकस्य सहकारिवैचित्र्यं विना विचित्रकार्योपधायकत्वं सम्भवति । तथा च मदयन्तीगतभयानकाभिव्यक्तौ विद्रवणादेरनुभावस्य, सम्भ्रमादेर्व्यभिचारिणश्च सहकारित्वमवश्यमेषितव्यम्, एवमन्यत्रापीति भावः ।

अश्रुपातादय इति । "नयनस्य बाष्पधारा नाला नीलाम्बुजातस्य" इत्यादौ वर्ण्यमानोऽश्रुपातः प्रोषितागतभर्तृकायां शृङ्गारम्, प्रनष्टबान्धवायां शोकम्, भीषणवस्तुरुद्धायां भयमभिव्यनक्तीति भावः ।

चिन्तादय इति । चिन्ता उपायजिज्ञासा, सा च सङ्गम-परपराभव-शोक-भयापनोदनादिविभावानासाद्य यथायथं शृङ्गार-वीर-करुण-भयानकानभिव्यनक्तीति भावः ।

पृथगिति । इतरद्विकासहितस्यैकस्यैवेत्यर्थः । **अनैकान्तिकत्वाद्** रसविशेषसमुल्लासानुपधायकत्वात् । परोक्तानि प्रत्येकं[2] रसाभिव्यञ्जकतास्थानान्यनूद्य तत्रापि मिलितव्यञ्जकत्वं समर्थयते—**विपदित्यादिना** । अलिमलिना अम्बुगर्भाश्च मेघा यत्र, तथा वियत् । मधुकराणां कोकिलानां चेति द्वन्द्वः । वर्षास्वपि कोकिलमदः कविसमयप्रसिद्धः—

महदपि परदुःखं शीतलं सम्यगाहुः
[3]प्रणयमगणयित्वा यन्ममापद्गतस्य ।

---

१. मालतीमाधवतृतीयाङ्कघटकस्य—"रे रे शङ्करपुरवासिनो जानपदाः" इत्यस्य च्छाया । २. प्रत्येकस्य—च० । ३. प्रलय—च० ।

परिमृदितमृणालीम्लानमङ्गं प्रवृत्तिः
कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियासु ।
कलयति च हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मी-
मभिनवकरिदन्तच्छेदकान्तः कपोलः ॥२८॥

दूरादुत्सुकमागते विवलितं सम्भाषिणि स्फारितं
संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने किञ्चाञ्चितभ्रूलतम् ।
मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे बाष्पाम्बुपूर्णेक्षणं
चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि ॥२९॥

अधरमिव मदान्धा पातुमेषा प्रवृत्ता
फलमभिनवपाकं राजजम्बूद्रुमस्य ॥

इति कालिदासप्रयोगात् ।

अभिनवाङ्कुरा एव, अङ्कस्य मानादेः कलङ्कस्य[1] पाषाणत्वेनार्थादध्यवसितस्य टङ्काः पाषाणदारणा यस्यामीदृशी धरणिः । 'टङ्कः पाषाणदारणे' इति कोशः । 'दयिते' इति विषयसप्तमी । 'मुग्धे' इति सम्बुद्धौ प्रथमा ।

इत्यादाविति । केवलानां विभावानामेव यद्यप्यवस्थितिरिति सम्बन्धः । मुग्धा-समवेताया[2] रतेरालम्बनं दयितः, प्रावृडादयश्चोद्दीपनविभावा एव केवलं निर्दिष्टाः, न त्वनुभावा इत्याक्षेपार्थः ।

प्रसीदेत्याशंसया विद्यमाना रत्यादयोऽनुभावा ईर्ष्या व्यभिचारी चाक्षिप्यन्ते[3] । तेन विरहस्यास्वाद इति समाधेरर्थः ।

परिमृदित इत्यादौ 'तथा ह्यस्याः' इत्यादि मालत्यां श्रूयते । प्रवृत्तिश्चेष्टा । वैवर्ण्यस्यैव द्वौ भेदौ—म्लानिः, पाण्डिमा च । तौ 'परिमृदित' इत्यादिना चोक्तौ । अत्र वैवर्ण्यजडतादय एव कण्ठोक्ताः, तथापि 'कस्मिन्नपि महाभागधेयजन्मनि' इत्यादिना पूर्ववाक्येनैकवाक्यतायां[4] माधवमदनोद्यानादेरुपस्थितावेव रत्युल्लासो नान्यथेति वाक्यार्थः ।

उत्सुकं प्रसृतम् । तेनान्तरमौत्सुक्यं व्यज्यते । आगते सन्निहिते । अत्र च विवल-नेन लज्जा, स्फारणेन हर्षः, अरुणतया कोपः, भ्रूलताऽञ्चनेनासूया, बाष्पाम्बुना प्रसादः प्रतीयते । प्रपञ्चचतुरं बहुलव्यापारदक्षम् ।

---

१. कलङ्कस्य—च० नास्ति । २. रत्र्यालम्बनम्—च० । ३. क्षिप्यते—च० । ४. वाक्यतया—च० ।

इत्यादौ च यद्यपि विभावानामनुभावानामौत्सुक्यव्रीडाहर्षकोपासूयाप्रसादानां च व्यभिचारिणां केवलानामत्र स्थितिः, तथाप्येतेषामसाधारणत्वमित्यन्यतमद्वयाक्षेपकत्वे सति नानैकान्तिकत्वमिति ।

अत्रानुभावमुखेन निरुक्तव्यभिचारिणां प्रतीतिरस्ति, न तु विभावस्य । प्रेयःपदं तु न विभावार्पकम्, प्रीतिविषयवाचिनस्तस्या[1]स्वादानुकूलरतिव्यञ्जनाक्षमत्वात् । व्यञ्जितोदात्तत्वादिगुणविशिष्ट एव साधारणीकरणव्यापारारूढ आस्वादविषयः । अनुभावव्यवकलनं तु व्यभिचारिणां न सम्भवत्येवेति व्यभिचार्यनुभावयोर्विभावविरह एव कैवल्यपदार्थं [2]आक्षेपस्य ।

एवमपि 'जातागसि' इत्यत्रास्ति वाक्यवैशिष्ट्यम्, दैवाज्जातागसि, न तु[3] स्वयं कृतागसीति । तेन नित्यानुकूलत्वस्वरूप आस्वादानुकूलो धर्मोऽभिव्यज्यत इति समाधेरर्थः ।

असाधारणतयेत्युपलक्षणं[4] विभावादीनामपीति शेषः । अन्यतमद्वयं स्वभिन्नद्वयम् । तदाक्षेपकत्वात् ताभ्यामाक्षिप्ताभ्यां सह काव्यारोहात् । नानैकान्तिकत्वमिति, त्रयाणां काव्यारूढानां मिलित्वा रसोल्लासकत्वमिति नियमभङ्गो[5] नेत्यर्थः ।

इदमत्राकूतम्—पदवाक्यानुसन्धानम् १, पदार्थयोर्विभावानुभावयोः स्मरणम् २, अनुभावविशिष्टविभावानुभवः ३, अनुभावव्यञ्जितव्यभिचारिस्मरणम् ४, व्यभिचारिविशेषितपूर्ववाक्यार्थस्य वैयञ्जनिकबोधस्वरूपः काव्यारोहः ५, अलङ्कारगुणचमत्काराणामास्वादः ६, विभावानुभावव्यभिचारिणां साधारण्येन स्मरणम् ७, साधारणीकृतानामेव तेषां वैशिष्ट्यानुभवः, स एव व्यभिचारिभावास्वादः ८, तदनन्तरो वा व्यभिचारिभावाभेदेनानन्दोल्लासः ९, ततो रतिस्मरणम् १०, अथ साधारणीकृतविभावानुभावव्यभिचारिभिरुपबृंहितस्य रतिभावस्यान्वयानुभवः, स एव स्थायिभावास्वादः ११, तदनन्तरो वा [6]तथाविधरत्यभेदेनानन्दानुभवः १२, ततो रत्योः परस्परं शृङ्खलितविषयताकोऽनुभवः, स एव रसास्वादः १३, तदनन्तरो वा विभावानुभावव्यभिचारिपरिबृंहितरत्यभेदेनानन्दांशप्रकाशः १४, एवं चतुर्दशतयीं कक्षामारूढो रस इति व्यपदिश्यते । न चैतत् त्रितयसंयोगं विना सम्भवतीति दिक् ।

---

१. आस्वाद–च० नास्ति । २. इत्याक्षेपस्य–च० । ३. न त्वित्यादि–च० नास्ति । ४. उपलक्षितानाम्–च० । ५. भङ्गे–च० । ६. विभावानुभावव्यभिचारिपरिबृंहित–च० ।

अत्र केचिद् निर्वेदादयस्तावद् रसा एवेति मन्यन्ते । यदाहुः—

रसनाद् रसत्वमेषां मधुरादीनामिवोक्तमाचार्यैः ।
निर्वेदादिष्वपि तत् प्रकाममस्तीति तेऽपि रसाः ।। इति ।

यः किलान्तरो भाव आनन्दाभेदेनास्वाद्यते, स रसः । निर्वेदादयोऽपि क्वचिदानन्दाभेदेनाध्यवसीयन्ते, यत्र भावविश्रान्तं काव्यम् । यथा—

जहिहि तरलां लक्ष्मीमेतां त्यजामरपादपान्
हृदय ! हृतया किं ते चिन्तामणेरपि चिन्तया ।
जठरदहनज्वालाशान्त्यै यदि स्युरमी तदा
स्वपितुरुदधेरौर्वं निर्वापयेयुरुषर्बुधम् ।। इति ।

अत्र धनोपायानुसरणविषयां धृतिमभिव्यज्य काव्यं विश्राम्यति । न चात्र शमोऽप्यास्वाद्यते, [1]अननुसृतलक्ष्मीलिप्साविरामस्यात्यन्तमप्राप्तेरिति ।

अत्र धनिकः—

निर्वेदादिरताद्रूप्यादस्थायी स्वदते कथम् ।
वैरस्यायैव तत्पोषस्तेनाष्टौ स्थायिनो मताः ।। इति ।

अताद्रूप्यात् स्थायिलक्षणायोगात् । अयमाशयः—यः खलु प्रबन्धशरीरावच्छिन्नस्येतिवृत्तात्मनः सर्वेषु मुख-प्रतिमुख-गर्भ-विमर्शोपसंहारेषु सन्धिषु स्रक्सूत्रन्यायेनानुवर्तते, स स्थायीत्युच्यते । न च निर्वेदादिस्तथा, सर्वेषु सन्धिष्वेकस्य व्यभिचारिणः पोषे वैरस्यात् । स्थाय्युपकारार्थमेवान्तराऽन्तरा व्यभिचारिणां प्रादुर्भावतिरोभावे सत्येव चारुताप्रतीतेः । अत एव व्यभिचारिशब्दयोगार्थनिर्वचनमाह भरतः—"विविधमाभिमुख्येन रसेषु चरन्तीति व्यभिचारिणः" इति । एवमेव—

विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः ।
स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नाः कल्लोला इव वारिधौ ।। इति धनिकः ।

महाराजोऽपि—

विशेषेणाभितः काये स्थायिनं चारयन्ति ये ।
अनुभावादिहेतूंस्तान् वदन्ति व्यभिचारिणः ।।
जनित्वा ये न जायन्ते तेऽथवा व्यभिचारिणः ।
स्मृत्यादयो हि प्रेमादौ भवन्ति न भवन्ति च ।। इति ।

---

१. अनुसृत—च० ।

तथात्रापि । कायो नाम महाकाव्यनाटकादेः प्रबन्धस्वरूपशरीरावयवाः । तैश्च स्थायिव्यञ्जने सहकारितैवेति ध्येयम् । तदाहुराचार्याभिनवगोपानसीगुप्तपादाः—

"यथा च विरलविरलभावावस्थितानामपि स्फटिककाचाभ्रकपद्मरागमहानीलानामेकसूत्रग्रथनकृतमेकवाक्यत्वम्, एवमुदयास्तमयधर्मणामप्येषामेकस्थायि[1]सूत्रस्यूतत्वकृतम् । व्यभिचारिता चामीषामन्तराऽन्तरा शुद्धस्य स्थायिनोऽवकाशदानेन पूर्वापरव्यभिचारात्" इति ।

तेन प्रबन्धानभिव्यङ्ग्यः[2] प्रबन्धैकदेशेनाभिव्यज्यमानः प्रबन्धाभिव्यङ्ग्यभावस्योपकारको भावो व्यभिचारिभावनिर्वचनानामर्थः । नहि क्षेत्रज्ञमधिकृत्य स्थायिव्यभिचारिविभागो व्यवस्थितः, स्थायिनामपि स्थाय्यन्तरे प्रबन्धाभिव्यङ्ग्ये व्यभिचारितादर्शनात् । यदाह रत्नाकरे शार्ङ्गदेवः—

रत्यादयः स्थायिभावाः स्युर्भूयिष्ठविभावजाः ।
स्तोकैर्विभावैरुत्पन्नास्त एव व्यभिचारिणः ।।
रसान्तरेषु रत्याद्या यथायोगं भवन्ति ते ।
तथाहि हासः शृङ्गारे रतिः शान्ते च दृश्यते ।।
क्रोधो वीरे भयं शोके जुगुप्सा च भयानके ।
उत्साहविस्मयौ सर्वरसेषु व्यभिचारिणौ ।।
शमः सर्वरसेष्वस्ति स्थैर्यात् त्वव्यभिचारिणः ।। इति ।

भूयिष्ठत्वं स्तोकत्वं च विभावादीनां प्रबन्धाभिव्यापकत्वं तदेकदेशवृत्तित्वं च । उत्पत्तिरभिव्यक्तिः । मुक्तकश्लोकादौ तु रत्यादेरिव चिन्ताद्यंशानामपि रसवदास्वादनं न वारयितुं शक्यते । भवन्तु सर्वे भावा रसा एव ।

ननु मुक्तकेऽपि स्थायिनां व्यभिचारिमुखेनास्वादनम्, न तु नित्यव्यभिचारिणां चिन्तादिभावानामिति चेन्न, गालवमधिकृत्य मदालसानाटके—

उदञ्चिता चुम्बति तापसस्य
जटाकलापं पलितोज्ज्वला भ्रूः ।
सन्ध्याघनं चन्द्रकलेव सेयं
न ब्रह्मचिन्तामलिना मुखश्रीः ।।

---

१. सूत्र–च० नास्ति । २. व्यङ्ग्ये–च० ।

इति कुवलयाश्ववचने चिन्तामुखेन जडताया आस्वाददर्शनादिति । परे तु आनन्दांशस्यैकरूप्यादेक एव सर्वत्र रस इति स्वीकुर्वन्ति । यदाहुः—

शृङ्गार-हास्य - करुणाद्भुत-रौद्र-वीर-
वीभत्स-वत्सल-भयानक-शान्तसञ्ज्ञान् ।
आम्नासिषुर्दश रसान् कवयो वयं तु
शृङ्गारमेव रसनाद् रसमामनामः ।। इति ।

नारायणस्तु—स्थायिनामानन्दाभेदस्य लोकोत्तरस्य चर्वणादद्भुत एव सर्वत्र रस इत्युररीचकार । तदाह धर्मदत्तः स्वग्रन्थे—

रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते ।
तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यद्भुतो रसः ।।
तस्मादद्भुतमेवाह कृती नारायणो रसम् ।। इति ।

इतरे द्वादश रसा इत्यभ्युपगच्छन्ति । यदाहुः—

शृङ्गार-वीर-करुणाद्भुत-रौद्र-भयानकाः ।
वीभत्स-हास्य-प्रेयांसः शान्तोदात्तोद्धता रसाः ।।
रतौ सञ्चारिणः सर्वान् गर्वस्नेहौ धृतिं मतिम् ।
स्थायिनोऽप्युद्धतप्रेयःशान्तोदात्तेषु जानते ।। इति ।

दश रसा इति केचित् । यदाहुः—

शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतरौद्रभयानकाः ।
वीभत्सहास्यशान्ताश्च वात्सल्यं च रसा दश ।। इति ।

वात्सल्यं[1] प्रेमोदयः, स शृङ्गाररसे प्रेयस्यन्तर्भूत इति नवैव रसा इति साम्प्रदायिकाः । [2]यदाहुः—

शृङ्गारवीरकरुणहास्यरौद्रभयानकाः ।।
वीभत्साद्भुतशान्ताश्च रसाः पूर्वैरुदाहृताः ।
प्रेमोदयस्तु पूर्वेभ्यो रसेभ्यो न पृथङ्मतः ।। इति ।

तदेव च ध्वनिकारोऽनुमेने, प्रबन्धेष्वारम्भे विश्रान्तौ च नवानामेवानुसन्धानात् । यदाह—

---

१. वात्सल्यमेव—च० । २. यदाहुः—च० नास्ति ।

तद्विशेषानाह—

शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।
बीभत्साद्भुतसञ्ज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥२९॥

तत्र शृङ्गारस्य द्वौ भेदौ, सम्भोगो विप्रलम्भश्च । तत्राद्यः परस्प-

"रसा ह्यारब्धविश्रान्तेरनुसन्धानभागिनः" इति ।

साहित्यसुधासिन्धुकारस्तु—रत्युत्साहहर्षविस्मयशमप्रकृतिकान् शृङ्गारवीर-हास्याद्भुतशान्तान् पञ्चैव रसाननुमेने । शोकक्रोधजुगुप्साभयप्रकृतिकास्त्वना-स्वाद्या एव, दुःखानुबन्धादिति । तदेवंविधभेदे ध्वनिकारमतमेव सिद्धान्ततयोल्लि-खति—शृङ्गारेत्यादि, शान्तोऽपीत्यन्तेन । तत्र विभावानुभावव्यभिचारिपरिबृंहित-रतिरानन्दाभेदेन चर्व्यमाणेति शृङ्गाराभासदेवादिविषयकरतिभावादिसाधारणत्वा-दुपेक्ष्य, [1]आलम्बनरतिप्रकर्षेणास्वादप्रकर्षमापन्ना तथाविधा रतिरिति, शृङ्गारस्य स्वरूपं चात्रैव भक्तिवत्सलयोरनयो[2]रन्तर्भाव इति युज्यते । बहुविषया तिर्यगा-लम्बिता, वात्सल्यरतिमतीं महाश्वेतामालम्ब्य वैशम्पायनरतिश्च न प्रकृष्यते । प्रकृष्यते च भक्त्या वत्सलो वत्सलेन भक्तिरुचितकामिरत्या तथाविधा कामिनी-रतिरिति । अत एव धनिकः—

प्रमोदात्मा रतिः सैव यूनोरन्योऽन्यरक्तयोः ।
प्रकृष्यमाणा शृङ्गारो मधुराङ्गविचेष्टितैः ॥ इति ।

नाट्ये रसा इति । नाट्ये शान्तरसाभिनयो न सम्भवति ।

न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता
न द्वेषरागौ न च काचिदीहा ।
रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः
सर्वेषु भावेषु [3]शमप्रधानः ॥

इत्युक्तलक्षणस्य [4]तस्य लौकिकसामाजिकैरनास्वादितत्वेन तत्राभिनयसङ्केता-ग्रहादिति भावः ।

द्वौ भेदाविति । गुप्तपादादिभिर्विप्रलम्भशब्देनायोगवियोगौ सामान्येन लक्षिता-विति तदनुसारेणेदम् ।

---

१. सालम्बन–च० । वत्सलेति परत्र । २. रनयोः–च० नास्ति । ३. रस–च० । ४. तस्य–च० नास्ति ।

रावलोकनालिङ्गनाधरपानपरिचुम्बनाद्यनन्तत्वादपरिच्छेद्य एक एव गण्यते ।

यथा—

शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनै-
र्निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ।
विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं
लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ।।३०।।

धनिकस्तु—"अयोगो विप्रयोगश्च सम्भोगश्चेति स त्रिधा" इति विभज्यायोगविप्रयोगविशेषत्वाद् विप्रलम्भस्य तत्सामान्याभिधायित्वेन विप्रलम्भशब्द उपचरितवृत्तिर्मा भूदिति स न युक्त इत्याह ।

विप्रयोग इति पाठे तु विप्रयोगत्वेनैवायोगोऽप्युपगृह्यते ।

चुम्बनेत्यादि । एवं विभावानुभावसहस्रानुभाविता हर्षव्यभिचारिता रतिरनुभावभेदेन सङ्ख्यातुं न शक्यत इत्यभिलाषविषयसिद्ध्यनुभावितहर्षव्यभिचारितरतिप्रकृतिकत्वेनैकेनैव धर्मेण गण्यत इत्यर्थः ।

शून्यमिति । शून्यवासगृहस्योद्दीपनस्य विलोकनेन रतेः स्मरणपरिणामे कारणेन रतिकण्टकरहितमिदमिति मतिः, शयनादुत्थायेत्यौत्सुक्यम्, किञ्चिदिति शनैरित्यनेन चाभिघातशब्दादिना मा स्म जागरीदयमिति शङ्का, तया च लज्जौत्सुक्यव्यतिकरः, निद्राव्याजेत्यादिना पत्युरालम्बनस्य परचित्तपरीक्षाचातुर्ययुक्तानुरागित्वादिरास्वादानुकूलो धर्मः, सुचिरमिति निद्रात्ययमिति मतिः, तया च लक्षिताऽहमनेनेति वाम्यपरित्यागाद् भयम्, लज्जितेत्यर्थकेन लज्जेत्यनेनावगुण्ठनादिव्यापारवाचिना, नम्रमुखीत्यनेन चावहित्थलज्जे, तैश्च मतिलज्जौत्सुक्यशङ्काप्रशमभयहर्षादिभिर्व्यभिचारित[1]श्चित्तपरीक्षाचतुरकितवालम्बितो वामस्वभावाभिजातमध्यमनायिकासमवेतो रतिभावः स्वदते । अथ परचित्तपरीक्षापटोः कितवस्य हासचुम्बनानुभावितहर्षव्यभिचारितनिरुक्तनायिकालम्बनकरतिभावे गुणीभूयास्वादप्रकर्षकाष्ठामासादयतीति[2] हर्षव्यभिचारितयोरेव[3] रत्योरत्योऽन्यप्रकर्षकत्वादुपपद्यते सम्भोगशृङ्गारः[4] ।

१. चरित—च० । २. मास्वादयति—च० । ३. रेव—च० नास्ति । ४. शृङ्गारसम्भोगः—च० ।

तथा—

त्वं मुग्धाक्षि विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीं
लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकासंस्पृशि ।
शय्योपान्तनिविष्टसस्मितसखीनेत्रोत्सवानन्दितो
निर्यातः शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः ।।३१।।

इतरस्त्वभिलाषविरहेर्ष्याप्रवासशापहेतुक इति पञ्चविधः ।

"पुरुषः प्रमदायुक्तः शृङ्गार इति गीयते" इति, "आदौ वाच्यः स्त्रिया रागः पुंसः पश्चात् तदिङ्गितैः" इति च यद्यपि स्त्रीरागस्य गुणीभावोऽवगम्यते, तथापि तदौत्सर्गिकमित्याशयेनोत्सर्गापवादस्थलमुदाहरति—त्वमित्यादि । मुग्धाक्षीत्यामन्त्रणपदेन विनैवेत्यादिविनोक्त्यलङ्कारेण च गर्भितस्याभिधानस्वरूपानुभावस्य वैशिष्ट्ये सम्बोध्यायाः[1] अतिलावण्यम्, वक्तुश्च कञ्चुकापसारणनिभृतालिङ्गनाद्यभिलाषः, कैतवं तु वीटिकास्पर्शस्य, तन्मोचनौत्सुक्यं सन्निकर्षतो हर्षश्च व्यङ्ग्यम्[2] । तैश्चाभिलाषौत्सुक्यहर्षैः कितवस्य सुन्दरीगोचरा रतिरभिव्यज्यते । शय्योपान्तोपवेशनेन लज्जावहित्थे मानो वा । स्मितेन नेत्रोत्सवेन तदास्फारणेन हर्षः । आलीजनस्यानन्देन सख्याः प्रसाद ईर्ष्याप्रशमरूपः, निर्याणेन वासगृहशून्यतास्वरूपमुद्दीपनम् । अलीकवचनेत्यादिना चालीभिरस्मदभिप्रायः परीक्षित इति विस्रम्भः । तेन निर्यन्त्रणो रतिव्यापारः, तेनापि हर्षः प्रत्याय्यते । ततश्च विप्रलब्धप्रसन्ननायिकासमवेतो निरुक्तनायकालम्बितश्च, कथितया तद्रत्या प्रकृष्यमाणः, स्मितनेत्रास्फारणाद्यनुभावितः, शून्यवासगृहाद्युद्दीपितो निर्यन्त्रणनिधुवनपरिपूर्यमाणहर्षलज्जावहित्थव्यभिचारितो रतिरसः सामाजिकाय स्वदते ।

इतर इति । अयमत्र विवेकः—अभिलाषविषयसिद्ध्याऽनुभावेन कुण्ठितोऽभिलाषो हर्षश्च यत्र प्रधानरतिमुल्लासयतः, तत्र सम्भोगः । यत्र च [3]विषयासिद्ध्याधारारूढोऽभिलाषः पीडा च रतिमुल्लासयतः, तत्र विप्रलम्भ इति । यदाहुः—

दर्शनस्पर्शनादीनि यत्रान्योऽन्यं विलासिनौ ।
अनुरक्तौ निषेवेते स सम्भोग उदाहृतः ।। इति ।

अनुरागोऽत्र बाह्यरतिरभिलाषः । तथा—

---

१. ध्यस्याति–च० । २. व्यङ्ग्यः–च० । ३. विषयसिद्ध्या–च० ।

क्रमेणोदाहरणम्—

प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदया-
स्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि ।
यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणा-
दाशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसान्द्रो लयः ॥३२॥

यत्र भावो रतिर्नाम प्रकर्षमधिगच्छति ।
नाधिगच्छति चाभीष्टं विप्रलम्भः स उच्यते ॥ इति ।

रतिरभिलाषः । स चाभिलाषो द्विविधो विषयसिद्धिमलभमानो बाधां जनयति, पूर्वराग उत्कण्ठा चेति । तत्र कदाप्यलब्धसङ्गमः पूर्वरागः, सङ्गमपूर्वक उत्कण्ठा । सैव दत्तसङ्केतस्यानागमनसहकारेण बाधाजनिका विरह इत्युच्यते । अभिलाषस्य बाधाजनने मानः प्रवासश्च सहकारिणौ । तत्र मान ईर्ष्याप्रयुक्तो विक्षेपः[1] । प्रवासो द्विविधः—धनादिलिप्सया शापेन च । एवं चैतैः पञ्चभिरुपाधिभिर्विभजते—**अभिलाषेत्यादि** । अभिलाषः पूर्वरागस्तद्धेतुकस्तद्धेतुकबाधाव्यभिचरितः । एवमुत्तरत्रापि ।

प्रेमार्द्रा इति, अचतुरैप्युपलक्ष्यप्रेमाणः । नैवंविधं चेष्टितं विदग्धायाः सम्भवतीत्यतः—**प्रणयस्पृश** इति । विरलजनोपलक्ष्यमाणप्रणयाः कुलकुमार्यो नैवं चेष्टन्ते, यथा प्रणयिभिन्नो जनोऽवगच्छेदतः—**परिचयादिति** । अत्यन्तसन्निकर्षादित्यर्थः । **उद्गाढरागोदया** आविर्भूतरागानुमानाः । **तास्ता** अवचनीयसौकुमार्याः । **मुग्धदृशः** रमणीयदर्शनायाः । अत एव चेष्टानामपि निसर्गमाधुर्यम् । **मयि भवेयुः** मद्दर्शने वर्तेरन् । चेष्टानां सौन्दर्यं सर्वप्रकाररमणीयत्वम्, तदुपपादयति—**यास्विति** । **अन्तःकरणस्य लयः** तन्मयीभावः । अयं च सङ्कल्पपरिकल्पितचेष्टासमुत्थानन्दो लयविगमकालिकस्याभिलाषहेतुकदुःखस्य प्रकर्ष इति नात्र सम्भोगत्वम् । यथा—

मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतो-
र्लब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसन्दर्शनेषु ।
पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां
मुक्तास्थूलास्तरुकिसलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति ॥

---

१. चित्तविभ्रमः ।

अन्यत्र व्रजतीति का खलु कथा नाप्यस्य तादृक् सुहृद्
यो मां नेच्छति नागतश्च हहहा कोऽयं विधेः प्रक्रमः ।
इत्यल्पेतरकल्पनाकवलितस्वान्ता निशान्तान्तरे
बाला वृत्तविवर्तनव्यतिकरा नाप्नोति निद्रां निशि॥३३॥

एषा विरहोत्कण्ठिता ।

सा पत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना
नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलनावक्रोक्तिसंसूचनम् ।
स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला
बाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलालकैरश्रुभिः ॥३४॥

प्रस्थानं वलयैः कृतं प्रियसखैरस्रैरजस्रं गतं
धृत्या न क्षणमासितं व्यवसितं बुद्धयाऽपि गन्तुं पुरः ।
यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता
गन्तव्ये 'सति जीवित ! प्रियसुहृत्सार्थः किमु त्यज्यते ॥३५॥

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।
अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः ॥३६॥

इत्यत्र स्वप्नसम्भोगोऽयं शापहेतुकविप्रलम्भमेव पुष्णाति ।

एषा विरहेत्यादि । तेन विरहस्वरूपोत्कण्ठाहेतुकबाधाव्यभिचरितो विप्रलम्भ इत्युक्तं भवति । ईर्ष्याहेतुकस्य **सा पत्यु**रिति, भविष्यत्प्रवासहेतुकस्य **प्रस्थान**मिति, शापहेतुकस्य **त्वामालिख्ये**त्युदाहरणम् ।

यथा लावण्यविशेषदर्शनाज्जाताह्लादः कामी तामाह्लादजनकत्वेनाह्लादाभेदेन वाऽध्यवस्यति । तदध्यवसायवासना पुनः पुनरुद्दीपनैः[1] स्मरणमापाद्य दृढीकृता रतिराह्लादो नाम । द्रुतेन चेतसा वेद्यसुखविशेषः स्तम्भस्वेदरोमाञ्चादिजनकः । तथा विकृतवस्तुदर्शनाज्जाते हर्षे हर्षजनकतया, तदभेदेन वा, विदूषकादि-

---

१. रुत्पन्नैः—द०

हास्यादीनां क्रमेणोदाहरणम्—

आकुञ्च्य पाणिमशुचिं मम मूर्ध्नि वेश्या
मन्त्राम्भसां प्रतिपदं पृषतैः पवित्रे ।
तारस्वनं प्रथितथूत्कमदात् प्रहारं
हाहा हतोऽहमिति रोदिति विष्णुशर्मा ॥३७॥

हा मातस्त्वरिताऽसि कुत्र किमिदं हा देवताः क्वाशिषो
धिक् प्राणान् पतितोऽशनिर्हुतवहस्तेऽङ्गेषु दग्धे दृशौ ।
इत्थं घर्घरमध्यरुद्धकरुणाः पौराङ्गनानां गिर-
श्चित्रस्थानपि रोदयन्ति शतधा कुर्वन्ति भित्तीरपि ॥३८॥

मध्यवस्यति । तदध्यवसायोत्था वासना दार्ढ्यमापादिता हासहर्षविकृतेन चेतसा ग्राह्यः सुखविशेषो नाडीक्षोभद्वारा स्मितहसितविहसितादि प्रवर्तयति । [1]तथाविधहासप्रकृतिको हास्यो रसः । तत्र विदूषकादिरालम्वनम्, तदीयानि विकृताकारवाक्चेष्टादीन्युद्दीपनानि, स्मितहसितादयोऽनुभावाः, अवहित्थालस्यादयो व्यभिचारिणः ।

तं हास्यमुदाहरति—आकुञ्च्येति । अत्र विष्णुशर्मा तदीयमनूद्यं वचनं च विभावौ, अनुवादकवचना[2]क्षिप्तविहसितादयोऽनुभावाः, स्वप्नावहित्थालस्यचपलतादयो[3] व्यभिचारिणः ।

विष्णुशर्मणि हर्षसाधनत्वतदभेदादिवासनात्मकः स्थायी हर्षसाधनत्वादिप्रतिसन्धानजन्मा राग एव हासः । रागोऽपि वासनारूपेण परिणमतीत्यप्याहुः ।

शोको द्विविधः—प्रतियोगिनि प्रीत्या तन्नाशेऽसहिष्णुत्वलक्षणो द्वेषः प्रथमः, द्वितीयस्तु दुःखसाधनविपदुपनिपातगोचरः । तत्राद्यः करुणरसप्रकृतिः[4] । स हि द्वेषांशे दुःखमयोऽपि रत्यंशाह्लादसम्भेदात् सुरतदन्तव्रणादिरिव स्वदते ।

तमुदाहरति—हा मातरिति । कुत्र त्वरिताऽसि कं देशं गन्तुमस्मान् नापेक्षसे । तवाङ्गेषु हुतवहो मम दृशौ दग्धे इत्यसङ्गतिः[5] । प्रत्येकं पौराङ्गनानां गीः । घर्घराश्च मध्ये दुःखाधिक्याद् रुद्धाश्च करुणाश्चेति विग्रहः ।

१. तथा च—च० अधिकम् । २. नमाक्षिप्त—च० । ३. भावाः—च० । ४. प्रकृतिकः—च० । ५. अलङ्कारः ।

कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं
मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः ।
नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभीमकिरीटिना-
मयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम् ।।३९।।

क्षुद्राः संत्रासमेते विजहत हरयः क्षुण्णशक्रेभकुम्भा
युष्मद्देहेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्पतन्तः ।

अत्र मातृपदोपचरिता काचिदालम्बनम्, तदीयदाहादिरुद्दीपनम्, रोदनाद्य-नुभावः, निर्वेदादिर्व्यभिचारी, मातृविषयकप्रीत्युपबृंहितं तन्निधनासहिष्णुत्वं स्थायिभावः । यत्र च शोच्यविषया रतिर्न परिस्फुरति, किन्तु केवल एवानिष्ट-गोचरो द्वेषः, तत्रासौ भाव एव, न रसः । यथा—

एतेषु रे तरुणवातविधूयमान-
दावावलीकवलितेषु महीरुहेषु ।
अम्भो न चेज्जलद मुञ्चसि मा विमुञ्च
वज्रं पुनः क्षिपसि निर्दय कस्य हेतोः ।। इति ।

अत्राप्रस्तुतप्रशंसया गम्यमानो दैवोपालम्भमात्रव्यापारस्य विपद्गृहीतस्य पुंसो वृत्तान्तः शोकं गमयति ।

ममेदं कार्यमेवेति बुद्धिर्वासनारूपेण परिणतोत्साह इत्युच्यते । स च चिकीर्षा-प्रवृत्ती जनयित्वा वृत्ते फले दीप्तिस्वरूपसुखेन सम्बध्यते । स च कर्तव्यत्वाध्यवसायो द्विविधः—द्वेषयोनिर्निष्फलेच्छायोनिश्च । तयोराद्यः शत्रुगोचरद्वेषादिसहकारेण तन्निधनादौ चिकीर्षाप्रवृत्ती जनयति । द्वितीयस्तु फलानुसन्धानसहकारेण यागादौ रणादौ च । तत्राद्यो रौद्ररसस्य प्रकृतिः, द्वितीयस्तु वीरस्य । वैरिक्रोधयोनिर्वैरि-हनने, फलानुसन्धानयोनिश्च सङ्ग्रामादौ प्रवृत्तिरेवोत्साहः, तस्या अपि वासना-रूपेण परिणाम इत्यपि वक्तुं शक्यते ।

तत्र रौद्रमुदाहरति—कृतमित्यादि । अत्र शत्रव आलम्बनम्, तदीयं द्रोण-वधादिकमुद्दीपनम्, उद्धतवचनमुखरागादयोऽनुभावाः, गर्वादयो व्यभिचारिणः, उत्साहोपबृंहितः क्रोधः स्थायी, स सुरतदन्तघातादिवच्चर्वणीयः ।

वीरमुदाहरति—क्षुद्राः सन्त्रासमित्यादि । अत्र रामेण सह रण आलम्बनम्, तदीयः प्रभावातिशय उद्दीपनम्, रणान्तरायनिवारणरामान्वेषणादिरनुभावः, गर्वौत्सुक्यादिर्व्यभिचारी, रामेण सह रणः कर्तव्य एवेत्यध्यवसायः स्थायीति ।

सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमसि नहि रुषां नन्वहं मेघनादः
किञ्चिद्भ्रूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि ॥४०॥
ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः

यद्यपि भयं नाम दुःखसाधनत्वेन दुःखाभेदेन वा द्विष्टस्य वस्तुनो दर्शनम् । तच्च नास्वाद्यम्, न वा कुत्रापि प्रबन्धे मुखसन्धिमारभ्य निर्वहणपर्यन्तमनुवर्तते । करुणस्तु महाभारते स्त्रीपर्वणि, रौद्रो वेणीसंहारे सर्वानेव सन्धीन् व्याप्नोति, न च तथा भयमिति कथं रसप्रकृतिः, तथापि गुरुदैवतपित्रादिविषयो बहुमानः स्वावधिकोत्कर्षवत्तया ज्ञानं वासनारूपेण परिणतं भयमिति व्यपदिश्यते । यदाह सङ्गीतरत्नाकरे शार्ङ्गदेवः—

वास्तवं कृत्रिमं चेति भयं द्वेधा निगद्यते ।
स्त्रीणां च नीचप्रकृतेः पुंसः स्याद् वास्तवं भयम् ॥
मध्यमे चोत्तमे पुंसि कृत्रिमं तदुदाहृतम् ।
स्वभावादभयौ तौ हि स्वामिनं च गुरुं प्रति ॥
भयं विनयबोधाय दर्शयेतामतात्त्विकम् ।
नीचत्वाभावबोधाय तत् कार्यं मृदुचेष्टितैः ॥ इति ।

विनयबोधायेति भयानुभावैरभिव्यञ्जितो बहुमान एव विनय इत्युच्यते । तथाविधविनय[1]ध्वननाय नटो मृदुचेष्टितं भयानुभावमभिनयेदिति शिक्षेयम् । स विनयो रामादिचरितेषु सर्वसन्धिव्यापी दृश्यते, स एव रसप्रकृतिः । यथा—

दधदपिहितपक्ष्म प्रेक्षणं बाहुमूल-
प्रणिहितमृदुसाचिग्रीवमास्यारविन्दम् ।
जनकपतिपुरस्तादास्त हस्तावसवत-
प्रतिसरगणनैकव्यापृतो रामभद्रः ॥ इति ।

अत्र मङ्गलप्रतिसरशून्यगणनेन, चक्षुषा मुकुलितेन, सङ्कुचता दोर्मूलेन, तत्र भुग्नविन्यस्तेनाननेन चानुभावैः, व्रीडाऽवहित्थादिभिर्व्यभिचारिभिश्चाभिव्यञ्जितो रसत्वमापद्यते, विदेहराजालम्बितो रामविनयः । ग्रीवाभङ्गेत्यादिकन्तु वास्तवभयप्रकृतिकस्य भावस्यैवोदाहरणं दिक्प्रदर्शनायेति ध्येयम् ।

---

१. विनय—च० नास्ति ।

पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद् भूयसा पूर्वकायम् ।
दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्लुतत्वाद् वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ।।४१।।

उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूत्सेधभूयांसि मांसा-
न्यंसस्फिक्पृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा ।
आर्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्का-
दङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति।।४२।।

चित्रं महानेष बतावतारः
क्व कान्तिरेषाऽभिनवैव भङ्गिः ।

प्रवृत्त्यजनकं ज्ञानमुपेक्षाबुद्धिः । सा चेष्टसाधनस्यापि बलवदनिष्टसाधनत्वा-वगाहिनी द्वेषद्वारा निवृत्तिं भावयन्ती शमसुखं जनयति । सैव वासनारूपेण परिणता बीभत्सप्रकृतिजुगुप्सेत्युच्यते । सैव शुद्धबीभत्सरसस्य प्रकृतिः । यथा—

लालां वक्त्रासवं वेत्ति मांसपिण्डौ पयोधरौ ।
मांसास्थिकूटं जघनं जनः कामग्रहातुरः ।। इति ।

उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिमित्यादौ पुनरुद्वेगी बीभत्सः प्रकृते भाव एव दिक्प्रदर्शनाय निर्दशित इति स्मर्तव्यम् । त एते बीभत्सा धनिकेन प्रपञ्चिताः—

बीभत्सः कृमिपूतिगन्धिकलिलप्रायैर्जुगुप्सैकभू-
रुद्वेगी रुधिरान्त्रकीकसवसास्नाय्वादिभिः क्षोभणः ।
वैराग्याज्जघनस्तनादिषु घृणाशुद्धोऽनुभावैर्युतो
लालावक्त्रविकूणनादिभिरिहावेगार्तिशङ्कादयः ।। इति ।

अनेन शुद्धबीभत्सेन भर्तृहरिचरितादौ सर्वे सन्धयो (व्याप्ता) दृश्यन्ते ।

अभीष्टे वस्तुनि दोषदर्शनादुपेक्षैव शुद्धजुगुप्सा, सा च द्वेषविशेष इत्यपि वदन्ति ।

लोकोत्तरोत्कर्षवत्तया ज्ञानं विस्मयः, तत्प्रकृतिकोऽद्भुतः । तमुदाहरति— चित्रमिति । अत्र वर्णनीय आलम्बनम्, तदीया गुणा उद्दीपनम्, स्तुतिवचननेत्र-विकासादयोऽनुभावाः, हर्षावेगधृत्यादयो व्यभिचारिणः, तैर्विस्मयः स्वदते ।

लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः
काप्याकृतिर्नूतन एष सर्गः ॥४३॥

एषां स्थायिभावानाह—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥३०॥

स्पष्टम् ।

व्यभिचारिणो ब्रूते—

निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथाऽसूयामदश्रमाः ।

स्थायिभावा रसस्वरूपाभिधाने निरूपिताः । तदेतदाह—स्पष्टमिति । रत्यादयोऽष्टौ व्यभिचारिणोऽपि सन्तः क्वचित् स्थायित्वमापद्यन्ते । सात्त्विकास्त्वात्मत्वेनाध्यस्तस्य प्राणस्य सूक्ष्मभूत[1]प्रकारात्मकाः स्तम्भत्वादिनाऽष्टधा भिद्यमाना व्यभिचारिणोऽपि बाह्यस्वरूपेण परिणामादनुभावतयाऽपि स्पृश्यन्ते । यदाहुः—

"पृथग् भावा भवन्त्येतेऽनुभावत्वेऽपि सात्त्विकाः" इति ।

विवृतं चैतन्नृत्याध्याये शार्ङ्गदेवेन—

उक्तै रत्यादिकैर्भावैः संविद् विक्रियते यदा ॥
प्राणेऽध्यस्यत्यथात्मानं देहं प्राणस्तनोति सः ।
तदा स्तम्भादयो देहे विकाराः प्रभवन्त्यमी ॥ इत्युपक्रम्य,
कदाचित् स्पन्दमानः स देहे प्राणश्चरत्ययम् ।
यदाऽध्यास्ते धरां स्तम्भमन्तर्भावयते तदा ॥ इत्यादिना[2] ।

नाट्ये नित्यव्यभिचारिणस्त्रयस्त्रिंशत् । तान् गणयति—निर्वेदेत्यादि । तत्र स्थायिसात्त्विकभावभिन्ना भावा व्यभिचारिणः । ते च द्विधा—आत्मनो वाभ्यन्तरशरीरस्य वा धर्माः ।

अत्र निर्वेदः—

"चित्तस्य खेदो निर्वेदस्तत्त्वज्ञानापदादिभिः" इति महाराजः ।
"तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वावमाननम्" इति धनिकः ।

---

१. भूतेषु—च० । २. ना—च० नास्ति ।

खेदोऽलंवुद्धिः, स्वावमाननं मां धिगिति बुद्धिः । तत्र प्रथमस्य—"प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किम्" इत्यादि । द्वितीयस्य—

धिग्धिक् शक्रजितं प्रवोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा
स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ।
न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः ।।

इत्युदाहरणम् । "अत्रार्धयोर्व्यत्ययेन पाठः प्रामादिकः, प्रथमं हेतुत्वार्थक-हिकारप्रयोगानुपपत्तेः । 'किमेभिर्भुजैः' इत्यनन्तरं कुत इत्याकाङ्क्षायां युज्यते हिकारप्रयोगः" इति मन्त्रिमनोहरः ।

अथ ग्लानिः । अत्र—

"वलस्यापचयो ग्लानिराधिव्याधिसमुद्भवः" इति महाराजः ।
"[1]रत्यत्यायासतृट्क्षुद्भिर्ग्लानिर्निष्प्राणता नृणाम्" इति धनिकः ।

तत्र प्राणो वलं चौजसो नामाष्टमस्य धातोर्भैषज्यशास्त्रे प्रसिद्धस्य साम्यावस्था, तदपचयः शरीरधर्मोऽप्यान्तरत्वाद् व्यभिचारिमध्ये परिगणितः । यथा—

लुलितनयनताराः क्षामवक्त्रेन्दुविम्वा
रजनय इव निद्रा[2]क्रान्तनीलोत्पलाक्ष्यः ।
तिमिरमिव दधानाः स्रंसिनः केशपाशा-
नवनिपतिगृहेभ्यो यान्त्यमूर्वारवध्वः ।।

अत्र सुरतं विभावः, वक्त्रक्षामतादयोऽनुभावाः, व्यभिचारिणां विभावानुभाव-विस्तरः[3] सङ्गीतरत्नाकरेऽनुसन्धेयः ।

अथ शङ्का । तत्र—

"अनर्थप्रतिभा शङ्का" इति धनिकः ।
"अनिष्टाभ्यागमोत्प्रेक्षां शङ्कामाचक्षते वुधाः" इति महाराजः ।
"नीचेष्वनर्थसन्देहरूपा शङ्का तदा भवेत्" इति शार्ङ्गदेवः ।

प्रतिभोत्प्रेक्षासन्देहास्तुल्यार्थाः । तेन द्वेषविषयस्य वस्तुनोऽविद्यमानोत्कटकोटिकः सन्देहः शङ्केति पर्यवस्यति । द्वेषो द्विविधः—प्रेष्ठवस्त्वभिलाषात् तत्प्रतिकूलार्थ-गोचरो वलवदनिष्टोपायगोचरश्च । तत्र प्रथमः शृङ्गारादेरङ्गम्, इतरस्तु भया-नकादेः । तदुक्तम्—

१. रत्याद्यायास—च० । २. क्लान्त—च० । ३. विस्तारः—च० ।

प्रियविप्रियजा शङ्का शृङ्गारे शार्ङ्गिणोदिता ।
चौर्यराजापराधादिप्रभवा तु भयानके ।। इति ।

तत्र प्रथमद्वेषमूलिका शङ्का यथा—

ह्रिया सर्वस्याधो नयति विदिताऽस्मीति-वदनं
द्वयोर्दृष्ट्वालापं कलयति कथामात्मविषयाम् ।
सखीषु स्मेरासु प्रकटयति वैलक्ष्यमधिकं
प्रिया प्रायेणास्ते हृदयनिहितातङ्कविधुरा ।। इति ।

अत्र मुखाधोनयनादिभिरनुभावैर्वत्सराजसङ्गमप्रतिकूलत्वादनर्थभूतायाः प्रसिद्धेः शङ्का सागरिकायाम्, सागरिकासङ्गमप्रतिकूलस्य तदीयहृदयातङ्कस्य च वत्सराजे प्रतिभासते । द्वितीयद्वेषमूलिका शङ्का यथा—

दूराद्दवीयो धरणीधराभं
यस्ताडकेयं[1] तृणवद् व्यधूनोत् ।
हन्ता सुवाहोरपि ताडकारिः
स राजपुत्रो हृदि वाधते माम् ।। इति ।

अत्र राक्षसक्षयसाधने रामोपनिपाते माल्यवतः शङ्का स्वदते ।

अथासूया[2] । तत्र—

"परोत्कर्षाक्षमाऽसूया गर्वदौर्जन्यमन्युजा" इति धनिकः ।
"असूयाऽन्यगुणादीनामौद्धत्यादसहिष्णुता" इति महाराजः ।

तेनान्यगुणद्वेष एवासूयापदार्थ इत्यध्यवसीयते । यत्तु—"दोषारोपो गुणेष्वपि" इत्यसूयास्वरूपममरसिंहेनोक्तम्, तदसूयाऽनुभावप्रदर्शनम् । यदाह शार्ङ्गदेवः—

अनुभावास्त्वमर्षादिर्दोषोक्तिर्गुणनिह्नवः ।।
गुणस्य दोषीकरणमवेक्षणमधोमुखम् ।
अवज्ञाभ्रुकुटी[3]त्याद्या यत्रासूयामिमां विदुः ।। इति ।

यथा मदीयमदालसायाम्—

निर्वाति क्रमशस्ततो मलिनतामासाद्य कालान्तरे
क्षिप्तस्तीक्ष्णरुचौ मयूखनलकैराध्माय सन्धुक्ष्यते ।

---

१. मारीचम् । २. चिन्ता—च० ३. वाद्या—च० ।

आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः ॥३१॥

काष्ठाङ्गारचयोऽयमिन्दुरधुना पूर्णश्चिरादर्चिषा
दुःस्पर्शाः कुरुते चकोररसनालेह्यैः स्फुलिङ्गैर्दिशः ॥ इति ।

अत्र दोषाख्यानानुभावितः कुवलयाश्वस्य विधावसूयाभावः स्वदते ।

अथ मदः । तत्र—

"हर्षोत्कर्षो मदः पानात्" इति धनिकः ।

"सम्मोहानन्दसम्भेदो मदिरादिकृतो मदः" इति भोजराजः ।

यथा—

निद्रार्धमीलितदृशो मदमन्थराणि
नात्यर्थवन्ति न च यानि निरर्थकानि ।
अद्यापि मे मृगदृशो मधुराणि तस्या-
स्तान्यक्षराणि हृदये किमपि ध्वनन्ति ॥ इति ।

अत्र निद्राद्यनुभावितः प्रमादमोहयोः सम्भेदः स्वदते ।

अथ श्रमः—

"श्रमः खेदोऽध्वरत्यादेः" इति धनिकः ।

"मनश्शरीरयोः खेदः क्रियाऽतिशयतः श्रमः" इति महाराजः ।

मनःखेदो दुःखम्, शरीरखेदो धातुवैषम्यम् । यथा—

अलसलुलितमुग्धान्यध्वसञ्जातखेदा-
दशिथिलपरिरम्भैर्दत्तसंवाहनानि ।
मृदुमृदितमृणालीदुर्बलान्यङ्गकानि
त्वमुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता ॥ इति ।

अथालस्यम् । तत्र—

"आलस्यं श्रमगर्भादिर्जैह्म्यं जृम्भा[1]सितादिकृत्" इति धनिकः ।

श्रमगर्भादिविभावाज्जातं जैह्म्यं क्रियाविद्वेषः (आलस्यम्), "क्रियाविद्वेष आलस्यं सुखसंविन्मदादिभिः" इति भोजराजगणनात्, "अतितृप्तिः स्वभावश्च गर्भव्याधि-श्रमादयः । विभावा अनुभावास्तु निद्रा तन्द्रा समासनात् ॥ ऋते सर्वक्रियाद्वेषो यत्रालस्यं तदुच्यते ॥" इति शार्ङ्गिनिगदाच्च । यथा—

१. जृम्भायितादि–च० ।

चलति कथञ्चित् पृष्टा गच्छति वाचं कथञ्चिदालीनाम् ।
आसितुमेव हि मनुते गुरुगर्भभरालसा सुतनुः ।। इति ।

अथ दैन्यम् । तत्र—

"दौर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं कार्श्यमलादिकृत्" इति धनिकः ।

ओजसो मनोधर्मस्योत्साहपाटवस्य हानिरनौजस्यम्, ग्लानिस्तु शरीरस्यौजसो हानिरिति विवेकः । यथा—

वृद्धोऽन्धः पतिरेष मञ्चकगतः स्थूणाऽवशेषं गृहं
कालोऽभ्यर्णजलागमः कुशलिनी वत्सस्य वार्तापि नो ।
यत्नात् सञ्चिततैलबिन्दुघटिका भग्नेति पर्याकुला
दृष्ट्वा गर्भभरालसां निजवधूं श्वश्रूश्चिरं रोदिति ।। इति ।

हितेषु कृत्यसाध्यताबुद्धिर्दैन्यमिति निष्कर्षः ।

अथ चिन्ता । तत्र—

"ध्यानं चिन्ता हितानाप्तेः शून्यताश्वासतापकृत्" इति धनिकः ।

"प्रयत्नपूर्विकाऽर्थेषु स्मृतिश्चिन्तेति कथ्यते" इति महाराजः ।

तत्र स्मृते साक्षात्कृते वाऽभीष्टे वस्तुनि पौनःपुन्येनानुसन्धानं ध्यानम्, स्मृतिरनुभवान्यज्ञानम् । शार्ङ्गदेवस्तु—

विभावा यत्र दारिद्रयमैश्वर्यभ्रंसनं तथा ।
इष्टार्थापहृतिश्चाथ[1] श्वासोच्छ्वासावधोमुखम् ।।
सन्तापः स्मरणं ध्यानं कार्श्यं देहानुपस्कृतिः ।
अधृतिश्चानुभावाः स्युः सा चिन्ता परिकीर्त्तिता ।।

इति स्मरणं ध्यानं च चिन्ताऽनुभाव इत्याह । युज्यते चैतत्, "सदृशादृष्टचिन्ताद्याः स्मृतिबीजस्य बोधकाः" इति चिन्तायाः स्मरणोद्बोधकमध्ये परिगणनात् स्मरणत्वानुपपत्तेः । तस्मात् सुस्मूर्षा जिज्ञासा वा चिन्तापदार्थः । स्मरणानुकूलः प्रयत्नश्चिन्ता, भोजस्यापि तत्रैव तात्पर्यम् । यदाह—"प्रयत्नविशेषश्चिन्ता, ज्ञानविशेषः स्मृतिः" इति 'मणिकण्ठः' इत्यन्ये । यथा—

पक्ष्माग्रग्रथिताश्रुबिन्दुनिकरैर्मुक्ताफलस्पर्धिभिः
कुर्वत्या हरहासहारिहृदये हारावलीभूषणम् ।
बाले बालमृणालनालवलयालङ्कारकान्ते करे
विन्यस्याननमायताक्षि सुकृती कोऽयं त्वया स्मर्यते ।। इति ।

---

१. हृति–च० ।

अत्र साक्षाच्चिकीर्षास्वरूपा जिज्ञासा स्मरणादिभिरनुभावैर्व्यंज्यते[1]।

अथ मोहः। तत्र—

"मोहो विचित्तता भीतिदुःखावेगा[2]नुचिन्तनैः" इति धनिकः।

विचित्तता चित्तस्य चैतन्यस्यापाटवम्। यथा—

तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयते[3]न्द्रियाणाम्।
अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्तं [4]कृतोपकारेव रतिर्बभूव॥ इति।

"इतिकर्तव्यतोपायादर्शनं मोह उच्यते" इत्यग्निपुराणम्। परस्परविरोधिनानाकर्तव्योपनिपाते किं कर्तव्यमित्यनिर्धारणं मोह इति तदर्थः। यथा—

स्नाता तिष्ठति [5]कुन्तलेश्वरसुता वारोऽङ्गराजस्वसु-
र्द्यूतै रात्रिरियं जिता कमलया देवी प्रसाद्याऽद्य च।
इत्यन्तःपुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञेन विज्ञापिते
देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाडिकाः॥ इति।

यत्तु—

इत्यादयोऽनुभावास्तं मोहमाहुर्मनीषिणः।
पश्यतो भीतिहेतुं तत् प्रतीकारमपश्यतः॥

इति शार्ङ्गदेवेनोक्तम्, तदपि विचित्ततोपलक्षकमेव।

अथ स्मृतिः। तत्र—

"सदृशज्ञानचिन्ताद्यैः संस्कारः स्मृतिरुच्यते" इति धनिकः।

तत्र—"संस्कार एव स्थूलरूपेण परिणतः स्मरणम्"[6] इति देवपाणिः। "संस्कारात् स्मृतिः" इत्येव पाठ इति श्रीधरः। अत्र वितर्कादिः पूर्वं निबध्यमानो विच्छित्तिविशेषकरः। यदाह—

"वितर्काद्याः क्षणे पूर्वे पश्चाच्चिन्तोपनीयते" इति शार्ङ्गदेवः।

चिन्तास्मृतिर्यथोदात्तराघवे रावणः—

मैनाकः किमयं रुणद्धि गगने मन्मार्गमव्याहतं
शक्तिस्तस्य कुतः स वज्रपतनाद् भीतो महेन्द्रादपि।

१. र्भाव्यते—च०। २. वेग—च०। ३. मोहयते—च०। ४. जातोप—च०। ५. केरलाधिप—च०। ६. इत्यर्थः—च० अधिकम्।

व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।

ताक्ष्यः सोऽपि समं निजेन विभुना जानाति मां रावणं
([1]सभ्रूभङ्गम्)
आं ज्ञातं स जटायुरेष जरसा क्लिष्टो वधं वाञ्छति ।। इति ।

अथ धृतिः । तत्र—

"सन्तोषो ज्ञानशक्त्यादेर्धृतिरव्यग्रभोगकृत्" इति धनिकः ।

"अभीष्टार्थस्य सम्प्राप्तौ स्पृहापर्याप्तता धृतिः" इति भोजः ।

सन्तोषः स्पृहापर्याप्तिः, निषेव्यमाणवस्तुमात्रविषयिणी स्पृहेति यावत् । "आरप्स्यमानाद् वस्तुनो निवृत्तिरपि धृतिरेव" इत्येके । "औत्सुक्यभावस्य प्रशमोऽयम्" इत्यपरे । यथा—

राज्यं निर्जितशत्रु योग्यसचिवे न्यस्तः समस्तो भरः
सम्यक्पालनलालिताः प्रशमिताशेषोपसर्गाः प्रजाः ।
प्रद्योतस्य सुता वसन्तसमयस्त्वं चेति गन्ता[2] धृतिं
कामः काममुपैत्वयं मम पुनर्मन्ये महानुत्सवः ।। इति ।

अत्र वत्सराजस्याविगतवस्तुमात्रे स्पृहा पर्याप्यते ।

अथ व्रीडा—

"दुराचारादिभिर्व्रीडा धाष्टर्याभावः" इति धनिकः ।

"चेतोनिमीलनं व्रीडाऽस्तुत्यकार्यक्रियादिभिः" इति भोजराजः ।

निमीलनं स्वक्रियाविद्वेषः । स्वस्य क्रियया सह क्वचित् कर्तृत्वम्, क्वचित् कर्मत्वं सम्बन्धः । तत्रातीतायां स्वकर्तृकक्रियायां विद्वेषोऽनुतापो व्रीडेत्युच्यते, "व्रीडाऽनुतापः शुचिभिर्दृष्टे[3]ऽकार्ये कृते भवेत्" इति शार्ङ्गदेवस्मरणात् । यथा—

निहत्य ताडकां स्त्रैणवधपापघृणावशात् ।
न शशाक रघूत्तंसो गुरूनपि निरीक्षितुम् ।। इति ।

भाविस्वकर्तृकक्रियाविद्वेषो यथा—

पथि पथिकवधूभिः सादरं पृच्छ्यमाना
कुवलयदलनीलः कोऽयमार्ये तवेति ।
स्मितविकसितगण्डप्रान्त[4]विभ्रान्तनेत्रं
वदनमपहरन्ती स्पष्टमाचष्ट सीता ।।

---

१. चपुस्तके नास्ति । २. नाम्ना—च० । ३. दुष्टः—द० । ४. व्रीड—च० ।

इत्यत्र भाविविवचनविषयको व्रीडः स्वदते ।

स्वकर्मकपरकर्तृकक्रियाविद्वेषो यथा—

पटालग्ने पत्यौ नमयति मुखं जातविनया
हठाश्लेषं वाञ्छत्यपहरति गात्राणि निभृतम् ।
न शक्नोत्याख्यातुं स्मितमुखसखीदत्तनयना
ह्रिया ताम्यत्यन्तः प्रथमपरिहासे नववधूः ॥

अत्र स्वकर्मकोपभोगे विद्वेषः ।

स्वसम्बन्धिनो दुश्चरितगोचरोऽपि व्रीडा दृश्यते । यथा मदीयमदालसायाम्—
"कुवलयाश्वः—अरे दनुवंशकरीर !

आक्रन्दत्कुलकन्यकाजनभुजाभङ्गप्रगल्भे गृह-
द्वाराभ्यर्णविकत्थमानमनुजत्रासान्निलीने त्वयि ।
स्मेरायामदितौ त्रपानतमुखी तप्ताभिरस्राम्भसां
सूचीभिः कदपत्यकन्दमुदरं देवी दनुर्विध्यति ॥

अत्र पातालकेतुदुश्चरितव्रीडा दनोरनुभूयते ।

अथ चापलम् । तत्र—

"मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापलं त्वनवस्थितिः" इति धनिकः ।

अनवस्थितिः परस्परविरुद्धार्थकबुद्धीनामव्यवधानेनोत्पत्तिः । यथा—

विनिकषणरणत्कठोरदंष्ट्रा-
क्रकचविशङ्कटकन्दरोदराणि ।
अहमहमिकया पतन्तु कोपात्
सममधुना न किमत्र मन्मुखानि ॥

अथवा प्रस्तुतमेव तावत् सुन्दरीहितं करिष्ये" अत्र सीताकवलने, तत्समीहित-सम्पादने च कर्तव्यताबुद्ध्योरव्यवधानं रावणे प्रतिभाति । महाराजस्तु—

आत्मप्रकाशनपरा चेष्टा चपलतोच्यते ।

इत्याह । चेष्टा तज्जनकप्रवृत्तिर्यथा—

कश्चित् कराभ्यामुपगूढनाल-
मालोलपत्राभिहतद्विरेफम् ।
परिस्खलत्केसरचक्रवालं
लीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार ॥ इति ।

"तच्चापलमनालोच्य कार्यकारित्वमुच्यते" इति शार्ङ्गदेवः ।

अनालोच्येति—([1]हितसाधनतामप्रमायेत्यर्थः)। हितसाधनताभ्रमजन्या प्रवृत्तिरिति यावत्। यथा—

अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्ग
लोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु ।
एतामजातरजसं कलिकामकाले
व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमल्लिकायाः[2] ॥ इति ।

अथ हर्षः—

"प्रसत्तिरुत्सवादिभ्यो हर्षः" इति धनिकः ।

प्रसत्तिः सुखविशेषः । यथा—

आयाते दयिते मरुस्थलभुवामुत्प्रेक्ष्य दुर्लङ्घ्यतां
गेहिन्या परितोषवाष्पकलिलामासज्य दृष्टिं मुखे ।
दत्त्वा पीलुशमीकरीरकवलान् वस्त्राञ्चलेनादरा-
दुन्मृष्टं करभस्य केसरसटाभाराग्रलग्नं रजः ॥

अथावेगः । तत्र—

"आवेगः सम्भ्रमोऽस्मिन्नभिसरजनिते शस्त्रनागाभियोगे" इत्यादि धनिकः ।
"आदरातिशयाच्चेतस्यावेगः सम्भ्रमो मतः" इति महाराजः ।
तेनोत्साहहर्षशोकभयादिना क्रियासु त्वरिता प्रवृत्तिरावेग इति सङ्कलितार्थः ।
यथा—

तनुत्राणं तनुत्राणं शस्त्रं शस्त्रं रथो रथः ।
इति शुश्रुविरे विष्वगुद्भटाः सुभटोक्तयः ॥

अथ जडता । तत्र—

"अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः" इति धनिकः ।
"क्रियास्वपाटवं जाड्यम्" इति महाराजः ।

---

१. प्रकोष्ठघटकः पाठश्च० नास्ति । २. मालिकायाः—च० ।

गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्राऽपस्मार एव च ॥३२॥

"कार्याविवेको जडता" इति निश्शङ्कशङ्करः[1]।
तेन कर्तव्यविस्मरणं जाड्यमित्यवसीयते । अत[2] एव—

एवमालि निगृहीतसाध्वसं शङ्करो रहसि सेव्यतामिति ।
सा सखीभिरुपदिष्टमादरान्नास्मरत् प्रमुखवर्तिनि प्रिये ॥

इति धनिकोक्तमुदाहरणमपि सङ्गच्छते ।

अथ गर्वः । तत्र—

"गर्वोऽभिजनलावण्यबलैश्वर्यादिभिर्मदः" इति धनिकः ।
"गर्वोऽन्येषामवज्ञानमात्मसम्भावनादिभिः" इति महाराजः ।

तेन परेष्वपकर्षबुद्धिर्गर्व इति पर्यवस्यति । यथा—

धन्यास्ते कवयो यदीयरसनारङ्गस्थलीताण्डवे
नृत्यन्तीव सरस्वती लघुपदन्यासेन निष्क्रामति ।
अस्माकं रसपिच्छिले पथि गिरां देवी नवीनोदय-
त्पीनोत्तुङ्गपयोधरेव युवतिर्मान्थर्यमालम्बते ॥ इति ।

अत्र नीरसद्रुतकवीनालम्ब्य सरसकवेरवलेपः स्वदते ।

अथ विषादः । तत्र—

"प्रारब्धकार्यासिद्ध्यादेर्विषादः सत्त्वसंक्षयः" इति धनिकः ।
"विषादश्चेतसो ग्लानिः" इति महाराजः ।

प्रारब्धं कर्म न सिद्धम्, शत्रुभिर्नाशितमस्मद्बलमित्यादिज्ञानादुत्पन्नो दुःख-विशेषो विषादः । यथा—

"[3]आर्ये ताडके ! किमेतत् ? अम्बुनि मज्जत्यलाबुनि ग्रावाणः प्लवन्ते—

नन्वेष राक्षसपते[4]स्तुलितः प्रतापः
प्राप्तोऽद्भुतः परिभवो हि मनुष्यपोतात् ।

---

१. वङ्गदेशीयादिशूरविजयसेनस्य सुतो वल्लालसेनो मिथिलेशनान्यदेवस्य पराजयात् प्रसन्नेन पित्रा दत्तं निश्शङ्कशङ्करोपाधिं लब्ध्वा स्वनाम्ना निश्शङ्कपुर(कूढा)तप्पामपिप्रथदिति मिथिलातत्त्वविमर्शे ९८ पृष्ठे म० म०—परमेश्वरशर्माणः । २. अत एव—च० नास्ति । ३. हा आर्ये—च० । ४. तेः स्खलितः—च० ।

दृष्टः स्थितेन च मया स्वजनप्रमाथो
दौत्यं जरा च निरुणद्धि कथं करोमि ॥

अथौत्सुक्यम् । तत्र—

"कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं रम्येक्षारतिसम्भ्रमैः" इति धनिकः ।

महाराजेन त्वौत्सुक्यमुत्कण्ठेति व्यवहृतं लक्षितं च—

"उत्कण्ठेष्टानवाप्तौ योऽभिलाषः स्यात् तदाप्तये" इति ।

तेन त्वरितप्राप्त्यभिलाष औत्सुक्यं पर्यवस्यति । यथा—

आत्मानमालोक्य च शोभमान-
मादर्शविम्बे स्तिमितायताक्षी ।
हरोपयाने त्वरिता बभूव
स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेषः ॥ इति ।

अथ निद्रा । तत्र—

"मनस्सम्मीलनं निद्रा" इति धनिकः ।

"निद्रा व्यापारवैमुख्यमिन्द्रियाणां श्रमादिभिः" इति महाराजः ।

"निद्रेन्द्रियाणां प्रथमा निवृत्तिः स्वस्वगोचरात्" इति शार्ङ्गदेवः ।

(प्रथमेत्यनेन[1]) मिद्धासंयोगानुकूलमखिलेन्द्रियविमुखं मनःकर्म निद्रा, येन जनिते मनस्संयोगध्वंसे बहिरिन्द्रियाणां स्वस्वार्थनिवृत्तिरर्थतः सम्पद्यते । यथा—

प्रहरकमपनीय स्वं निदिद्रासतोच्चैः
प्रतिपदमुपहूतः केनचिज्जागृहीति ।
मुहुरविशदवर्णां निद्रया शून्यशून्यां
दददपि [2]गिरमुच्चैर्बुध्यते नो मनुष्यः ॥ इति ।

अत्र श्रोत्रेण संयुज्य मुहुर्विभज्यमानं मनः स्वदते ।

अथापस्मारः । तत्र—

"आवेशो ग्रहदुःखाद्यैरपस्मारो यथाविधः" इति धनिकः ।

यथाविध इत्यनेन समाख्याबलप्राप्तः स्मृतिभ्रंश इति फलति । निश्शङ्क-शङ्करोऽपि—

देवैर्नागैस्तथा यक्षैः पिशाचैर्ब्रह्मराक्षसैः ।
भूताद्यैश्च ग्रहैरुग्रैरावेशस्तत्स्मृते[3]स्तथा ॥

---

१. प्रथमेत्यनेन—च० नास्ति । २. खलु वाचम्—च०, गिरमन्तरिति च परत्र पाठः । ३. तिस्तथा—च० ।

सुप्तं प्रबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता ।

इति विनायकाद्यावेशमपस्मारविभावेषु गणयति स्म । यथा ममैव—

लुठति तटयोस्तारैराक्रोशति ध्वनिभिर्मना-
गुपनतरङ्गाः प्रत्युद्गम्य प्रतीच्छति निम्नगाः ।
पिबति तरणीभूय ज्योत्स्नाकरम्भमतो मतो
मम दहनतो दीप्ताद् दूनोदरो वरुणालयः ।। इति ।

अत्र जाठरज्वरविभावितोऽनार्यचेष्टानुभावितोऽपस्मारः स्वदते ।

अथ सुप्तम् । तत्र—

"सुप्तं निद्राश्रयम्"[1] इति धनिकः ।

तेन मिद्धायां नाड्यां मनःप्रवेशः सुप्तमिति फलति । पुरीतति मनःप्रवेशः सुषुप्तिस्तदेव सुषुप्तम्, मिद्धायां मनस्संयोगो निद्रेति दार्शनिकाः । यथा—

लघुनि तृणकुटीरे क्षेत्रकोणे यवानां
नवकलमपलालस्रस्तरे सोपधाने ।
परिहरति सुषुप्तं हालिकद्वन्द्वमारात्
कुचकलशमहोष्माबद्धरेखैस्तुषारैः ।। इति ।

अथ विबोधः । तत्र—

"विबोधः परिणामादेः" इति धनिकः ।

परिणामोऽभ्यवहारजरणं (निद्रापगमे[2] हेतुः ।)

"निद्राऽपगमहेतुभ्यः प्रबोधश्चेतनागमः" इति महाराजः ।

[3]शार्ङ्गदेवस्तु—

सुप्तान्तनिद्राच्छेदाभ्यामाहारपरिणामतः ।
शब्दस्वप्नादिभिः स्पष्टस्मृतेर्वा जाग्रतः स्थितिः ।। इत्याह ।

तेन स्वप्नसुषुप्त्योरन्ते मनसो बहिरिन्द्रियसंयोगो विबोध इति फलति । यथा—

चिरतररतखेदप्राप्तनिद्रासुखानां
चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धाः ।

१. भवम्—च० । २. प्रकोष्ठस्थः पाठश्च० नास्ति । ३. निश्शङ्क-शङ्करस्तु—च० ।

मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥३३॥

अपरिचलितगात्राः कुर्वते न प्रियाणा-
मशिथिलभुजचक्राश्लेषभेदं तरुण्यः ॥ इति ।

अथामर्षः । तत्र—

"अधिक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता" इति धनिकः ।

अभिनिवेशः क्रोधः, "क्रोधः कृतापराधेषु स्थिरोऽमर्षत्वमश्नुते" इति महाराजस्य दर्शनात् । निश्शङ्कशङ्करस्तु—"विद्याधनबलैश्वर्याधिकैर्मध्ये समं नृभिः । अधि-क्षेपादमर्षः स्यात् प्रतिकारस्पृहात्मकः ॥" इति प्रतिकारस्पृहात्मकामर्षमूचे[1] । यथा—

युष्मच्छासनलङ्घनांहसि[2] मया मग्नेन नाम स्थितं
प्राप्ता नाम विगर्हणा स्थितिमतां मध्येऽनुजानामपि ।
क्रोधोल्लासितशोणितारुणगदस्योच्छिन्दतः कौरवा-
नद्यैकं दिवसं ममासि न गुरुर्नाहं विधेयस्तव ॥ इति ।

अथावहित्थम् । तत्र—

"लज्जाद्यैर्विक्रियागुप्ताववहित्थाऽन्यविक्रिया" इति धनिकः ।

एकविक्रियानिह्नवतात्पर्यकं विक्रियान्तरमित्यर्थः ।

"अवहित्था तु हर्षादेर्लज्जाद्याकारगोपनम्" इति भोजः ।

"अनुभावपिधानार्थोऽवहित्थं भाव उच्यते" इति निश्शङ्कशङ्करः[3] । यथा—

एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥ इति ।

अथोग्रता । सा चामर्षप्रयुक्तं चण्डत्वम् । तच्च हिंसाप्रवृत्तिः । यथा—

उत्कृत्योत्कृत्य गर्भानपि शकलयतः क्षत्रसन्तानरोषा-
दुद्दामस्यैकविंशत्यवधि विशसतः सर्वराजन्यवंश्यान् ।
पित्र्यं तद्रक्तपूर्णह्रदवसनमहानन्दमन्दायमानं
क्रोधाग्निं कुर्वतो न खलु स विदितः सर्वभूतैः प्रभावः ॥ इति ।

अथ मतिः । तत्र—

"भ्रान्तिच्छेदोपदेशाभ्यां शास्त्रादेस्तत्त्वधीर्मतिः" इति धनिकः ।

भ्रान्तिच्छेदः शरीरादिभ्य आत्मादेर्विवेकः, उपदेशः कर्तव्यबुद्धिः ।

---

१. इति स्पृहामेवामर्षमूचे–च० । २. नाम्भसि–च० । ३. शार्ङ्गदेवः–च० ।

त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ।

"[1]शास्त्रार्थस्यानुसन्धानादर्थनिर्धारणं मतिः" इति महाराजः ।

"अपूर्वप्रतिभानं स्यान्मतिः" इति शार्ङ्गः ।

यथा—

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।
वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ।। इति ।

अथ व्याधिः । तत्र—

एकैकशो द्वन्द्वशो वा त्रयाणां वा प्रकोपतः ।
वातपित्तकफानां स्युर्व्याधयोऽङ्गे ज्वरादयः ।। इति शार्ङ्गदेवः ।

"विरहादेर्मनस्तापः शरीरातङ्कदो गदः" इति राजा ।

यथा—

अच्छिन्नं नयनाम्बु बन्धुषु कृतं चिन्ता गुरुभ्योऽर्पिता
दत्तं दैन्यमशेषतः परिजने तापः सखीष्वाहितः ।
अद्य श्वः [2]परिनिर्वृतिं व्रजति सा श्वासैः परं खिद्यते
विश्रब्धो भव विप्रयोगजनितं दुःखं विभक्तं त्वया ।। इति ।

अ ो द —

"अप्रेक्षाकारितोन्मादः" इति धनञ्जयः ।

"उत्कण्ठाहर्षशोकादेरुन्मादश्चित्तविप्लवः" इति महाराजः ।

उन्मादः पृथगुक्तोऽयं व्याधिष्वन्तर्भवन्नपि ।
अयं हि विप्रलम्भादौ वैचित्र्यं कुरुतेतमाम् ।। इति शार्ङ्गः ।

तद्विस्तरो मालत्यां नवमे, चतुर्थेऽङ्के चोर्वश्यामनुसन्धेयः ।

अथ मरणम् । तत्र—

मरणं सुप्रसिद्धत्वादनर्थत्वाच्च नोच्यते ।
वीरादावुच्यते यद्वा शृङ्गारेऽध्यवसायिता ।। इति धनिकः ।

अध्यवसायिमरणं यथा—

सम्प्राप्तेऽवधिवासरे क्षणमनु त्वद्वर्त्मवातायनं
वारं वारमुपेत्य निष्क्रियतया निश्चित्य किञ्चिच्चिरम् ।
सम्प्रत्येव निवेद्य केलिकुररीः सास्रं सखीभ्यः शिशो-
र्माधव्याः सहकारकेण करुणः पाणिग्रहो निर्मितः ।। इति ।

---

१. शास्त्रोक्तार्था—च० । २. पर—च० ।

त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः ॥३४॥

अथ त्रासः । तत्र—

"गर्जितादेर्मनःक्षोभस्त्रासः" इति धनिकः ।

"त्रासश्चित्तचमत्कार आकस्मिकभयादिभिः" इति राजा ।

"गात्रोत्कम्पी चमत्कारः सहसा त्रास उच्यते" इति शार्ङ्गदेवः ।

पूर्वानुभूतदुःखसाधनताके वस्तुनि तत्स्मरणप्रयुक्तो द्वेषो भयम्, तत्कालानुभूयमानदुःखसाधनताके वस्तुनि द्वेषस्त्रास इति विवेकः । यथा—

त्रस्यन्ती चलशफरीविघट्टितोरू-
र्वामोरूरतिशयमाप विभ्रमस्य ।
क्षुभ्यन्ति प्रसभमहो विनाऽपि हेतो-
र्लीलाभिः किमु सति कारणे तरुण्यः ॥ इति ।

अथ वितर्कः । तत्र—

"तर्को विचारः सन्देहात्" इति धनिकः ।
"ऊहो वितर्क इत्युक्तः पदार्थेषु यथामति" इति भोजः[1] ।
यत्र विप्रतिपत्तिः स्यात् संशयश्च विमर्शनम् ।
पक्षयोरुभयोरुक्ते माने साधकबाधके ॥

इत्यादि वितर्कविभावानाह निश्शङ्कशङ्करः ।

निर्णयोपायभूतोऽयमूहोऽनिष्टापादनरूपो वितर्कः । यथा—

किं लोभेन विलङ्घितः स भरतो येनैतदेवं कृतं
मात्रा स्त्रीलघुतां गता किमथवा मातैव मे मध्यमा ।
मिथ्यैतन्मम चिन्तितं द्वितयमप्यार्यानुजोऽसौ गुरु-
र्माता तातकलत्रमित्यनुचितं मन्ये विधात्रा कृतम् ॥ इति ।

अथवा—

कः समुचिताभिषेकादार्यं प्रच्यावयेद् गुणज्येष्ठम् ।
नूनं ममैव भाग्यात् सेवाऽवसरः कृतो विधिना ॥ इति ।

त्रयस्त्रिंशदिति परिगणनं प्रायिकम्, करुणाकैतवादेरेष्वनन्तर्भावात् । तस्माज्ज्ञानेच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखान्यान्तरशरीरधर्माश्च व्यभिचारिण इत्येव सारम् ।

---

१. भोजराजः—च० ।

निर्वेदस्यामङ्गलप्रायस्य प्रथममनुपादेयत्वेऽप्युपादानं व्यभिचारित्वेऽपि स्थायिताभिधानार्थम् । तेन—

निर्वेदस्थायिभावोऽत्र शान्तोऽपि नवमो रसः ।

भावा इति । एते व्यक्ताः सन्तो भावा भवन्तीति भावनिरूपणायैते निर्दिष्टाः, न तु विभावानुभावा इति सूच्यते ।

नामत इति । निर्वेदादिनामसमाख्यावलाद् योगार्थ एवैषां लक्षणमिति भावः । अष्टावेव नाट्ये रसा इत्युक्तम् । शान्तस्य हि नाट्येऽभिनयो न सम्भवति, काव्यारोहस्तु[1] सम्भवत्येव । यदाह धनिकः—

"शमप्रकर्षो निर्वाच्यो मुदितादेस्तदात्मता" इति ।

तत्र शान्तरसे शमः स्थायिभावः । स च द्विविधः—अविद्यापरिहारेणात्मनश्चिदानन्दोल्लासः, अविद्यावच्छिन्नस्यात्मनः स्थूलसूक्ष्मशरीरपरिहारेण [2]स्वस्वरूपोल्लासः । तत्राद्यो नाभिनेतुं शक्यते, न च काव्यमारोहति, न वा सामाजिकैरास्वादयितुं शक्यते, अननुभूतचरत्वात् । यदाह धनिकः—"श्रुतिरपि तं[3] नेति नेत्यन्यापोहेनाह, न च तथाभूतस्य शान्तरसस्य सहृदयाः स्वादयितारः सन्ति" इति ।

द्वितीयस्तु "सुखमहमस्वाप्सम्, न किञ्चिदवेदिषम्" इति स्मरणदर्शनात् सुषुप्तावनुभूयत इति निर्वक्तुमास्वादयितुं च शक्यत इत्येके[4] ।

धनिकस्तु मुदितामैत्रीकरुणोपेक्षाणां मोक्षोपायभूताना[5]मास्वादनीयतामाह—"अथ तदुपायभूतो मुदितामैत्रीकरुणोपेक्षालक्षणः" इत्यादिना ग्रन्थेन ।

ग्रन्थकृत्तु—मुदितादीनामपि मध्ये विषयोपेक्षैवास्वादनीया, स एव निर्वेदः ।

यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ।।

इत्यादिना ध्वनिकृदभिमतस्तृष्णाक्षयोऽप्युपेक्षैव, न तु ध्वंसः, तस्यानास्वादनीयत्वादित्याशयेन निर्वेदमेव रसान्तरस्थायित्वेन व्यवस्थापयितुमुपक्रमते—**निर्वेदस्येत्यादिना** । रागिणाममङ्गलत्वेना[6]नभिमतः, परमार्थतस्तु परममिदं मङ्गलमित्यावेदयितुं **प्रायस्येत्युक्तम्** । **व्यभिचारित्वेऽपीति** । रसान्तरे व्यभिचार्यपि, शृङ्गारे हासवदसौ निर्वेदः शान्ते स्थायी भवतीत्याशयः । **'स्थायिभावोऽत्र' इति** पाठः । **अत्र काव्ये** । नाट्ये त्वभिनेयत्वाभावादेव न शान्तरससम्भव इति भावः ।

---

१. [illegible] च० । २. स्व—च० नास्ति । ३. 'स एष' इत्यधिकम्—च० । ४. एके—च० नास्ति । ५. 'मपरशमाना' इत्यधिकम्—च० । ६. नाभिमतः—च० ।

यथा—

अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा
मणौ वा लोष्ठे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।
तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्ति दिवसाः
क्वचित् पुण्येऽरण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥४४॥

देवपाणिस्तु—

मन्दस्पन्दं रहश्चित्तमानन्दाश्रुप्लुते दृशौ ।
रोमाञ्चकञ्चुका मूर्त्तिर्मोक्षशास्त्रार्थदर्शनम्[1] ॥
ब्रह्मविद्योपदेशश्च सोऽहमित्यादिकीर्त्तनम् ।
नासाग्रसङ्गते नेत्रे ज्ञानमुद्राप्रदर्शनम् ॥
इत्यादयोऽनुभावाः स्युः ।

इत्यादिना निश्शङ्कशङ्करेण शान्तरसप्रकाराणां दर्शितत्वात्, "शृङ्गार-हास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः । बीभत्साद्भुतशान्ताश्च नव नाट्ये रसाः स्मृताः ॥ एते नव रसाः सृष्टा द्रुहिणेन स्वयम्भुवा ।" इति भरततन्त्राच्च शान्तो नाट्ये रसोऽ-[2]स्तीत्याह ।

धनिकस्तु—

रत्युत्साहजुगुप्साः क्रोधो हासः स्मयो भयं शोकः ।
शममपि केचित् प्राहुः पुष्टिर्नाट्येषु नैतस्य ॥

इत्युक्त्वा त्रिवर्गफलके नाट्ये[3] शमेन न निर्वहणसन्धिर्निर्वहतीत्यभिप्रैति ।

अहौ वेत्यादि । अत्र सर्वत्र समदृष्टिशिवशब्दप्रलापादिभिरनुभावैरुल्लासितो हर्षादिव्यभिचारी शमः स्थायिभावः ।

[4]अथ भावः । साधारणीकरणव्यापारबलात् स्वान्तःकरणवृत्त्यभेदेन सामाजिकै-रास्वाद्यमानो रामादेरन्तःकरणवृत्तिर्भावः । रसस्तु तथाविधो भावः परिपोषापन्न उच्यते । परिपोषस्तु रतेरालम्बनरत्युपबृंहणम्, हासस्यालम्बनगतकैतवमौत्क-ण्ठ्याद्युपबृंहणम्, करुणे त्वालम्बनस्य रतिविभावत्वप्रकर्ष इत्यादि प्रणिधेयम् ।

---

१. चिन्तनम्—च० । २. पीति प्राह—च० । ३. नाटके—च० । ४. अथ भावः—द० नास्ति ।

रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाऽञ्जितः ॥३५॥
भावः प्रोक्तः

आदिशब्दान्मुनिगुरुनृपपुत्रादिविषया । कान्ताविषया तु व्यक्ता

ते च भावाः परिपोष[1]मनापन्ना रत्यादयोऽष्टौ, निर्वेदादयस्त्रयस्त्रिंशत्, सात्त्विकाः स्वेदादयोऽष्टावित्यूनपञ्चाशत् । रत्यादिस्तु समुचितालम्बनकः, तटस्थालम्बनकः, अनुचितालम्बनक इति त्रिविधः । आद्यो रसः, द्वितीयो भावः, तृतीयो रसाभास इति विवेक इति दिक् ।

रतिरिति हासादीनामप्युपलक्षकम् । देवादीत्यनेनालम्बनस्याननुरक्तत्वलक्षणं ताटस्थ्यं द्योत्यते । व्यभिचारीति सात्त्विकभावानामप्युपलक्षणम् । आत्मत्वेनाध्यस्तस्य प्राणस्य पृथिवीतत्त्वाध्यसनं स्तम्भ इत्यान्तरत्वादसौ भाव एव । अञ्जित इत्यनेन काव्यस्य तत्र विश्रान्तिरुच्यते । तेन रसोपकरणभूतानामान्तराणां व्यभिचारिसञ्ज्ञैव, न भावसञ्ज्ञेति भावः । आदीत्यादि । अत्र मुन्यादयोऽप्यसञ्जातप्रीतय एवोपगृहीताः । कान्ताविषयेति प्रीतिमद्विषयेत्यर्थः । व्यक्ता अन्योऽन्योपबृंहितप्रीतिका । यथा—"शून्यं वासगृहं विलोक्य" इत्यादौ । एवञ्च—

आ जानीया जननि चलितं मां वनायेति रामे
वध्वा चीरप्रतिवसनया सार्धमापृच्छमाने ।
स्तम्भः कण्ठग्रहमनिमिषं दर्शनं वाष्पपूरो
मन्यूत्पीडो वचनमरुणत् कोशलेन्द्रात्मजायाः ॥

इत्यादौ रामभक्त्युपबृंहितः कौशल्यावत्सलः,

बाष्पदुर्दिननिगूढतारकं
शूरसेनतनयस्य पश्यतः ।
शृङ्खलाकिणकठोरगुल्फयो-
र्निष्पपात पदयोर्यदूद्वहः ॥

इत्यादौ वसुदेववत्सलोत्सिक्ता भगवतो भक्तिः,

आजन्मनः सह निवासितया मयैव
मातुः पयोधरपयोऽपि समं निपीय ।

---

१. परिपोषापन्ना—च० ।

शृङ्गारः । उदाहरणम्—

कण्ठकोणविनिविष्टमीश ते
कालकूटमपि मे महामृतम् ।
अप्युपात्तममृतं भवद्वपु-
र्भेदवृत्ति यदि मे न रोचते ॥४५॥

हरत्यघं सम्प्रति हेतुरेष्यतः
शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः ।
शरीरभाजां भवदीयदर्शनं
व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम् ॥४६॥

एवमन्यदप्युदाहार्यम् ।

त्वं पुण्डरीकमुख बन्धुतया निरस्त-
मेको निवापसलिलं पिबसीत्ययुक्तम् ॥

इत्यादौ माधवप्रेमोन्मिषितो मकरन्दप्रणयरस एव प्रेयोनामनि प्रथमरसेऽन्तर्भूत इति स्मर्तव्यम् ।

कण्ठकोणेति । यत्र तु दैवतसमवेतो वत्सलो दैवतविषयायां रतौ गुणीभवति, तत्र रस एवासौ । यथा—

भाले भस्मललाटिकाविघटकाजस्रप्रणामव्रण-
व्रातोद्धूत[1]किणावकीर्ण[2]चिकुरे विन्यस्तपाणेर्विभोः ।
आधत्तार्घमनर्घमश्रुसलिलासारेण[3] निर्णिक्तया
दृष्ट्या केवलया शिलादसुकृतक्षीरोदतारापतिः ॥ इति ।

हरत्यघमित्यत्र यद्यपि नारदस्य भगवति प्रीतिरपि विद्यते, तथापि भगवद्भक्तिं सा नोपबृंहयति । नहि मुनेर्भक्तिमत्तया भगवत्समवेता भक्तिः प्रकृष्यते, न चापकृष्यत इति न रसो न वा रसाभास इति भाव एव । वत्सलां महाश्वेतामधिकृत्य

---

१. च्छून–च० । २. ङ्कुरे करुणया–च० । ३. लोद्गारेण–च० ।

अञ्जितव्यभिचारी यथा —

जाने कोपपराङ्मुखी प्रियतमा स्वप्नेऽद्य दृष्टा मया
मा मां संस्पृश पाणिनेति रुदती गन्तुं प्रवृत्ता पुरः
नो यावत् परिरभ्य चाटुकशतैराश्वासयामि प्रियां
भ्रातस्तावदहं शठेन विधिना निद्रादरिद्रीकृतः ॥४७॥

अत्र विधिं प्रत्यसूया ।

तदाभासा अनौचित्यप्रर्वातताः ।

तदाभासा रसाभासा भावाभासाश्च ।

वैशम्पायनस्य मन्मथानुगता रतिस्तु रसाभास एव[1], अत्यन्तानौचित्यात् । इत्थं चालम्बनप्रीत्या प्रकृष्यमाणा प्रीतिः प्रेयान्नाम रसः, शृङ्गारभक्तिवत्सलप्रेमोदयास्तद्विशेषा इति सिद्धम् ।

जाने कोपेति । जाने स्मरामि । अत्र विधिमिति । अत्रातीतत्वेनोपनिबध्यमानः स्वाप्निको विप्रलम्भः प्रधानतया सामाजिकाय न स्वदते, किन्तु 'अयं स रशनोत्कर्षी' इत्यादौ शृङ्गार इव गुणीभूय भासते । यः पुनरिदानीन्तन 'शठ'-पदप्रयोगादिभिरनुभावितो विधिं प्रत्यसूयाभावो ध्वननवृत्त्याऽनुभूयते, स एव प्रधानम् । 'त्वामालिख्य' इत्यादावप्यसूया प्रधानतया भासत एव, परन्तु तया[2] चित्रविप्रलम्भोपवृंहितया कृतान्तं प्रत्यसूया, वचनादिभिरनुभावैः शापविप्रलम्भः प्राधान्येनानुभाव्यते ।

न च 'जाने कोप' इत्यादौ विधिं प्रत्यसूयया पृथगनुभूयमानविप्रलम्भास्वादः, इदानीं सम्भोगिनोऽपि स्मर्यमाणविप्रयोगहेतौ विधावसूयायाः सम्भवेन तत्रैव काव्यविश्रामात् ।

अथैवं रसाङ्गतया भावस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यकेष्विदमुदाहर्तुमुचितमिति चेत्, न, एवमपि प्रधानीभूतभावांशे ध्वनित्वानपायादिति दिक् ।

परे तु—निराकाङ्क्षवाक्येन व्यञ्जनीयत्वमेव प्राधान्ये तन्त्रम्, 'त्वामालिख्य' इत्यादौ निराकाङ्क्षपादत्रयव्यङ्ग्यो विप्रलम्भः प्रधानमेव । 'जाने कोप' इत्यादौ पादत्रयं यावत्पदगर्भतया तावद्गर्भवाक्यसाकाङ्क्षमिति तदभिव्यङ्ग्यमप्रधानमेव, महावाक्यव्यङ्ग्योऽसूयाभाव एव प्रधानमित्याहुः ।

तदाभासा इत्यत्र तच्छब्देन रसमात्रस्य परामर्शो मा भूदतो व्याचष्टे—भावाभासाश्चेति । स्तुम इत्यादि । अत्र बहूनां यच्छब्दानामुपादानात्, 'मदननगरि'

---

१. इति–च० । २. तया–च० नास्ति ।

तत्र रसाभासो यथा—

स्तुमः कं वामाक्षि क्षणमपि विना यं न रमसे
विलेभे कः प्राणान् रणमखमुखे यं मृगयसे ।
सुलग्ने को जातः शशिमुखि यमालिङ्गसि बलात्
तपःश्रीः कस्यैषा मदननगरि ध्यायसि तु यम् ॥४८॥

अत्रानेककामुकविषयमभिलाषं तस्याः स्तुम इत्याद्यनुगतं बहुव्यापारोपादानं व्यनक्ति ।

भावाभासो यथा—

राकासुधाकरमुखी तरलायताक्षी
सा स्मेरयौवनतरङ्गितविभ्रमाङ्गी ।
तत् किं करोमि विदधे कथमत्र मैत्रीं
तत्स्वीकृतिव्यतिकरे क इहाभ्युपायः ॥४९॥

अत्र चिन्ताऽनौचित्यप्रवर्तिता । एवमन्येऽप्युदाहार्याः ।

इत्यनेन बहूपभोग्यत्वध्वननात्, 'ध्यायसि तु यम्' इत्यत्र तुकारेण ध्यानकर्मणि पुरुषे पूर्वक्रियाणां व्यवच्छेदस्य ध्यानक्रियायां प्राचीनकर्मव्यवच्छेदस्य वा लाभादर्थतः पुरुषभेदसिद्धेश्च बहुपुरुषविषया रतिरभिव्यज्यते । तत्र चालम्बनस्य नीचत्वपशुत्वादिवद् बहुत्वमप्यनौचित्यावहमिति ध्येयम् ।

मार्गणालिङ्गनादिक्रियाणामेकधर्मिकाणां वर्तमानता न सम्भवतीति तासां वर्तमानत्वनिर्देश एव कर्मभेदं गमयतीति चक्रवर्ती बभ्राम, भिन्नकर्मयोरप्यालिङ्गनमार्गणादिक्रिययोर्यौगपद्यासम्भवात् ।

राकेत्यादि । तरङ्गित उत्तरोत्तरं वर्धमानः । व्यतिकरः सम्पर्कः । अत्रेति । शृङ्गाराङ्गचिन्तायामननुरागित्वमालम्बनस्यानौचित्यावहमिति भावः । चिन्तेत्युपलक्षणम्, अनया चिन्तया ध्वनितो रतिभावोऽप्यालम्बनरतिप्रकृष्यमाणत्वाभावान्न रसः, किन्त्वनुचितालम्बनकत्वाद् भावाभास एव । 'स्तुमः कम्' इत्यादौ लेशतः कामुकानामपि रतिमत्ता प्रतीयत इति [1]स रसाभास इति स्मर्तव्यम् ।

१. स–द० नास्ति ।

भावस्य शान्तिरुदयः सन्धिः शबलता तथा ॥३६॥

क्रमेणोदाहरणम्—

तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनतटप्रश्लेषमुद्राङ्कितं
किं वक्षश्चरणानतिव्यतिकरव्याजेन गोपाय्यते ।
इत्युक्ते क्व तदित्युदीर्य सहसा तत् सम्प्रमार्ष्टुं मया
साश्लिष्टा रभसेन तत्सुखवशात् तन्व्या च तद् विस्मृतम् ॥५०॥

अत्र कोपस्य ।

एकस्मिञ्छयने विपक्षरमणीनामग्रहे मुग्धया
सद्यो मानपरिग्रहग्लपितया चाटूनि कुर्वन्नपि ।
आवेगादवधीरितः प्रियतमस्तूष्णीं स्थितस्तत्क्षणं
मा भूत् सुप्त इवेत्यमन्दवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितः ॥५१॥

एवमन्येऽपीति ।

[1]गामारुहम्मि गामे वसामि णअरट्ठिइं ण जाणामि ।
णाअरिआणं पइणो हरेमि जा होमि सा होमि ॥

इत्यादौ गर्वाभासादय इत्यर्थः ।

भावस्येत्यादि । शान्तिः पूर्वं सतोऽनन्तरमसत्त्वम् । उदयः पूर्वमसतोऽनन्तरं सत्त्वम् । सन्धिर्विरोधिनोः सहावस्थितिः । शबलता पूर्वमुपमृद्यापरस्य प्रादुर्भावः ।

तस्या इत्यादि । प्रश्लेष आश्लेषः, मुद्रा लेपसङ्क्रान्तिः, तयाऽङ्कितम्, इत्युक्ते मम गृहिण्येत्या[2]ख्याते । तन्मुद्राङ्कितं वक्षः ।

कोपस्येति । शान्तिरिति कारिकास्थेनान्वयः । कोपो नाम परापकारप्रतिकारस्पृहा, न तु क्रोधः स्थायिभावः । स्थायिभावोऽपि वा रसान्तरे व्यभिचारी भवत्येव । अत्रेर्ष्याविप्रलम्भः साकाङ्क्षवाक्योपात्तत्वात् परिपोषाभावाच्च गुणीभूतः, कोपशान्तिः प्रधानम् । तेन प्रसादेन यदि सम्भोगो नाभिव्यज्यते, तदेदमुदाहरणमनुसन्धेयम् ।

'पराङ्मुखं शयितया' इति वा पाठः । 'पराङ्मुखग्लपितया' इति पाठे पराङ्मुखी च ग्लपिता चेति कर्मधारयः । आवेगान्मन्योः । सुप्त इव चाटुकारव्यापाररहितः ।

---

१. "ग्रामरुहाऽस्मि ग्रामे वसामि नगरस्थितिं न जानामि । नागरिकाणां पतीन् हरामि या भवामि सा भवामि ॥" इति च्छाया । २. त्यर्थात्—च० ।

अत्रौत्सुक्यस्य ।

उत्सिक्तस्य [1] तपःपराक्रमनिधेरभ्यागमादेकतः
सत्सङ्गप्रियता च वीररभसोत्फालश्च मां कर्षतः ।
वैदेहीपरिरम्भ एष च मुहुश्चैतन्यमामीलय-
न्नानन्दी हरिचन्दनेन्दुशिशिरस्निग्धो रुणद्धयन्यतः ॥५२॥

अत्रावेगहर्षयोः ।

क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा
दोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतः स्वास्थ्यमुपेहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ॥५३॥

औत्सुक्यस्येति उदय इत्यनेनान्वितम् । अत्र पूर्ववाक्याल्लब्धस्य कोपस्य न शान्तिः प्रतीयते, व्यञ्जकाभावात् । तस्या इत्यादौ परवनितासम्भोगचिह्नविस्मरणमसाधारणं कोपशान्तेर्व्यञ्जकम् । औत्सुक्यं तु न तथा, उत्सुकानामपि मनस्विनीनां कोपदर्शनात् । अतो नात्र कोपौत्सुक्ययोः शवलता, नापि सन्धिः, कोपसहभावस्यापि व्यञ्जकाभावादप्रतीतेः, इत्यौत्सुक्योदय एवाय[1]मिति भावः ।

उत्सिक्तस्य दृप्तस्य । उत्फाल उत्कण्ठा । अत्रेति । आवेगो मुनिदर्शने त्वरान्वितो व्यापारः, हर्षः सीतालिङ्गनहेतुकः, तयोर्विरोधिनोर्यौगपद्यं नाम सन्धिरिहाभिव्यज्यते । वीरचरिते सीतयालिङ्गच प्रतिरुध्ययानभार्गवाभिगमनस्य राघवस्येयमुक्तिः ।

उर्वशीविरहितः पुरूरवा विप्रलंपति—क्वाकार्यमित्यादि । अकार्यं वेश्यासङ्गमादि । तेन नाहमकार्यं करवै, सोमकुलोत्पन्नत्वादिति वितर्कः कुलमित्यन्तेन ध्वनितः । सेत्यन्तेन वितर्कोपमर्दिवेश्यादर्शनौत्सुक्यम् । यत्तु—अकार्यमुर्वशीविरहादुद्बन्ध-

---

१. अयम्—च० नास्ति ।

अत्र वितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणशङ्कादैन्यधृतिचिन्तानां शबलता। भावस्थितिस्तूक्ता, उदाहृता च।

मुख्ये रसेऽपि तेऽङ्गित्वं प्राप्नुवन्ति कदाचन।

ते भावशान्त्यादयः, अङ्गित्वं राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवत्।

अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्थितिस्तु यः ॥३७॥

नादिना मरणमिति व्याख्यानम्, तन्न, तादृशवितर्कस्य दर्शनौत्सुक्योपमर्दनीयत्वाभावात्। श्रुतमित्यन्तेन मतिः, मुखमित्यन्तेन स्मृतिः, कृतधिय इत्यन्तेन शङ्का, दुर्लभेत्यन्तेन दैन्यम्, उपेहीत्यन्तेन धृतिः, धास्यतीत्यन्तेन चिन्ता व्यज्यते। ते च भावाः पूर्वापरयोरुपमर्द्योपमर्दकभावाच्छबलिता इति भावः।

ननु भावस्य शान्त्युदयावुक्तौ, स्थितिरपि भावान्तरसहिता कथिता, केवला तु कुतो नोक्तेत्यत आह—भावस्थितिस्तूक्तेति। उक्ता भावोक्त्या, उदाहृता भावोदाहरणेन।

ननु 'भूयोऽपि दृश्येत सा' इत्यादिनाऽवान्तरवाक्येनौत्सुक्यमभिव्यज्य विप्रयोगशृङ्गारोऽभिव्यज्यत इति रसध्वनिरेवायम्। न च विप्रयोगोऽत्र भावशबलतायां गुणीभूतो भवितुमर्हति, शबलतयाऽप्युन्मादाभिव्यञ्जनद्वारा प्रबन्धसहकारेण विप्रयोगस्य प्राधान्येनाभिव्यञ्जनादत आह—मुख्य इति। कदाचन प्रबन्धानालोचनदशायां मुक्तकेनानेन श्लोकेन खण्डवाक्यारूढतया शृङ्गारं गुणीकृत्य भावशबलता महावाक्यारूढतया प्रधानीकृत्य प्रत्याय्यत इत्यर्थः।

भावशान्त्यादय इति। भावाश्च तच्छान्त्यादयश्चेत्यर्थः। प्रधानस्य गुणीभावे लौकिकं दृष्टान्तमाह—राजेति।

इदमत्र चिन्तनीयम्—क्वाकार्यमित्यादौ समूहालम्बनात्मिका वाक्यार्थबुद्धिः, अथ वितर्कौत्सुक्यादीनां स्मरणम्, अनन्तरमेतैरुपलक्षितस्य पुरूरवसो वैयञ्जनिको बोधः, ततो न रतेराहृत्य स्मरणम्, औत्सुक्यादेरनुकूलस्येव, वितर्कधृत्यादेः प्रतिकूलस्य व्यभिचारिणः काव्यारोहात्, किन्तु शबलतामासाद्य काव्यं विश्राम्यति। प्रबन्धसहकारे तु शबलतया चापल्योन्मादौ व्यभिचारिणावुत्थाप्य रतिरनुसन्धीयते। अन्यथा वितर्कौत्सुक्ययोः परस्परप्रतिषेधपरिहारासम्भवादिति दिक्।

एवमलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यप्रकरणं परिसमाप्य लक्ष्यक्रमं प्रपञ्चयति—अनुस्वानेति। अनुस्वानः प्रतिशब्दः। अनुस्वानाभा संलक्ष्यक्रमा व्यङ्ग्यस्थितिर्यत्रेति विग्रहः।

शब्दार्थोभयशक्त्युत्थस्त्रिधा स कथितो ध्वनिः ।

शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यः, अर्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यः, उभयशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यश्चेति त्रिविधः ।

तत्र—

अलङ्कारोऽथ वस्त्वेव शब्दाद् यत्रावभासते ॥३८॥
प्रधानत्वेन स ज्ञेयः शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ।

वस्त्वेवेति [1]अनलङ्करणं वस्तुमात्रम् ।

आद्यो यथा—

उल्लास्य कालकरवालमहाम्बुवाहं
देवेन येन जरठोर्जितगर्जितेन ।
निर्वापितः सकल एव रणे रिपूणां
धाराजलैस्त्रिजगति ज्वलितः प्रतापः ॥५४॥

शब्दशक्त्युत्थोऽर्थशक्त्युत्थ उभयशक्त्युत्थश्चेति त्रैविध्यम् ।

तत्र शब्दशक्त्युत्थत्वं शब्दाभिधामूलव्यञ्जनाव्यापारारूढत्वम् । तत्र व्यङ्ग्यद्वैविध्यात् प्रथमस्य द्वैविध्यमाह—अलङ्कार इति । प्रधानत्वेन शब्दादवभासत इत्यन्वयः । शब्दस्य व्यञ्जकतायामर्थस्यापि सहकारित्वं प्रागभिहितमिति कथमस्यार्थशक्त्युत्थत्वं नोच्यत इत्याशङ्कामपनेतुं शब्दस्य प्राधान्यव्यपदेशबीजमुक्तम्—वस्त्वेवेति । अत्रेतिकारपरामृष्टं पदं बोध्यतासंसर्गेण वस्तुमात्रेऽन्वेति । तत्रापि मात्रपदमनलङ्करणमितिपदेन विवृतम् । 'अनलङ्कारम्' इति त्वपपाठः, तत्पुरुषे लिङ्गहानासम्भवात्, बहुव्रीहिणा चालङ्कारभेदाप्राप्तेः ।

उल्लास्येति । महाम्बुवाह इव कालकरवालः, जलानीव धारा इत्युपमितसमासः । तेन येन देवेन राज्ञा बलवद्गर्जितेन महाम्बुवाहसदृशं करवालमुल्लास्य, जलैरिव खड्गधाराभिः, समरे सकल एव रिपूणां प्रतापो निर्वापित इत्यन्वयबोधः । ततो यथायथं समासभेदाश्रयणेन कालकरवालसदृशमहाम्बुवाहस्येन्द्रस्य जलधाराणां देवादिपदैरुपस्थितिः । [2]तत्रेन्द्रेण धाराभिरग्नीनां प्रतापो निर्वापित इति

१. अनलङ्कारमिति पाठान्तरम् । २. तत इन्द्रेण—च० ।

अत्र वाक्यस्यासम्बद्धार्थाभिधायकत्वं मा प्रसाङ्क्षीदिति प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरुपमानोपमेयभावः कल्पनीय इत्यत्रोपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः।

तिग्मरुचिरप्रतापो विधुरनिशाकृद् विभो मधुरलीलः ।
मतिमानतत्त्ववृत्तिः प्रतिपदपक्षाग्रणीर्विभाति भवान् ॥५५॥

वैयञ्जनिको बोधः । तत्रापि बोधे शक्यवाक्यार्थोऽपि विषयीभवति, तत इन्द्र इव राजेति बोधः । तत्र राजधर्मः [1]पिण्डीभूत इन्द्रधर्मतया भासत इति प्रक्रिया ।

अत्रेति । अत्रोपमानोपमेयभावो व्यङ्ग्य इत्यन्वयः ।

नन्वत्रेन्द्रवृत्तान्तमभिव्यज्यैव काव्यं विश्राम्यति, न पुनरिन्द्रेण सह राज्ञ उपमानोपमेयभावोऽपि प्रतीयत इति शब्दशक्त्युत्थवस्तुध्वनेरेवेदमुदाहरणमित्यत आह—वाक्यस्येति । प्राकरणिकासम्बद्धः प्राकरणिकविषयकरतिभावानुपकारी, योऽर्थ इन्द्रलक्षणः, तदभिधायकत्वं स्वातन्त्र्येण तद्बोधकत्वम्, मा प्रसाङ्क्षीद् न युज्यत इति हेतोः, प्राकरणिकगोचररतिभावोपकारी, तयोरुपमानोपमेयभावो व्यङ्ग्य इत्यर्थः ।

यत्तु—अप्राकरणिकं यदि प्राकरणिकोपमानं न स्यात्, तत्सम्बद्धमेव न स्यात्, सम्बन्धाभावादिति प्रसङ्गसहकृतेनानुमानेनोपमानोपमेयभावः प्रतीयत इत्यर्थः । अन्यथा व्यञ्जनायां दर्शिततर्कस्यानुपयोगादिति चक्रवर्तिव्याख्यानम्, तदसत्, उपमाया अनुमेयत्वेऽलङ्कारध्वनित्वासम्भवात् ।

ननु "उल्लास्य कालकरवाल" इत्यादौ नोपमाध्वनिः, किन्त्वेकदेशविवर्तिरूपकम् । 'कालकरवाल' इत्यादौ 'धाराजलैः' इत्यत्र च मयूरव्यंसकादिसमासः । देवपदवद् धारापदमप्यासारव्यञ्जकं वा । तथा च देवपदधारापदाभ्यां शब्दशक्तिमूलिकया व्यञ्जनयेन्द्रासारयोः, रणपदरिपुपदप्रतापपदानामर्थशक्तिमूलिकयाऽरण्यदवानलसञ्ज्वराणामनुसन्धाने, येन राजशक्रेण खड्गमेघमुल्लास्य रणारण्ये रिपुदवानलानां खड्गधारासारजलैः प्रतापसञ्ज्वरो निर्वापित इति बोधः ।

न चासावलङ्कारध्वनेर्विषयः, पदार्थस्मरणमात्रोपक्षीणत्वाद् व्यञ्जनाया वाक्यभूमिकायामेव रूपकावगमात् । अन्यथा 'विद्वन्मानसहंस' इत्यादावपि रूपकध्वनित्वापत्तेरत उदाहरणान्तरमाह—तिग्मेत्यादि । द्विषां तिग्मः, सुहृदां रुचिरः प्रतापो यस्य सः, तथा विधुराणामहितानां निशाऽप्रतिपत्तिस्तत्कर्ता, हे विभो !

१. धर्मपिण्डीभूत इन्द्रधर्मः साधारणधर्मतया—च० ।

अत्रैकैकस्य पदस्य द्विपदत्वे विरोधाभासः ।

अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षद प्रभो ।
अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामसि ॥५६॥

अत्रापि विरोधाभासः ।

मधुरा लीला यस्य सः, मतिमानयोस्तत्त्वे वृत्तिर्यस्य सः, प्रतिपदं सर्वव्यवसायेषु पक्षाणामग्रणीर्भवान् विभातीत्यर्थः ।

अत्रेति । एकस्य पदस्य समासस्य द्विपदत्वे तद्भ्रमे सति विरोधाभासः समभिव्याहृतपदार्थयोर्विरोधः शब्दशक्तिमूलव्यञ्जनागम्यः । तथा हि—तिग्मरुचिः अप्रतापः, विधुः अनिशाकृत्, मधुः अलीलः, मतिमान् अतत्त्ववृत्तिः, प्रतिपत् अपक्षाग्रणीरिति द्वैपद्ये विरोधः परिस्फुरति ।

ननु तिग्मरुचिरप्रताप इति समासस्य शब्दशक्तिमूलध्वननव्यापारः पदद्वये वा स्यात्, तदर्थयोर्वा, तयोर्विरोधे वा ? नाद्यः, तस्य श्रोत्रादिगम्यत्वात् । नापि द्वितीयः, तत्र हि प्रकरणेन समासस्याभिधा नियम्येत[1], तिग्मरुच्यादिपदस्य वा ? प्रथमे नास्त्येव समासस्य तत्राभिधा । द्वितीये नियतार्थस्य तिग्मरुचिशब्दस्य प्रकरणसहस्रेणापि रवावभिधा न कुण्ठयितुं शक्यते । अत एव न तृतीयः, पदार्थयोरभिधामूलध्वननागम्यत्वे तयोर्विरोधस्य सुतरामतथात्वात् । अलङ्कारान्तरप्रतियोगिपदार्थयोरभिधामूलध्वननागम्यत्वादेव ह्यलङ्कारे तथा व्यपदेशः । तस्मात् समाससमुदायस्येव व्यासस्यापि श्रोत्रोपस्थितत्वात् तदर्थोऽभिधयैव गम्यते, अर्थशक्तिसमुत्थध्वननेन तयोर्विरोधः परिस्फुरतीत्यभ्युपेयम् । एवमेव पेलवादिपदान्तर्गतपेलादिशब्दादश्लीलार्थपरिस्फुरणम्, पेलशब्दस्यानेकार्थत्वाभावेन तदभिधाया नियन्तुमशक्यत्वात् ।

अथ समुदायस्यार्थवत्तया तदेकदेशस्यैकार्थकस्याभिधा[2] कुण्ठिता भवति, नहि कमलशब्दान्तर्गतो मलादिशब्दोऽपि कस्यचिदभिधायक इति सार्थकसमाससमुदायान्तर्गतैकदेशस्य स्वार्थे व्यञ्जना स्वीकार्येति चेत्, न, एवमपि समुदायेन वाचकानामवयवपदानामनुसन्धानम्, तेन स्वस्वार्थस्मरणमिति पक्षे विरोधाभासस्यभिधामूलध्वननगम्यत्वानुपपादनादत उदाहरणान्तरमाह—**अमित इति** ।

अत्रापि पूर्वार्धे पञ्चम्यन्तसमिच्छब्दव्यञ्जितेन श्रोत्रोपस्थितेन वा समितशब्देन यद्यभिधयैव मितसहितस्योपस्थानम्,[3] तदापि द्वितीयार्धे निस्संशयमभिधामूलव्यञ्जनाव्यापारगम्यत्वं विरोधाभासस्येति भावः ।

---

१. म्यते–च० । २. प्यभिधा–च० । ३. स्थापनम्–च० ।

निरुपादानसम्भारमभित्तावेव तन्वते ।
जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शम्भवे ॥५७॥

अत्र व्यतिरेकः ।

अलङ्कार्यस्यापि ब्राह्मणश्रमणन्यायेनालङ्कारता ।

वस्तुमात्रं यथा--

पंथिअ ण एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे ।
उण्णअ-पओहरं पेक्खिऊण जइ वससि ता वससु ॥५८॥

अत्र यद्युपभोगक्षमोऽसि तदा आस्स्वेति व्यज्यते ।

शनिरशनिश्च तमुच्चैर्निहन्ति कुप्यसि नरेन्द्र यस्मै त्वम् ।
यत्र प्रसीदसि पुनः स भात्युदारोऽनुदारश्च ॥५९॥

अत्र विरुद्धावपि त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत इति ध्वन्यते ।

शब्दशक्त्या वस्तुध्वननपरम्परामुखेनालङ्कारध्वननस्थलमुदाहरति—निरुपादानेति । उपादानं कर्मेन्द्रियं करचरणादि । चित्रं नानास्वभावकम् । कलया चन्द्रकलया श्लाघ्याय । अत्र कलापदेन शिल्पस्य, चित्रपदेनालेख्यस्य ध्वननम्, ताभ्यां [1]हरस्य शिल्पिनः । तत्र चाक्षिप्ताया उपादानभित्त्याद्यपेक्षाया अन्वयः । अथ चित्रकराच्छूलिनो व्यतिरेकावगम इति दिक् ।

एकत्र ध्वनिव्यवहारमलङ्कारव्यवहारं च समर्थयते—ब्राह्मणेति ।

पंथिअ इति

पथिक ! नात्र स्रस्तरमस्ति मनाक् प्रस्तरस्थले ग्रामे ।
उन्नतपयोधरं[2] प्रेक्ष्य यदि वससि तद्वस ॥ इति च्छाया ।

अत्रेति । पओहरशब्देनाप्राकरणिकौ स्तनौ व्यज्येते, सत्थरशब्देन शास्त्रम् । तेन नास्त्यत्र निषेधकं शास्त्रम्, उन्नतस्तनौ प्रेक्ष्य वसेति प्राथमिको ध्वनिः । ततः स्तनप्रेक्षणेनोपभोगः, शास्त्रविरहेण च निर्भयतया क्षमता स्मार्यते । अथ व्यङ्ग्यवाच्यपदार्थकरम्बितो यद्युपभोगक्षमोऽसि तदाऽऽस्स्वेति बोधः ।

एवमलङ्कारप्रधानकानि वस्तुमात्रप्रधानकानि चोदाहरणान्युक्त्वाऽलङ्कारोपरक्तस्य वस्तुनोऽभिधामूलव्यञ्जनागम्यत्वमुदाहरति—शनिरिति । अनुदारः अनुगतदारः । तत्र पूर्वार्धव्यञ्जनीयमाह—अत्रेति । अशनिपदेन शनिविरोधी

१. चित्रकरस्य–च० । २. पयोधरान्–च० ।

अर्थशक्त्युद्भवोऽप्यर्थो व्यञ्जकः सम्भवी स्वतः ॥३९॥
प्रौढोक्तिमात्रात् सिद्धो वा कवेस्तेनोम्भितस्य वा ।
वस्तु वाऽलङ्कृतिर्वेति षड्भेदोऽसौ व्यनक्ति यत् ॥४०॥
वस्त्वलङ्कारमथवा तेनायं द्वादशात्मकः ।

स्वतः सम्भवी न केवलं भणितिमात्रनिष्पन्नो यावद् बहिरप्यौचित्येन सम्भाव्यमानः । कविना प्रतिभामात्रेण बहिरसन्नपि निर्मितः, कवि-

व्यञ्जनयाऽनुसन्धीयते । ततश्च विरोधेन सहैककार्यजनकत्वस्य विरोधान्तरं परिस्फुरति । तत्समाधानाय त्वदनुवर्तनार्थमिवेति फलोत्प्रेक्षाऽभिव्यज्यते । ततो विरोधाभ्यामुत्प्रेक्षया च विशेषितस्यैककार्यकारित्वस्य वस्तुनोऽभिव्यक्तिरिति भावः । द्वितीयार्धे तु विरोधाभास एव व्यङ्ग्यः, विरोधस्य प्ररूढमात्रस्य प्रकृतबुद्धावननुप्रवेशे[1] विरोधाभासः, तत्प्रवेशे विरोध इति स्पष्टमुपरिष्टात् ।

अर्थेति । 'अर्थशक्त्युद्भवोऽप्ययम्, तेन द्वादशात्मकः' इति सम्बन्धः । तेन केनेत्याकाङ्क्षायां यदसौ षड्भेदो वस्त्वलङ्कारं वा व्यनक्तीत्युक्तम् । व्यञ्जकस्य षड् भेदानुपपादयति—**अर्थ** इत्यादिना वेतीत्यन्तेन । **भणितिमात्रे**त्यनेन काव्यतदुपजीवि[2]प्रमाणातिरिक्तप्रमाणानिष्पाद्यं शरीरं विशिष्टबुद्धिर्यस्येति लभ्यते । **यावत्** किन्तु । **बहिः** प्रमाणान्तरेणापि । **सम्भाव्यमानो** बोधयितुं योग्यः । योग्यतामेव विवृणोति—**औचित्येनेति** । धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन धर्मस्य बाधनिर्णयाभावेनेत्यर्थः ।

'अधरः कमलदलम्' इति रूपके कमलदलादिपदस्य तत्साधर्म्यवति लक्षणया, शक्यार्थ एव वा गुणाभेदसंसर्गेणाधरेऽन्वेति । न केवलं स्वरूपाभेदः, यावत् 'सैवेयं गुर्जरी' इत्यादौ जात्यभेद इव 'गौर्वाहीकः' इत्यादौ सम्भवति गुणाभेदोऽपि वाक्यार्थ इति स्वतः सम्भवित्वमेव, 'धम्मिल्लः श्यामलाङ्गः स्मरः' इत्यादौ धम्मिल्लस्मरगुणाभेदो लोके बाधित इति प्रौढोक्तिसिद्धत्वमेव ।

परे तु रूपकादिस्थल उपमानस्योपमेयस्य च निर्दिष्टसाधारणधर्मदर्शनमेवौचित्यम् । तच्च 'अधरः कमलदलम्' इत्यत्राधरे कमलदले च सम्भवत्येव । 'धम्मिल्लः स्मरः' इत्यादौ स्मरे उपमाने श्यामलाङ्गत्वादिसाधारणधर्मसम्बन्धो न दृष्ट इति प्रौढोक्तिसिद्धतैव । रूपकादिभिन्नस्थले तूद्देश्यजातीये क्वचिद् विधेयधर्मसम्बन्धदर्शनमेवौचित्यमित्याहुः ।

---

१. वनुप्रवेशे—च० । २. जीव्य—च० ।

निबद्धेन वा वक्त्रेति द्विविधोऽपर इति त्रिविधः। वस्तु वाऽलङ्कारो वाऽसाविति षोढा व्यञ्जकः। तस्य वस्तु वाऽलङ्कारो वा व्यङ्ग्य इति द्वादशभेदोऽर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिः। क्रमेणोदाहरणम्—

अलसशिरोमणि धुत्ताणं अग्गिमो पुत्ति धनसमिद्धिमओ।
इअ भणिएण णअङ्गी पप्फुल्लविलोअणा जाआ ॥६०॥

अत्र ममैवोपभोग्य इति वस्तुना वस्तु व्यज्यते।

धन्याऽसि या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि
विस्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु।

कविनेति। प्रतिभा उत्प्रेक्षाख्यज्ञानस्य करणम्, तन्मात्रेण प्रथमतो निर्मित उत्प्रेक्षाज्ञानेन[1] विषयीकृतः, पश्चाच्छ्रोतॄणां कविप्रौढोक्त्या सिद्ध इत्यर्थः। **कविनिबद्धेन** वेत्यनेनोम्भित[2]पदार्थो व्याख्यातः। कविरपि 'रघूणामन्वयं वक्ष्ये' इत्यादिना कविनिवद्ध एवेति तद्वारणाय—**वक्त्रेत्युक्तम्**। प्रवक्त्रेत्यर्थः। **अपरः** स्वतः सम्भवी। **त्रिविध इति व्यञ्जक** इत्यत्रान्वेति। **द्वादशेति**। स्वतः सम्भविनो व्यञ्जकस्य वस्त्वलङ्कारभेदाद् द्वैविध्यम्, तयोश्च वस्त्वलङ्कारव्यङ्ग्यद्वैविध्याच्चातुर्विध्यम्। एवं कविनिवद्धप्रौढोक्तिसिद्धयोरपि व्यञ्जकयोः प्रत्येकं चातुर्विध्यमिति द्वादश भेदा इत्यर्थः।

अलसेति। "अलसशिरोमणिर्धूर्तानामग्रिमः पुत्रि धनसमृद्धिमयः। इति भणितेन नताङ्गी प्रफुल्लविलोचना जाता॥" इति (छाया)। अत्र शिरोमणिपदस्य तत्सधर्मणि[3], प्रफुल्लपदस्य विस्तारिणि लक्षणा। तेन न स्वतः सम्भवित्वहानिः। अत्र च पूर्वार्धमात्रं ध्वनेरुदाहरणम्। तत्र हि आलस्येनाप्रवासित्वम्, धनसमृद्धयाऽनाकुलत्वम्, ताभ्यां चोपभोगयोग्यत्वम्, धूर्ततयाऽविदग्धाभिरप्रलोभनीयत्वम्, तेन मदितरयोषिदनुपभोग्यत्वं कुमार्या व्यज्यते। यदाह—**ममैवोपभोग्य इति**। सामाजिकस्य पूर्वार्धपरार्धाभ्यां मिलित्वा ममैवोपभोग्य इति मतिस्वरूपं व्यङ्ग्यम्। तच्च प्रफुल्लविलोचनत्वे वाच्ये गुणीभूत[4]मिति न ध्वनिप्रस्थानस्यायं

---

१. ज्ञाने विषयीकृतः—च०। २. नोत्तम्भित—च०। ३. धर्मिणि—च०। ४. भूत इति—च०।

नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण
सख्यः शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि ॥६१॥

अत्र त्वमधन्या, अहं तु धन्येति व्यतिरेकालङ्कारः ।

दर्पान्धगन्धगजकुम्भकपाटकूट-
सङ्क्रान्तिनिघ्नघनशोणितशोणशोचिः ।
वीरैर्व्यलोकि युधि कोपकषायकान्तिः
कालीकटाक्ष इव यस्य करे कृपाणः ॥६२॥

अत्रोपमालङ्कारेण सकलरिपुबलक्षयः क्षणात् करिष्यत इति वस्तु ।

विषयः । स्वतः सम्भविना वस्तुना वस्तुव्यञ्जनमुदाहृत्यालङ्कारव्यञ्जनमुदाहरति—धन्याऽसीति । प्रियसङ्गमे रतान्तरेष्वपीति सम्बन्धः । शतानीति शतसङ्ख्यानिष्ठबहुत्वविवक्षया साधु । एकामुद्दिश्य वचने वक्ष्यमाणेऽवधानदानाय सर्वा अप्युल्लिखति—सख्य इति । सुरतकथाप्रसङ्गे सम्बोध्यसख्या एकत्वं विस्मृत्य 'सख्यः' इति बहुत्वोपन्यास इत्यपि वदन्ति । अत्रेति । अत्र धन्यापदस्याधन्यायां लक्षणैव, अहं धन्येत्येतावदेव व्यङ्ग्यम्, मिलित्वा व्यतिरेकाभिव्यक्तिः सखीं प्रतीति चण्डीदासः । सामाजिकस्य तु स्वनिष्ठोत्कर्षबोधनेन गर्वभावो व्यज्यत इति ध्येयम् ।

दर्पान्धेति । निघ्नमत्यन्तसंश्लिष्टम् । अत्रोपमेति । उपमाशब्द उत्प्रेक्षापरः । कृपाणस्य कालीकटाक्षसादृश्यमात्रावगतौ रिपुक्षयकर्तृत्वं व्यङ्ग्यमेव न प्रतिभासेत, नहि तत्सदृशस्य तत्कार्यकारित्वनियमः । न चेवशब्दस्य तत्तादात्म्यसम्भावनावचनत्वेनोत्प्रेक्षास्वीकारे, शोणितशोणतायाः कोपकषायतायाश्च बिम्बप्रतिबिम्बाभावेन निर्देशो नोपपद्यते, उत्प्रेक्षायामनुगामिन एव साधारणधर्मस्य निर्देश्यत्वमिति वाच्यम्, "कण्ठे[1] लुठत्काञ्चनयज्ञसूत्रः संवीज्यमानः सितचामरैर्यः । श्यामो बभासे तडितोपगूढश्चलद्बलाकः किमु वारिवाहः ॥" इत्यादौ यज्ञसूत्रतडिदादेर्बिम्बप्रतिबिम्बभावेन निर्देशेऽपि किमुशब्दोपात्तया सम्भावनयोत्प्रेक्षादर्शनात् । कृपाणे कालीकटाक्षतादात्म्यसम्भावना तु वर्ण्यमाना तत्कार्यकारित्वं तत्सम्भावनां वा वीरसमवेतां कविसमवेतां वा व्यञ्जयितुं प्रभवतीति चण्डीदासः । वस्तुतस्तु सहजश्यामस्यौपाधिकशोणतया साधर्म्येणोपमायां निर्दिश्यमानायामितरकटाक्षस्या-

---

१. चण्डीदासकृतं पद्यमिति विश्वनाथः ।

गाढकान्तदशनक्षतव्यथा-
सङ्कटादरिवधूजनस्य यः ।
ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्
निर्दशन् युधि रुषा निजाधरम् ।।६३।।

अत्र विरोधालङ्कारेणाधरनिर्दंशनसमकालमेव शत्रवो व्यापादिता इति तुल्ययोगिता, मम क्षत्याप्यन्यस्य क्षतिर्निवर्ततामिति तद्बुद्धि-रुत्प्रेक्ष्यत इत्युत्प्रेक्षा च । एषूदाहरणेषु स्वतः सम्भवी व्यञ्जकः ।

कैलासस्य प्रथमशिखरे वेणुसम्मूर्च्छनाभिः
श्रुत्वा कीर्तिं विबुधरमणीगीयमानां यदीयाम् ।

प्युपमानता सम्भवतीति कालीकटाक्षस्योपमानता वर्ण्यमाना तदसाधारणधर्म-वत्तामपि गमयतीत्युपमापदं यथाश्रुतमेव ज्यायः ।

अत्रोपमानोपमेयसाधारणधर्माणां पारमार्थिकतासम्भवात् स्वतः सम्भ-वित्वमवसेयम् ।

निर्दशन्नमोचयदिति क्रिययोर्यौगपद्यं शत्रा[1] प्रत्याय्यते । निर्दंशनतन्मोचनयोश्च सामान्यतो विरोधः, (कर्मभेदाच्चाविरोध[2]) इत्यलङ्कारस्य स्वतः सम्भवित्वम् । तत्रारिवधूनामधरनिर्दंशनमोचनेनारीणां व्यापादनमाक्षिप्यते । तत्रारिव्यापादन-रूपे व्यङ्ग्यार्थे शत्रन्तोपात्तं निजाधरनिर्दंशनसमानकालिकत्वमप्यवसीयत इति क्रियाद्वययौगपद्यरूपः समुच्चय एव तुल्ययोगितापदेन वृत्तावुपन्यस्तः, प्राकरणि-कानामप्राकरणिकानामेव वा सकृद्धर्मसम्बन्ध[3]रूपायास्तुल्ययोगिताया इहासम्भ-वादिति ध्येयम् ।

व्यङ्ग्यमलङ्कारान्तरमाह—ममेति । बुद्धिरिच्छा, निवर्ततामित्याकारे-णाभिलापात् । उत्प्रेक्ष्यत इति निजाधरनिर्दंशनहेतुत्वेनेति[4] । तथा च हेतूत्प्रेक्षेयं स्वतः सम्भविना विरोधेनाभिव्यज्यत इति भावः । [5]एवमेकव्यञ्जकानुप्रविष्टयोः समुच्चयोत्प्रेक्षयोः सङ्कर एवायम्, न तु व्यङ्ग्ययोर्विकल्प उत्प्रेक्षा चेत्यत्र चकार-श्रवणादिति चण्डीदासः ।

१. शतृप्रत्ययेन । २. प्रकोष्ठस्थः पाठश्च० नास्ति । ३. सम्बन्ध—च० नास्ति । ४. नेत्यादि—च० । ५. एवम्—च० नास्ति ।

त्रस्तापाङ्गाः सरसबिसिनीकाण्डसञ्जातशङ्का
दिङ्मातङ्गाः श्रवणपुलिने हस्तमावर्तयन्ति ॥६४॥

अत्र वस्तुना येषामर्थाधिगमो नास्ति, तेषामप्येवमादिबुद्धिजननेन चमत्कारं करोति त्वत्कीर्त्तिरिति वस्तु ध्वन्यते ।

केसेसु बलामोडिय तेण अ समरम्मि जअसिरी गहिआ ।
जह कन्दराहिं विहुरा तस्स दिढं कंठअम्मि संठविआ ॥६५॥

अत्र केशग्रहणावलोकनोद्दीप्त[1]मदना इव कन्दरास्तद्विधुरान् कण्ठे गृह्णन्ति इत्युत्प्रेक्षा, एकत्र सङ्ग्रामे विजयदर्शनात् तस्यारयः

कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नशरीरकेण व्यञ्जकेन वस्तुना वस्तुनो व्यञ्जनमुदाहरति— **कैलासस्येति** । **प्रथमशिखरे**ऽत्युच्चशिखरे । तेन दिग्गजानां दिगन्तवासित्वेऽपि श्रवणयोग्यता सूचिता । यद्वा कैलासत्वेन हरोपासनार्थमागमनं तेषां सूच्यते । **सम्मूर्च्छना** रागपर्याप्तिः । **त्रस्तापाङ्गा** इत्यनेन चाक्षुषी शङ्का लभ्यते । **श्रवणपुलिने** श्रवणतटे पुलिनाकारे श्रवणे वा । **वस्तुनेति**, श्रोत्रग्राह्यकीर्तिधर्मिकचाक्षुषशङ्का तद्धेतुकहस्तावर्तनादिस्वरूपेण कविप्रतिभानिष्पन्नशरीरेणेति शेषः । **येषामपीत्यादि** । अयं भावः—विदग्धैरर्थावगमशालिभिरर्थनिष्ठमौज्ज्वल्यसारस्यादिकं कीर्त्तावारोप्यते । एतदीयकीर्त्तेस्तु स्वाभाविकमेवौज्ज्वल्यादि । कथमन्यथा पशुभिरपि तत् प्रतीयते । ते खलु नार्थनिष्ठमौज्ज्वल्याद्यारोपयितुमर्हन्तीति व्यङ्ग्यशरीरमिति । एवमादिबुद्धिर्बिसिनीकाण्डत्वादिशङ्का, तज्जननानुकूलं चमत्कारं सारल्यौज्ज्वल्यादेरारोपं करोतीति वाक्यार्थः ।

अत्र व्यञ्जकशरीरे पुलिनरूपकबिसिनीकाण्डभ्रान्तिमतोः, व्यङ्ग्यशरीरे चार्थापत्त्यादेः सत्त्वेऽपि, तेषामलङ्काराणां वस्तुनि गुणीभावात् प्रधानं वस्त्वेवात्र निर्दिष्टमिति ध्येयम् ।

केसेसु इति । "केसेषु बलात्कृत्य तेन समरे जयश्रीर्गृहीता । यथा कन्दराभिर्विधुरास्तस्य दृढं कण्ठे संस्थापिताः ॥" इति च्छाया । **अत्रेति** । **जयश्रीरिति** स्त्रीत्वेन, तेनेति पुंस्त्वेन निर्देशात् तत्कर्तृकं जयश्रीकेशग्रहणं नायककर्तृकनायिका-

---

१. उद्दीपितेति पाठान्तरम् ।

प्रपलाय्य[1] गुहासु तिष्ठन्तीति काव्यहेतुरलङ्कारः। न प्रपलाय्य गतास्तद्वैरिणोऽपि तु ततः पराभवं सम्भाव्य तान् कन्दरा न त्यजन्तीत्यपह्नुतिश्च।

गाढालिंगण रहसुज्जुअम्मि दइए लहु समोसरइ।
माणंसिणीण माणो पीलणभीअव्व हिअआहिं ॥६६॥

अत्रोत्प्रेक्षया प्रत्यालिङ्गनादि तत्र विजृम्भत इति वस्तु।

केशग्रहणत्वेनाध्यवसीयते। तेन तदवलोकनाधीना मदनदीप्तिरभिव्यज्यते। सा च स्त्रीत्वेनाध्यवसितया कन्दरया कृते विधुरस्य पुंसः कण्ठग्रहे हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इत्युत्प्रेक्षालङ्कारो व्यङ्ग्य इत्यर्थः। दीप्तमदना इव गृह्णन्तीत्यत्र सिद्धसाध्यसमभिव्याहारलभ्यस्य कार्यकारणभावस्य सम्भावनमिवशब्देनोच्यत इति ध्येयम्।

ननु 'जह कन्दराहिँ' इत्यत्र यथाशब्देन कन्दराकण्ठग्रहे जयश्रीकेशग्रहणस्य हेतुहेतुमद्भाव उच्यते। अत एवैतादृशस्थले 'यथा येन कारणेन' इति विवृण्वते। तस्य वाच्यस्योपकारको व्यापारीभूताया मदनदीप्तेर्हेतुहेतुमद्भावादिरिति न ध्वनिप्रस्थानस्यायं विषय इत्यतो व्यङ्ग्यान्तरमाह—एकत्रेति। अस्मिंश्च हेत्वलङ्कारे व्यङ्ग्ये जयश्रीपदादीदां समासोक्तिर्नापेक्ष्यत इति वस्तुमात्रव्यङ्ग्यताऽपि युज्यते।

नन्वेवं कन्दराभिर्दृढं संस्थापिता इत्यत्र कन्दरायाः कर्तृत्वस्य दाढर्यादेश्च कथनं[2]न व्यञ्जनायामुपयुज्येतेत्यतो व्यङ्ग्यान्तरमाह—न [3]प्रपलाय्येति। गता इत्यनन्तरमनिशं निलीय तिष्ठन्तीति शेषः। तथा च कन्दराणामपरित्यागेन निलीयावस्थानमेवापह्नवनीयम्। मातृत्वादिनाऽध्यस्तायाः कन्दरायास्तदपरित्याग आरोप्य इत्यपह्नुतिशरीरम्। तत्र चारोप्ये कन्दराकर्तृकापरित्यागे हेतुत्वेन ततः पराभवसम्भावनं पूर्वार्धाभिव्यङ्ग्यमुत्प्रेक्ष्यत इत्युत्प्रेक्षाऽप्यत्र गर्भिता निर्दिष्टेति प्रणिधेयम्। यथाश्रुते तु पलाय्य गमनमपह्नवनीयं प्रतीयते, न च तत्स्थाने कन्दराभिरपरित्याग आरोपयितुं युज्यत इति ध्येयम्।

गाढेति। "गाढालिङ्गनरभसोद्यते दयिते लघु समपसरति। मनस्विनीनां मानः पीडनभीत इव हृदयात्॥" इति च्छाया। रभसो[4] बलात्कारः। अत्र पीडन-

---

१. पलाय्येति पाठान्तरम्। २. न—च० नास्ति। ३. प्र—च० नास्ति।
४. रभसो हर्षो वेगश्च।

जा ठेरं व्व हसन्ती कइवअणंबुरुहवद्धविणिवेसा ।
दावेइ भुअणमंडलमण्णं विअ जअइ सा वाणी ॥६७॥

अत्रोत्प्रेक्षया चमत्कारैककारणं नवं नवं जगद् अजडासनस्था निर्मिमीत इति व्यतिरेकः । एषु कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नो व्यञ्जकः ।

जे लंकागिरिमेहलासु खलिआ संभोअखिण्णोरई-
फारुप्फुल्लफणावलीकवलणे पत्ता दरिद्दत्तणम् ।
ते एण्हि मलआनिला विरहिणीणीसाससंपक्किणो
जाआ झत्ति सिसुत्तणे वि वहला तारुण्णपुण्णा विअ ॥६८॥

भयहेतुकत्वेनोत्प्रेक्ष्यमाणं मानस्याचेतनस्यापसरणं कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरं व्यञ्जकम् । मानापसरणकार्याणि प्रत्यालिङ्गनादीनि व्यङ्ग्यानीत्याह—**अत्रेत्यादि** ।

जा ठेरमिति । "या स्थविरमिव हसन्ती कविवदनाम्बुरुहवद्धविनिवेशा । दर्शयति भुवनमण्डलमन्यदिव जयति सा वाणी ॥" इति च्छाया । **स्थविरं** प्रजापतिम् । अत्र जडायाः कविवदनवृत्तेः शब्दात्मिकाया वाण्या हासादिकमसम्भावितमिति कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नशरीरत्वम् । **अत्रोत्प्रेक्षयेति** । जातावेकवचनम्, इवशब्दद्वयेन द्वयोरुत्प्रेक्षयोरभिधानात् । तथा हि—"लिम्पतीव तमोऽङ्गानि" इत्यादाविव वाणीकर्तृकं वाधितार्थवोधनमन्यभुवनमण्डलप्रदर्शनाभेदेनोत्प्रेक्ष्यते । तत्र च स्थविरोपहासः फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इति व्यतिरेकालङ्कारोपपादकमुपमेयोत्कर्ष-मुत्तरार्धाभिव्यङ्ग्यमाह—**नवमित्यादि** । क इव अणेत्यादिव्यङ्ग्यमाह—**अजडासनस्थेति** । ब्रह्मा जडे कमले वसतीति निष्कर्षः[1] । क्वचित् **'अजलासन'** इति, क्वचित् 'जलजासन' इति पाठस्तथा न चमत्करोति ।

कविनिवद्धप्रौढोक्तिनिष्पन्नशरीरेषु व्यञ्जकेषु वस्तुना वस्तुव्यक्तिरित्यादि-क्रमेणोदाहरति—**जे लंकागिरीत्यादिना** । "ये लङ्कागिरिमेखलासु स्खलिताः सम्भोगखिन्नोरगीस्फारोत्फुल्लफणावलीकवलने प्राप्ता दरिद्रत्वम् । त इदनीं मलयानिला विरहिणीनिश्श्वाससम्पर्किणो जाता झटिति शिशुत्वेऽपि वहलास्तारुण्य-पूर्णा इव ॥" इति च्छाया । **स्फारा** विस्तृताः । **उत्फुल्ला** उच्छूनाः ।

---

१. निकर्षः–द०

अत्र निश्श्वासैः प्राप्तैश्वर्या वायवः किं किं न कुर्वन्तीति वस्तुना वस्तु व्यज्यते ।

"सहि विरइऊणमाणस्स मज्झ धीरत्तणेण आसासम् ।
पिअदंसणविहलंखलखणम्मि सहसत्ति तेण ओसरिअम् ।।६६।।

अत्र वस्तुना कृतेऽपि प्रार्थने प्रसन्नेति विभावना, प्रियदर्शनस्य सौभाग्यबलं धैर्येण सोढुं न शक्यत इत्युत्प्रेक्षा वा ।

ओल्लोल्लकरअदंसणक्खएहिं तुह लोअणेसु मह दिण्णम् ।

अत्र तारुण्यपूर्णत्वोत्प्रेक्षा [2]सत्यपि नालङ्कारः, न ह्यालम्बनगतमिवोद्दीपनगतमपि तारुण्यं चमत्कुरुते, अचमत्कारिण्यास्तु सम्भावनायाः 'नूनं देवदत्तोऽयम्' इत्यादेरनलङ्कारत्वादिति वस्तुव्यञ्जकतायामेवेदमुदाहरणं बोध्यम् । किं किं न कुर्वन्ति कां कां कामिदशां न जनयन्ति, निश्श्वासैः प्राप्तैश्वर्या इति व्यञ्जकवस्तुनोऽनुवादमात्रम् ।

सहीति । "सखि विरचय्य मानस्य मम धीरत्वेनाश्वासम् । प्रियदर्शनविशृङ्खलक्षणे सहसेति तेनापसृतम् ।।" इति च्छाया ।

प्रियेति । प्रियदर्शनप्रयुक्तविशृङ्खलताधिकरणे क्षण इत्यर्थः । विशृङ्खलत्वमुत्तरलता । सहसेतीत्यत्रेतिकार एवपर्यायः । अचेतनस्य मानस्याश्वासनम्, धैर्यस्य तत्कर्तृत्वम्, अपसरणं च बाधितमिति न स्वतः सम्भवित्वम् । [3]अत्रेत्यादि । धैर्यापसरणेन मानक्षयरूपः प्रसादः, सहसापदार्थेन प्रार्थनादिस्वकारणनिरपेक्षत्वमुच्यते । तयोर्व्यञ्जनवैशिष्ट्यावगमाद् विभावनायां पर्यवसानमिति भावः । प्रियदर्शनेत्याद्युपादानस्य व्यङ्ग्यमाह—प्रियेत्यादि । इत्युत्प्रेक्षेति । इतीति लुप्तषष्ठ्यन्तम् । तथा चास्य प्रियदर्शनसौभाग्यस[हन]शक्ति[4]त्वस्यापसरणहेतुत्वेनोत्प्रेक्षेत्यर्थः । चकारादनयोरलङ्कारयोः संसृष्टिरिति [5]लभ्यते ।

ओल्लोल्लेति । "आर्द्रार्द्रकरजदशनक्षतै[6]स्तव लोचनयोर्मम दत्तम् । रक्तांशुकं प्रसादः कोपेन पुनरिमे नाक्रान्ते ।।" इति च्छाया । अत्र क्षतेन लोचनयोः

१. रअणेति पाठान्तरम् । रदनेति तच्छाया । २. सतो अपीति च्छेदः ।
३. अत्रेत्यादि—च० नास्ति । ४. क्य—च० । ५. भावः—च० । ६. तेन तव—च० ।

रत्तंसुअं पसाओ कोवेण पुणो इमे ण अक्कमिआ ॥७०॥

अत्र किमिति लोचने कुपिते वहसि ? इत्युत्तरालङ्कारेण न केवलमार्द्रनखक्षतानि गोपायसि, यावत् तेषामहं प्रसादपात्रं जातेति वस्तु ।

प्रसाददानमचेतनत्वादसम्भवीति न स्वतः सम्भवित्वम् । **वहसीत्युत्तरेति** । वहसीति प्रश्नोन्नायकश्रुतिविषयोत्तरस्वरूपोत्तरालङ्कारेणेत्यर्थः । इदमुपलक्षणम्—कोपरागमपह्नुत्य लोचनयोर्नखक्षतप्रतिविम्बारोपादपह्नुतिः । तत्रारोपविषये प्रतिविम्बे 'साधु युवाभ्यामहं निह्नूयमानमपि लक्षितमिति प्रीत्या नखक्षतेन प्रसाददानतादात्म्यं सम्भाव्यत इत्युत्प्रेक्षा च सम्भवतीति ध्येयम् । **गोपयसीत्यनन्तरं** मया लक्षितमिति शेषः । **यावत्** अपि तु । तथा च मयि न केवलमार्द्रनखक्षतोपलक्षणं वर्तते, किन्तु तेषां प्रसादपात्रताऽपीति वाक्यार्थः पर्यवस्यति ।

यथाश्रुते तु त्वत्कर्तृके नखक्षतकर्मके गोपने कैवल्यं निषिध्यते । स च निषेधश्चतुर्धोपपद्यते—कर्तरि कर्मणि वा गोपनातिरिक्तक्रियाकारकत्वेन, गोपनक्रियायां तदन्यकर्तृकर्मसम्बन्धेन च । यावदित्यादिवाक्यार्थो निरुक्तकैवल्यव्यतिरेकोपपादकः । यावदित्यव्ययस्य तु पूर्ववाक्यनिषेध्यकैवल्यव्यवच्छेद्यस्य सजातीयान्तरसम्बन्धसमुच्चयस्य विशेषरूपेणोपपादकत्वमेव द्योतनीयम् । न च मन्निष्ठप्रसादपात्रता तथा सम्भवतीत्यसङ्गतिरनुसन्धेया । यावदादिपदस्य द्वेधा वृत्तिः—क्वचित् पूर्ववाक्यविधेयेन सह विरोधो द्वितीयवाक्यविधेयान्वयी तदर्थः, 'न वायू रूपवान्' 'यावद् घटो रूपवान्' इत्यादौ रूपाभावरूपयोर्विरोधावगमात् । क्वचित्तु पूर्ववाक्यनिषेध्येन सह विरोधः, तथाविधस्तदर्थः, 'आकाशे न रूपम्, अपि तु शब्दः' इत्यादौ रूपशब्दयोरेव विरोधावधारणात् । 'न जले गन्धः, अपि तु पृथिव्यामेव गन्धः' इत्यादौ जलवृत्तित्वविरोधः पृथिव्यन्ययोगव्यवच्छेदे भासते ।

अथैवं 'न गच्छति चैत्रो यावत् पचति' इत्यादिवत् 'न गच्छति चैत्रोऽपि तु मैत्रः पचति' इत्यपि प्रयुज्येत, पाकगमनक्रिययोर्विरोधाविशेषात् । एवं 'न तेजसि रसोऽपि तु पृथिव्यामेव गन्धः', 'न पृथिव्यामेव रसोऽपि तु तेजसि रूपम्' इत्यपि प्रयुज्येत, तद्योगतदन्ययोगाभावयोः सामान्यत एव विरोधादिति चेत्, न, एवंविधे स्थले पूर्ववाक्योपपादकत्वस्य यावदादिनिपातार्थत्वात् । उपपादकत्वं च पूर्ववाक्यो-

महिलासहस्सभरिए तुह हिअए सुहअ सा अमाअन्ती ।
अणुदिणमणण्णकम्मा अङ्गं तणु अंवि तणुएइ ।।७१।।

अत्र हेत्वलङ्कारेण तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्तत इति विशेषोक्तिः । एषु कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरो व्यञ्जकः।

एवं द्वादश भेदाः ।

शब्दार्थोभयभूरेकः

यथा—

अतन्द्रचन्द्राभरणा　　समुद्दीपितमन्मथा ।
तारकातरला श्यामा सानन्दं न करोति कम् ।।७२।।

पात्तनिषेधव्याप्यत्वे सति, तदुद्देश्यवृत्तित्वम् । 'न केवलं चैत्रो भुङ्क्ते, किन्तु श्वसित्यपि' इत्यादौ चैत्रान्वितं यदि भोजनेतरक्रियासमुच्चयव्यवच्छेदात्मकं कैवल्यं निषेध्यम्, तदा तदुपपादकत्वमव्याहतमेव पाकादिक्रियासमुच्चयस्य । यदि[1] पाकान्वितं चैत्रेतरकर्तृसमुच्चयव्यवच्छेदात्मकं कैवल्यं निषिध्यते, तदा 'न केवलं चैत्रः पचति, किन्तु मैत्रोऽपि' इत्यादौ पाके चैत्रमात्रकर्तृकत्वोपपादकत्वमप्रतिहतमेव मैत्रादिकर्तृसमुच्चयस्य । एवमन्यत्रापीयं सूक्ष्मदृष्टिः सञ्चारणीयेति दिक् ।

प्रसादपात्रमिति । यदि न प्रसन्नानि मयि नखक्षतानि स्युः, तदा तानि लक्षयन्त्या ममेर्ष्यानलज्वालया सपदि भस्मीभाव एव भवेदिति भावः ।

महिलेति । "महिलासहस्रभृते तव हृदये सुभग साऽमान्ती । अनुदिन[2]मनन्यकर्मा अङ्गं तन्वपि तनयति ।।" इति च्छाया ।

तनयति तनूकरोति । हृदयस्य महिलासहस्राधारत्वादेर्बाधान्नायमर्थः स्वतःसम्भवी । **हेत्विति** । नायकहृदयभूमाववकाशालाभस्तनोस्तनूकरणे हेतुरिहोक्तः । इति **विशेषोक्तिरिति** । सत्यपि कारणानामखण्डत्वे फलाभाववचनमित्यर्थः ।

शब्दार्थेति । शब्दशक्तिमूलव्यञ्जनानिरपेक्षेणार्थव्यञ्जनेन शब्दशक्तिमूलव्यञ्जनव्यापारेण च यत्रैकोऽर्थः प्रतीयते, स ध्वनिरुभयशक्त्युत्थध्वनिरित्यर्थः ।

अतन्द्रेत्यादि । अत्र प्राकरणिक्यां रात्रौ, उन्मिषितचन्द्रभूषिता, मन्मथोद्दीपनकरी, चञ्चलनक्षत्रा रात्रिः कं पुरुषं नानन्दयतीति मुख्यवृत्तिजनितो बोधः ।

१. अथ–च० । २. दिवस–च० ।

अत्रोपमा व्यङ्ग्या ।

भेदा अष्टादशास्य तत् ॥४१॥

अस्येति ध्वनेः ।

ननु रसादीनां वहुभेदत्वेन कथमष्टादशेत्यत आह—

रसादीनामनन्तत्वाद् भेद एको हि गण्यते ।

स एव श्यामादिपदे स्त्रीलिङ्गसमभिव्याहारेण कमित्यत्र पुंस्त्वनिर्देशेन च समुद्दीपितमन्मथत्वरूपेणानुगामिना धर्मेण, चन्द्रपदातिशयोक्त्युपस्थापितस्य मुखस्य तारकापदातिशयोक्त्युपस्थापितमुक्तामणीनां च [1]वाच्याभेदाध्यवसायेन च कामिनीव रात्रिरिति व्यङ्ग्यमुपस्थापयितुं शक्यते । तदेव च चन्द्रपदस्य कर्पूरे, तरलपदस्य हारमणौ, तारकापदस्य कनीनिकायाम्, [2]श्यामापदस्य स्त्रीविशेषेऽभिधामूलया व्यञ्जनया प्रथममनुपस्थितताया निर्दोषकर्पूराभरणाया मन्मथोद्दीपिकाया नक्षत्रसदृशहारमध्यमणेश्चञ्चलकनीनिकाया ऋत्वनुरूपाङ्गस्पर्शायाः स्त्रियाः सादृश्यं निरुक्तरात्रौ वोध्यत इत्युभयशक्तिसमुत्थत्वं द्रष्टव्यम् ।

'निरुपादानसम्भारम्' इत्यादौ चित्रपदाभिधामूलकव्यञ्जनया यावदालेख्यं नोपतिष्ठते, तावच्चित्रकर एव नोपस्थितो भवतीति तदपेक्षया व्यतिरेको भगवति न गम्येत । 'निरुपादानसम्भारमभित्तौ जगत् तन्वते' एतावन्मात्राभिधाने तु न[3] चित्रकर एवोपस्थितः स्यात्, वेश्मनिर्मातुरपि तथोपस्थितिसम्भवादिति विशेषोऽवसेयः ।

अत्रोभयशक्त्युत्थो वस्तुध्वनिर्न सम्भवतीति शव्दशक्त्युत्थवदुभयरूपता नास्तीत्याशयेन कारिकायाम् 'एकः' इत्युक्तमिति चक्रवर्ती । व्यञ्जकानामर्थानां स्वतःसम्भवित्वादिभेदेन भिन्नतया तद्भेदप्रयुक्तो भेदो गणितप्राय इति स्वतन्त्रेच्छेन ग्रन्थकृतैकधैवोभयशक्त्युत्थो गणित इति तत्त्वम् ।

अष्टादशेति । अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यकात्यन्ततिरस्कृतवाच्यकौ द्वौ, अलक्ष्यक्रम एकः, शव्दशक्त्युद्भवौ द्वौ, अर्थशक्त्युद्भवा द्वादश, उभयशक्त्युद्भव एक [4]इति ।

---

१. वाच्याभेद्राभेदाध्यवसायेनेति पाठान्तरम् । २. अत्र 'वा' इत्यधिकः क्वचित् पाठः । ३. न–च० नास्ति । ४. एवमित्यादिः–च० ।

अनन्तत्वादिति। तथा हि—नव रसाः। तत्र शृङ्गारस्य द्वौ भेदौ, सम्भोगो विप्रलम्भश्च। सम्भोगस्यापि परस्परावलोकनालिङ्गनपरिचुम्बनादिकुसुमोच्चयजलकेलिसूर्यास्तमयचन्द्रोदयषड्तुवर्णनादयो बहवो भेदाः। विप्रलम्भस्याभिलाषादय उक्ताः। तयोरपि विभावानुभावव्यभिचारिवैचित्र्यम्। तत्रापि नायकयोरुत्तममध्यमाधमप्रकृतित्वम्। तत्रापि देशकालावस्थादिभेदा इत्येकस्यैव रसस्यानन्त्यम्, का गणना त्वन्येषाम्। असंलक्ष्यक्रमत्वं तु सामान्यमाश्रित्य रसादिध्वनिभेद एक एव गण्यते।

वाक्ये द्व्युत्थः

द्व्युत्थ इति शब्दार्थोभयशक्तिमूलः।

पदेऽप्यन्ये

अपिशब्दाद् वाक्येऽपि। [1]एकावयवस्थितेन भूषणेन कामिनीव पदद्योत्येन व्यङ्ग्येन वाक्यव्यङ्ग्यापि भारती भासते।

चुम्बनाद्यन्ता अनुभावाः, वर्णनाद्यन्तान्युद्दीपनानि, ऋत्वादीनां स्वरूपेणेव तद्वर्णनस्याप्युद्दीपनत्वमित्यभिप्रायः। भेदाः भेदकाः। तयोः सम्भोगविप्रलम्भयोः। विभावानामालम्बनानां वैचित्र्यं [2]धीरोदात्तत्वादिना, अनुभावानामालोकनादीनां वैचित्र्यमलसवलितत्वादिना, व्यभिचारिणां वैचित्र्यं निर्वेदत्वादिना। तत्रापि विभावानां मध्ये देशः शून्यगृहादिः, कालो वसन्तादिः, अवस्था [3]नवयौवनादिः।

वाक्य इति। वाक्य एवेत्यर्थः। प्रायशोऽनुगामिसाधारणधर्मप्रयोगं विना [4]नानार्थपदमात्रेण द्व्युत्थो नोत्थापयितुं शक्यत इति भावः।

अपिरुक्तसमुच्चयार्थक इत्याह—अपिशब्दादिति।

नन्वलक्ष्यक्रमस्य रसादेः पदव्यङ्ग्यत्वं न सम्भवति, तस्य विभावानुभावव्यभिचारिपरामर्षप्रभवत्वात्, तेषां चैकपदेनोपस्थापयितुमशक्यत्वादत आह—एकावयवेत्यादि। पदद्योत्येन एकपदार्थध्वननप्रत्यायितेन। व्यङ्ग्येन व्यभिचारि-

१. तथा च—"एकावयवसंस्थेन भूषणेनेव कामिनी। पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती॥" इति ध्वनिकारिका। २. धीरोद्धतत्व—च०। ३. नव—च० नास्ति। ४. नामार्थ इति पाठान्तरम्।

तत्र पदप्रकाश्यत्वे क्रमेणोदाहरणानि—

यस्य मित्राणि मित्राणि शत्रवः शत्रवस्तथा ।
अनुकम्प्योऽनुकम्प्यश्च स जातः स च जीवति ।।७३।।

अत्र द्वितीयमित्रादिशब्दा आश्वस्तत्वनियन्त्रणीयत्वस्नेहपात्रत्वादिसङ्क्रमितवाच्याः ।

खलव्ववहारा दीसन्ति दारुणा जहवि तहवि धीराणम् ।
हिअअवअस्सबहुमआ ण हु ववसाआ विमुज्झन्ति ।।७४।।

अत्र विमुह्यन्तीति ।

भावेन । वाक्यद्योत्या भारती रसादिस्वरूपा । तथा च—रसोपकारिणो व्यभिचार्यादेः प्रत्यायनमेव रसादेः पदवृत्तित्वमिति भावः ।

क्रमेण अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यादिक्रमेण ।

अत्रेति । आश्वासस्तज्जनितानिष्टशङ्काविरहः, नियन्त्रणं [1]वशीभूतत्वम्, स्नेहस्तत्सुखेच्छा, अनुकम्पा तु तद्दुःखहानेच्छा मुख्योऽर्थः । अत्र लक्ष्याणां धर्माणामतिशयो व्यङ्ग्यः । 'त्वामस्मि वच्मि' इत्यादौ वच्मीति क्रियापदस्योपदेशे, अस्मीति कर्तृकारकपदस्य हितैषिणि, त्वामिति कर्मपदस्यानुशासनीये लक्षणेति कारके च क्रियायां चाजहत्स्वार्थलक्षणासत्त्वात् कारकान्वितक्रियारूपवाक्यस्यैव [2]व्यञ्जकत्वम् । इह तु जीवतिक्रियाया लक्षकत्वेऽपि तत्कारकपदं न लक्षकमिति पदवृत्त्यैवेदमिति भावः ।

पदव्यङ्ग्यमत्यन्ततिरस्कृतवाच्यकध्वनिमुदाहरति—खलव्ववहारा इति । "खलव्यवहारा दृश्यन्ते दारुणा [3]यद्यपि तथापि धीराणाम् । हृदय[4]वयस्यबहुमता न खलु व्यवसाया विमुह्यन्ति ।।" इति च्छाया ।

इतीति । अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यकमिति शेषः । विमोहस्य प्राणिधर्मस्य व्यवसायेष्वसम्भवाद् विमुह्यतेर्विघ्नोपघातो लक्ष्यः, फलानुपधानं व्यङ्ग्यमिति । यद्यपि विमुह्यन्तीति नैकं पदम्, उपसर्गस्य पृथक्पदत्वात्, तथापि नेयं लक्षणा क्रियाकारकसमुदायस्वरूपवाक्यवृत्तिः, उपसर्गस्याकारकत्वादिति । एवमेव 'न चलति' इत्यादिसमुदायव्यञ्जनाऽप्यग्रेतनी न वाक्यवृत्तिरित्यवसेयम् ।

---

१. वशीकारः—च० । २. ध्वनिः—च० । ३. यदपि तदपि—च० । ४. रहस्य—च० ।

लावण्यं तदसौ कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः ।
तदा सुधास्पदमभूदधुना तु ज्वरो[१] महान् ॥७५॥

अत्र तदादिपदैरनुभवैकगोचरा अर्थाः प्रकाश्यन्ते ।

यथा वा—

मुग्धे मुग्धतयैव नेतुमखिलः कालः किमारभ्यते
मानं धत्स्व धृतिं बधान ऋजुतां दूरे कुरु प्रेयसि ।
सख्यैवं प्रतिबोधिता प्रतिवचस्तामाह भीतानना
नीचैः शंस हृदि स्थितो हि ननु मे प्राणेश्वरः श्रोष्यति ॥७६॥

अत्र भीताननेति । एतेन हि नीचैःशंसनविधानस्य युक्ततरता

पदवृत्तिरसध्वनिमुदाहरति—लावण्यमित्यादि । अत्रेत्यादि । अनुभूतार्थकेन तच्छब्देनातीतानुभवविषयोऽर्थः शक्त्यैव प्रत्याय्यते, साम्प्रतिकी स्मृतिस्तु व्यज्यते । तेन स्मृतिव्यभिचारिभावेन विप्रयोगो व्यज्यत इति भावः । अत्र बहुषु तच्छब्देषु स्मरणव्यञ्जकत्वेऽपि क्रियायां न तथात्वमिति न वाक्यवृत्तिरियं व्यञ्जनेति ध्येयम् ।

ननु पूर्वानुभूतविस्मृते वस्तुनि तच्छब्दप्रयोगाभावादधुना स्मर्यमाण एव तच्छब्दार्थं इति न स्मृतिरत्र तदादिपदव्यङ्ग्येत्यत उदाहरणान्तरमाह—यथा वेति । भीताननेत्यत्र भीधातोः कम्पादौ लक्षणा । तेन च नीचैः शंसनस्य यद् विधानं प्रवर्तना, तस्या युक्ततरता, युक्ततरं कारणं स्वविप्रियं प्रियो मा श्रौषीदिति शङ्का व्यज्यते ।

सा च शङ्का शृङ्गाराङ्गम्, "प्रियविप्रियजा शङ्का शृङ्गारे शार्ङ्गिणोदिता" इति स्मरणादित्याह—अत्रेत्यादि । एवञ्च वाक्यव्यङ्ग्यरसोपकारकभावाभिव्यञ्जकत्व(मेव पदस्य[२] रसव्यञ्जकत्व)मिति स्मर्तव्यम् ।

नन्वेवं भावस्यापि पदाभिव्यङ्ग्यत्वं सम्भवत्येव । तथा हि—

प्रसरति विषयेषु येषु रागः
परिणमते विरतेषु तेषु शोकः ।
त्वयि रुचिरुचिता नितान्तकान्ते
[३]शुचिपरिपाक शुचामगोचरोऽसि ॥

---

१. गश्चर्व्यंत–च० । २. प्रकोष्ठस्थः पाठश्च० नास्ति । ३. रुचिपरिपाकेति क्वचित् पाठः ।

गम्यते । भावादीनां पदप्रकाश्यत्वेऽधिकं न वैचित्र्यमिति न तदुदाह्रियते ।

रुधिरविसरप्रसाधितकरवालकरालरुचिरभुजपरिघः ।
झटिति भ्रुकुटिविटङ्कितललाटपट्टो विभासि नृप भीम ॥७७॥

अत्र भीषणीयस्य भीमसेन उपमानम् ।

भुक्तिमुक्तिकृदेकान्तसमादेशनतत्परः ।
कस्य नानन्दनिस्यन्दं विदधाति सदागमः ॥७८॥

काचित् सङ्केतदायिनमेव[1]ममुख्यया वृत्त्या शंसति ।

इत्यत्र परिपाके सर्वनिर्वाणेऽपि तव शौचं भावविकाराणां षण्णामभाव इत्यर्थकेन शुचिपरिपाकेति सम्बोधनपदेन ब्रह्मैव नित्यमिति मतिमभिव्यज्य भगवति भक्तिः परिपुष्यत इति भावादिध्वनेरपि पदधर्मत्वं कुतो नोदाहृतमत आह—भावादीनामिति । अधिकं पदवृत्त्यलक्ष्यक्रमध्वनित्वरूपोपाधिवहिर्भूतं वैचित्र्यमुपाधिः । तथा चालक्ष्यक्रमत्वेनैव विभजनात् तथाविधो भावोऽपि सङ्गृहीत इति भावः ।

पदप्रकाश्यं शब्दशक्त्युत्थालङ्कारध्वनिमुदाहरति—रुधिरेति । विसरः क्षरणम् । परिघो मुद्गरः । विटङ्कित उच्चावचीकृतः ।

अत्रेत्यादि । भीषणीयस्य भीमपदेनाभिधया वोधितस्य भीमसेनो व्यञ्जनागम्य उपमानमिति । तथा च भीमसेन इव भीषण इत्युपमालङ्कारोऽभिधामूलव्यञ्जनया पदप्रकाश्य इति भावः। 'उल्लास्य कालकरवाल' इत्यादौ देवपदधारापदादिनानापदवृत्तित्वादभिधामूलव्यञ्जनाया वाक्यगतत्वमेवेति भावः ।

पदप्रकाश्यमभिधामूलव्यञ्जनागम्यं वस्तूदाहरति—भुक्तीति । भुक्तिः स्वर्गादिः सुरतसुखस्य वा भोगः । मुक्तिरपवर्गो गृहव्यापारपरित्यागश्च । एकान्तसमादेशनमव्यभिचरितविधानं रहोगमनेङ्गितं च । सन्नागमो वेदादिः, सतः सुन्दरस्यागमनं च । अत्र सदागमशब्दस्य केवलमभिधामूलव्यञ्जना, अन्येषां पदानां तु योगादिनैव निर्वाहः । तत्र प्रकृत आगमः शास्त्रमेवाभिधागम्यं सत आगमनं तु व्यञ्जनागम्यम् । वैयञ्जनिकवुद्धावुद्देश्यस्त्वत्रोपपतिः । स च शास्त्रस्य स्वागमनस्य चोपमानोपमेयभावं न बुध्यते, किन्तु स्वैरिण्यां स्वागमनस्य श्लाघामवगत्यैव विश्राम्यतीत्याह—काचिदिति । सङ्केतदायिनमुपपतिं प्रति व्यङ्ग्यार्थ-

१. क्वचिन्मुख्ययेति पाठः ।

सायं स्नानमुपासितं मलयजेनाङ्गं समालेपितं
यातोऽस्ताचलमौलिमम्बरमणिर्विस्रब्धमत्रागतिः ।
आश्चर्यं तव सौकुमार्यमभितः क्लान्तासि येनाधुना
नेत्रद्वन्द्वममीलनव्यतिकरं शक्नोति ते नासितुम् ॥७९॥

अत्र वस्तुना कृतपरपुरुषपरिचया स्नाताऽसीति वस्तु अधुना-पदद्योत्यं व्यज्यते ।

बुबोधयिषया वक्ति । अमुख्यया वृत्त्या व्यञ्जनया । मुख्ययेति पाठेऽपि—अत्र शास्त्रे प्रधानीभूतयेत्यर्थः । तेनापि व्यञ्जना लभ्यते । 'पन्थिअ ण एत्थ' इत्यादौ यद्यपि नैकवाक्यगतयोः पदयोर्व्यञ्जकत्वम्, तथाप्येकव्यङ्ग्यार्थबोधानुकूलमभिधा-मूलव्यञ्जनं यत्र नानापदविश्रान्तं तत्रैव वाक्यगतत्वम् । 'पन्थिअ' इत्यादौ यद्युपभोगक्षमोऽसि तदास्स्वेति व्यङ्ग्यं द्वाभ्यामपि पदाभ्यामभिधामूलव्यञ्जनया प्रकाश्यत इति मन्तव्यम् ।

अर्थशक्त्युद्भवेषु वस्तुव्यङ्ग्यं वस्तुपदप्रकाश्यमाह—सायमिति । त्रिमुहूर्त्ता-वशिष्टे दिने सायम्पदप्रयोगः स्मार्तः[१] । तत्र [२]ग्रीष्महेतुकः क्लमः सम्भवत्येव । सायं विशिनष्टि—यात इति । विस्रब्धमत्वरितम्, आगमिधात्वर्थान्वयि । अभितः सर्वेष्ववयवेषु । व्यतिकरः परम्परा ।

अत्र वस्तुनेति । न तावदत्र विभावना, क्लमकारणस्य सौकुमार्यस्याभिधानात् । नाप्युक्तनिमित्ता विशेषोक्तिः, सन्तापशान्तिस्वरूपकार्यव्यतिरेकस्यानभिधानात्, क्लमस्य तदविनाभावेऽप्यताद्रूप्यात् । क्लमेन सौकुमार्यानुमानरूपं काव्यलिङ्गं सदपि बाध्यकक्षारूढत्वान्नालङ्कारः । अधुनापदेन हि कालान्तरे क्लमाभावः प्रतीयते, स एव सौकुमार्यस्य क्लमकारणताबुद्धिं प्रतिरुणद्धि । अत एवाधुनापदस्य प्राधान्येन व्यञ्जकत्वाभिप्रायेण पदप्रकाश्यध्वनाविदमुदाहृतमिति ध्येयम् ।

परेति । अत्र परपुरुषपरिचयमात्रं पदप्रकाश्यम् । स्नाताऽसीति वाक्या[३]-नुवादः । सोऽपि परपुरुषपरिचयस्वरूपेण पदप्रकाश्येन महावाक्यस्य व्यङ्ग्यं वक्तृ-सखीकर्तृ[४]कपरिहासादिकमुपकुरुते, एकदेशस्थितेन भूषणेनेव कामिनीत्यादि-प्रागभिधानादित्यभिप्रायेण महावाक्यव्यङ्ग्यस्योपलक्षकः । अत एव चाधुनापद-

१. इह सायम्पदात् पूर्वमेव 'स्मार्तः' इति च० । २. घर्म—च० । ३. च्या—च० ।
४. क्रिय—च० ।

तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका ।
तच्चिन्ताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा ॥८०॥
चिन्तयन्ती जगत्सूतिं परब्रह्मस्वरूपिणम् ।
निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गताऽन्या गोपकन्यका ॥८१॥

द्योत्यं वस्तुना व्यज्यत इत्यभिहितम् । तत्र द्योत्यं द्योत्येन परपुरुषपरिचयेनोपकृतमित्यर्थः ।

अत्रेदं बोध्यम्—यत् पदं निर्दिश्यमानविरोधिनमर्थापत्त्यादिप्रमाणसहकारेणाप्युपस्थापयितुं शक्नोति तस्य पदस्यासाधारणी व्यञ्जकता। यथा—'निश्शेषच्युतचन्दनम्' इत्यादौ प्रियस्य दूतीरमणादावधमपदस्य । 'अलससिरोमणि' इत्यादौ तु न तादृशं किमपि पदमिति वाक्यार्थ एव व्यञ्जक इति ।

वस्तुव्यङ्ग्यमलङ्कारं पदप्रकाश्यमुदाहरति—तदप्राप्तीत्यादि । अन्या गोपकन्यका निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गता । निरुच्छ्वासता प्राणानामात्यन्तिको विलयः, "न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ति, तत्रैव समवलीयन्ते" इति मोक्षप्रमाणेन[1] प्राणानां विलयस्वीकारात्, मोक्षस्य पातकपुण्यसत्त्वेऽसम्भवात्, तयोरात्यन्तिकं ध्वंसमुपपादयन् गोपकन्यकां विशिनष्टि । प्रथमश्लोकार्द्धाभ्यां दुःखसुखयोस्तावद्धानोपादानप्रयोजकः फलभूमा । स च द्वेधा—क्वचिद् वाहुल्यम्, क्वचिदौत्कट्यस्वरूपा जातिः । तदुभयं महत्पदविपुलपदाभ्यामुपादाय पिण्डीभूतं दुःखाह्लादयोरनुगमकतयोपात्तं तादृशभूमविशेषिते दुःखाह्लादपदे प्रकृतमप्राप्तिदुःखं चिन्ताह्लादं चाभिधत्तः । तत्र पुण्यक्षयपातकविलयसाधनत्वं सम्भवत्येव, तयोरपि दुःखाह्लादयोः पातकपुण्यफलत्वात्, तयोश्च फलनाश्यत्वात् । अशेषचयपदोपसन्दाने तु निश्शेषपापपुण्यक्षयसाधनत्वमन्यथाऽनुपपद्यमानं जन्मसहस्रभोग्यदुष्कृतसुकृतफलैः सह सर्वथैवाभेदमर्थापयति । तत्र चातिशयोक्तौ विपुलमहत्पदोपात्तं भूमाभेदेनाध्यवसितमौत्कट्यमेव साधारणधर्मतयोपतिष्ठत इत्यशेषचयपदयोर्मानान्तरसहकृतध्वननस्वरूपमसाधारणमतिशयव्यञ्जकत्वम्, अतिशयोक्त्योर्भेदान्नैकत्र व्यङ्ग्ये पदयोरसाधारणं व्यञ्जकत्वमिति न वाक्यगतत्वम् ।

न चात्र रूपकस्य सम्भवः, भेदेऽप्यभेदावगमरूपस्य रूपकफलस्य भेदांशमादाय प्रकृतपरिपन्थित्वेनार्थापत्त्यविषयत्वात्[2] । अत एव नोपमाऽपि, न तत्सादृश्येन

१. मोक्षमाणस्य—च० । २. कृतम्—च० ।

अत्र जन्मसहस्रैरुपभोक्तव्यानि दुष्कृतसुकृतफलानि वियोगदुःख-चिन्ताह्लादाभ्यामनुभूतानीत्युक्तम्। एवं चाशेषचयपदद्योत्ये अतिशयोक्ती।

क्षणदाऽसावक्षणदा वनमवनं व्यसनमव्यसनम्।
बत वीर तव द्विषतां पराङ्मुखे त्वयि पराङ्मुखं सर्वम्॥८२॥

अत्र शब्दशक्तिमूलविरोधाङ्गेनार्थान्तरन्यासेन 'विधिरपि त्वामनुवर्तते' इति सर्वपदद्योत्यं वस्तु।

तत्कार्यकारित्वमुपपाद्यत इत्याशयवानाह—जन्मेत्यादि। वियोगदुःखचिन्ता-ह्लादाभ्यां विषयाभ्यां तथाविधदुष्कृतसुकृत[1]फलान्यनुभूतानि विषयितां प्रापितानीत्युक्तमभिव्यक्तम्।

यद्वाऽशेषपुण्यपापक्षयसाधनत्वेन जन्मसहस्रोपभोग्यसुकृतदुष्कृतफलभोगा-भेदेन वियोगदुःखचिन्ताह्लादानुभवावध्यवसीयेते इत्येवम्परमिदं वेदितव्यम्।

अथवा जन्मसहस्रपदेन तत्कालो लक्ष्यते। तथा च तत्कालस्वरूपस्य कारणस्य, भोगस्वरूपस्य फलस्य[2] च पौर्वापर्यविपर्ययस्वरूपातिशयोक्तिद्वयमत्र व्यञ्ज[3]-कत्वेनोपादीयते। 'धन्याऽसि' इत्यादौ तु न क्वापि पदे मानान्तरसहकृता व्यञ्जनेति वाक्यार्थ एव तत्र व्यञ्जकः।

[4]पदप्रकाश्यमलङ्कारव्यङ्ग्यं वस्तु दर्शयति—क्षणदेत्यादि। अक्षणदा अनुत्सवदा। अवनं रक्षकम्। व्यसनं द्यूतादि। अव्यसनम् अविस्तीर्णम्[5]। पराङ्मुखे करुणास्वरूपस्वधर्मपरित्यागिनि। पराङ्मुखं विरोधिधर्माभिसंसृष्टम्।

शब्दशक्तीति। शब्दशक्तिमूलव्यञ्जनागम्ये क्षणदाऽन्योन्याभावादौ क्षण-दात्वादिविरोधः प्रतिभासते। तस्याङ्गमर्थान्तरन्यासः। कथं क्षणदादेः स्वभाव-विरोधिसंसर्ग इत्याकाङ्क्षायां विशेषस्य सामान्येन सर्वस्य पराङ्मुखीभावेन समर्थन-मित्यर्थः। तत्रापि कथन्ताकाङ्क्षायां तव पराङ्मुखीभावो हेतुविधया निर्दिष्टः। तस्य हेतुता [6]त्वद्धर्मानुवर्तनमुद्रयैव सम्भवतीति प्रथमवाक्यार्थ एव सर्वस्य त्वदनु-

१. सुकृत—च० नास्ति। २. कार्यस्य—च०। ३. व्यङ्ग्यत्वेन—च०। ४. स्वतस्सम्भविनः—च० अधिकम्। ५. अवीनां मेषाणामसनं युद्धाय क्षेपण-मित्यन्यत्र। अवीरणमिति वा। ६. तद्—च०।

तुह वल्लहस्स गोसम्मि आसि अहरो मिलाणकमलदलो ।
इअ णववहुआ सोऊण कुणइ वअणं महीसमुहम् ।।८३।।

अत्र रूपकेण त्वयाऽस्य मुहुर्मुहुः परिचुम्बनं तथा कृतम्, येन म्लानत्वमिति मिलाणादिपदद्योत्यं काव्यलिङ्गम् । एषु स्वतः सम्भवी व्यञ्जकः ।

वर्तकत्वं विषयः । तत्र सर्वपदेन प्रक्रान्तमेवाभिधीयते, 'सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपौर्णमासौ' इत्यादिवत् । अप्रक्रान्तस्य विधेरनुवर्तकत्वं तु व्यङ्ग्यमेव । तत्र सर्वपदस्य मानान्तरसहकृतं व्यञ्जकत्वं स्थलान्तरे विधावपि तथाविधानुवर्तनबोधनानुकूलायाः शक्तेरपि सत्त्वात्, सर्वत्वावच्छेदेनानुवर्तकत्वबुद्धया विधित्वावच्छेदेनानुवर्तकत्वस्याक्षेपसम्भवाच्चेति भावः । विधेः पराङ्मुखीभावो वाच्य एव । तस्य त्वदनुवर्तकत्वं व्यङ्ग्यम्, तत्र विधौ सर्वशब्दस्य शक्तिस्वरूपं मानान्तरमपि वर्तत इति परे वदन्ति । 'दर्पान्धगन्धगज' इत्यादौ न तादृशं किमपि पदमिति वाक्यार्थ एव व्यञ्जकः ।

स्वतःसम्भविनाऽलङ्कारेणालङ्कारव्यञ्जनं पदप्रकाश्यमुदाहरति—तुहेत्यादि । "तव वल्लभस्य [1]प्रभाते आसीदधरो म्लानकमलदलम् । इति नववधूः श्रुत्वा करोति वदनं महीसम्मुखम् ।।" इति च्छाया । रूपकस्थले दलादिपदस्य स्वभावारुणत्वादिगुणवति लक्षणा, तस्य चाधराभेदो न बाधित इति वाच्यकक्षायां स्वतः सम्भवित्वमवसेयम् । मिलाणादीति । म्लानत्वेन हेतुना [2]समं सम्बन्धात्मकं मानान्तरमस्तीति तस्यासाधारण्यं बोध्यम् । वस्तुतो म्लानिः परिचुम्बनादिहेतुकेति काव्यलिङ्गावगमे म्लान्यंशे मिलाणपदस्य शक्तिस्वरूपं मानान्तरमस्तीति पदान्तरापेक्षया वैलक्षण्यम् । मिलाणादीत्यत्रादिपदेन गोसपदोपसङ्ग्रहः । प्रातःकाले हि म्लानिर्वर्ण्यमाना तदितरकाले तदभावमवगमयन्नंशमसाधारणं हेतुं गमयति ।

न चैवमेकत्र व्यङ्ग्ये पदद्वयस्यासाधारणव्यञ्जकतया वाक्यगतत्वमाशङ्कनीयम्, गोसपदं विनापि मिलाणपदेन तद्धेतूपस्थितिसम्भवात् । तेन विना गोसादिपदशतेनापि तदुपस्थितेरसम्भवादित्याशयः ।

मिलाणादीत्यनेन 'मिलाणकमलदलो' इति समासपदं गृह्यत इत्यपि वदन्ति ।

१. प्रातः—च० । २. समम्—च० नास्ति ।

राईसु चंदधवलासु ललिअमप्फालिऊण जो चावम् ।
एकच्छत्तं व[1] कुणइ [2]तिभुअणरज्जं विजम्भंतो ॥८४॥

अत्र वस्तुना येषां कामिनामसौ राजा स्मरः, तेभ्यो न कश्चिदपि तदादेशपराङ्मुख इति जाग्रद्भिरुपभोगपरैरेव तैर्निशाऽतिवाह्यत इति भुअणरज्जपदद्योत्यं वस्तु प्रकाश्यते ।

निशितशरधियाऽर्पयत्यनङ्गो
दृशि सुदृशः स्वबलं वयस्यबाले[3] ।
दिशि निपतति यत्र सा च तत्र

कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नशरीरेण वस्तुना व्यङ्ग्यं वस्तु पदप्रकाश्यमुदाहरति— राईस्विति । "रात्रीषु चन्द्रधवलासु ललितमास्फाल्य यश्चापम् । एकच्छत्रमवकरोति त्रिभुवनराज्यं विजृम्भमाणः ॥" इति च्छाया ।

'वकुणइ' इत्यस्य विवरणं वकरोतीति, अवाप्योरुपसर्गयोरित्यकारलोपात् । 'विअ' इति पाठस्तु निर्दोष एव । अवकरोति हेलया करोति । 'इव करोति', 'एव करोति' इत्यादिसंस्कृतविवरणं तु भ्रममूलकम्, इवकारोपादाने उत्प्रेक्षाया एव सम्भवाद् वस्तुव्यञ्जकतोदाहरणानुपपत्तेः, एवकारस्थाने तु वकारादेशोऽसाधुः ।

अत्रेत्यादि । कामिनामसौ राजा स्मर इति प्राथमिकं व्यङ्ग्यम् । तत्र च [4]त्रिभुवनराज्यपदस्याक्षेपकत्वस्वरूपमानान्तरसंवलनादसाधारण्यम् । तेन च व्यङ्ग्येन ये स्मरराज्यगोचराः कामिनः, तेभ्यस्तानुद्दिश्य, तदादेशः स्मराज्ञा, तत्पराङ्मुखः कश्चिदपि कामी न भवतीति व्यज्यते तत्पराङ्मुख इतीत्यन्तस्यार्थः ।

तत्पराङ्मुखीभावाभावस्य व्यङ्ग्यस्य व्यङ्ग्यान्तरं महावाक्यव्यङ्ग्यशृङ्गारोपकारकतया पृथक्कृत्य निर्दिशति—जाग्रद्भिरिति । तेभ्य इत्यत्र निर्धारणविभक्तिभ्रमो न कार्यः, चतुर्थ्याः पञ्चम्या वा तत्रासाधुत्वात् । 'कैलासस्य प्रथम' इत्यादौ तु न किमपि पदमसाधारणं व्यञ्जकमिति ध्येयम् ।

कविप्रौढोक्तिसिद्धवस्तुव्यङ्ग्यमलङ्कारं पदप्रकाश्यमुदाहरति—निशितेति । धीस्तात्त्विकी विवक्षिता, तेन नात्र भ्रान्तिमदादिरलङ्कारो न च वस्तुनः स्वतः

१. 'विण' इति पाठान्तरम् । २. 'भुअणरज्जम्' इति पाठान्तरम् । ३. 'अराले' इति पाठान्तरम् । ४. त्रि—च० नास्ति ।

व्यतिकरमेत्य समुन्मिषन्त्यवस्थाः ॥८५॥

अत्र वस्तुना युगपदवस्थाः परस्परविरुद्धा अपि प्रभवन्तीति व्यतिकरपदद्योत्यो विरोधः ।

वारिज्जंतो वि पुणो संदावकअत्थिएण हिअएण ।
थनहरवअस्सएण विसुद्धजाई ण चलइ से हारो ॥८६॥

सम्भवित्वम् । अबाले बाल्येतरत्र यौवने । 'अराले' इति पठित्वा 'कुटिले यौवने' इत्यपि व्याचक्षते । व्यतिकरः अन्योन्यसम्बन्धः । अवस्था दशाः,

"अङ्गेष्वसौष्ठवं तापः पाण्डुता कृशताऽरुचिः ।
अधृतिश्चाप्यनालम्बस्तन्मयोन्मादमूर्च्छनाः ॥ मृतिश्च"

इति गणिता दश दशाः ।

अत्रेति । युगपदवस्था इति प्राथमिकं व्यङ्ग्यम् । तत्रावस्थानां यौगपद्ये व्यतिकरपदस्य सम्बन्धत्वेन शक्तिरपि विद्यत इति मानान्तरसंवलनादसाधारणी व्यञ्जकता व्यतिकरपदस्येति ध्येयम् ।

तस्य व्यतिकरपदव्यङ्ग्यस्य समुच्चयालङ्कारस्य व्यङ्ग्यमलङ्कारान्तरमपि निर्दिशति—परस्परेति । यौगपद्यं व्यतिकरपदार्थ एव । विरोधमात्रं व्यङ्ग्यमिति गौडमतं गर्हणीयम्, दशानां गुणक्रियारूपाणां यौगपद्यस्यालङ्कारतया वस्तुव्यञ्जकतोदाहरणानुपपत्तेः । 'केसेसु' इत्यादौ न तथा किमपि पदं व्यञ्जकमतो वाक्यार्थ एव तथेति दिक् ।

कविप्रौढोक्तिसिद्धेनालङ्कारेण व्यञ्जनीयं वस्तुपदप्रकाश्यमुदाहरति—वारिज्जंतो इति । "वार्यमाणोऽपि पुनः सन्तापकदर्थितेन हृदयेन । स्तनभरवायस्यकेन विशुद्धजातिर्न चलत्यस्या हारः ॥" इति च्छाया । वायस्यकं सौहृदम्, तदपि स्ववृत्त्यसाधारणधर्मेण सुचिरसंवासेन प्रयुक्तम् । वयस्यकेनेत्येव प्राकृतस्य प्रकृतिः । हृदयेन स्तनभरेण च वार्यमाणोऽपीत्यर्थ इति प्राञ्चः । अत्र धमधमायमानहृदयाभिघातो हृदयकर्तृकवारणत्वेनाध्यवसीयते । तत्र वारणे शीतलद्रव्यसंयोगादधिकवर्धमाना सन्तापबाधा हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । न चलतीति न दूरमपसरतीत्यर्थः । तत्र स्तनभरवायस्यकं विशुद्धजातित्वं च हेतुतया निर्दिश्यते । चस्त्वर्थः । वयस्येन तु वार्यमाण इत्यन्वये तु विशुद्धजातित्वमात्रमचलनहेतुर्मूलस्वरससिद्धः । उपसर्गस्येव नञोऽपि शाब्दिकमते व्यञ्जकतामात्रत्वान्न चलतीत्यस्य द्विपदत्वेऽपि

अत्र विशुद्धजातित्वलक्षणहेत्वलङ्कारेण हारोऽनवरतं कम्पमानः एवास्त इति 'ण चलइ' पदद्योत्यं वस्तु ।

सो मुद्धसामलंगो धम्मिल्लो कलिअललिअणिअदेहो ।

तीए खंधाहि बलं गहिअ सरो सुरअसंगरे जअइ ।।८७।।

अत्र रूपकेण मुहुर्मुहुराकर्षणेन तथा केशपाशः स्कन्धयोः प्राप्तः, यथा रतिविरतावप्यनिवृत्ताभिलाषः कामुकोऽभूदिति खंधपदद्योत्या विभावना । एषु कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः ।

न वाक्यत्वमित्याशयेनाह—अत्रेति । अनवरतत्वलाभः पौनःपुन्यार्थकपुनःपदोपादानात् । कम्प ईषच्चलनम्, तत्र[1] न चलतिपदस्य नञा ईषदर्थव्यञ्जकतया[2] मुख्या वृत्तिरपि सम्भवतीति मानान्तरसहकारादसाधारणी व्यञ्जकताऽवसेया । 'गाढालिङ्गन' इत्यादौ न किमपि तादृशं पदमिति ध्येयम् ।

कविप्रौढोक्तिसिद्ध[3]स्यालङ्कारस्य व्यङ्ग्यमलङ्कारं पदेन परम्परया प्रकाश्यमुदाहरति—सो मुद्धेति । "स मुग्धश्यामलाङ्गो धम्मिल्लः कलितललितनिजदेहः । तस्याः स्कन्धाद्[4] बलं गृहीत्वा स्मरः सुरतसङ्गरे जयति ।।" इति च्छाया । धम्मिल्लस्याचेतनस्य स्कन्धापादानकं बलग्रहणं न सम्भवतीति न स्वतः सम्भवित्वम् । स्कन्धाभ्यां बलं गृहीत्वा कलितो ललितो निजो देहो येनेति वाक्यार्थः । तेन स्वभावेन मुग्धश्यामलस्यापि स्कन्धबलग्रहेण विशेषलालित्यं बुध्यते । अत्रेत्यादिरूपकेण विभावना प्रकाश्यत इति पूर्वापराभ्यामन्वयः । रूपकेण धम्मिल्लः स्मर इति रूपकेण । विभावनाकारमाह—यथा रतीति । अभिलाषविरोधिन्या रतिनिवृत्तेः सत्त्वेऽप्यनिवृत्ताभिलाषस्वरूपफलव्यक्तिरिति तदर्थः ।

ननु कथमत्रासाधारणी 'स्कन्धाभ्याम्' पदस्य द्योतकतेत्याकाङ्क्षायामाह—मुहुरित्यादि । अयं भावः—स्कन्धाभ्यामिति पञ्चम्या स्कन्धयोरपादानत्वं वर्ण्यमानं स्कन्धप्राप्तिं विनाऽनुपपन्नमिति मानान्तरसहकृतया व्यञ्जनया धम्मिल्लस्य स्कन्धप्राप्तिं गमयति । अत एवास्यासाधारणं व्यञ्जकत्वम् । धम्मिल्लस्य संयतकचानां स्कन्धप्राप्तिराकर्षणं हेतुतया गमयति । तत्रैव हेत्वलङ्कारेऽसाधारणं गमकत्वम् । स च हेत्वलङ्कारः स्मराभेदरूपकस्य जयतिपदोपात्ताया उत्कृष्टवृत्तेश्च सहकारेण

---

१. च—च० अधिकम् । २. कत्वे—च० । ३. निष्पन्नशरीरस्य—च० । ४. स्कन्धाभ्याम्—च० ।

णवपुण्णिमामिअंकस्स सुहअ को त्तंसि भणसु मह सच्चम् ।
का सोहग्गसमग्गा पओसरअणिव्व तुह अज्ज ॥८८॥

अत्र वस्तुना मयीवान्यस्यामपि प्रथममनुरक्तस्त्वं न तत इति णवेत्यादि, पओसेत्यादिपदद्योत्यं वस्तु व्यज्यते ।

कथितविभावनामभिव्यनक्तीति भावः । एवञ्च व्यञ्जकपरम्परापतिते कुत्राप्यसाधारणव्यञ्जकतया सम्पूर्णपरम्परायास्तथात्वम् । कस्यचिदर्थस्याभिधामूलव्यञ्जनागम्यत्वे 'तद्वयङ्ग्यालङ्कारादिव्यञ्जनानामप्यभिधामूलत्व'[१]मिति ध्येयम् । 'जा ठेरं' इत्यादौ न तादृशं पदमिति वाक्यार्थ एव व्यञ्जकः ।

कविनिबद्ध (वक्तृ) प्रौढोक्तिसिद्धेषु वस्तुव्यङ्ग्यं वस्तुपदप्रकाश्य[२]माह—णवेत्यादि । "नवपूर्णिमामृगाङ्कस्य सुभग कस्त्वमसि भण मम सत्यम् । का सौभाग्यसमग्रा प्रदोषरजनीव तवाद्य ॥" इति च्छाया । अत्र यद्यप्यप्राणिनश्चन्द्रस्य सम्वन्धः सोदरत्वादिर्वर्ण्यमानस्तत्सादृश्यस्य परिकल्पको भवतीति निदर्शनाऽलङ्कारस्यैव विषयो भवितुमर्हति, तथापि—"अभवन्[३] वस्तुसम्वन्ध उपमापरिकल्पकः । निदर्शना" इति; (तत्प्रश्नवस्तुभूत एव[४] यत् सौभाग्यम्, अमर्त्यतया) समग्राऽद्येति योजना । प्रदोषरजनी प्रदोषोपलक्षिता रजनी । चन्द्रस्य प्रदोषरजनीव तवाद्य का सौभाग्यसमग्रेति वाक्यार्थः । उत्तरार्धवाक्यस्योपमालङ्कारघटितत्वेऽपि पूर्वार्धस्यैव वस्तुव्यञ्जकतायामिदमुदाहरणम् । तदाह—प्रथममित्यादि । नवेत्यादिसमासेन च मृगाङ्केन तादात्म्यं पूर्णिमासम्वन्धश्चावगम्यते । तत्र नवतादात्म्येन प्रथममनुरागः, पूर्णिमासम्वन्धेनानन्तरमननुरागोऽवगन्तुं शक्यत इति समासस्य मानान्तरसहकृतव्यञ्जनासत्त्वादसाधारणव्यञ्जकत्वमवसेयम् । ततस्तन्मूलकः 'प्रथमं त्वमतिप्रीतः, ततो विरक्तः' इति वैयञ्जनिको वोधः । व्यञ्जनयोपस्थितयोः प्रेमलौहित्ययोर्नाभेदाध्यवसायनियम इति न तन्मूलकोपमाध्वनिरत्रेति भावः ।

प्रसङ्गादुत्तरार्धव्यङ्ग्यमलङ्कारोत्थं वस्तु दर्शयति—अन्यस्यामपीति । अत्रापि 'प्रथममनुरक्तस्त्वं न ततः' इत्यन्वेति । प्रदोषरजनीवेति समासेन रजनौ प्रदोषोपलक्षितत्वस्याव्यावर्तकस्याभिधानाच्चन्द्रप्रयुक्तप्रथमानुरागविषयत्वतदनन्तरतदभावौ व्यञ्जनया गम्येते, अन्यथाऽपुष्टार्थतापत्तेः । तत्प्रयुक्तं च साधर्म्य-

१. तदुदीर्च्ध—च० । २. वत्—च० । ३. मुदाहरण—च० । ४. वद्ध—च० । ५. तत्प्रश्नस्तु भूत एव तव यत् सौभाग्यं ममता, त्वया—च० ।

सहि णवणिहुवणसमरम्मि अंकवालीसहीए णिविडाए ।
हारो णिवारिओ विअ उच्छेरन्तो तदो कहं रमिअम् ॥८६॥

अत्र वस्तुना हारच्छेदानन्तरमन्यदेव रतमवश्यंमभूत्, तत्, कथय कीदृगिति व्यतिरेक: कहंपदगम्य: ।

मिवपदोपात्तोपमोपपादकमन्यस्यामवगम्यते । तच्च त्वत्पदार्थचन्द्रयोर्लौहित्य-प्रेम्णोश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावमूलकमित्यभिसन्धि: ।

अद्यपदोपसन्दानस्य व्यङ्ग्यं निर्दिशति—मयीवेति । तथा च त्वत्कर्तृका-स्थिरानुरागगोचरत्वरूपेणानुगामिना धर्मेणाद्यतनवल्लभाया वक्तृनायिकायाश्चो-पमालङ्कारोऽप्यत्राभिव्यङ्ग्य:, 'तस्या:[1] सौभाग्येऽद्यतनत्वोपादानेन दिनान्तरे स्वस्यामस्थिरानुरागाभिव्यञ्जनादिति भाव: । 'जे लंका' इत्यादौ तादृशमसाधारणं व्यञ्जकं पदं नास्तीत्यवसेयम्[2] ।

कविनिबद्ध[3]वक्तृप्रौढोक्तिसिद्धस्य वस्तुनो व्यङ्ग्यमलङ्कारं पदप्रकाश्यमुदा-हरति—सहि णवेति । "सखि नवनिधुवनसमरेऽङ्कपालीसख्या निबिडया । हारो निवारित एवोच्छ्रि[4]यमाणस्तत: कथं रमितम् ॥" इति च्छाया । निधुवनस्य समरे परस्परकर्तृकव्यापारे । निधुवनसमरयो रूपकमेव, तस्य च व्यञ्जनाया-मनुपयोगाद् वस्तुमात्रस्य व्यञ्जनोदाहरणमिदमुक्तमिति प्रदीप: । अङ्कपाली आलिङ्गनम्, सैव सखी स्वचिकीर्षितवस्तुसहकारिणी । प्राकृते पूर्वनिपातानियमात् सखीपदस्योत्तरभाव: । प्राणिभूतसखीरूपकं त्वत्र व्यङ्ग्यमेवेति वस्तुमात्रोदाहरणो-पन्यास: । उच्छ्रियमाणो विच्छिद्यमानगुण: ।

अत्रेत्यादि । अत्र कीदृगिति कहम्पदार्थानुवाद: । कथयेति प्रश्नवाक्योच्चारण-प्रयोजकस्योत्तरवाक्यप्रयोगाशंसनस्य व्यङ्ग्यस्य प्रसङ्गत: कीर्त्तनम् । हारच्छेदानन-न्तरमिति तत: पदार्थस्योपवर्णनम् । अन्यदेवेत्यादि अभूदित्यन्तं पदप्रकाश्यं वस्तु-व्यङ्ग्यम् । अन्यदित्यन्यरताद् वैधर्म्यस्वरूपभेदवदित्यर्थ: । स एव च रतान्तरापेक्षया हारच्छेदानन्तरितस्य व्यतिरेक: । स च कहंपदेन जिज्ञासितप्रकारावच्छिन्नवाचिना व्यज्यते । सा च जिज्ञासा सिद्धे [5]रतत्वादिधर्मे न सम्भवतीत्यसिद्धे पर्यवस्यन्ती रता-

१. तस्या:—च० नास्ति । २. अवसेयम्—च० नास्ति । ३. वक्तृ—च० नास्ति । ४. च्चरमाण—च० । ५. तरत्वादि—च० ।

पविसंती घरवारं विवलिअवअणा विलोइऊण पहम् ।
खंधे घेतूण घडं हा णठ्ठोत्ति रुअसि सहि किं ति ॥६०॥

अत्र हेत्वलङ्कारेण सङ्केतनिकेतनं गच्छन्तं दृष्ट्वा, यदि तत्र गन्तुमिच्छसि, तदाऽपरं घटं गृहीत्वा गच्छेति वस्तु किंतिपदद्योत्यम् ।

न्तरव्यावृत्तत्वमर्थाद् गमयतीति मानान्तरसहकाराद् व्यञ्जनवृत्तेरसाधारण्यम् । कहंशब्दस्य जिज्ञासितत्वेन शक्तिरप्यस्तीति वा प्रमाणान्तरसहकृतत्वम् । 'सहि विरइऊण' इत्यादौ तु नासाधारणं व्यञ्जकपदमिति विवेकः ।

कविनिबद्धवक्तृ[1]प्रौढोक्तिसिद्धेनालङ्कारेण व्यङ्ग्यं वस्तु पदप्रकाश्यमुदाहरति—पविसंतीति । "प्रविशन्ती गृहद्वारं विवलितवदना विलोक्य[2] पन्थानम् । स्कन्धे[3] गृहीत्वा घटं हा हा नष्ट इति रोदिषि सखि [4]कथम् ।।" इति च्छाया । हेत्वलङ्कारेणेति । हा हा नष्ट इति रोदिषीति वाक्यादितिशब्देन नष्टो घट इति वाक्यप्रयोगजनकस्य बोधस्यैव रोदनहेतुताऽवगम्यत इति भावः । अत्र रोदने घटनाशबुद्धिर्न हेतुः, अपि तूपनायकाभिसरणेच्छेति सखीप्रौढोक्तिसिद्धोऽयमर्थ इत्यभिमानः । अनेन हेत्वलङ्कारेण विवलिअवअणेत्यादि क्त्वाप्रत्ययोपात्ततथाविधमार्गविलोकनानन्तर्यसहकृतेनोपनायकावलोकनप्रयोज्यतदभिसरणेच्छा तात्त्विकरोदनहेतुराक्षिप्यते । सैव हि विवलितवदनाया मार्गविलोकनेन रोदनजनने व्यापार इतीच्छसीत्यन्तस्यार्थः ।

एवं शक्त्या घटनाशबुद्धेर्ध्वननेन च कामुकाभिसरणेच्छाया रोदनहेतुत्वेऽवगते, किंतीति पदोपात्तं निर्हेतुकत्वं द्वेधोपपद्यते—घटध्वंसबुद्धया रोदनजनने व्यापारभूतस्य जलाहरणासम्भवज्ञानस्य विषयबाधेन, कामुकाभिसरणेच्छाव्यापारभूतविषयानिष्पत्तिनिराकरणेन [5]चेत्युभयं किन्तिपदेनासाधारण्येनाभिव्यज्यत इत्याह—[6]तदाऽपरमित्यादि ।

नन्वेकपदार्थताऽवच्छेदकसामानाधिकरण्येनापि द्वितीयपदार्थसम्बन्धस्यासम्भव एवार्थस्य प्रौढोक्तिसिद्धत्वम् । रोदनत्वसामानाधिकरण्येन तु घटनाशबुद्धिहेतुकत्वं सम्भवतीति स्वतः सम्भव्येवायमर्थ इत्युदाहरणान्तरमाह—यथा वेति ।

---

१. वक्तृ—च० नास्ति । २. दृष्ट्वा पथम्—च० । ३. स्कन्धाद्—च० । ४. किमिति—च० । ५. ति तद्व—च० । ६. तदपरमि—च० ।

यथा वा—

विहलंखलं तुमं सहि दट्ठूण कुडेण तरलतरदिट्ठिम् ।
वारप्फंसमिसेण अ अप्पा गुरुओत्ति पाडिअ विहिण्णो ।।६१।।

अत्र नदीकूले लतागहने कृतसङ्केतमप्राप्तं गृहप्रवेशावसरे पश्चादागतं दृष्ट्वा, पुनर्नदीगमनाय द्वारोपघातव्याजेन बुद्धिपूर्वं त्वया घटः स्फोटित इति मया चिन्तितम्, तत् किमिति नाश्वसिषि, तत्समीहितसिद्धये व्रज, अहं ते श्वश्रूनिकटे सर्वं समर्थयिष्य इति द्वारस्पर्शनव्याजेनेत्यपह्नुत्या वस्तु ।

"विशृङ्खलां त्वां सखि दृष्ट्वा कुटेन तरलतरदृष्टिम् । द्वारस्पर्शमिषेणात्मा गुरुक इति पातयित्वा विभिन्नः ।।" इति च्छाया । तरलतरदृष्टितया तव विशृङ्खलतां दृष्ट्वा तरलतरदृष्टित्वेन हेतुना तव शृङ्खलाराहित्यं स्वच्छन्दव्यवहारोद्यममुन्नीयेति यावत् । घटेन आत्मा पातयित्वा विभेदितः । तत्र सन्नपि हेतुर्द्वारस्पर्शोऽपह्नूयते । ममात्मा गुरुरिति बुद्धिस्तु हेतुत्वेनारोप्यते । गुरुपदेन पतनासमवायिकारणगुणविशेषविशिष्टः शक्त्युपस्थाप्यो गुरुजनस्वरूपव्यङ्ग्यार्थतादात्म्येनाध्यवसीयते । तेन स्वच्छन्दचारिण्यामस्यां गुरुणा मया न स्थातुमुचितमिति बुद्ध्या घटेन भृगुपातः कृत इति प्रतीयते । अत्र नदीत्यादि स्फोटित इत्यन्तं मिषपदव्यङ्ग्यं मिषपदोपात्तं छद्म तदभाववति तदारोपणस्वरूपमारोपयितारं तदीयफलाभिसन्धिं चाक्षिपति ।

तत्रारोपयितारमुल्लिखति—व्याकुलया त्वयेति । फलाभिसन्धिमुल्लिखति—बुद्धिपूर्वमिति । पतित्वा स्फुटत्वित्यभिसन्धिपूर्वमित्यर्थः । घटस्फोटनस्य फलमभिसन्धेयान्तरं गमनायेत्यन्तेनोपात्तम् । द्वारेत्यादि व्यञ्जकपदार्थानुवादः । स्फोटित इतीत्यन्तस्यापह्नुत्येत्यनेनान्वयः । व्यज्यत इति शेषः । गुरुणा घटेनात्मा पातयित्वा भेदित इत्युक्त्या गुरुजनस्त्वदाचरितविज्ञानेऽसत्कल्प इति सूचितं भवति । तदुपपादयति—स्वमाश्वसिहि, यतो मया चेतितम्, अहं तव गुरूणामग्रे समर्थयिष्य इति सम्बन्धः । स्वाश्वासनस्य व्यङ्ग्यस्य ध्वननीयमाह—समीहितसिद्धय इति । समीहितेत्यादि, समर्थयिष्य इत्यन्तमसाधारणसखीपदव्यङ्ग्योत्कीर्त्तनम् । सख्यं हिताचारः । हितं च द्विविधम्—अभिलषितसम्पादनम्, प्रतिकूलनिराकरणं च ।

---

१. घटेन–च० ।

जोह्णाइ महुरसेण अ विइण्णतारुण्णउत्सुअमणा ।
वुड्ढावि णवोढव्विअ परवहुआ अहह हरइ तुह हिअअम् ॥६२॥

अत्र काव्यलिङ्गेन वृद्धां परवधूं त्वमस्मानुज्झित्वाऽभिलषसीति त्वदीयाचरितं वक्तुमशक्यमित्याक्षेपः परवहुपदप्रकाश्यः ।

एषु कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः । वाक्यप्रकाश्ये तु पूर्वमुदाहृतम् । शब्दार्थोभयशक्त्युद्भवस्तु पदप्रकाश्यो न भवतीति पञ्चत्रिंशद् भेदाः ।

प्रबन्धेऽप्यर्थशक्तिभूः ॥४२॥

तदुभयं सामान्याकारेण सखीपदाभिधाविषयो विशेषरूपेण ध्वननगोचर इत्यसाधारण्यमवसेयम् ।

कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धालङ्कारेण व्यङ्ग्यमलङ्कारं पदप्रकाश्यमुदाहरति—जोह्णाइ इति । "ज्योत्स्नया मधुरसेन च वितीर्णतारुण्योत्सुकमनाः[1] । वृद्धाऽपि नवोढेव परवधूरहह[2] हरति तव हृदयम् ॥" इति च्छाया । अत्रेति । तदीयौत्सुक्ये ज्योत्स्नामधुरसाभ्यामचेतनाभ्यां वितीर्णं तारुण्यं हेतुत्वेनाध्यवसीयत इति न स्वतः सम्भवित्वम् । त्वदीयाचरितं वक्तुं न शक्यमिति । त्वदीयाचरितवचनमकार्यमित्यर्थः । वृद्धामित्यादि अभिलषसीत्यन्तमाचरिताकारस्यानुवादः । अत्र वचनस्य कार्यत्वनिषेधस्तद्विषये परवध्वभिलाषे सुतरामकृत्यत्वं द्योतयतीति विशेषाभिधित्सया वचनस्य वचने वा निषेध इत्याक्षेपलक्षणमुपपद्यते । परवहुपदेति । अकीर्त्तनीयाभिलाषविषयत्वं परवधूत्वेन हेतुना गमयितुं शक्यत इत्यसाधारणत्वं वेदितव्यम् । महिलासहस्सेत्यादौ तु तथाविधपदाभावाद्[3] वाक्यार्थ एव व्यञ्जकः ।

शब्दार्थोभयेति । नृपभीमेत्यादौ भीषणवाचिना भीमपदेनानुगामिनो धर्मस्योपादानेऽपि शब्दशक्तिमूलव्यञ्जनां विना वृकोदरस्योपमानत्व[4]विशिष्टस्य न प्रतीतिः सम्भवतीति न परस्परनैरपेक्ष्येणार्थशब्दशक्त्योर्व्यञ्जकत्वमिति भावः ।

प्रबन्धेऽपीति । प्रबन्धो नामैकवाक्यतापन्नानि वाक्यानि । तत्रार्थशक्त्युद्भवा नाम द्वादश ध्वनयो वर्तन्ते । तत्र स्वतः सम्भविना (वस्तुना) वस्तुव्यञ्जनमुदाहरति—

१. सा—च० अधिकम् । २. अहह—च० नास्ति । ३. पदभावाद्—च० । ४. उपमानस्य विशिष्य—च० ।

यथा गृध्रगोमायुसंवादादौ—

अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसङ्कुले ।
कङ्कालबहले घोरे सर्वप्राणिभयङ्करे ॥९३॥
न चेह जीवितः कश्चित् कालधर्ममुपागतः ।
प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी ॥९४॥

इति दिवा प्रभवतो गृध्रस्य पुरुषविसर्जनपरमिदं वचनम् ।

आदित्योऽयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत साम्प्रतम् ।
बहुविघ्नो मुहूर्तोऽयं जीवेदपि कदाचन ॥९५॥
अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम् ।
गृध्रवाक्यात् कथं मूढास्त्यजध्वमविशङ्किताः ॥९६॥

इति निशि विजृम्भमाणस्य गोमायोर्जनव्यावर्तननिष्ठं च वचनमिति प्रबन्ध एव प्रथते । अन्ये त्वेकादश भेदा ग्रन्थविस्तरभयान्नोदाहृताः, स्वयं तु [1]लक्षणतोऽनुसर्तव्याः । अपिशब्दात् पदवाक्ययोः ।

यथेत्यादि । मृतं बालं परित्यज्य श्मशानाद् गन्तुमिच्छतस्तद्बन्धूंस्त्वरयितुं गृध्रस्य वचनमिदं पुरुषाणां तावद् गमनं कर्तव्यमिति व्यङ्ग्यं वस्तु ज्ञापयति । सहृदयस्य तु पूर्ववाक्यार्थसहकारेण गृध्रवाक्यमिदमित्यवगत्य गृध्रेषु दिवाभक्षणसामर्थ्यम्, तेन च दिवैव पुरुषविसर्जनतात्पर्यावगमनमनेन वाक्येन जन्यत इत्यर्थः । तथाभूतं गोमायुसंवादं प्रपञ्चयितुमुदाहरति—आदित्योऽयमित्यादि । आदित्यावस्थानेन नास्तीदानीं युष्माकमिह भयमिति व्यज्यते । अस्य मुहूर्तस्य विघ्नबाहुल्येन निर्विघ्नमुहूर्ते जीवनसम्भावना दर्शिता । निशि विजृम्भमाणस्य पक्षिषु सुप्तेष्वपि जाग्रतः । अत्रापि पुरुषाणामवस्थानकर्तव्यतैव व्यङ्ग्या । सहृदयानां तु पूर्ववाक्यार्थसहकारेण गोमायोर्निशि विजृम्भणं पुरुषावस्थापनतात्पर्यनिष्ठा च प्रतीयते । प्रथते प्रथयति । अन्ये वस्तुनाऽलङ्कारव्यञ्जनादयः । लक्षणतो लक्ष्येषु लक्षणविवेचकेन । प्रबन्धेऽपीत्यत्रापिशब्द उक्तसमुच्चयार्थक इत्याह—अपिशब्दादिति ।

---

१. लक्षणे—पाठान्तरम् ।

पदैकदेशरचनावर्णेष्वपि रसादयः ।

तत्र प्रकृत्या यथा—

रइकेलिहिअणिअसणकरकिसलअरुद्धणअणजुअलस्स ।
रुद्दस्स तईअणअणं पव्वईपरिचुंबिअं जअइ ।।९७।।

पदैकदेशेत्यादि । अत्रेदमवधेयम्—पूर्वं पदस्यासाधारणव्यञ्जनागम्यमेव पद-व्यङ्ग्यमित्युक्तम् । व्यञ्जनाया असाधारण्यं तु क्वचित् तदीयवृत्त्यन्तरमूलकत्वेन, यथाऽभिधामूलकलक्षणामूलकयोः । क्वचित् तदर्थमात्रपर्याप्तव्यञ्जकताकत्वेन, यथा 'भीतानना' इत्यत्र पदार्थीभूताननकम्पस्येतरनैरपेक्ष्येणापि शङ्काव्यञ्जकत्वम् । क्वचित् पदवृत्त्यन्तरसहभावः, यथा 'पराङ्मुखे त्वयि पराङ्मुखं सर्वम्' इत्यत्रा-प्रक्रान्तत्वेनापाततोऽभिधया बोधयितुमशक्यस्यापि विधेर्वास्तविकसर्वपदवाच्यत्व-सहभावो व्यञ्जनायाः । क्वचित्तु धूमादिपदस्य वह्नाविव पदार्थवृत्तिना मानान्तर-विधया ज्ञापकत्वेन सहभावः, यथा 'णवपुण्णिमामिअंकस्स' इत्यादौ मृगाङ्कादेः पूर्णिमासम्बन्धस्य पदार्थस्य प्रथमानुरागित्वपुनरननुरागित्वादावाक्षेपकत्वसंवलिता व्यञ्जना । तत्र च सुप्तिङन्तस्यैव पदस्य कारकसङ्ख्याद्युपरक्तप्रत्ययार्थं[1] प्रति वाचकतावादिनां शाब्दिकविशेषाणां मते पदैकदेशे नाभिधामूला व्यञ्जना सम्भवति । अत एव न लक्षणामूलाऽपि । "धीराणां ववसाआ न विमुज्झन्ति" इत्यादावाख्या-तान्तमेव लाक्षणिकम् । अधीरव्यवसायेषु यस्य सम्भवो धीरव्यवसाये चाभावः, तादृशविमोहकर्तरि तस्य लक्षणास्वीकारात् । नहि तत्र धातुरेव लाक्षणिकः, तस्या-शक्तत्वेन शक्यसम्बन्धासम्भवात् । अत एव तत्पदवृत्त्यन्तरसहभावादिरपि पदैक-देशव्यञ्जनायां न सम्भवति, किन्तु [2]पदार्थैकदेशध्वननमूलकमिदं पदैकदेशे रसादि-ध्वननमिति । तच्च ध्वननमूलं ध्वननं तदैव शोभते, यद्यसंलक्ष्यक्रमे ध्वनौ विश्रा-म्यतीत्यन्तरा वस्त्वलङ्कारध्वनिः सन्नपि न गणित इत्याशयेनोक्तम्—**रसादय** इति । तत्र पदैकदेशानां तु मध्ये प्रकृत्या धातुरूपायाः प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गनिपातादि-भेदेन नानाविधा हि पदार्थावयवव्यञ्जकाः ।

रइकेलीति—रतिकेलिहृतनिवसनकरकिसलयरुद्धनयनयुगलस्य ।
रुद्रस्य तृतीयनयनं पार्वतीपरिचुम्बितं जयति ।। इति च्छाया ।

---

१. प्रकृत्यर्थम्—च० । २. पदैकदेश—च० ।

अत्र जयतीति, न तु शोभत इत्यादि। समानेऽपि हि स्थगनव्यापारे लोकोत्तरेणैव व्यापारेणास्य पिधानमिति तदेवोत्कृष्टम्।

यथा वा—

प्रेयान् सोऽयमपाकृतः सशपथं पादानतः कान्तया
द्वित्राण्येव पदानि वासभवनाद् यावन्न यात्युन्मनाः।
तावत् प्रत्युत पाणिसम्पुटगलन्नीवीनिबन्धं धृतो
धावित्वैव कृतप्रणामकमहो प्रेम्णो विचित्रा गतिः ॥६८॥

अत्र पदानीति, न तु द्वाराणीति।

तिङ्सुपोर्यथा—

निवसनेत्यन्तस्तृतीयार्थबहुव्रीहिः। तस्य युगलान्तेन कर्मधारयः। अत्र जयतीति पदावयवेन जिधातुना। तदेव तृतीयलोचनमेव, उत्कृष्टमिति प्रत्याय्यते। नन्वाख्यातमेवात्रोत्कर्षध्वननसमर्थमस्तीत्यत आह—न तु शोभत इतीति। तुकारो ह्यर्थः। नहि शोभत इत्यत्राख्यातं सदपि तथा व्यञ्जयतीत्यर्थः। जिधातुस्त्वाख्यातनिरपेक्षोऽपि कृत्प्रत्ययसहकारेण तथा बोधयितुं प्रभवतीति भावः। तन्निष्ठोत्कर्षेण तत्रैव[1] व्यतिरेको द्योत्यते। करकिसलयरुद्धयोश्चुम्बितस्य च साधारणं धर्ममपेक्षते। तमाह—समान इत्यादि। उपमेयोत्कर्षे हेतुमाह—लोकोत्तरेत्यादि। लोके पिधानसाधनत्वेनावगतात् करादिव्यापारादन्येन चुम्बनव्यापारेणेत्यर्थः। स च लोचनद्वयावधिकस्तृतीयलोचनस्य व्यतिरेकश्चुम्बनरूपानुभावसहकारेण पार्वतीसमवेतं शृङ्गारं स्वातन्त्र्येणैव कविसमवेतं रतिभावं च पुष्णातीति भावः।

प्रातिपदिकस्य व्यञ्जकत्वमुदाहरति—यथा वेति। अपाकरणवैपरीत्यं प्रत्युतेत्यस्यार्थः। धावित्वा [2]धरणेऽन्वेति। तद्वैपरीत्यमर्थान्तरेण सामान्येनोपपादयति—अहो प्रेम्ण इति। अत्र पदानीति। पदानीति पदैकदेशः प्रातिपदिकमेव मानशान्तेरौत्सुक्यस्य च त्वरारूपप्रकर्षं व्यञ्जयतीत्यर्थः। अत्र न प्रातिपदिकान्तरम्, न वा बहुवचनं व्यञ्जकमिति दर्शयति—न तु द्वाराणीति। बहुवचनमत्र प्रत्युतौत्सुक्यापकर्षकम्। तद्व्यङ्ग्यं बहुत्वं तु धावित्वा धरणे वाच्ये गुणीभूतमवसेयम्।

१. एव–च० नास्ति। २. धारणे–च०।

पथि पथि शुकचञ्चूचारुराभाङ्कुराणां
दिशि दिशि पवमानो वीरुधां लासकश्च ।
नरि नरि किरति द्राक् सायकान् पुष्पधन्वा
पुरि पुरि विनिवृत्ता मानिनीमानचर्चा ॥९९॥

अत्र किरतीति करणस्य साध्यमानत्वम्, निवृत्तेति निवर्तनस्य सिद्धत्वं तिङा सुपा च, तत्रापि क्तप्रत्ययेनातीतत्वं द्योत्यते ।

यथा वा—

लिखन्नास्ते भूमिं बहिरवनतः प्राणदयितो
निराहाराः सख्यः सततरुदितोच्छूननयनाः ।
परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं पञ्जरशुकै-
स्तवावस्था चेयं विसृज कठिने मानमधुना ॥१००॥

शुकचञ्चूचारुस्तत्प्रभाचारुः । लासको नर्तकः । द्राक् शीघ्रम् । करणस्येत्येव पाठः, किरतेर्धातोर्हि मयूखार्थ एव किरण इत्युणादिप्रत्ययेन सिध्यति, न त्वन्यत्रेति ध्येयम् ।

साध्यमानत्वं लिङ्गसङ्ख्याऽन्वयविरोधी धर्मः, तेन सायकविकरणानामसङ्ख्येयत्वं गम्यते । सिद्धत्वं लिङ्गसङ्ख्याऽन्वयसहिष्णुत्वम्, तच्च निवृत्तिविशिष्टे गम्यमानं निवृत्तावर्थाद् गम्यते । तेन निवृत्तेः सङ्ख्येयत्वेन सर्वमानिनीमाननिवृत्तीनां यौगपद्यं गम्यते ।

प्रसङ्गादाह—क्तप्रत्ययेनेति । तेन कार्यकारण(पौर्वापर्य)विपर्ययरूपातिशयोक्तिः । तेन चौत्सुक्यभावातिशयो व्यज्यत इति भावः ।

सिद्धत्वसाध्यत्वाभ्यामेव कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययावगम इत्यपि वदन्ति । तिङादेर्व्यञ्जकत्वं प्रपञ्चयितुमुदाहरति—यथा वेति । अत्रेत्यादि । न लिखतीति, [1]अपि त्वास्त इति प्रसादपर्यन्तमित्यभिसम्बन्धः । प्रसादपर्यन्तं प्रसादाभिप्रायकभावनाबोधनक्षमम् ।

अयं भावः—लिखतीत्युच्यमाने लेखनभावना प्रधानतयाऽवगम्येत । सा च लेखने कर्तव्यताबुद्धिं व्यञ्जयन्ती मोहमपकर्षयेत् । लिखन्नित्यत्र पुनरासने कर्तरि च गुणीभूता भावना तत्र बुद्धिपूर्वकत्वाभावमवगमयन्ती मोहमुत्तम्भयति ।

१. प्रसादपर्यन्तम्, अपि त्वास्त—च० ।

अत्र लिखन्निति न तु लिखतीति, तथा आस्त इति न त्वासित इति, अपि तु प्रसादपर्यन्तमास्त इति, भूमिमिति न तु भूमाविति, नहि बुद्धिपूर्वकमपरं किञ्चिल्लिखतीति तिङ्सुब्विभक्तीनां व्यङ्ग्यम्। सम्बन्धस्य यथा—

गामरुहम्मि गामे वसामि णअरट्ठिइं ण जाणामि।
णाअरिआणं पइणो हरेमि जा होमि सा होमि ॥१०१॥

अत्र नागरिकाणामिति षष्ठ्याः।

आसनभावना तु गतिनिवृत्तिस्वरूपा प्रभवति मोहस्य प्रकर्षा(वगमना)य। नन्वास्त इत्यत्र कर्तृवाचकत्वाविशेषेऽपि क्तप्रत्ययवैचित्र्येणाख्यातप्रयोगस्य वर्तमानताऽभिव्यञ्जनद्वारा प्रसादैकाग्रताऽभिव्यञ्जकत्वमित्याह—आस्त इति। न त्वासित इतीति। भूमिमित्यत्र सप्तमीवैचित्र्येण द्वितीयाया व्यञ्जकत्वमाह—भूमिमितीति। भूमावित्युच्यमानेऽक्षरादीनां कर्मत्वमाक्षिप्येत, तेन च लिपिसंस्थाभप्रतिसन्धानलाभान्न वैचित्त्यस्वरूपो मोहो लभ्येत। भूमिकर्मकलिखनं तु भूम्यवयवविभागानुकूलक्रियास्वरूपमचेतनसाधारणं वैचित्त्यं गमयतीत्याह—नहीति। व्यङ्ग्यमिति। भूमिं लिखन्नित्यनेन विधेयाप्रतिपत्तिरूपो मोहः, आस्त इत्यनेन प्रसादाभिलाषधारास्वरूपो भावो व्यज्यत इति।

सम्बन्धस्य सम्बन्धबोधकपदस्य।

गामेति। "ग्रामरुहाऽस्मि[1] ग्रामे वसामि नगरस्थितिं न जानामि। नागरिकाणां पतीन् हरामि या भवामि सा भवामि॥" इति च्छाया। [2]ग्रामरुहा ग्राम्या। ग्रामे जाता अपि तदनन्तरनगरवासाद् विदग्धा भवन्तीति तद्व्यावर्तनार्थं ग्रामे वसामीति। ग्रामवासिन्योऽपि नगरं गत्वा वैदग्धीं शिक्षन्त इति तद्व्यावर्तनाय नगरेत्यादि। सा भवामीत्यत्र भवतिः स्वाभाविकं वैदग्ध्यं लक्षयति। षष्ठ्या इति। नागरिका अनादृत्य तत्पतिहरणं षष्ठ्या प्रत्याय्यते। पतिकर्तृकानादरे च स्वकर्तृकत्वाध्यवसायः। स षष्ठ्यभिव्यक्तो नागरिकाणामनादरो ग्राम्याया गर्वातिशयं व्यञ्जयतीत्यर्थः।

"नागरिकासम्बन्धेन तत्पतिषु कलाऽभिज्ञानद्योतनद्वारा गर्वभावातिशयनम्" इति प्रदीपः। कालस्य अतीतकालवाचिनो लङः।

१. ग्राम्याऽस्मि—च०। २. ग्राम्य—च०।

"रमणीयः क्षत्रियकुमार आसीत्" इति कालस्य। एषा हि भग्नमहेश्वरकार्मुकं दाशरथिं प्रति कुपितस्य भार्गवस्योक्तिः।

वचनस्य यथा—

ताणं गुणग्गहणाणं ताणुक्कंठाणं तस्स पेम्मस्स।
ताणं भणिआणं सुंदर एरिसिअं जाअमवसाणम् ॥१०२॥

अत्र गुणग्रहणादीनां बहुत्वम्, प्रेम्णश्चैकत्वं द्योत्यते।

पुरुषव्यत्ययस्य यथा—

अत्र क्षत्रियकुमारस्य भवनेऽतीतत्वनिर्देशेन प्रकरणसहकारेण रामस्यामर्षः प्रकृष्यत इति प्रकरणमुद्दिशति—भग्नेति। प्रकर्षणीयं भावमुल्लिखति—कुपितस्येति। अयं भावः—प्रकरणाभिव्यङ्ग्यो भार्गवस्य कोपो यद्यपि क्षत्रियकुमारस्य वैदेहीवल्लभस्य रामणीयकवर्णनेन तन्निधनगोचरशोचनाभिव्यञ्जनमुखेन शिथिलतामिवापाद्यते, तथाप्यासीदिति तदीयभवनाभावस्याधुनातनत्वद्योतनेनाद्यैव खण्डपरशुपरशुप्रतिमल्लकठोरकुठारधारानिकृत्तकण्ठस्य महाबाहोः सुबाहुविद्विषो भगवद्भार्गवप्रधनाधीननिधनानलेन्धनीभावस्यावश्यम्भावप्रत्यायनपरम्परया सम्परायपराभूतराजन्यजनस्य जामदग्न्यस्य जनकजाजानिजनितधूर्जटिधनुर्ध्वंसनजन्मा ज्वलन्निवामर्षजातवेदाः सामाजिकाय महावीरचरिते स्वदते।

वचनस्येति। सुबादेरेव सङ्ख्याऽवगमद्वारा व्यङ्ग्यं यथेत्यर्थः। ताणं इति। "तेषां गुणग्रहणानां तासामुत्कण्ठानां तस्य प्रेम्णः। 'तेषां भणितानां सुन्दर ईदृशं जातमवसानम्॥" इति च्छाया। अत्रालम्बनगुणग्रहणादेरुद्दीपनस्य, उत्कण्ठादेर्व्यभिचारिणः, भणितादेरनुभावस्य नानाविधत्वम्। तत्सद्भावेऽपि प्रेम्णो वैचित्र्यविरह इति विशेषोक्तिः। तादृशस्याविकारिणः प्रेम्णो विकृतः परिणाम इति विभावना च विद्यमानविप्रयोगोत्कर्षकमलङ्कारद्वयं वचनाभ्यां बहुत्वैकत्वबोधनद्वाराऽवगम्यत इत्याह—अत्रेति।

पुरुषव्यत्ययस्येति। मध्यमोत्तमयोः पुरुषयोर्व्यत्ययस्येत्यर्थः। चञ्चलेन लोचनेनाञ्चिता रुचिरभिलाषो यस्य, तादृश रे चेतः! यदेव लोचनमभिलषति, तदेव त्वमपीति भावः। महिमपदेनात्र तदाधारो भगवानध्यवसीयते। तदीयप्रेम्ण एव स्थैर्यातिशयसम्भवात्। स्थिरप्रेमाणं प्रेमस्थैर्योचितं मीमांसकमतसिद्धं

१. तासां भणितीनामिति पाठान्तरम्।

रे रे चञ्चललोचनाञ्चितरुचे चेतः प्रमुच्य स्थिर-
प्रेमाणं महिमानमेणनयनामालोक्य किं नृत्यसि ।
किं मन्ये विहरिष्यसे बत हतां मुञ्चान्तराशामिमा-
मेषा कण्ठतटे कृता खलु शिला संसारवारान्निधौ ॥१०३॥

अत्र प्रहासः ।

पूर्वनिपातस्य यथा—

येषां दोर्बलमेव दुर्बलतया ते सम्मतास्तैरपि
प्रायः केवलनीतिरीतिशरणैः कार्यं किमुर्वीश्वरैः ।
ये क्ष्माशक्र पुनः पराक्रमनयस्वीकारकान्तक्रमा-
स्ते स्युर्नैव भवादृशास्त्रिजगति द्वित्राः पवित्राः परम् ॥१०४॥

अत्र पराक्रमस्य प्राधान्यमवगम्यते ।

विभक्तिविशेषस्य यथा—

प्रधनाध्वनि धीरधनुर्ध्वनिभृति विधुरैरयोधि तव दिवसम् ।
दिवसेन तु नरप भवानयुद्ध विधिसिद्धसाधुवादपदम् ॥१०५॥

स्वस्य महत्त्वं वैभवं त्यक्त्वेत्यर्थं इत्यपि स्यात् । मन्ये मन्यसे । विहरिष्यसे विहरिष्य इति । एषा एणनयना, आशा वा ।

अत्रेति । मन्यतिसमभिव्याहृतेनोत्तमेन मतौ भ्रमत्वम्, विहरतिसन्दर्भितेन मध्यमेन पुरुषेण विहारस्यासत्त्वं व्यङ्ग्यं शब्दविद्यासिद्धम् । स एव प्रहासः । तदभिव्यङ्ग्या वा सम्बोध्यस्य गर्हणीयताबुद्धिः । सा शमरसमुत्तम्भयतीति भावः ।

पूर्वेति । आनुपूर्व्यवच्छिन्नानां पदत्वेन पूर्वनिपातस्वरूपानुपूर्वीपदैकदेश इति भावः । क्ष्माशक्रेत्युपादानात् क्ष्मायां भवादृशानां बहूनामसम्भवो भवादृशा इत्यन्तस्यार्थः । त्रिजगति परं द्वित्राः स्युरित्यस्य परत्राभिसम्बन्धः ।

अत्रेति । स्वल्पाचो नयस्य पूर्वनिपातोत्सर्गः पराक्रमस्य प्राधान्यादभ्यर्हितत्वबोधने तात्पर्येणापोद्यते । स च प्राधान्यबोधः प्रधानपराक्रमवति राजनि रतिभावं पुष्णातीति भावः । विशेषस्य विशेषानुशासनविषयस्य । प्रधनाध्वनि रणपथे । दिवसमित्यत्र 'मासमधीतो नायातः' इत्यादाविवात्यन्तसंयोगेऽपि फलानिष्पत्ति-

अत्र दिवसेनेत्यपवर्गतृतीया फलप्राप्तिं द्योतयति ।

भूयो भूयः सविधनगरीरथ्यया पर्यटन्तं
दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था ।
साक्षात्कामं नवमिव रतिर्मालतीमाधवं यद्
गाढोत्कण्ठालुलितलुलितैरङ्गकैस्ताम्यतीति ॥१०६॥

अत्रानुकम्पावृत्तेः करूपतद्धितस्य ।

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।
विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो
विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥१०७॥

रभिव्यज्यते । दिवसेनेत्यत्र तृतीयया न केवलमाधाराधेयभाव एव प्रत्याय्यते, यावदपवर्गोऽपि । स च विजयफलोपधानस्वरूपः । अयुद्धेति लुङ् । विधीत्यादि युध्यतेरर्थे विशेषणम्, विधिरागमस्तेन सिद्धं साधुवादस्थानं यस्य तदित्यर्थः । क्षत्रियकर्तृकन्याययुद्धस्य वेदोक्तं प्राशस्त्यमिति भावः । 'अपवर्गे तृतीया' इति सूत्रानुवादेन विशेषानुशासनविषयत्वं द्योत्यते ।

भूय इत्यादि । साक्षादिति निपातो दृष्ट्वेत्यत्रान्वेति । साक्षादिति मूर्त्तिमन्तमित्यर्थः । स च कामेऽन्वेतीत्यन्ये । इतीति । "कथितमेव मे लवङ्गिकया" इति पूर्ववाक्यसापेक्षम् । अत्रेति । इयं च कप्रत्ययाभिव्यङ्ग्यानुकम्पा कामन्दकीसमवेतं मालतीविषयकं वत्सलरसमभिध्वनयतीति ध्येयम् ।

पदप्रयोगं विना यस्य प्रयोगो न सम्भवति, स एव पदैकदेशः । तेनोपसर्गनिपातावप्युपगृहीतावित्याशयेनोपसर्गद्योतकतामुदाहरति—परिच्छेदेति । परिच्छेदो गणना, तेन सङ्ख्याबाहुल्यवचनाविषयत्वेनौत्कट्यवाचिपदालाभः सूचितः । एतेन सङ्ख्याबाहुल्यौत्कट्यातिशयस्वरूपौ भूमानौ निर्दिष्टौ भवतः । पुनःपदेन सजातीयध्वंसाधिकरणकालवृत्तिविजातीयान्तरितत्वमिव सजातीयप्रागभावाधिकरणकालोत्पन्नविजातीयप्रागभावाधिकरणकालवृत्तित्वाधि[1]करणमप्यभिधीयत इति प्रकृतविकारानुभवप्राचीनो विजातीयान्तरितोऽनुभवः पुनरित्यनेनाभिधातुं शक्यत इति ध्येयम् ।

---

१. अधिकरणम्—च० नास्ति ।

अत्र प्रशब्दस्योपसर्गस्य ।

कृतं च गर्वाभिमुखं मनस्त्वया
किमन्यदेवं निहताश्च नो द्विषः ।
तमांसि तिष्ठन्ति हि तावदंशुमान्
न यावदायात्युदयाद्रिमौलिताम् ॥१०८॥

अत्र तुल्ययोगिताद्योतकस्य 'च' इति निपातस्य ।

रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परा-
मस्मद्भाग्यविपर्ययाद् यदि परं देवो न जानाति तम् ।
बन्दीवैष यशांसि गायति मरुद् यस्यैकबाणाहति-
श्रेणीभूतविशालतालविवरोद्गीर्णैः स्वरैः सप्तभिः ॥१०९॥

अत्रासाविति भुवनेष्विति गुणैरिति सर्वनामप्रातिपदिकवचनानाम्,

अत्रेति । [1]प्रशब्देन ध्वंसस्य भाविविवेकासमकालिकत्वम्, तेन च तस्य विषादः, तेन च पूर्वरागातिशयो ध्वन्यत इति भावः ।

कृतं चेति । गर्वो रणोत्साहः । अत्रेति । अत्रैकेन चकारेण करणस्य निहननस्य च समुच्चयः । स चैककर्तृसम्बन्धस्वरूपो बोध्यते । कृतनिहतपदयोरेकेन त्वयापदेन सहाकाङ्क्षैव चकारार्थः । स च वाक्यार्थबुद्धयनुप्रविष्टोऽपि शब्दधर्मग्राहकतयैवान्वयबुद्धावुपयुज्यते । शब्दधर्मस्य पुंस्त्वादेः सुबभिधेयस्य 'मित्रो भाति'इत्यादौ सूर्यशक्तिग्रहमात्रोपक्षीणत्वदर्शनादित्यपि सम्भवति । द्वितीयस्तु चकारः प्रयुज्यमानः "अभ्युद्गतश्च तमसा कवलीकृतश्च" इत्यादाविव क्रिययोर्यौगपद्यस्वरूपं समुच्चयमभिव्यनक्ति । स समुच्चयः कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययस्वरूपमतिशयं मरणकर्मणः क्षिप्रकारिताम्, सा च राजरतिमनुभावयतीति भावः ।

प्रपञ्चयितुमुदाहरति—रामोऽसाविति । 'यदि परं' 'यदि स्यात्' इत्यादिक एक एव निपातः, 'यदि परमसह्यस्तु विरहः' इत्युत्तरचरिते, [2]'सुभगाभिक्षुन्यायेन यदि स्यात्' इत्यात्मतत्त्वविवेके च प्रयोगदर्शनात् । बन्दी स्तुतिपाठकः । श्रेणीभावस्तालेषु विवरेषु चान्वेति । श्रेणी ऋजुपङ्क्तिः । स्वभावेनानृजूनां तालानामार्जवे बाणाहतेः कारणत्वम् । प्रकरणवशात् स्वरपदेनोपात्ताः सप्त ध्वनयः सप्तानां हि निषादादीनां स्वराणामभेदेनाध्यवसीयमाना बन्दिसाधर्म्यमुपपादयन्ति ।

---

१. प्र—च० नास्ति । २. एकस्य प्रौढिरित्यधिकः पाठश्च० ।

न त्वदिति न मदिति, अपि त्वस्मदित्यस्य सर्वाक्षेपिणः; भाग्यविपर्यया-दित्यन्यथासम्पत्तिमुखेन, न त्वभावमुखेनाभिधानस्य ।

तरुणिमनि कलयति कला-
मनुमदनधनुर्भ्रुवोः पठत्यग्रे ।

अत्रेत्यादि । असाविति सर्वनाम्नः, भुवनेष्वित्यत्र प्रातिपदिकबहुवचनयोः, गुणैरित्यत्र (बहु)वचनप्रातिपदिकयोर्यथायोगमन्वयः । वचनानामित्यत्र रसादयो व्यङ्ग्या इति सम्बन्धः । अदसः शाश्वतिकप्रत्यक्षबुद्धिविषयताऽर्थः । तच्च प्रत्यक्षं द्विषो मित्राणि च कर्तृत्वेनाक्षिपति[1] । तेन शाश्वतिकदर्शनेन मित्राणां रामे प्रेम, द्विषतां ततो भयमभिव्यज्यते । (भुवनेष्वित्यत्र[2] देशादिपरिहारेण) भुवनप्रातिपदिकस्य बहुवचनस्य च प्रयोगेण न भाषादिवदेकदेशप्रसिद्धः, न देवमनुष्यादिवदेकलोकप्रसिद्धो राम इति तेन सकललोकप्रसिद्धस्य तस्य रवेरिवाज्ञानमन्धस्येव ज्ञातुरेव मदान्ध्यमवगमयति । विक्रमैः प्रसिद्ध एतावन्मात्रम्, अन्याय्यविक्रमस्वरूपदोषहेतुकामपि प्रसिद्धिं गमयेदिति गुणपदोपादानम् । एकदा पराक्रम्य निवृत्तस्त्रिविक्रम इव न द्विषां भीषण इत्यतः पराक्रमगुणेषु बहुत्वोपादानम् । तेन ताडकावधमारीचक्षेपधूर्जटिधनुर्भङ्गदनुकबन्धापासनवालिवधादिपराक्रमाणां बाहुल्येन न योग्यमेनमज्ञात्वा स्थातुमिति व्यज्यते । न त्वदितीति । तथाभिधाने सम्बोध्यप्रकोप एव स्यात् । नमदितीति । तथाभिधाने लेशतोऽपि न सम्बोध्यस्याभाग्यं प्रतीयेत । अपि त्विति । युस्मदस्मदोरस्मद एवैकशेषादस्य सर्वाक्षेपकत्वमवसेयम् । आक्षेपिण इति । अभिधानस्येत्यनेन समानाधिकरणम् । सर्वेषां रक्षसां भाग्यविपर्ययेण रामकर्तृकस्तेषां क्षय आक्षिप्यते । यदि तु निसर्गादभाग्या राक्षसजातिः स्यात्, तदा पूर्वमिवेदानीमपि न क्षीयेतेत्यभाग्यादिति प्रहाय भाग्यविपर्ययादित्यभिहितम् । तेन च पूर्वविद्यमानस्य भाग्यस्य ध्वंसादिरूपेण परिणाम उच्यत इत्याह—भाग्येत्यादि ।

चित्रप्रबन्धादिरिव कुत्रचित् प्रत्ययादिस्वरूप एकदेशः कवयितुर्व्युत्पत्तिप्रकर्षमभिव्यज्य तद्विषयिणीं रतिमभिव्यञ्जयतीत्याशयेनोदाहरति—तरुणिमनीत्यादि । तरुणिमनि कलां कलयति [3]जनयति सति, भ्रुवोरग्रे अनुमदनधनुस्तत्समीपे पठति, भ्रुवोरग्रे मदनधनुरन्तेवासिनीति यावत् । अत्रेति । इमनिच्प्रत्ययः,

१. क्षिपन्ति—च० । २. प्रकोष्ठस्थः पाठश्च० नास्ति । ३. जनयतीति च० नास्ति ।

अधिवसति　　सकलललना-
मौलिमियं　चकितहरिणचलनयना ।।११०।।

अत्र इमनिजव्ययीभावकर्मभूताधाराणां स्वरूपस्य, तरुणत्व इति, धनुषः समीप इति, मौलौ वसतीति त्वादिभिस्तुल्य एषां वाचकत्वे, अस्ति कश्चित् स्वरूपस्य विशेषो यश्चमत्कारकारी, स एव व्यञ्जकत्वं प्राप्नोति । एवमन्येषामपि बोद्धव्यम् । वर्णरचनानां व्यञ्जकत्वं गुणस्वरूपनिरूपणे उदाहरिष्यते । अपिशब्दात् प्रबन्धेषु नाटकादिषु ।

एवं रसादीनां पूर्वगणितभेदाभ्यां सह षड्भेदाः ।

भेदास्तदेकपञ्चाशत्

व्याख्याताः ।

तेषां चान्योऽन्ययोजने ।।४३।।

अव्ययीभावस्यैकदेशः समीपार्थोऽनुशब्दः, कर्मभूताधार आधारबोधकः कर्मप्रत्ययः, एषां स्वरूपस्य कविविषयकरतिभावो व्यङ्ग्य इति शेषः ।

तत्र वाक्यार्थवैलक्षण्यस्य व्यञ्जकत्वमसम्भवीति शब्दनिष्ठो विशेष एव व्यञ्जक इत्याह—**तरुणत्व इत्यादि** । विशेषो लोकप्रसिद्धात् तलादिप्रत्ययाच्छास्त्रपरिशीलनैक[1]समधिगम्यत्वस्वरूपः ।

महाभारतादिप्रबन्धस्य नैकतररसपरिच्छेदकत्वमस्तीति विशिष्य निर्दिशति—**नाटकादिष्विति ।**

पूर्वेति । वाक्यपदव्यङ्ग्याभ्यां भेदाभ्यां सह पदैकदेशरचनावर्णप्रबन्धव्यङ्ग्याश्चत्वारः षड्विधा भवन्तीत्यर्थः ।

तत्र वाक्यपदव्यङ्ग्यौ रसादेर्भेदौ पञ्चत्रिंशत्येवान्तर्भूतौ, चत्वारः पदैकदेशादिव्यङ्ग्याः, प्रबन्धव्यङ्ग्या अर्थशक्त्युद्भवा द्वादशेति सङ्कलने सत्याह—**भेदा इति ।**

तेषामिति । एकपञ्चाशतो भेदानामित्यर्थः । योजने सति वेदखाब्धीत्यादयो भेदा भवन्तीति सम्बन्धः ।

भेदास्तदेकपञ्चाशदिति न निर्धारणार्थकमित्याह—**न केवलमिति ।** कैवल्यव्यतिरेकोपपादकं समुच्चयमाह—**यावदित्यादिना ।** यावदिति वृत्तेः वेदखा-

१. समाधि—च० ।

सङ्करेण त्रिरूपेण संसृष्टया चैकरूपया ।

न केवलं शुद्धा एवैकपञ्चाशद् भेदा भवन्ति, यावत् तेषां स्वप्रभेदै-रेकपञ्चाशता संशयास्पदत्वेनानुग्राह्यानुग्राहकतयैकव्यञ्जकानुप्रवेशेन चेति त्रिविधेन सङ्करेण, परस्परनिरपेक्षरूपयैकप्रकारया संसृष्टया चेति चतुर्भिर्गुणने—

वेदखाब्धिवियच्चन्द्राः (१०४०४)

शुद्धभेदैः सह

शरेषुयुगखेन्दवः (१०४५५) ॥४४॥

ब्धिवियच्चन्द्रा इति सूत्रेण सम्बन्धः । अन्योऽन्ययोजनपदार्थमाह—तेषामित्यादि । त्रिरूपेणेत्यस्य । व्याख्यानं त्रिविधेनेति । तासां तिसृणां विधानामुल्लेखः—संश-यास्पदत्वेनेत्यादिपदे गौणत्वमुख्यत्वयोर्विरोधात् तदुभयमूलव्यञ्जनयोरपि विरोधा-दुभयसमुच्चयासम्भवेन संशयविधया सहृदयैर्व्यञ्जकव्यापारस्य ग्राह्यत्व इत्यर्थ । अनुग्राह्येत्यादि । परस्परोपश्लिष्टतया भासमानत्वेनेत्यर्थः । एकेति । व्यञ्जक-मिहासाधारणं विवक्षितम् । परस्परनिरपेक्षत्वं सङ्करत्रयशून्यत्वम् ।

एकपञ्चाशत एकपञ्चाशता गुणने षड्विंशतिशतमेकाधिकम् (२६०१) चतु-र्भिर्गुण्यमानं चतुरधिकचतुश्शताधिकमयुतम् (१०४०४) भवतीत्याह—चतुर्भिर्गुणन[1] इत्यादि । अव्ययश्चत्वारः । चन्द्रा इत्यस्य भेदा इत्यनेनान्वयः । अत्र—'तेषां चान्योऽन्ययोजने' इति पादः सूत्रे पुनरावर्त्य योजनीयः । तत्र तच्छब्देन सङ्कीर्ण-भेदाः शुद्धभेदाश्चोपादेयाः । योजनं सहभावमात्रमित्याशयेन [2]पूर्वोक्तसूत्रपादं व्याचष्टे—शुद्धेति । युगानि चत्वारि ।

ननु स्वेन स्वस्यैव कथं सङ्करः संसृष्टिर्वा सम्भवतु, अथैकस्या व्यक्तेस्तदसम्भ-वेऽपि, समानजातीययोस्तथात्वं स्यादेव । तथा हि मदीयामृतोदयनाटके नान्दी—

ब्रह्माण्डबिन्दुगणवर्षणवारिवाह
वज्रं च मुञ्चसि निषिञ्चसि जीवनं च ।
सृष्टं त्वया स्वपरदृष्टिविलोपकष्टं
निर्मार्ष्टुमर्हति तवैव विवेकविद्युत् ॥ इति ।

१. चतुर्गुणने—च० । २. पूरयन्नेवावृत्तिपदम्—च० ।

अत्र ब्रह्माण्डानां विन्दुरूपकेण परिमाणापकर्षश्च जातविलीनत्वं च द्योत्यते। ताभ्यां च 'परमविभु व्यापकं ब्रह्म' 'नित्यं ब्रह्म' इति विवेकद्वयमिति तयोरेकव्यञ्जकानुप्रवेशः। गणत्वोत्कीर्त्तनेन च सहभूतानां समुच्चयः पूर्वापरपरम्परा च प्रतिपाद्यते। वर्षणपदेन च गर्भितस्य बहिः प्रकाशनमुच्यते। तेन ब्रह्माण्डगणवर्षणेन—"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इति श्रुतिस्वरससिद्धं नानादेशकालसंसृष्टनानाब्रह्माण्डनिदानमिदमनादिनिधनमनन्तं ब्रह्मेति मतिरभिव्यज्यते। सा च गणपदद्योत्यं कालदेशापरिच्छेद्य[1]विवेकमुत्तम्भयतीति सम्भवति मतिविवेकयोरलक्ष्यक्रमयोरनुग्राह्यानुग्राहकभावः।

एवं वज्रपदस्य निधनसाधने जीवनपदस्य प्राणधारणकारणे चोपादानलक्षणाद्वयेन परिबृंहिताभ्यां मोचनत्वेन नियोगस्य, निषेचनत्वेन निर्माणस्याध्यवसानाभ्यां बोधितं भगवतो निधनसाधननियोगप्राणनोपायनिर्माणोभयम्—"येन जातानि जीवन्ति, यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति" इति श्रुतिसिद्धं स्थितिसंहारकर्तृत्वमवगमयद् नतिस्तुतिभक्तीरभिव्यनक्तीत्यासामेकव्यञ्जकानुप्रवेशः। तदेव च व्यञ्जकमभिधामूलव्यञ्जनया गम्येनाशनिविमोक्षजलक्षरणवृत्तान्तेनाभेदाध्यवसितं वाच्यस्य वारिवाहरूपकस्योपकरोतीति ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोरेकव्यञ्जकानुप्रवेशः।

एवं त्वया सृष्टं त्वदीयसत्ताधीनसत्ताकम्, अनादेरपि भावस्य सत्ताया व्यावहारिकमात्रत्वात् स्वस्य परस्य चात्मनः साक्षात्कारविरहकष्टमविद्यालक्षणं ध्वंसयितुं त्वद्विषयको विद्योतको विवेकः प्रभवतीति वाक्यार्थः, तेन "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति" इति श्रुतिसिद्धमपवर्गसाधनत्वं बोध्यते, औपनिषदैरविद्यानिवृत्तेरेव निर्वाण(साधन[2])त्वोपगमात्। तच्च भगवद्विषयिणीं भक्तिमभिव्यनक्ति।

अपि चाभिधामूलव्यञ्जनव्यापारगम्येन मेघावरणसृष्टस्य स्वपरदर्शनविरोधिनः कष्टस्यान्धकारस्य मेघाङ्कवर्तिविद्युदुत्सारणीयतावृत्तान्तेनाभेदाध्यवसितं तदेव व्यञ्जकं वाच्यस्य रूपकस्योपकरोतीत्यत्रापि ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः सङ्करोऽवसेयः।

एवं चकारद्वयाभिव्यङ्ग्यः परस्परविरोधिक्रिययोः समुच्चयो विरोधिधर्मसंसर्गेऽप्यभिन्न इत्याश्चर्याभिव्यञ्जनद्वारा समर्थनीय इत्यर्थान्तरन्यासे विश्राम्यतीति स्वतः सम्भवताऽलङ्कारेणा[3]लङ्कारध्वनिरयम्, किं वा स एव समुच्चयो विस्मयभावमाविर्भावयतीति सन्देहः, समर्थनापक्षे न विस्मयो विस्मयपक्षे न समर्थनेति

---

१. च्छेद—च०। २. प्रकोष्ठस्थः पाठश्च० नास्ति। ३. अलङ्कारेन—च०।

विरोधादित्यतस्तुल्यजातीयानां योजनानि सम्भवन्त्येवेति चेत्, हन्तैवम[1]प्यर्थान्तरसङ्क्रमितात्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोर्लक्षणामूलाभिधामूलयोर्ध्वन्योरेकव्यञ्जकानुप्रवेशो दुर्घट इति ।

नन्वमृतोदय एव पुरुषपुरुषोत्तमसंवादे—

अलमवगलितेन्द्रियप्रवृत्तेस्तव जरतः पुरुषस्य जागरेण ।
प्रभवति दमनाय दोषदस्योः सपदि मनागपि मादृशां प्रबोधः ।।

इत्यत्र जरत्पदस्याज्ञानस्वरूपाविद्याविरहे लक्षणा, कालदेशापरिच्छेद्यत्वं निसर्गमुक्तत्वं च व्यङ्ग्यमिति लक्षणामूलाया वृद्धस्य पुंसो निद्राच्छेदस्य च रूपकमुपमानोपमेयभावो वा व्यङ्ग्य इत्यभिधामूलायाश्च व्यञ्जनाया एकानुप्रवेशो दुर्घटः । तच्च जागरपदाभिव्यङ्ग्यं स्वाभाविकवन्धशून्यत्वम्, अलम्पदेन वैयर्थ्याभिधानद्वारा व्यञ्जितस्य स्वाभीष्टदोषदस्युदमनफलानुपधानस्योपकरोति । तव हि सदपि विज्ञानं न त्वद्दोषप्रशमाय, तव नित्यनिर्दोषत्वात्, नाप्यस्मदीयदोषोपशमाय, प्रवुद्धेऽपि त्वयि जीवदोषाणां रागादीनामनुपशमात्, तयोरनुग्राह्यानुग्राहकभावः ।

एवं प्रबोधपदस्य तत्त्वसाक्षात्कारः प्रकरणवशादर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यः, निद्राच्छेदस्त्वभिधामूलव्यञ्जनागम्यः । अत एव जागराभेदाध्यवसिताद् भगवत्प्रबोधादस्य व्यतिरेकोऽपि ध्वननपथमवतरतीति ध्येयम् ।

यथा च लाक्षणिकमपि तत्रैव—

अपरिमितविभागभूमिरेकस्त्वमसि ततो जगदण्डबिन्दुरासीत् ।
तदिति दशविधा दिशामधीश त्वदवतरा गणितक्रमेण सिद्धाः ।।

इत्यत्रैकपदस्य गुणवाचिनोऽद्वितीयेऽर्थे सङ्क्रमितमेकलिपौ चात्यन्ततिरस्कृतवाच्यमित्युभयोरेकव्यञ्जकानुप्रवेशः सम्भवत्येव । एवं विन्दुपदस्य गोलाकारेऽजहत्स्वार्था, शून्यलिपौ च जहत्स्वार्था लक्षणा । न चैकपदं गुणिनं वोधयित्वा व्यञ्जनयैव वा द्वितीयमार्थव्यञ्जनयैव च लिपिं वोधयेदिति वाच्यम्, किमनयोरर्थयोरार्थी व्यञ्जना, किमुत लक्षणेति सन्देहरूपसङ्करेऽप्येकव्यञ्जकानुप्रवेशस्यावाधादिति चेत्, मैवम्, एवमप्यग्रिमाग्रिमभेदयोजने एकैकभेदह्रासेन सङ्ख्याया न्यूनत्वात् । य एव ह्यर्थान्तरसङ्क्रमितात्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोर्योगः, स एव वैलोम्येन तयोरिति—"सैकपदद्विपदार्धमथैकाद्यङ्कयुतिः किल सङ्कलिताख्या" इति लीलावतीसूत्रोक्तसङ्कलितगणितस्यैवायं विषय इति षड्विंशत्या एकपञ्चाशतो

---

१. अपिः—च० नास्ति ।

गुणने रसदस्रांग्निमेदिन्यः १३२६, तेषां चतुर्भिर्गुणने वेदाभ्रदहनेषवः ५३०४ एव सङ्कीर्णभेदा जायन्त इति

अत्र प्रदीपः—"अनुभवसिद्धौ तावद् ध्वनिहृद्यत्वातिशयानतिशयौ। तथा च यत्रार्थान्तिरसङ्क्रमितवाच्यस्यातिशयः, तत्रात्यन्ततिरस्कृतवाच्येन तस्य योजनम्। यत्र तु वैपरीत्यम्, तत्रात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्येतरेण योजनमित्येवंविधप्राधान्यमादाय सौत्री गणना। ननु यत्रोभयोस्तुल्यमेव चारुत्वं तत्र भेदान्तरं स्यादिति। मैवम्, अपकर्षाभावस्यातिशयपदेन विवक्षितत्वात्, तत्रोभयोरेव सङ्करयोः स्वीकारात" इति पदमारोपयाम्बभूव। सम्भवति चैतत्, तथा ह्यमृतोदये—

सकलमपि मया स्वकर्मवीजं
त्वयि वृषवाह! समर्पयाम्बभूवे।
तव मम च न चेत् फलं प्रसूते
कथमधुनाऽप्यहमेव दोषभूमिः॥ इति।

अत्र वृषवाहो नाम धर्माधिष्ठाता भगवान् महोक्षवाहनो विरूपाक्षः प्रकरणादिवशादभिधेयः, स व्यङ्ग्यस्य बलीबर्दवाहनवृत्तेरर्धसीरिणस्तादात्म्येनाध्यवसीयते। तेनार्धसीरिणे वीजादिस्वामिनो वीजानर्पणे चेत् सस्यप्रसवविपर्यासः, तदा वीजादिस्वामी दोषभाजनं भवति। न चेद् अर्धसीरिण एवापराध इति लोके स्थितिः। मया तु त्वयि वृषवाहे भगवति भूतभावने कर्मबीजान्यर्पितानि, तानि च त्वयि निसर्गनिर्लेपे, मयि च निष्कामे न फलन्ति चेत्, तदा त्वय्येव दोषकारणं विद्यते, न च त्वयि दोषा इति विशेषोक्तिरहमेवेत्येवकारसन्दर्भसिद्धा। त्वयि विद्यते दोषकारणम्, मयि तु क्षेत्र[1]स्वामिनि क्षेत्रज्ञे दोषाणामुद्भव इत्यसङ्गतिरित्यलङ्कारयोः सङ्करो वृषवाहेति, अधुनाऽपीति, अहमेवेत्यादिपदैः प्राधान्येन व्यज्यते। भगवति कर्मफलार्पणं नामेश्वरप्रणिधानस्वरूपो नियमो योगाङ्गं वस्तु च प्रतीयते। मुमुक्षालक्षणफलाभिलाषमूलकर्मामूलदोषक्षयौत्सुक्यभावश्चानुभाव्यते। तथा चात्र वस्तु अलङ्कारातिशायि, नहि वस्तुत्वेनैव न्यूनत्वम्, अलङ्कारत्वेनैव चाधिक्यमित्यभिधास्यते।

एतेन वस्त्वलङ्कारयोर्योगे वस्तुनो नास्त्यतिशय इति तयोः सङ्करे द्वैविध्यं कथं स्यादिति समाहितम्, प्रबन्धोपकारिपुरुषार्थभूतस्य वस्तुन एवातिशयसम्भवात्। कर्मार्पणाच्च दोषक्षयौत्सुक्यं शमरसोपकरणतया प्रधानं भवितुमर्हतीति दिक्।

यत्तु शब्दशक्तिमूलार्थशक्तिमूलयोरेकव्यञ्जकानुप्रवेशो न सम्भवतीति,

१. क्षेत्र—च० नास्ति।

तत्र दिङ्मात्रमुदाह्रियते—

छणपाहुणिश्रा देअर जाश्राए सुहश्र किंपि दे भणिश्रा ।
रुअइ पओहरवलहीघरम्मि श्रणुणिज्जउ वराई ॥१११॥

तदसत्, अत्रैव वृषवाहपदेन यतस्त्वं कर्माधिष्ठाता, ततस्त्वयि कर्माण्यर्पितानीत्यर्थ-शक्त्या गम्य एको यस्त्वमुक्षवाहनक्षमस्ततो बीजान्यर्पितानीत्यभिधामूलव्यञ्ज-नागम्यो द्वितीयहेत्वलङ्कारो व्यज्यत इत्येतयोरेकव्यञ्जकानुप्रवेशदर्शनात् ।

यदपि पदैकदेशप्रकाश्यस्य रसादेरुभयशक्त्युत्थस्य चैकव्यञ्जकानुप्रवेशो न सम्भवतीति, तदपि स्थवीयः । तथा ह्यमृतोदये—

व्यवधिरुपरराम भूर्विविक्ता
भवसि पुरेव न मां क्षमः प्रहर्तुम् ।
तदिह भवतु तावदेकशेषा-
परविलयावधिरावयोर्विमर्दः ॥ इति ।

अत्र विमर्दशब्दः परस्परोपश्लेषमेव स्वार्थमवगमय्यार्थशक्त्या द्वयोरेकतरविलय-फलकत्वरूपानुगामिधर्मसंवलनेन प्रधनकर्म ध्वनयितुमर्हतीति तदेव व्यञ्जनीयं विमर्दपदस्याभिधामूलव्यञ्जनयाऽपि गम्यमित्युभयशक्तिसमुत्थस्यापि प्रधनकर्म-भवनाशंसनस्य रणोत्साहरूपभावस्य चावश्यम्भावाभिव्यञ्जकताऽवच्छेदकसम-भिव्याहृते लोट्प्रत्यये प्रवेशः । लोट्प्रत्ययोपात्तमौत्सुक्यमुत्साहं पुष्णात्येतावत्येव पदादे रसादिव्यञ्जकतेति प्राक् प्रतिपादितम् । सङ्गरभवनाशंसनरूपव्यङ्ग्य-स्यापि सङ्गरांशे विमर्दपदेनेवाशंसनांशे लोटाऽप्यसाधारणं व्यङ्ग्यत्वमवसेयम् ।

अथ चैतस्मिन् व्यङ्ग्ये रणोत्साहे भूर्विविक्तेत्यनेनोपात्तमुद्दीपनं तत्रोपात्तो व्यवधिरुपररामेति हेतुः । तेनेदानीं कूटयुद्धावाध्यत्वमात्मनो बोध्यते । तेन च 'भवसि पुरेव न मां क्षमः प्रहर्तुम्' इति पादेनोपात्तं वस्तूपक्रियते । पुरेवेत्यनेन पदेन चासाधारण्येन पूर्वापकारस्मरणमवगम्यते । तेन चोभयशक्त्युत्थं रणाशंसनं तदु-त्साहश्चोपक्रियत इति भवति द्वयोरेकव्यञ्जकानुप्रवेश इति किमधिकेन ।

तत्र द्वयोः संशयास्पदत्वमुदाहरति—'छणेति । "क्षणप्राघुणिका' देवर जायया सुभग किमपि ते भणिता । रोदिति गृहपश्चाद्भाग'वलभीगृहेऽनुनीयतां वराकी ॥" इतिच्छाया ।

१. खणेति पाठान्तरम् । २. प्राघुणिकी—च० । ३. गृहेति भागेति च—च० नास्ति ।

अत्रानुनयः किमुपभोगलक्षणेऽर्थान्तरे संक्रमितः, किमनुरणनन्यायेनोपभोग एव व्यङ्ग्ये व्यञ्जक इति सन्देहः ।

क्षणप्राघुणिका उत्सदातिथिः । तस्या एव देवर मम प्रजावत्याः, तव जायया किमप्यसमञ्जसं भणिता, तदसमञ्जसभाषणे निमित्तं यद्यपि तव जायायास्त्वद्विषयकतदीयविकृताभिप्रायज्ञानमेव, तथापि तथाविधमपमानं विषहमाणा प्राघुणिका त्वज्जायाविहारस्याविषयमेकान्तस्थलं त्वदभिप्रायेणाधितिष्ठतीति वराकीपदद्योत्यम् ।

अनुपूर्वको नयतिः प्रसादसाधनं कर्माभिधत्ते, शक्नोति च तेन सामान्येनोपभोगमुपस्थापयितुम् । विशेषरूपेणोपस्थितये तत्रोपादानलक्षणा स्वीकार्या । व्यङ्ग्यं तु त्वदीयजायाकर्तृकासमञ्जसभाषणवैरस्यनिभृतमिदं निर्यातनं तस्याः सर्वेभ्यः प्रसादसाधनेभ्योऽतिरिच्यत इति ।

अथवाऽनुनयतिना प्रसादसाधनं कर्म चाटुकारादिकमेवोच्यते । ततोऽर्थशक्त्योपभोग एव व्यञ्जनाविश्राम इत्युपभोगस्य व्यङ्ग्यत्वाव्यङ्ग्यत्वकोटिक एवात्र संशयो विवक्षितः । व्यङ्ग्यस्वरूपयोस्त्वविरोधान्न संशयास्पदत्वम् ।

स्वरूपविरोधो यथा—

नित्ये विभौ मयि निसर्गशुचौ शरीर-
तादात्म्यबन्धमवरोपितवांस्त्वमासीः ।
द्वैतोज्झिते त्वयि परावरवस्तुभेद-
मारोप्य निर्वृतिमुपैमि चिरादिदानीम् ।। इत्यमृतोदये ।

त्वयाऽतात्त्विकं शरीरमात्रस्य तादात्म्यमारोपितम्, मया तु तात्त्विकद्वितीयरहित सर्ववस्त्वभेदस्त्वयि पारमार्थिको निवेशित इत्यारोपयतिना बद्धमूलत्वस्यापि लाभसम्भवादित्यौपनिषदसिद्धो व्यङ्ग्यः ।

अथवा भ्रमवाचिनाऽऽरोपयतिना शरीरमात्रस्य मय्यारोपमूलं त्वमभूः, मया[1] तु समस्तवस्त्वभेदस्त्वय्यारोपित इति कृते प्रतिकृतं मयेति व्यतिरेकेणाभेदभ्रम एवापवर्गसाधनमित्यन्वीक्षारक्षितो व्यङ्ग्य इत्यनयोर्विरोधः । यथा वा ममैव[3]—

---

१. वा वक्त्र्या–च० । २. मया तु–च० नास्ति । ३. तत्रैव–च० ।

स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाका घना
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।
कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति ह हा हा देवि धीरा भव ॥११२॥

अत्र लिप्तेति पयोदसुहृदामिति चात्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोः संसृष्टिः ।

"अरे निसर्गसुन्दर निरवसानसौभग श्लाघनीयोऽसि" इति । "प्रसरति विषयेषु येषु रागः, परिणमते"[1] इत्यादौ 'आत्मैव नित्यो नान्यत्' इत्यौपनिषददर्शनसिद्धो विवेको व्यङ्ग्यः । सकलविशेषगुणोच्छेद एव फलेष्वविनाशी, आनन्दस्तु सर्वो विनाश्येवेति न्यायनयसिद्धेन विवेकेन विरुध्यते ।

संसृष्टेरनुग्राह्यानुग्राहकभावस्यैकव्यञ्जकानुप्रवेशस्य चोदाहरणमेकमेवाह— स्निग्धेति । पयोदसुहृदां केकापदार्थैकदेशैर्मयूरैः सहाभेदेनान्वयः । आपणीयानां सक्तूनामाढकमित्यर्थे—"सक्त्वाढकमापणीयानाम्" इति भाष्यप्रयोगात् केकापदं ध्वनित्वेनैव मयूरवाणीमभिधत्ते । तत्राध्याहृतस्य श्रूयमाणस्य वा मयूरादिपदस्य नित्यं सम्बन्धः, उत्तमपुरुषादावस्मदादेरिवेत्यपरे ।

काममित्यनुज्ञायाम् । दृढमिति सत्ताविशेषणम् । कथं भविष्यति केनोपायेन जीविष्यतीति चिन्तायामुत्प्रेक्ष्य जीवनहेतुमाशास्ते—धीरा भवेति । नहि धैर्यादृते किमपि जीवनसाधनमिति भावः ।

लिप्तेति सुहृदामिति द्वयं षष्ठ्यन्तम् । एतयोः पदयोरभिव्यङ्ग्यौ यौ ध्वनी, तयोः संसृष्टिरिति सम्बन्धः । लिम्पतिना कान्तेरालेपो[2] लक्ष्यते । तेन स्वाभाविक-प्रसादगुणपरित्यागो गगनस्यावगम्यते । सुहृत्पदेन पयोदोद्गमे हृष्यमाणत्वं लक्ष्यते, नृत्यं च व्यज्यते । अप्रसन्ने गगने नास्ति कश्चिदुद्यमावकाश इति दैन्यम् । मयूरनृत्यादे-रुद्दीपनस्य दर्शनेन बाधातिशयो द्योत्यते । तयोर्दैन्यबाधयोः संसृष्टिरित्यर्थः ।

रामोऽस्मीति रामपदेन हि—अनुभूतवनवास-पितृमरण-सीताहरणादिदुःखो-ऽर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यविधया लक्ष्यते । तेनात्मन्युपेक्षानामा निर्वेदो ध्वन्यते । स च निर्वेदः पूर्वोक्तदैन्यवियोगबाधयोर्वस्तुतो जन्यः, न तु दैन्यबाधयोर्निर्वेदे, न वा निर्वेदस्य दैन्यबाधयोर्गुणीभूयान्वय इत्यनुग्राह्यानुग्राहकभावसत्त्वेऽपि न गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमिति भावः ।

१. अवशिष्टो भागः प्राग् लिखितः । २. रारोपः—च० ।

ताभ्यां सह रामोऽस्मीत्यर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यरसध्वन्योः सङ्करः। एवमन्यदप्युदाहार्यम् ।

इति काव्यप्रकाशे ध्वनिनिर्णयो नाम
चतुर्थं उल्लासः ॥

रामपदेत्यादि । रामपदस्य तावदेक आत्मन्युपेक्षालक्षणो (निर्वेदो) लक्षणामूलध्वननीयः। स च निर्वेदो न शृङ्गाराङ्गम्, अतः स्वतन्त्र एव भावः। द्वितीयस्तु सर्वंसहत्वोपपादको धीरोदात्तत्वादिरुपादानलक्षणागम्योऽर्थः । स च पुटपाकवदन्तर्विपरिवर्तमानं विप्रयोगरसमुपोद्वलयतीत्यनयोर्भावरसयो[1]रेकत्र रामपदेऽनुप्रवेश इत्यर्थः ।

अत्रेदं विचारणीयम्—'त्वामस्मि वच्मि' इत्यादौ वस्तुरूप एव लक्षणामूलव्यञ्जनागम्योऽर्थः। 'मुखं विकसितस्मितम्' इत्यत्र मुखे कुसुमोपमा विदग्धैकवेद्या व्यञ्जनीयेत्यलङ्कारोऽपि । तथा 'रामोऽस्मि' इत्यत्रोपादानलक्षणया भावो रसश्चाभिव्यज्यत इति वस्त्वलङ्काररसादिस्वरूपतया त्रिविधौ लक्षणामूलध्वनिभेदौ कथं नोक्तौ । एष च 'कोऽप्यलक्ष्यक्रमः' इत्यादावपिकारार्थकत्वेन चकारस्य तयो रसादिभेदा उक्ता एवेति चेत्, एवं सति कथमेकपञ्चाशदेव भेदाः, आधिक्यादिति ।

अत्रोच्यते—लाक्षणिकपदप्रयोगप्रयोजनीभूतार्थं एव लक्षणामूलगूढव्यङ्ग्यः । स च लाक्षणिकपदार्थबोधाव्यवहितबुद्धिविषय एवेति नालङ्काररसयोर्लक्षणामूलव्यञ्जनागम्यत्वम् । 'मुखं विकसितस्मितम्' इत्यत्र विकासेन प्रकटता लक्ष्या, तया च प्रथमतः स्फीतं स्मितमित्येव व्यज्यते । तदेव स्फीतत्वं वस्तु लक्षणामूलव्यञ्जनागम्यम् । कुसुमसाधर्म्यं त्वर्थशक्तिगम्यमेव । 'रामोऽस्मि' इत्यत्रापि रामपदस्य दुःखशतेनाप्यम्रियमाणे धीरोदात्ते च लक्षणा । आद्या निर्वेदध्वननानुकूलमश्लाघ्यजीवितत्वम्, द्वितीया तु स्वमात्रसाक्षिव्यथापरिपाकं वस्त्वेव व्यनक्ति । तयोरेकधैव व्यञ्जकानुप्रवेशादिति । आर्थी व्यञ्जना द्विविधा—काचिदभिधामूलव्यञ्जनां विना नाभिमतार्थव्यञ्जने क्षमा[2], तत्राभिधामूलत्वव्यपदेशः । द्वितीया त्वभिधामूलव्यञ्जनां विनाऽप्यभिमतार्थबोधनक्षमा । साऽपि द्विविधा—अनपेक्षणीयाभिधामूलव्यञ्जनावृत्त्यसहकृता, तत्सहकृता च । तत्राद्या शब्दशक्त्युत्थेति, द्वितीया त्वर्थशक्त्युत्थेति, तृतीया चोभयशक्त्युत्थेति भण्यते । रसालङ्कारयोः प्राथमिक-

१. भावरसयोः–च० नास्ति । २. क्षमते–च० ।

वैयञ्जनिकप्रतीतौ क्वापि न भानमिति लक्षणामूलध्वनिभेदयोर्नैतत्कृतो भेद इति दिक् ।

निगमाङ्गणे धन्वन्यनूपे चाध्वनि ध्वनेः ।
सम्मं प्रचरतः कृष्णपाथोद त्वयि निर्भरः ।। ८ ।।

इति मैथिलमहामहोपाध्यायगोकुलनाथशर्मनिर्मिते
काव्यप्रकाशविवरणे चतुर्थ[1] उल्लासः ।।

—×—

१. तुरीयोल्लासः–च० ।

पञ्चम उल्लासः

एवं ध्वनौ निर्णीते गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदानाह—

अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम् ।

[1]पादाः पादपराक्रमेण शनकैर्गत्या [2]नितम्बोच्चया
वक्रोच्चावचमार्गदुर्गतरणद्रौत्येन [3]गण्डोपलाः ।
एषा [4]मेखलया [5]निवन्धदृढया तीर्णा मया मेखला[6]
प्राप्तो मध्यमसानुरत्र गिरिजाहस्तावलम्बो गतिः ।। ९ ।।

ध्वनौ निर्णीते स्वरूपभेद[7]प्रभेदादिभिर्निरूपिते । तेन प्रतिवन्धकध्वनिजिज्ञासाया-स्तज्जिज्ञापयिषाया वा निवृत्तौ सत्यामवश्यवाच्यत्वमवसरसङ्गतिरिह सूचिता भवति । **एवमिति** । अगूढत्वादिभिरष्टभिः प्रकारैर्गुणीभूत[8]व्यङ्ग्यस्याष्टौ भेदा[9] इत्यर्थः । गूढमप्यस्फुटं न रसादेरुपकरोत्यतो[10] गूढे कामिनीकुचकलशसाधर्म्य-मुक्तम् । तथा च यथा कामिनीकुचः कञ्चुकेन पिहितो विवेचकैरुन्नेतुं शक्यते, न तु चक्षुषा गृह्यते, तथा यो व्यङ्ग्यार्थः कविसमयवासनासहकृतेन सहृदयानामेव हृदयेन गृह्यते, न त्वतथाविधेन पामराणां मनसा, स एव चमत्करोति रसादेरुपकरोति । वाच्यायमानमिति । रसाद्यनुपकारकत्वमत्र वाच्यव्यङ्ग्ययोः साधर्म्यम् । गुणीभूतमेव वाच्यानतिशाय्येव । यदाहुः—

नो गुर्जरीस्तन इवातितरां निगूढो
[11]नान्ध्रीपयोधर इवातितरां प्रकाशः ।
अर्थो गिरामपिहितः पिहितश्च [12]शश्वत्
सौभाग्यमेति मरहट्टवधूकुचाभः ।। इति ।

---

१. चरणाः पर्यन्तपर्वताश्च । २. श्रोणीतटौ नितम्बौ । ३. गण्डौ कपोलकटौ । ४. काञ्च्या । ५. निबद्धदृढया—च० । ६. शैलोपममध्यभागः । ७. भेदादिभिः—च० । ८. भूतस्य—च० । ९. भिदा—च० । १०. तीत्यतो—च० । ११. नो मालवीस्तन—च० । १२. कोऽपि—च० ।

सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्तमसुन्दरम् ॥४५॥
व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदाः स्मृताः ।

कामिनीकुचकलशवद् गूढं चमत्करोति, अगूढं तु स्फुटतया वाच्यायमानमिति गुणीभूतमेव ।

अगूढं यथा—

यस्यासुहृत्कृततिरस्कृतिरेत्य तप्त-
सूचीव्यधव्यतिकरेण युनक्ति कर्णौ ।
काञ्चीगुणग्रथनभाजनमेष सोऽस्मि
जीवन्न सम्प्रति भवामि किमावहामि ॥११३॥

अत्र जीवन्नित्यर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यस्य ।

उन्निद्रकोकनदरेणुपिशङ्गिताङ्गा
गायन्ति मञ्जु मधुपा गृहदीर्घिकासु ।
एतच्चकास्ति च रवेर्नवबन्धुजीव-
पुष्पच्छदाभमुदयाचलचुम्बि बिम्बम् ॥११४॥

अगूढमिति । यथेत्यस्य अत्र जीवन्नित्यादिविशेषिते सौत्रव्यङ्ग्यपदे सम्बन्धः । तथा च श्रोत्रोपस्थितं यस्यासुहृत्कृतेत्यादिपदमेतदा परामृष्यते । अत्र यो जीवन्नितिशब्दोऽर्थान्तरे प्रकृष्टजीवनकर्तरि सङ्क्रमितवाच्यकः, तस्य व्यङ्ग्यं जीवनस्य मरणादप्यपकर्षस्वरूपं पामरवेद्यत्वादगूढं यथा, तथाऽन्यत्रापीति वाक्यार्थः ।

यद्यपीदमपि व्यङ्ग्यं जीवने निर्वेदस्य भावस्योपकरोति, तथापि स निर्वेद एव वाच्यायमानतया न भावपदवीं भजते । यस्य मम असुहृदा दुर्योधनादिना कृता तिरस्कृतिर्निकारवचनं 'षण्ढतिलाः पाण्डवाः' इति, एत्य स्मरणविषयीभूय, तप्तसूचीव्यधसम्बन्धेन कर्णौ योजयति, सोऽहमिदानीं किं तिरस्कृतिसमाधानमावहामि, बृहन्नला नाम भूत्वा विराटान्तःपुरवधूनां काञ्चीगुणग्रथनपात्रतामापन्नोऽस्मीति वाक्यार्थेन व्यञ्जिता दैन्यविषादादय एव भावध्वनयो गाण्डीवधन्वानमालम्ब्य प्रवर्तन्त इति तत्रैव वाच्यायमानो निर्वेदोऽप्युपकरोतीति भावः ।

उन्निद्रेत्यादि—रवेर्नवबन्धुजीवादिसादृश्यव्यङ्ग्ये रागे हेतुतयोदयाचलचुम्बनमुपन्यस्तम् । स रविरागो मयूखसङ्क्रान्तः कोकनदरेणुव्यतिकरहेतुकत्वेनो-

अत्र चुम्बनस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य ।

अत्रासीत् फणिपाशबन्धनविधिः शक्त्या भवद्देवरे
गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहृतः ।
दिव्यैरिन्द्रजिदत्र लक्ष्मणशरैर्लोकान्तरं प्रापितः
केनाप्यत्र मृगाक्षि राक्षसपतेः कृत्ता च कण्ठाटवी ॥११५॥

त्प्रेक्ष्यते—उन्निद्रकोकनदरेणुभिरिव पिशङ्गिताङ्गा इति । स एवौपाधिको रागो मधुपानां गानरागरूपेण परिणमत इत्युदयाचलचुम्बनेन हेतुना सह रविरागस्य हेतुमतोऽभिधानमिति काव्यलिङ्गम् । अत्युज्ज्वलगुणस्य रवेर्योगेन स्वधर्मनीलगुणपरित्यागेन भृङ्गाणां रविगुणग्रहणमिति तद्गुणः । स एव रागो रागान्तररूपेण परिणम्य गानस्योपकरोतीति परिणामः । रवेरुदयाचलचुम्बनं कोकनदानामुन्निद्रतायां हेतुरिति काव्यलिङ्गम् । भृङ्गाणां रविसङ्क्रमितो रागः कोकनदरेणुव्यतिकरहेतुकत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इत्युत्प्रेक्षालङ्कारः ।

उद्दीपनविभावाश्चैते वर्ण्यमाना असाधारणत्वादितरदाक्षिप्य शृङ्गारमभिव्यञ्जयन्तीत्यलक्ष्यक्रमः, इदानीमेवासौ बन्धुजीवच्छदरमणीयो दर्शनीयः, परतस्तु दुःप्रेक्ष इति नवपदव्यङ्ग्यं वस्तु चेति ध्वनय एव चमत्कुर्वते, न तु चुम्बिधातुलक्षणामूलो व्यङ्ग्य इत्याह—अत्रेति । चुम्बति संयोगे शक्तस्तत्र वक्त्रसंयोगसामान्यं लक्षयति, संयोगस्याचिरादेव विभज्य भाविविभागाश्रयत्वं विभक्ष्यमाणत्वं व्यञ्जयति 'पुस्तकचुम्बकः कपटवटुः' इत्यादौ । तथाविधा व्यञ्जना त्वविदग्धसाधारणीत्यगूढमिदं व्यङ्ग्यमिति भावः । यद्यपि वाक्यार्थसाधारणमिह लक्षणाप्रवृत्तिनिमित्तम्, तथापि चुम्बनत्वाधिकरणस्य वाक्यार्थबुद्ध्यननुप्रवेशाद् वाच्यस्यात्यन्ततिरस्कारो वाच्यः । स्वतस्सम्भविवस्तूत्थवस्तुध्वनेरगूढत्वमुदाहरति—अत्रासीदिति । अत्र बन्धनविधेर्निर्देशो न तु मोक्षणविधेः, तस्य गरुत्मदागमनादिप्रदर्शनेन सीतायाः स्वस्मिन् बहुमानवशादाराध्यत्वादिबुद्ध्याधायकत्वेन कामप्रणयस्थगनप्रसङ्गात् । न लक्ष्मण इति, न सौमित्राविति, न मम भ्रातरीति, किन्तु भवद्देवर इति भवदर्थं व्याप्रियमाणत्वेन तत्र वर्धनीयं वात्सल्यं भवत्येति दर्शितम् । अत्र विपत्प्रतीकारोपन्यासो हनुमत्पराक्रमोत्कर्षबोधनाय । इन्द्रजिल्लक्ष्मणेन लोकान्तरं प्रापित इत्युक्तौ स्वपुत्रवालिवधेन विमनायमानो भगवानिन्द्रस्तदधिकं दूयेतेत्यतः—शरैरित्युक्तम् ।

अत्र केनाप्यत्रेत्यर्थशक्तिमूलानुरणनरूपस्य । 'तस्याप्यत्र' इति युक्तः पाठः ।

अपरस्य रसादेर्वाच्यस्य वा वाक्यार्थीभूतस्य अङ्गं रसादि अनुरणनरूपं वा ।

शराणां तथाविधसामर्थ्ये दिव्यत्वं हेतुः । तेन काव्यलिङ्गेन दिव्यैः शरैरिन्द्रजिद् दिवं नीत्वा दिवस्पतेर्वशीकृत इति सूच्यते । केनापीत्यनेन सामान्यावच्छादितो विशेषवचनाविषयः कर्ता बोध्यते । तत्र विशेषवचनाविषयत्वं द्वेधा सम्भवति— 'आत्मनाम गुरोर्नाम ज्येष्ठापत्यस्य नाम च' इति श्रौतनिषेधस्य विषयत्वात्, विशेषाणां गुणादीनामसङ्ख्येयत्वेन वचनाशक्यत्वाद्वा । तत्राद्यप्रकारेण वक्तुरात्मत्वं लभ्यते, न च कविसमयवासनामपेक्षत इति नास्य गूढत्वम् । स्मार्तसमयवासना सहकारितामापद्यमानाऽपि न गूढत्वसम्पादिका । एवमेव कौण्डपायिनामयने लाक्षणिकेनाग्निहोत्रशब्देन प्रतीयमानोऽग्निहोत्रधर्मातिदेशोऽपि न गूढ इति स्मर्तव्यम् ।

अत्र केनापीति शब्दप्रयोगो द्वितीयप्रकारेण विकत्थनायां पर्यवसन्नो रामस्योदात्ततामपकर्षतीति कर्तुरप्रयोगः, क्रियामुखेन कर्तृध्वननं च युज्यत इत्याशयेनाह— तस्याप्यत्रेति । युक्त इति । तथाप्यगूढः कर्ता रामः प्रतीयत इत्यगूढमिदं व्यङ्ग्यं स्यात् । नहि क्रियया प्रसिद्धस्य कर्तुराक्षेपो लोके न प्रसिद्ध इति भावः ।

यत्तु मध्यमकाव्यापेक्षया ध्वनिरुपादेय इत्याशयेन युक्त इति चक्रवर्ती, मयेति कर्तृपदमध्याहरणीयमेव, मृगाक्षीमुद्दिश्य स्वपौरुषाभिधानेनानुभावेन तदभिव्यङ्ग्येन गर्वभावेन च शृङ्गारध्वनिरत्रोत्तम्भ्यत इति चापरः, तदुभयमपि चिन्त्यम्, प्रथमे कर्तुरनुपादानेऽपि गूढत्वासम्भवात् । द्वितीये रामे गर्वव्यञ्जनायाः पापैकफलत्वाच्चेति ।

अपरस्य रसादेरङ्गं रसादि, वाच्यस्य वाऽङ्गमनुरणनरूपमिति यथासङ्ख्यमन्वयः । अनुरणनरूपस्य रसाद्यङ्गत्वं तु सार्वत्रिकत्वादेव न पृथग्विभक्तम् । रसादेर्वाच्याङ्गत्वमुदात्तालङ्कारलक्षणोदाहरणे—

तदिदमरण्यं यस्मिन् दशरथवचनानुपालनव्यसनी ।
निवसन् बाहुसहायश्चकार रक्षःक्षयं रामः ॥

इत्यत्र वक्ष्यति । न चात्र वीरो रसः, तस्येहाङ्गत्वादिति गुणीभूतव्यङ्ग्योदाहरणेषु रसादेर्वाच्याङ्गत्वं न गणयिष्यतीति रसादेरङ्गं रसादि, वाच्यस्याङ्ग-

यथा—

अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।
नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः ॥११६॥

अत्र शृङ्गारः करुणस्य ।

कैलासालयभाललोचनरुचा निर्वर्तितालक्तक-
व्यक्तिः पादनखद्युतिर्गिरिभुवः सा वः सदा त्रायताम् ।

मनुरणनमिति द्विविधमेव गुणीभूतव्यङ्ग्यम् । वाच्याङ्गं रसादि त्वलङ्कारस्योदात्तनाम्नो विषय इत्यध्यवसीयत इति केचित् ।

वस्तुतस्तु 'महतां चोपलक्षणम्' इत्युदात्तलक्षणे महतः कस्यचिदङ्गभावप्रयुक्तं यत्र महत्त्वं प्रस्तुतस्य वस्तुनस्तदुदात्तम् । महत्त्वं तु क्वचिद् रसादि, क्वचिदन्यदेवेति नालङ्कारताप्रयोजको रसस्य गुणीभावः । तथाभावेऽपि वा रसवदाद्यलङ्काराणामिव गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेऽपि न क्षतिः ।

त्रयोऽस्य भेदाः—रसादेरङ्गं रसादि, वाच्यस्याङ्गमनुरणनम्, रसादि वेति । तत्र रसाङ्गं रसमुदाहरति—अयं स इति । अयमिति प्रत्यक्षनिर्देशेन धनञ्जयधनुरुद्धतार्धचन्द्रबाणानलेन्धनीभावादिरभिधीयते । स इति पूर्वानुभवविषयत्वं वसनोत्कर्षणादीनामप्यवगमयति । कर इति भूरिश्रवस इति शेषः । शृङ्गार इति नीवीविस्रंसनादिभिरसाधारणैरनुभावैरौत्सुक्यहर्षादिर्वोधनद्वारा दारानालम्ब्य भूरिश्रवसो रतिभावोऽनुभाव्यते । स च स एष इति शब्दमहिम्नाऽतीतत्वेनैव भासत इत्यतः कालपरिच्छिन्न (ग) तिकत्वेनावभासादयं गुणीभूतः । प्रकर्षकश्चायं शोकैकदेशस्य शोच्यविषयकममताया इत्यतः कालदेशादिपरिच्छेदास्पर्शनिरङ्कुशः शोक एव प्रधानमिति भावः ।

कालादिपरिच्छिन्नो रत्यादिभावो यद्यपि न रसः, साधारणीकरणव्यापारपरिप्राप्तैर्विभावादिभिर्भाव्यमाने चिदानन्दात्मनि तदवगाहनासम्भवात् । अत एव रसस्योदयप्रशमौ नास्वादनीयौ सम्भवत इति भावशान्तिभावोदयावेव प्रागुदाहृतौ । तथापि प्रकरणाद्युपात्ते भूरिश्रवसि तद्दारेषु च विभावानुभावव्यभिचारिभिः स्मार्यमाणो लौकिकरतिभाव एवोपनीयमानः शृङ्गार इति भट्टलोल्लटमतेनात्र रसशब्दप्रयोगः ।

कालपरिच्छिन्नरसस्य रसाङ्गत्वमुदाहरति—कैलासेति । कैलासालयः शिवः ।

स्पर्धाबन्धसमृद्धयेव सुदृढं रूढा यया नेत्रयोः
कान्तिः कोकनदानुकारसरसा सद्यः समुत्सार्यते ॥११७॥

अत्र भावस्य रसः।

अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाऽम्भोधय-
स्तानेतानपि बिभ्रती किमपि न क्लान्ताऽसि तुभ्यं नमः।
आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावद् भुव-
स्तावद् बिभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः ॥११८॥

अत्र भूविषयो रत्याख्यो भावो राजविषयस्य रतिभावस्य।

चिरपरित्यक्तप्रसाधनस्यापि गौरीचरणस्यालक्तकमिव शिवलोचनरुचा व्यञ्जितमिति व्यञ्जना। स्पर्धायां हेतुः कोकनदेत्यादिविशेषणम्। तथा च चरणयोः कोकनदानुकारसरसत्वं लोचनकान्त्या कृतमिति चरणाश्रिताया नखद्युतेः स्पर्धाबन्धः। तेन सुसमृद्धिं सम्पाद्य पादनखद्युतेर्लोचनकान्तेः स्पर्धाविषयोत्सारणमुत्प्रेक्ष्यत इतीर्ष्याप्रशमरूपः प्रसादः पार्वतीसमवेतं चरणपातानुभावितमौत्सुक्यं शिवसमवेतानुरतिमुल्लासयति। स एव लोल्लटमतसिद्धो रसः। स ह्यालम्बनविशेषपरिच्छिन्न एव प्रतिभासते। नहि दैवतयोः कामरतिरात्मसाधारण्येनोपभोक्तुं शक्यते। विशेषतः पुनरत्र तत्कर्तृकत्राणाशंसनव्यञ्जितेन भक्तिभावेन सह विरोधादिति भावः।

भावस्येति। शृङ्गारोऽङ्गमिति पूर्वेणान्वयः। 'भावस्य रसः' इति पाठे तु रसः शृङ्गारः। भावस्तु रसाङ्गं न सम्भवति, कथञ्चिदप्यनुपयोगात्। रसस्त्वालम्बनगुणविधयाऽऽलम्बनवैदग्ध्यादिरिवोज्जीवकत्वेनोपयुज्यते। अत एव पूर्वोदाहरणेऽपि करुणस्य शृङ्गाराङ्गत्वं नाशङ्कनीयम्, निराकाङ्क्षवाक्यव्यङ्ग्यव्यञ्जनीयत्वं प्राधान्ये प्रयोजकमिति तु केचित्।

भावाङ्गं भावमुदाहरति—अत्युच्चा इति। बिभ्रती धारयन्ती। स्तुतिः क्लान्ताऽसीत्यन्तवाक्यम्। सा च 'तुभ्यं नमः' इत्यनेनोक्तां नतिमपि समुच्चिनोति। बिभ्रत् पोषयन्। भरतिनोपात्तयोर्धारणपोषणयोरभेदाध्यवसायमूलकः पृथिव्यपेक्षया भुजस्य व्यतिरेकः। अत्र लोल्लटमतेऽपि रतिमदालम्बिता रतिरेव रस इति भूविषयकरतिभावयोर्भावत्वमेवेत्याशयेनाह—अत्रेत्यादि। बाध्यकक्षावतीर्णत्वाच्च न भूविषयको रतिभावः प्रधानं भवितुमर्हतीति भावः।

बन्दीकृत्य नृप द्विषां मृगदृशस्ताः पश्यतां प्रेयसां
श्लिष्यन्ति प्रणमन्ति लान्ति परितश्चुम्बन्ति ते सैनिकाः ।
अस्माकं सुकृतैर्दृशोर्निपतितोऽस्यौचित्यवारान्निधे
विध्वस्ता विपदोऽखिलास्तदिति तैः प्रत्यर्थिभिः स्तूयसे ॥११६॥

अत्र भावस्य रसाभासभावाभासौ प्रथमार्धद्वितीयार्धद्योत्यौ ।

अविरलकरवालकम्पनैर्भ्रुकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः ।
ददृशे तव वैरिणां मदः स गतः क्वापि तवेक्षणे क्षणात् ॥१२०॥

अत्र भावस्य भावप्रशमः ।

साकं कुरङ्गकदृशा मधुपानलीलां
कर्तुं सुहृद्भिरपि वैरिणि ते प्रवृत्ते ।
अन्याभिधायि तव नाम विभो गृहीतं
केनापि तत्र विषमामकरोदवस्थाम् ॥१२१॥

रसाभासभावाभासौ भावाङ्गमित्युदाहरति—बन्दीकृत्येति । प्रेयसामित्यनादरे षष्ठी । लान्ति आददते । अत्र प्रेयसामित्युक्त्या मृगदृशां स्वप्रेयोविषयकरत्यवगमात्, सैनिकरतेश्च तदुपबृंहितत्वाभावात् ।

वृतिविवरेण बहिस्थं पतिमवलोक्य पुलकितां बालाम् ।
पश्चादेत्य निगूढं परिरभमाणो हरिर्जयति ॥

इति रतेराभासत्वमवसेयम् । अस्माकमित्यादौ द्विषद्विषयतया रतेराभासत्वमिति तयो रसाभासभावाभासयोर्नृपतिपराक्रममूलकत्वेन तत्र गुणीभाव इत्याह—अत्रेत्यादि । अविरलेत्यत्र वैतालीयं छन्दः । ददृशे साक्षाच्चक्रे । मदो गर्वचेष्टितम् । गत उपरराम । अत्र चेष्टितप्रशमेन गर्वप्रशमोऽभिव्यज्यते । स च राजविषयकरतिभावस्योपकरोतीत्यत आह—अत्रेति । यथाश्रुतश्लोके तु मदप्रशमो वाचा एव, गच्छतिना लक्ष्यो वेति न तस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं युज्यते । करवालकम्पनाद्युद्दीपितस्य वैरिविषयकरतिभावस्य प्रशमः प्रकृतराजविषयकरतेरङ्गमित्यपि वदन्ति । अन्याभिधायि नानार्थमन्यतात्पर्यकम् । विषमां चषकपरित्यागविद्रवणादिकाम् ।

अत्र त्रासोदयः।

असोढा तत्कालोल्लसदसहभावस्य तपसः
कथानां विश्रम्भेष्वथ च रसिकः शैलदुहितुः।
प्रमोदं वो दिश्यात् कपटबहुवेषापनयने
त्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः ॥१२२॥

अत्रावेगधैर्ययोः सन्धिः।

पश्येत् कश्चिच्चल चपल रे का त्वराऽहं कुमारी
हस्तालम्बं वितर हहहा व्युत्क्रमः क्वासि यासि।

अत्रेति—पूर्वार्धेन त्रासस्यासत्त्वम्, उत्तरेण च सत्त्वमभिव्यज्यत इत्यसतः सत्त्वमत्र त्रासस्य व्यङ्ग्यमिति भावः।

एवं भावशान्तिभावोदयौ भावाङ्गमुदाहृत्य भावसन्धेर्भावाङ्गतामुदाहरति—असोढेति। तत्काल उल्लसन्नसहभावः कालक्षेपाक्षमत्वं यस्य, तथाविधस्य गौरीतपसोऽसहन इत्यर्थः। कथानां विश्रम्भेषु विश्रब्धकथासु। त्वरा इदानीमेव कर्तव्यताबुद्धिः। शैथिल्यं कालान्तरकर्तव्यताधीः। ताभ्यां च त्वरितप्रवृत्तितन्निवृत्तिलक्षणयोरावेगधैर्ययोः सन्धिरभिव्यज्यमानो देवविषयकरतिभावमुत्तम्भयतीत्याह—अत्रेति। "आदरातिशयाच्चेतस्यावेगः सम्भ्रमो मतः" इत्युक्तलक्षण आवेगोऽत्र द्रष्टव्यः। आवेगपदेनौत्सुक्यमुच्यत इत्यन्ये। भावशबलतां भावाङ्गमुदाहरति—पश्येदिति। पश्येत् कश्चिदित्यनेन शङ्का। चलेत्यादिना तत्रासूया। का त्वरेति धृतिः। अहं कुमारीति स्मृतिः। हस्तालम्बमित्यादिना श्रमः। हहहेति दैन्यम्। व्युत्क्रम इत्यकार्यमिदमितिलक्षणो विवोधः। क्व त्वं यासीत्यनेनौत्सुक्यम्। वृत्तौ तु यथासङ्ख्यभावादौत्सुक्यं मध्ये पठितम्। कश्चित् प्रसभभोगोद्यतम्। अत्रेत्यादौ "शङ्काऽसूयाधृतिस्मृतिश्रमदैन्यविवोधौत्सुक्यानां विरोधिनाम्" इति पाठपक्षे यथासङ्ख्यमपि घटते। विरोधिनामिति शङ्का, प्रियविप्रियस्य परेण दर्शनस्य सन्देहः। स च वलात् कर्तरि पुरुषे प्रीतिं गमयतीत्यसूया। तद्विरोधिनी धृतिरपि कालान्तरकर्तव्यताबुद्धिमवगमयन्ती तदसूयां विरुणद्धि। स्मृतिः कालान्तरेऽपि कर्तव्यताबुद्धिं प्रतिबध्नाति। तया स्मृत्या सहभावोद्गमहेतुकः श्रमो विरुध्यते। तत्र भावोद्गमेन सह दैन्यं विपदप्रतिकार्यताबुद्धिर्विरुध्यते। मतेरपि भावोदयादिभिरेव विरोधो मत्या सहौत्सुक्यस्येत्यवसेयम्।

इत्थं पृथ्वीपरिवृढ भवद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः
कन्या कञ्चित् फलकिसलयान्याददानाऽभिधत्ते ॥१२३॥

अत्र शङ्काऽसूयाधृतिस्मृतिश्रमदैन्यविबोधौत्सुक्यानां शबलता ।

एत एव रसवदाद्यलङ्काराः । यद्यपि भावोदयभावसन्धिभावशबलत्वानि नालङ्कारतयोक्तानि, तथापि कश्चिद् ब्रूयादित्येवमुक्तम् ।

यद्यपि स नास्ति कश्चिद् विषयः, यत्र ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः

"ते च गुणीभूतव्यङ्ग्याभिधान उदाहरिष्यन्ते" इति प्रतिज्ञातं स्मारयति—एत एवेति । रसस्याङ्गत्वे रसवान्, भावस्याङ्गत्वे प्रेयान्, रसाभासभावाभासयोरङ्गत्वे तूर्जस्वी, भावशान्तेरङ्गत्वे तु समाहितोऽलङ्कार इत्यर्थः ।

उक्तानि प्राचीनैरिति शेषः । कश्चिदिति । काव्यशोभाकरत्वेन सामान्यलक्षणवतामेषां विशेषसञ्ज्ञापि कर्तुमुचितैव । प्राचीनानां तदनुल्लेखस्तु नालङ्कारत्वाभावसम्पादकः, "कस्तान् कार्त्स्न्येन वक्ष्यति" इति दण्डिस्मरणात् ।

ननु वाच्यवाचकान्यतरोपकारद्वारेण रसोपकारत्वमेवालङ्कारलक्षणम् । तच्च करुणं प्रति साक्षादुपकारिणः शृङ्गारस्य न सम्भवति । अन्यथा गुणस्याप्यलङ्कारतापत्तेः, सर्वत्र रसध्वनौ व्यभिचारिणां गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेनालङ्कारत्वप्रसङ्गाच्चेति चेत्, मैवम्, यत्र कालदेशपरिच्छिन्नो रसादिध्वनिरालम्बनप्रकर्षाभिव्यञ्जनद्वारा रसस्योद्दीपनमुद्रयोपकरोति, तत्रायमलङ्कारः, अर्थानुप्रवेशद्वारेणैव रसोपकारकत्वात् । यत्र च साधारणीकृतविभावादिपरिबृंहितो व्यभिचारी, स न वाच्यस्य न वा वाचकस्योपकरोतीति न रसध्वननशक्तिक इति साक्षादुपकारिणो नालङ्कारत्वम् । तस्माल्लोल्लटमतसिद्धाः साधारणीकरणव्यापारविषयीभूता एव रसादयो विभावप्रकर्षका भवन्त्यलङ्कारा इति दिक् ।

ननु 'शून्यं वासगृहम्' इत्यादौ शङ्कालज्जौत्सुक्यभावानां रसे गुणीभावात् कुतो गुणीभूतव्यवहारः । तथा—'जाने कोपपराङ्मुखी' इत्यादौ परिच्छिन्नतया भासमानस्य स्वाप्निकस्य शृङ्गारस्य स्मरणद्वारेणासूयां प्रत्यङ्गत्वेऽपि न मध्यमकाव्यतयोल्लेखः कथञ्चित् । स्निग्धश्यामलेत्यादौ लिप्तादिपदद्योत्यानां दैन्यविषादादीनां रामपदद्योत्यनिर्वेदानुग्राहकत्वेऽपि न गुणीभाव इत्याशयेन शङ्कते—यद्यपीति । विषय इति । रसवतां वाक्यानामिति शेषः । स्वप्रभेदेति । 'शून्यं

स्वप्रभेदादिभिः सह सङ्करः संसृष्टिर्वा नास्ति, तथापि प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति क्वचित् केनचिद् व्यवहारः।

जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णाऽन्धितधिया
वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम्।
कृता लङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषुघटना
मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥१२४॥

वासगृहम्' इत्यादेरेव शङ्कालज्जादीनां भावानां गुणीभूतानां स्वप्रभेदैः संसृष्टिः, रसेन ध्वनिना सहानुग्राहकतास्वरूपः सङ्कर इत्यतः कुतो न तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य तद्योजनस्य वा व्यवहार इति भावः। आदिपदाच्चित्रमप्युपगृह्यते। तेन 'विनिर्गतम्' इत्यादौ चित्रमेव कुतो व्यवह्रियते, न इत्याभासध्वनिरित्याक्षेपोऽपि सूच्यते।

तथापीति। प्राधान्यं चमत्कारातिशयः परिपूर्णता च। अतिशयो भोगव्यतिकराधिक्याद्वा, कालदेशपरिच्छेदास्पर्शाद्वा। यथा 'शून्यं वासगृहम्' इत्यादौ रसभोगे भावभोगस्याप्यन्तर्भावादधिको रसचमत्कारः। 'जाने कोप' इत्यादौ स्वाप्निकरसात् कालपरिच्छिन्नादनतिशयितादपरिच्छिन्नतया भासमानासूयाभाव एवातिशयितः। 'स[1] एष रशनोत्कर्षी' इत्यादौ शृङ्गार एव बहुतरानुभावपरिपूर्णतया प्रधानम्, न तु करुणः। 'विनिर्गतं मानदम्' इत्यादौ यथोत्प्रेक्षा सपरिकरा, न तथा रतिरिति प्रधानीभूतैस्तैस्तैरर्थैर्ध्वन्यादिव्यपदेश इति। 'स्निग्धश्यामल' इत्यादौ लिप्तसुहृत्पदद्योत्ययोर्दैन्यविषादयोर्निर्वेदस्य च सत्यपि स्वरूपतोऽनुग्राह्यानुग्राहकभावे न चमत्कारे परिपूर्णतायां वा विशेषः, न वा तत्रानुग्राहकत्वं सहृदयप्रतीतौ विषयः, किन्तु विवेचकप्रतीतौ। नहि सङ्करप्रकारा वाच्यत्वव्यङ्ग्यत्वकोटिकसंशयानुग्राह्यानुग्राहकभावैकव्यञ्जकानुप्रवेशाः, तत्त्रितयभेदगर्भा संसृष्टिश्चास्वादवर्त्मनो विषय इति दिक्।

वाच्यस्याङ्गं रसादि चानुरणनरूपं चोदाहरणीयम्, तत्रालङ्काररूपस्यानुरणनस्य चाङ्गत्वमुदाहरति—जनस्थान इति। जनस्थाने सभायाम्, दण्डकारण्यैकदेशे वा। मृगतृष्णा निर्जले जलारोपः, तस्याः कनकविषयकत्वमभिधीयमानं कनकस्य नीचगामित्वचपलत्वादिहेतुकं जलरूपणमभिव्यनक्ति। कनकमृगस्य मारीचमायामयस्य तृष्णा वा। 'देहि वै' इति वचः। 'वै' इति सम्बोधने। प्रतिपदं द्वयोः पदयो-

१. 'अयं स रशनोत्कर्षी' इति प्राक् पठितम्।

अत्र शब्दशक्तिमूलानुस्वानरूपो रामेण सहोपमानोपमेयभावो वाच्यतां नीतः ।

रुच्चारणे । उदश्रु प्रलपितमर्थानिष्पत्तिमभिव्यनवित । 'वैदेहि' इति वचः सर्वत्र पदक्षेपे सबाष्पं प्रलपितमिति वा । भर्तुर्भरणसमर्थस्य, परिपाटीषु परिचर्यासु, का घटना का प्रक्रिया न कृता, इतिवत्, लङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटनक्षमा इषुयोजना कृतेति वा । कुशलमायतिशुद्धं वसु यस्य, तस्य भावः कुशलवसुता, कुशलवौ सुतौ यस्याः सा सीता वा ।

अत्रेति । प्रथमकक्षावतीर्णो वाक्यार्थ एवात्र वाच्यपदेन विवक्षितः । स च निदर्शनाद्यलङ्कारेषु व्यङ्ग्याभिधेययोः संवलनरूपः । तदङ्गता तु स्वातन्त्र्येण प्रतीतस्य व्यङ्ग्यस्य वाच्योपरागेण पुनर्बोधः । तथा च प्रकृते मयाऽऽप्तं रामत्व-मित्यसम्भवद्वस्तुसम्बन्ध उपमां परिकल्प्यैव प्रथमप्रतीतौ भासते । रामधर्मसम्बन्धं प्रति रामसादृश्यस्यान्वयप्रयोजकधर्मत्वेन योग्यतासम्पादकत्वाद् वा "अभवद्वस्तु-सम्बन्ध उपमापरिकल्पकः" इति निदर्शनालङ्कारलक्षणमप्याक्षिप्तोपमया बाधित-धर्मसम्बन्धोपपादनं निदर्शनेति व्याख्यास्यते । सा चोपमा प्रसिद्धेन प्रवासित्वादिना धर्मेण सम्बन्धमुपपादयन्ती वाच्यप्रतीतौ विषयः । एवं 'मयाऽऽप्तं रामत्वं' इति वाच्यनिरपेक्षं 'जनस्थाने भ्रान्तम्' इत्यादिश्लिष्टविशेषणोपादानमहिम्ना रामं तदु-पमां च बोधयति । तत्रैकशब्दोपादानमूलकाभेदाध्यवसायेन पिण्डीकृतो जनस्थानभ्रम-णादिः साधारणधर्मतयोपतिष्ठते । पुनरुपमांशस्य द्वेधा विषयतापरिहारेण जन-स्थानभ्रमणादिना च रामसदृशो दरिद्र इति बुध्यते । तत्र भ्रान्तपदोपात्तयोर्भ्रमण-प्रमोहयोरिव तदेकव्यञ्जकानुप्रविष्टयोः श्रमोन्मादयोरप्यभेदाध्यवसायः । तथा 'वचो देहि वै' इत्यादिवाक्यार्थाभिव्यङ्ग्येन गर्वेन सह हे वैदेहि इत्यादिप्रलापाभि-व्यङ्ग्यस्य तन्मयीभावलक्षणस्य लयस्य, 'कृता लङ्काभर्तुः' इत्यादिवाक्यार्थाभि-व्यङ्ग्ययोर्निर्वेदोत्साहयोश्चाभेदाध्यवसायमूलकत्वमप्युपमाया अवगम्यत इति भावस्यापि वाच्याङ्गतोदाहरणमिदम् । तथा सत्यपि प्रसिद्धप्रवासित्वाद्यनुगामि-जनस्थानभ्रमणादिपिण्डीकृतधर्मप्रमोहादिभावहेतुकसादृश्ये, रामः कुशलवसुता-लाभादपकृष्टदुःखः, अहं तु तदलाभादतिशयितदुःखक इति व्यतिरेकोऽपि कुशलवसुते-त्यादिवाक्याभिव्यङ्ग्यः । तदेकदेशीभूते वचसि सर्वाऽप्युपमेति वाच्यप्रायस्य निदर्शनाव्यतिरेकादेरङ्गमिहोपमालङ्कारः श्रमोन्मादादिभावस्येति । एवञ्च विवेचकप्रतीयमानाः संशयैकव्यञ्जकानुप्रवेशादय इव सहृदयहृदयसाक्षिको

आगत्य सम्प्रति वियोगविसंष्ठुलाङ्गी-
मम्भोजिनीं क्वचिदपि क्षपितत्रियामः ।
एतां प्रसादयति पश्य शनैः प्रभाते
तन्वङ्गि पादपतनेन सहस्ररश्मिः ॥१२५॥

अत्र नायकवृत्तान्तोऽर्थशक्तिमूलो वस्तुरूपो निरपेक्षरविकमलिनी-वृत्तान्ताध्यारोपेणैव स्थितः ।

ध्वन्योरभेदाध्यवसायोऽपि तुरीयः सङ्करप्रकारो वक्तुमुचित एव । परन्तु सहृदयैरनास्वादनीया एव सङ्करप्रकारा ग्रन्थकृता दर्शिता इति ध्येयम् ।

वाच्यतामिति । प्रथमवाक्यार्थबुद्धौ विषयतामित्यर्थः । 'वाच्याङ्गताम्' इति पाठे तु वाच्यार्थैकदेशतामित्यर्थः ।

आगत्येति । सम्प्रति प्रभात इत्यर्थः । वियोगेन रविव्यवधानेन, विसंष्ठुलं निमीलितमङ्गं यस्यास्तथाविधाम् । क्वचिदपि द्वीपान्तरे । प्रसादयति विकासयति । पादानां किरणानां शनैः पतनेन ।

अत्रेति । नायकवृत्तान्तो नायकयोर्वृत्तान्तः । नायिकापादयोः पतनेन नायककर्तृकस्तन्मानापनोदनात्मकप्रसादनस्वरूपः ।

अर्थशक्तीति । यद्यपि पादपतनप्रसादयत्यादयो नानार्था अप्यत्र शब्दाः शब्दशक्तिमूलव्यञ्जनया चरणपातादिकमुपस्थापयितुं क्षमन्त इति शब्दशक्तिमूलकमिदं वस्तु सम्भवति । यदि च प्रसादयतिना विकासमवोधयित्वाऽभिधामूलव्यञ्जनानैरपेक्ष्येणापि मानशान्तिरुपस्थापयितुं शक्यते, तथा किरणपातेनार्थेनापि हस्तविच्छुरणादिनाऽर्थव्यञ्जनामात्रेणापि गमयितुं शक्यत इत्युच्यते, तथाप्युभयशक्त्युत्थमध्येऽस्या गणनमुचितम्, अभिधामूलध्वननिरपेक्षेणार्थेन प्रतीयमानस्य वस्तुनोऽभिधामूलव्यञ्जनयाऽपि वोधनादिति । एवमुभयशक्त्युत्थोऽप्यर्थशक्तिसमुत्थत्वेनोल्लिखित इति ध्येयम् । वस्तुरूप इति । न चायमप्रस्तुतप्रशंसानामालङ्कार इति शङ्कनीयम्, यत्राप्रस्तुतं वाच्यं व्यङ्ग्ये गुणीभूतम्, तत्रैवाप्रस्तुतप्रशंसास्वीकारात् । 'कस्त्वं भोः कथयामि दैवहतकं शाखोटकं विद्धि माम्' इत्यादौ व्यङ्ग्ये दरिद्रे वाच्यस्य शाखोटकस्याभेदेन गुणीभावात् । शाखोटकस्य प्राधान्ये हि तमालस्यैव निर्वेदादि प्रतीयेत, न तु दरिद्रः । इह तु दृशिक्रियाकर्मत्वान्वयानुरोधेन रविकमलिनीवृत्तान्तः ...... (एतावानेव ग्रन्थ उपलब्धः)

काव्यप्रकाश-विवरणोदाहृतश्लोकानाम्

अनुक्रमणिका

*पुष्पिकाङ्किताः श्लोका विवरणे ।

—:०:—

काव्यप्रकाशविवरणोल्लिखितग्रन्थकारनामानि

काव्यप्रकाशविवरणोल्लिखितग्रन्थानां नामानि

शुद्धिपत्रम्

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
मङ्गलान्तरो	मङ्गलानन्तरो	४	१
एवं	एव	४	६
विकर्ष	निकर्ष	८	३
कृञ्धातोः	कृञ्शक्त्योः	८	१३
योग्यात्मक	योग्यात्म	८	२२
भीतिर्दुःख	भीतिदुःख	८	२८
घूर्णता	घूर्णना	८	२९
कारी	कारि	९	२
रणं नियति	रणं कारणं नियति	९	४०
पुञ्जते	भुञ्जते	१७	७
प्रकारत्व	प्रकारकत्व	२१	७
द्वष	द्वेष	२२	२४
रुव्यक	रुय्यक	२४	२९
प्रविष्टौ	प्रविष्टो	२५	१०
वर्षाष्वेव	वर्षास्वेव	२७	२७
शायिनि	शयिनि	२९	१
शायिनि	शयिनि	२९	६
रतुं	रन्तुं	३२	१३
मवर्तते	मावर्तते	३९	४
स्वरूततपाऽनु	स्वरूपतयाऽनु	५४	२४
इति नासामा	इतिना सामा	५६	२६
वेद मानसीं	वेद यो मानसीं	५८	५
उपपादति	उपपादयति	६०	११
दर्शनेनोपादेयम्	दर्शने नोपादेयम्	६३	७
यां	या	६४	१५
रूपप्रकारः	रूपकप्रकारः	७७	८

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
मकुलित	मुकुलित	७९	१३
चण्ठी	चण्डी	८०	२१
भत ागपलक्षितं	भूतोपलक्षितं	८४	१९
यत्त	यत्तु	८४	२३
प्रत्यक्षं ज्ञा	प्रत्यक्षज्ञा	८५	१७
स्मारयत	स्मारयतः	८८	६
इदञ्च	इह च	१००	२५
साधर्म्याव	साधर्म्याद्	११५	२५
विज्भाइम्रं	विज्झाइअ्रं	११७	७
मीयमान	अनुमीयमान	१२६	२४
द्वेषयोनिर्निष्फले	द्वेषयोनिः फले	१५१	१९
स्यक	स्यैक	१६६	२३
शास ार्थस्यान स	शास्त्रार्थस्यानुस	१६७	२
दथ	दर्थं	१६७	२
त	इति	१६७	२
त	अथोन्मादः । तत्र	१६७	१६
१···च०	१. 'तत्र' इत्यधिकम्–च० ।	१६९	२८
रुध्ययान	रुध्यमान	१७६	१८
केसेषु	केशेषु	१८६	२३
अनभूत	अनुभूत	२२६	२३
वाचा	वाच्य	२३५	२३
पकारत्व	पकारकत्व	२३७	१३
कुतो गुणी	कुतो (न) गुणी	२३७	२३

8017